

8/2135-

O. L.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

BERZEVICZY ALBERT ÉS BEÖTHY ZSOLT

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

SZÁZÖTVENHATODIK KÖTET.

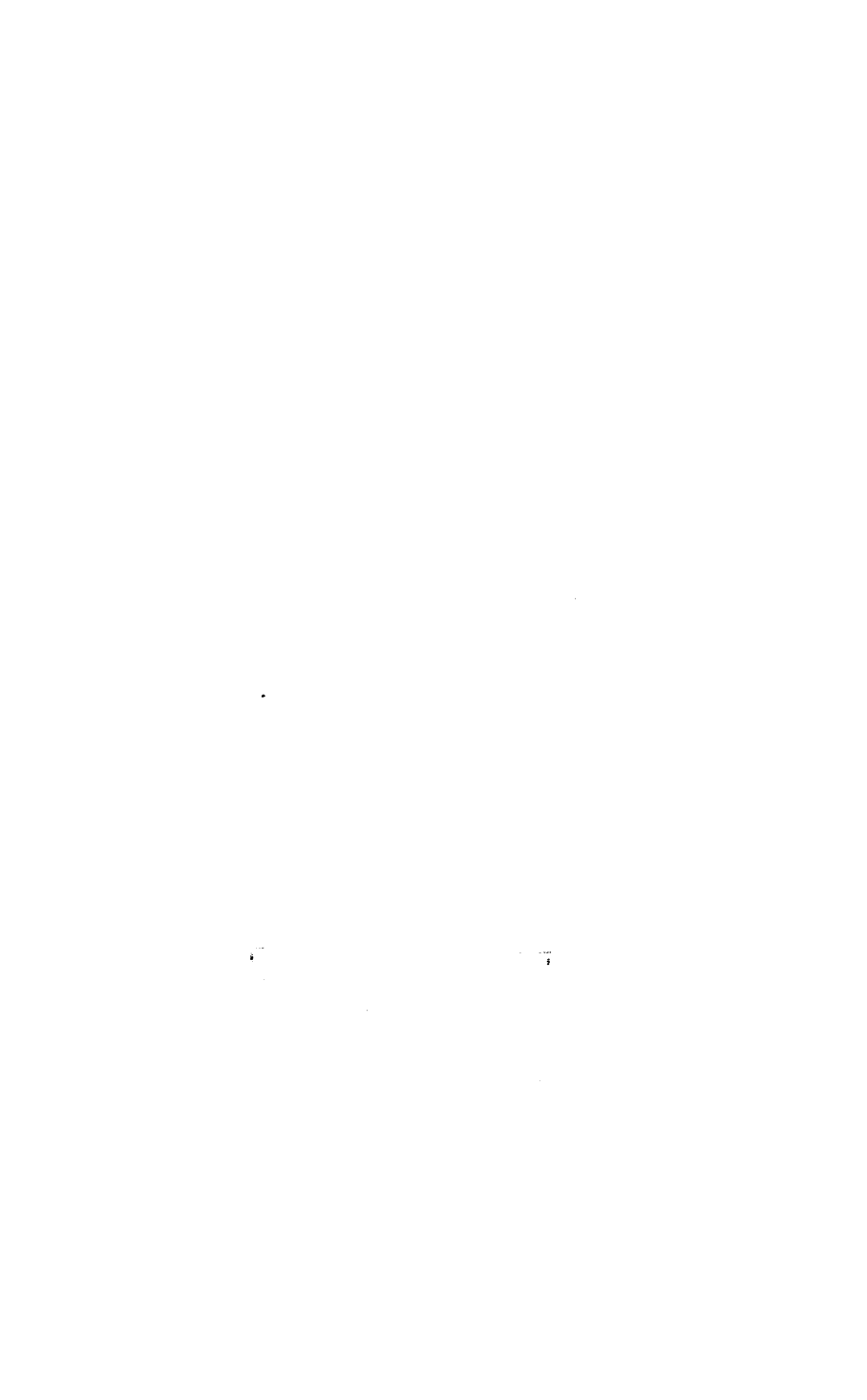
(442. 443. 444. SZÁM)

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1913.

TARTALOM.

CDXLII. SZÁM.

	Lap
SHELLEY. (I.) — Kégl Sándortól	1
A KÖZIGAZGATÁS REFORMJA. (II). — Gróf Andrássy Gyulától	32
BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF. — Császár Elemértől	52
AZ ANGOL DÉLSARKI EXPEDITIO PUSZTULÁSA. — Halász Gyulától	65
ATTILA AZ OLASZ HAGYOMÁNYBAN. — Elek Oszkártól	81
KORPONAI. — Elbeszélés. — Lovik Károlytól	112
KÖLTEMÉNYEK : <i>Hangok éjjel.</i> — Hegedüs Istvántól. — <i>Heredia szonettjeiből.</i> — Francziából, — Vargha Gyulától	118
EGY TANULMÁNY A DRÁGASÁGELMÉLETRŐL. — Balás Károlytól	127
SZEMLE: 1. <i>Vámbéry Ármín (1832–1913.)</i> . — Kúnos Ignácztól.	
2. <i>A magyar testnevelés reformja.</i> — Berzeviczy Alberttől.	
3. <i>A londoni XVII. nemzetközi orvosi congressus.</i> — Grósz Emiltől	133
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Gárdonyi újabb munkái (Hosszuhajú veszedelem. — Messze van odáig.)</i> . — Papp Ferencztől.	
3. <i>Kleist.</i> (Wilhelm Herzog: <i>Heinrich von Kleist.</i> — René Lauret: <i>Henri de Kleist.</i>). — Vajda Gyulától.	
4. <i>A magánjog új kezikönyve.</i> (Zachár Gyula könyve.) — Sebess Dénestől.	
5. <i>Chaucer humora.</i> (Wilhelm Ewald: <i>Der Humor in Chaucers Canterbury Tales.</i>). — Rózsa Dezsőtől	146

CDXLIII. SZÁM.

EÖTVÖS, A SZÓNOK. — Beöthy Zsolttól	611
EÖTVÖS KÖLTEMÉNYEI. — Négyesy Lászlótól	169
EÖTVÖS JÓZSEF GONDOLATAI. — Alexander Bernáttól	189
EVOLUTIO = INVOLUTIO? — Ráthonyi Reusz Frigyesztől	201
KÖZSÉGI REFORM ÉS KÖZSÉGI HÁZTARTÁS. — Buday Lászlótól	223
SHELLEY. (II.) — Kégl Sándortól	254

A TŰCSKÖS EMBER. — Elbeszélés. — Árkosi Ferenczy Kálmántól	282
KÖLTEMÉNYEK : <i>Öreg legények.</i> — Endrődi Sándortól. — <i>Roland apród.</i> — Uhland után, németből — Wigand Jánostól	295
SZEMLE : <i>Négyes kiállítás a műcsarnokban.</i> — D.-tól.	306
ÉRTESÍTŐ : 1. <i>Egy új költészettanról.</i> — (Moravesik Géza: <i>Költészettan</i>). — Molnár Gézától.	
2. <i>Gyöngyösi.</i> — (Badics F.: <i>Gyöngyösi István ismert és ismeretlen költeményei.</i>) — Dézsi Lajostól.	
3. <i>Ferenci István levelei.</i> (Közzeteszi Wallentinyi Dezső.) — T. Gy.-tól	311

CDXLIV. SZÁM.

FORRADALOM UTÁN. — (Szász Károly fiatalkori naplójából.) — Közli legifj. Szász Károly	321
A VÁRMEGYE REFORMJÁRÓL. — Mikszáth Kálmántól	349
A TRÓNÖRÖKLÉS KÉRDÉSÉHEZ AZ ÁRPÁDOK KORÁBAN. Domanovszky Sándortól	361
TAINÉ MILIEU-ELMÉLETE. — Nagy Józseftől	399
«A CSUDA-MÓD MEGMENTETT JÁGERHÖZ.» — Rosegger után, németből, — Bodrogi Lajostól	429
KÖLTEMÉNYEK : — <i>Esővárás.</i> — <i>Egy száraló fára.</i> — Vargha Gyulától	450
SZEMLE : 1. <i>Sajtóreform.</i> — Kenedi Gézától	
2. <i>Színház.</i> — (Krúdy Gyula: <i>Zoltánka.</i> Szinjáték négy képben.) — vg-tól	452
ÉRTESÍTŐ : 1. <i>Bosznia és Hercegovina politikai szervezete.</i> — (Pál Alfréd könyve.) — Királyfi Árpádtól	
2. <i>Heine és a zsidóság.</i> — (Georg J. Plotke: <i>H. Heine als Dichter des Judentums.</i>) — Heinrich Gusztávtól	
3. <i>Fioretti.</i> — (Kaposi J.: <i>Assisi szent Ferencz virágos kertje.</i>) — x-től	469

SHELLEY.

Első közlemény.

Elsimultak a haragos hullámok s a végtelen égbolton az utolsó felhőfoszlány is letűnt a messze láthatár szélén. Fenséges végtelenség, magány, a természet nagy impassibilitása. Fény, mely sötét árnyat vet a szívre; nyugalom, mely felkorbácsolja a hullámokat a lelki világ nyugtalan vizein. Tengerbe hullott egy ragyogó meteor, kialudt egy lánggal égő tüzlélek, vagy talán csak alakot cserélt a természet, e nagy vegyész kezeiben, átváltozott «into something rich and strange».

Oh Istentagadó nagy lélek, hogy' lehattél volna te semmivé! A tiedhez hasonló intellectum már szinte kézzelfogható, csaknem materialis erő, mely átalakul, de el nem vész. Mi lehetett volna még Shelley-ből, ha megérheti a Goethék, Shakespearek korát? Mivé forrhatta volna ki magát ez a lélekóriás, «might have been» lehetett volna?... keserű, könnyet facsaró töprengése a véletlenben hívőnek.

A mult század angol irodalma mesésen gazdag költőkben, a sors két kézzel szórta a szellemi kincseket a szigetországra. Adott sokat és elvett sokat. Három nagy költő: Byron, Keats, Shelley virágjában tört le; egy, Byron, már elérte pályája zenithjét, de kettő: Keats és Shelley még messze volt attól.

Még friss volt a papíron az irás, még nedves a tinta s már merev a kéz, mely a betűket rötta s az eszmék harczos katonája kidőlt a sorból. «Gestern noch auf stolzen Rossen — Heute durch die Brust geschossen. Morgen in das kühle Grab.» Pusztulnia kellett, de míg testében volt a lélek, valóban élt, küzdött, lelkesedett és ki tudja megmérni

az ihlet, az alkotás perceiben a lelki extasisnak milyen istenien boldog pillanatait élte át.

A mi a közönséges halandó embernek kurta harmincz év, az annyi század a hozzá hasonló lángésznek, kinek üres, színtelen órája nincs, s a kinek a lelke minden érintésre vibrál s kinél eszmeterhes a pihenő elme és az érzelmek, benyomások ezer változatát váltja ki még a köznap szürkesége is. Ilyen volt Shelley a szó szoros értelmében, az eszméknek élt; a szeme ragyogott, a keze remegett a mohó vágytól, mikor egy-egy sokat ígéro kötet után nyult.

Olvasott rengeteget, a pedáns rendszerességet nem szerette, de a maga módja szerint tanult sokat; gyűlölt minden nyügöt, utálta a bevett szokások rabságát és mindent, a mi a szabad elhatározás, szabad cselekvés útjában állt. Ez volt szellemének alaphangja, ebből fakadt sokat emlegetett atheistasága is. Ő a vallásban az álszenteskedést, a «can't»-et látta, a véleménykülönbség gátlóját.

Forró szabadságszeretete nem hagyta, hogy meglássa a régi szokások jó oldalát, a mások lelki szükségletét a magáéhoz mérte s ebben rejlett tévedéseinek legfőbb kútforrása.

Shelley typusa a valódi angol-szász költőnek, bármennyire ellenkezni látszik is ez az állítás a valósággal. Az az ember, kinek élete folyása egy hosszú küzködés a hagyománnyal, ki lépten-nyomon keztyüt dob a Mrs Grundy-nak, ez az ember lenne a conventionalis Anglia mintaköltője? És az ő mégis. Az a legmélyebb, legigazabb értelemben. Ott áll mellette az ifjan elhalt Keats, a jó ifjú, a mintaszerű «proper young man», a kinek az élettörténete par excellence angol regény az angol regények között, azt csak inkább illetné a britt jelző?

Hát ebben az ellenvetésben van igazság, de pusztán a felszínen, az élet porondján. Szellemében inkább angol Shelley költészete, mint Keats-é; Shelley-nél az eszme, a gondolat a fő, Keats-nél a szép cultusa dominál. Az angolnak pedig a gondolat és az eszme a lényeges, másodsorban jó a forma. Keats egy szép hasonlat olvasására oda van a gyönyörűségtől, Shelley-et a gondolat szárnyaló fensége hozza extasisba.

Shelleyt a kora nem értette meg, még költő kortársai is vállvonogatva fogadták műveit. A kritika hihetetlenül igazságtalanul bánt vele. Ennyi vakságot szinte nehéz elképzelni. Az előítélet s ellenszenv, mely személyéhez tapadt, mindenesetre sokat nyomott a latban ellene. Angolhonban az erkölcs, a társadalmi rend ellen véteni büntetlenül ma is nehéz, hát még a mult század elején, mikor még sokkal merevebben ragaszkodtak a szokás s a vallás adta társadalmi rendhez. Egy ilyen vakmerő reformátor, a minő Shelley volt, a költő bölcsész, nem remélhetett kora társadalmától elnézést.

Shelley mindezek ellenére kora költői között legjobban lett volna hivatva a szigetország lakóinak szívéhez férkőzni, mert magában hordta az összes speciálisan angol szellemi tulajdonságokat, melyek későbbi idők előítélettől mentesebb légkörében olyan magasra szöktették fel művei értékét. Shelley, mint a nagy szellemek, többnyire lelkileg igen egyedül állott, az ő gondolatvilága nem lehetett a köznapi szürke emberrel közös, másként gondolkozott, másként érzett. Összetettebb, bonyolultabb természet volt, mindenre reagáló idegember. Olyan, mint egy finom hangszer, melynek húrjai a legcsekélyebb érintésre hangot adnak, dallamos édes zenét vagy dissonans fülsértő zajt. Az ő tetteit közönséges mértékkel mérni nem szabad, ép ezért nagyot hibáztak némely kritikusai, midőn a közönséges polgári erény szabályait alkalmazták nála is.

Ha egy isteni genie mind a tíz parancsolatot megszegte is, az egy latnyit se von le szelleme s művei becséből. A húr, mely a művész ujjai alatt égi szép melódiát zeng, nem valami eszményi provenientiájú, a lélek, melyben egy isteni eszme megfogamzott, csúnya piszkos gondolatokat is befogadhatott, olykor az eszmevilág és a gyakorlati élet egymástól teljesen elkülönítendő. Tisztára mosni és minden salaktól menten állítani az olvasó elé egy nagy író egyéniségét nem lehet feladata életírójának. Mert nem bálványt akarunk faragni, hanem egy érdekes, háborgó, örökké forrásban levő élite emberi lelket rajzolni.

Shelleyt kortársai — kevés kivétellel, mint már mondtuk — fekete szemüvegen át nézték, változtak az idők s az ördögből angyalt csináltak a lángész csodálói. Most már méltányolták túlvilágian szép verseit, alig-alig hallatszott egy-egy gáncsoló szó, a reactio természetes volt s be kellett következnie szükségszerűleg, az egyik túlság szüli meg a másikat.

A való a két szélsőség között feküdt, nem volt Shelley angyal, de éppen nem volt erkölcsi érzéket nélküző egoista sem. Egy hibája volt: az önámítás, sokszor belelovagolta magát teljes jóhiszemmel olyan dolgokba, melyekbe egy kevésbé képzelődő ember nem merült volna bele. És sokszor nem volt képes a dolgok nevetséges oldalát felfogni.

Hiányzott nála a «sense of humour» s e hibája révén hihetetlen nagy ügyetlenségeket követett el néha. Szabadságszeretete s a zsarnokság mérhetetlen gyűlölete túlzásokra ragadták s ferde világitásba helyezték jellemét. Költő kortársai között az egy Byron rokonszenvezett vele és némileg Keats. Byronéval sok hasonlatosságot mutat Shelley élete, Keatsével csak a megmagyarázhatatlan közöny, fagyos hidegség közös, melyben művei részesültek megjelenésök idején az értelmetlen kritika részéről.

Megfoghatatlan, hogy költő-kortársainál is milyen süket fülekre talált mélyértelmű, szinte emberfelettien átszellemült költészete, mely teljesen felette áll mindennek, mit költői művekben a XIX. század angol irodalma létre hozott. Maga Shelley sokáig szellemi felebbvalóját látta Byronban, kit mint költőt elérni nem remélt.

Byron barátsága nem volt termékenyítő hatással költői működésére, sőt inkább bénítólag hatott. A míg Byron közelében volt, Shelley ujjai kiejtették a tollat, költői tehetségének képzelt inferioritása képtelenné tette a munkára. A lekicsinylés a kritika részéről szintén bántotta, ha nem is olyan mértékben, mint Keats-et. Részvétlen hideg semminek írni, nagyon lehangolta a költőt nem egyszer. Bajos lenne megmondani, mennyi része lehet ennek a közönynek Shelley félbemaradt műveit illetőleg.

Még a *Cenci* sem ért semmi sikert, pedig ezt a művét a nagyközönségnek szánta és tényleg túlzás nélkül mondhatjuk róla, hogy Shakespeare óta angol nyelven ilyen színművet nem írtak. A csudaszép *Sky lark* sem talált visszhangra. Egy igen-igen kis élite-csoport méltányolta Shelley geniejét, jórészt barátai.

Barátot tudott Shelley mindig és mindenütt szerezni. Még az Eton rá nézve kellemetlen légkörében is gyűjtött egy csapat jóbarátot, tanubizonyság reá a sok emlék, melylyel elhalmozták, mikor végleg lerázta lábáról ez iskola porát s az alma mater falai közé vonult arra a rövid hat hónapra, mely életében valódi nyugvó pont, erőszerező, impressiv, eszmeterhes időszak, mely gondolkodásának, elveinek szint és irányt adott.

Hogg, jóbarátja, itt ismerte meg őt, hogy aztán kirtartson — egy megszakítással — mellette mindvégig.

Shelley gyermekkorra döntő befolyással volt későbbi fejlődésére. A jelleme, leszámítva átöröklött hajlamait, azzá lett, a mivé környezete s az ő számára káros nevelési rendszer tette. Az angol középiskolai oktatás a mult század elején éppen nem volt alkalmas arra, hogy egy érzékeny, büszke, a mellett nőiesen gyöngéd lelkületű fiú, a ki jóformán átmenet nélkül plántálódik át az édes meleg otthon enyhe légkörű nurseryjéből (gyermekszobájából) a nyers, hideg széljárta public school nyilvános iskola világába, természetesen fejlődjék.

A vasszigorral büntető, sokszor rövidlátóan kicsinyes mesterek, a durva vadtréfájú gyerekhad, csak visszataszítóan hathattak Shelleyre. A lealázó verés minden csekélységért s a nyilvános iskolákban dívó «fagging», mely a kisebb fiút az idősebb gyerek önkénye alá hajtotta, vadzsarnokság benyomását tette a gyermek Shelley fogékony lelkére. Már gyengébb physicuma is alkalmatlanná tette a nagy erőkifejtést igénylő sportokra. De meg nem is kedvelte azokat soha. A ki az angol fiú természetét ismeri, könnyen meg fogja érteni, hogy az ilyen milksop valami nagyra becsült alig lehetett. Voltak bár barátai szép számmal, mindazonáltal igazán népszerű nem volt. Csufolták s

az ideges, lobbanékony fiú éktelen dühbe tudott ilyenkor jönni, a többi meg sportot csinált belőle.

Az olvasásban rejlett egyetlen öröme. Shelley már nem is olvasta, hanem falta a könyvet, hihetetlen gyorsan tekintett át hat nyolcz sort egyszerre s mesés gyorsan kapta ki belőle a dolog velejét. Ez a képessége később még fokozódott. El-elandalgott könyvvel a kezében. Isten csodája volt, hogy ezerszer orra nem bukott. Későbbi éveiben is megmaradt ez a szokása, akárhányszor lehetett őt látni London népes utczáin olvasásba merülve haladni a maga útján, mesés ügyességgel térve ki a járókelők elől.

S ugyanazon ifjú megbotlott a salon sima küszöbén, ki a rákövetkező perczben csudás ügyességgel siklott át a legsűrűbb tömegen, bármily nagy lett légyen is a tolongás. Zerge módra mászott a hegyen, de betörte az orrát a palota kényelmes lépcsőjén.

Percy Bysshe Shelley 1792 augusztus 4-én született Sussex grófságban, atyjának Fieldplace nevű birtokán Horsham mellett. Ősrégi gentry-család volt a Shelley familia, vagyonos és becsült minden tekintetben, «highly respectable». Anyja Pilfold leány volt, szelíd, toleráns kedves asszony, nem túlművelt, de eszes nő, ki különösen mint szellemes levélíró volt híres. Az öreg Shelley Timothy jóra való derék falusi gentleman volt, se több, se kevesebb; vallásosságból neki elég volt annyi, hogy a világ szemében a high-church buzgó hívének látszassék, más-különbén a túlvilági dolgok kevésbé érdekelték. Számára Larochevoucauld és Lord Chesterfield elvei voltak irányadók; eléggé kora színvonalán álló férfiú volt, ha nem is emelkedett felül az átlagos színvonalon; vendégszerető, jó modorú, kitünő gazda. Ő is Oxfordban tanult, megtette a continensen az obligát nagy utazást. Kissé ingerlékeny, szeszélyes természetét leszámítva, jóságos, gondos apa volt Timothy Shelley, ki éppen nem szolgált rá nagynevű fia ellenszenvére.

Talán nem is nőtt volna Shelley szívében olyan nagyra atyja iránti ellenszenve, haragja egy sajnálatos esemény nélkül, mely bár látszólag végzetes felreértésen alapult,

mégis egy egész életre elidegenítette egymástól az apát és fiút.

Shelley Timotheus szerette elsőszülött fiát. Örömmel volt a világra jötte, hanem a mint a gyermek nőtt, vele nőtt különczsége is; a kis Bysshe sohse volt olyan, mint a többi, képzelődő, heves fiú volt, kinek nem kellett se ló, se semmiféle sport. Egyre több bajt okozott. Még az etoni évek csak elmúltak a feje felett valahogy, bár itt is akadt baja; Shelley szerint kétszer akarták őt Etonból kicsapni lázongó természete miatt.

Már akkor szabadgondolkodó volt s atheistának nevezte az egész iskola. Ha feldühösítették — s ingerelni ugyancsak szerették őt iskolatársai, — átkozta a királyt s tulajdon apját, tagadta Isten létezését. Volt még egy másik jelzője is: mad Shelley, örült Shelley-nek hívták.

Etonban a legértékesebb, legszerencsésebb ismeretséget dr. Linddel kötötte. Az öreg doctor és a gyermek Shelley nagyon vonzódtak egymáshoz. Dr. Lind valódi jó szelleme Shelley gyermekkorának; mily rendkívüli tisztelettel nézett reá Shelley, nem egy későbbi művében meglátszik. *Prince Athanaseban* Zonoras, *Laon and Cythnaban* a remete róla van mintázva. Az ifjú élet, melyet a dr. Lind jóságos keze a sír széléről rántott vissza, a segélyét halhatatlanságot adott.

Az első iskola, melybe Eton előtt küldték, egy magántanintézet volt, Sion house academy, ezt megelőzőleg hat éves korában Warnhamban tanult Edwardsnál, egy derek falusi papnál.

Sion houseban ismerte meg Shelley későbbi biographusát, Thomas Medwint, ki némi távoli rokonságban állott vele. Tanulni tanult itt Shelley elég jól, a latin nyelvben különösen szép jártasságra tett szert, meglepő ügyesen faragott latin verseket s egy sokáig szeretett tanulmányához is itt kapott kedvet. Az átutazóban levő természettudós Walker Ádám felolvasásai feltüzelték a fiú képzeletét.

A kísérletezésekben nem annyira a természettudomány szeretete bilincselte le, mint inkább a lehetőség, hogy egy pillantást vehet valami rendkívülibe. A csodálatosnak még a

látszata is vonzotta a mesésért, titokzatosért lelkesedőt. Ő is, miként Byron, szívesen olvasott regényeket, főleg Radcliffe Anna munkáit szerette. Egy pár mulatságos csínytevést jegyezték fel; mennyi bennök az igazság, nehéz lenne eldönteni.

Egyszer dr. Greenlawnak Vergilius *Aeneis*éből kiírt sorokat adott be, mint sajátját, titokban jót nevetett a rájok mondott kemény kritika fölött. Máskor meg egy iskolatárs latin dolgozatát vállalja magára s úgy szerkeszti meg, hogy a tartalma miatt jó veréshez segíti a fiút.

1804-ben ment Etonba Shelley, teljes hat évet töltvén ott, élete egy ötödrészét. Shelley mindenütt könnyen, játszva tanult. Etonban már komolyabb színezetű olvasmányai vannak: Plinius (fordított is belőle és különösen a *De Deo* fejezet érdekelte), Lucretius, Franklin, Condorcet és végül Godwin, ugyanaz a Godwin, ki későbbben olyan nagy szerepet volt hivatva játszani életében.

Megjelenik az öreg Walker is a színen és következnek a kísérletezések, előkerülnek a lombikok, villanygépek. Valahol a Shelley agyának valamely rejtett sejtjében titkon a régi-régi alchimisták képe lappangott, mikor így szobájába zárkózva, néhány jóbarát előtt kísérleteit végezte.

- A titokzatos az, a mi Shelley képzeletét hevítette.*

Otthon a hűgának a nagyszakállú alchimistáról mesél, a ki Fieldplace egyik padlás-szobájában lakik, de a kit senki se látott még, olyan lopva jár-kei. Az érdekes experimentumoknak azonban egyszer csak vége szakadt egy mulatságos eset kapcsán.

Villanygéppel kísérletezett Shelley, mikor hirtelen nyilik az ajtó s belép a mentor Bethel, azaz belépne, ha egy hatalmas villanyütés oda nem vágná a folyosó falához.

* While yet a boy, I sought for ghosts, and sped
Thro'many a listning chamber, cave, and ruin
And starlight wood, with fearful stepspursuing
Hopes of high talk with the departed dead.
I call'd on poisonous names with which our youth is fed,
I was not heard, I saw them not.
Hymn to Intellectual Beauty. IV. k. 115 l.

Shelley etonista korában egyszer súlyos ideglázba esett, sokáig feküdt otthon nagy betegen. Lázálmaiban delirált, sokat volt teljesen magánkívül. Midőn végtére nagy nehezen lábadozni kezdett, egy szolga besúgta a beteg gyerekek, a mit fülhegygyel hallott: a fiút be akarja az apja vitetni a tébolydába.

Az iszonyat szinte megdermesztette Shelleyt. Tehát attól az egytől, kire mint földi gondviselésére nézett, várhatja a legirtózatossabb sorsot.

Szorultságában jó öreg barátja, dr. Lind jutott eszébe, elhívatta őt titkon s az öreg orvosnak sikerült testben-léleken meggyógyítani őt.

Eloszlatta aggályait, az apjáét is; mennyire volt rábeszélésre, meggyőzésre szükség az apánál, nem lehet biztos tudni, az esetről jóformán csak magának Shelleynek a bizonyossága áll rendelkezésre, ez pedig nem mindig biztos. A képzelő sokszor csalta meg maga magát s vezetett félre jóhiszeműleg mást is. Elég baj volt az már, hogy a szomorú eset örökre tátongó űrt ásott apa és fiú szíve közé, áthidalhatlan űrt, melyet egyre tágitott, bővített az ifjabb Shelley különcz viselkedése.

Az oxfordi beiratkozás (1810 ápril 10) után Shelley egy időre visszatért Etonba úgy, hogy egy iskolai ünnepélyen (július 30) előadhatta ott Cicerónak egy beszédét. Oxfordba október közepe táján jutott el, itt ismerkedett meg Thomas Jefferson Hoggal, a későbbi chamber barristerrel. A két fiatal ember hamar összebarátkozott, elválhatatlanok lettek, nem is nevezték őket Oxfordban másként csak «inseparables», elválhatlanoknak. Igen fontos Shelley szellemi fejlődésére ez az időpont, úgyszólván utolsó csiszolását itt nyerte, innen indult el abba az irányba, a melyben azon túl haladt.

Oxford gyönyörű festői hely, a ki arra valaha járt, elragadtatással beszél róla; a szép Themse-völgyben fekszik, sűrű lombok közül kikandikálnak a régi város tetői, a toronyos, ósdi épületek. A University College első emeletén volt a költő szobája, a halltól jobbra. Itt töltött hat hónapot s az a sajátságos, megmagyarázhatatlan valami, a mi

az ilyen régi városoknak már levegőjében van, áthatotta a költő fogékony lelkét, mintha az a sok gondolat, érzelem, szellemi törekvés, mely a kedves öreg falak közt kelt életre, ezer meg ezer rég porrá vált agyban ott lebegne mint valami kézzelfoghatatlan, de örökké megmaradó lélekemanatio.

Hoggal mindjárt az első nap barátságot kötött. Adjuk is át itt a szót Hoggnak, ki igen érdekesen írja le az első találkozást; fontos ez más szempontból is, mert találoán ecseteli azt a benyomást, melyet Shelley megjelenése első látásra keltett. «A szentmihályi negyed végén, azaz október utólján 1810-ben ebéd alatt egy új ember mellé kerültem. Könnyed, karcsú alak, fiatalos (még a mi asztalunknál is annak tűnt fel) hol pedig egytől-egyig fiatalok ültek. Gondolatokba merült, szórakozott volt, keveset evett, senkit sem ismert.»

Beszédbe elegyedett a két studiosus, a német és az olasz költészetről folyt a beszéd, bár valami sokat egyikök sem értett hozzá. Ebéd után Hogg szobájába vonultak és folytatták a beszélgetést. Shelley kedvencz tárgyára tért át, tudományos kérdéseket pengetett. «Őszintén megvallva, nem nagyon érdekelt a beszédje, — írja Hogg — volt hát időm rá, hogy alaposan szemügyre vegyem különös vendégemet. Az alakja törekenynek, karcsúnak látszott, de azért erős csontozatú volt, magas bár, de olyan hajlott testtartású, hogy alacsonynak tetszett. Drága, finom ruhát viselt, divatosat, hanem ez a szép ruha keféletlenül, gyűrötten lógott rajta. Mozdulatai hirtelenek, hevesek, néha ügyetlenek is, legtöbbször azonban kecses, finom taglejtése volt. Arcszíne eredetileg üde fehér-piros, szinte nőies finomságú, most azonban napsütött, szeplős a szabad levegőn való sok időzéstől. (Az őszt, mint mondá, vadászattal töltötte.) Az arcvonások s a fej szokatlanul kicsinyek, az utóbbi azonban nagyot mutatott a bozontos, sűrű, hosszú haj miatt. Mikor szórakozott volt vagy a gondolat bevében öntudatlanul felborzolta az ujjaival fürtjeit, vagy neki állt és két kézzel dörzsölte a fejét, nem csoda hát, hogy olyan vadul ziláltan nézett ki.

Feltűnő volt ez olyan korban, midőn a dandy azon

iparkodott, hogy minél jobban hasonlítson a viselete a kocsisokéhoz a gyorskocsik bakján, midőn a haját ki-ki-többől lenyiratta, akár a katonák. Vonásai nem nevezhetők rendeseknek, kivéve talán a száját, az összhatás mind e mellett nagyszerű volt.

Annyi tűz, élénkség, lelkesedés, szinte emberfeletti eszesség sugárzott ki egész valójából, a mennyivel én soha az életben másnál nem találkoztam. Az arczkifejezés ragyogó intelligentiája nem nélkülözötte a morális színezetet sem, lágyság, enyhe szelidség és — ez ugyan furesán fog hangzani, — mély vallásos áhitat tükröződött vonásain, az áhitat hasonlóan jellegzetes kinyomatát csupán a régi római és fiórenczi mesterek képein, főleg a falfestményeken láthatni. Jóval később ötlött szemembe ez a sajátságos kifejezés ezeken a csodálatos műremekeken, jól esett látni, de fájt is, mert a kinek az arczán legelőször láttam, már nem volt az élők között.»* Itt fekszik előttünk egy arczképe, a Bodleian library-beli kép. Nagy, mélytüzű, sötétkék szemei mintha csak átnéznének ezen a világon, át az ideális nagy eszményvilágba, hová egyedül ez a csudás szempár lát be. Megragadó szép arcz, úgy hat, mint egy remek melódia, egy gyönyörű ének, mely felemel és visz, visz magával az égig.

Soha még költőnek jellemzőbb arcz nem adatott, ez az arcz olyan a költő műveihez, mint a commentár a könyvhöz, még a hideg papíron is beszél és revelál sokat, miket az életirónál hiába keresnénk. A nagy képzelődő, az ábrándvilág bölcsész lakója szól hozzánk e képről. Isteni lélek ez, őszinte, jó akar lenni minden tettében, ha botlik, ha hibáz, sem bűnös, mentsük fel. Onnan az álom-országból, a hol ő lakik, bajos ide látni a való életbe, sok csalóka délibáb úszik az élet s az eszményvilág között. Ez volt Shelley sok tévedésének okozója, ő a szellemvilágban élt, a többi közönséges halandó meg ide lenni, nem bírta magát azok-

* And especially (though this will surprise many) that air of profound religious veneration, that characterizes the best works and chiefly the frescoes (and into these they infused their whole souls) of the great masters of Florence and Rome. *Symonds Shelley* (London, 1887) 24. l.

nak a helyébe képzelni, hogyan értse meg jól a tűz a vizet, a hideg a meleget? E miatt változott a véleménye némelyek felől oly nagyot néha, a maga szötte aranypalást lehullott a barátról s a következő pillanatban porba omlott az agyaglábú bálvány.

Igy volt ez, hogy többet ne említsünk, Westbrook Eliza s a Hitchener, a lelki barátnő esetében, kiből barna ördögöt (brown demon) csinált a felesigázott várakozásában csalódott költő, de így járt Godwin is.

Hogg és a költő jól felhasználták az oxfordi napokat. Az a sok szép séta a sűrű zöld sövényesztegtek utakon! Shelley ilyenkor mindig zsebében hordta pisztolyát, a cél-lövést szenvedélylyel üzte, Lord Byronnal is sokat szórakozott a célzóasztal előtt, biztos keze volt, mely soha nem remegett, míg az idősebb költő keze épen nem volt biztonságos nevezhető. Hoggal kar a karban gyakran lehetett őt látni délutánonként útnak indulni át a régi egyetemváros csendes utcáin, ki a környékre. Az udvari divatot majmoló vagy taláros oxfordi hallgatók közül kivált a Shelley fényes gombos kék kabátja s pusztán hagyott nyaka, mert Shelley az akkor divatos állig nyakkendőbe, gallérba burkolt nyakat soha sem szívelte.

Shelley igen szeretett kavicsokat dobálni a vízbe, papiros hajócskákat is nagy passióval usztatott a vizen. Ezt a gyerekes kedvtelését sokáig megtartotta.

Este, mikor a sétából fáradtan hazatért, még jó sort vitatkozott barátjával a világ minden tárgya felett, legkedveltebb thema azonban a philosophia volt. Pompásan tudott disputálni, fáradhatatlan volt, érvei kiapadhatatlanok. Egyszerre aztán, rendesen úgy hat óra felé, elfogta az álom; mi volt e sajátságos tünetnek az oka, nem tudni. Hirtelen, átmenet nélkül elhalt, ajkán a szó, ledobta magát a kandalló elé a szőnyegre, a tűzhöz jó közel és elaludt egybe mélyen. Úgy feküdt ott, mint egy darab fa. Hogg gyakran tett hol egyét, hol mást a tűz elé, hogy ne érje barátját a nagy forróság, de hiába, Shelley mindig módját ejtette, hogy a meleg jól süsse a fejét. Bámulatos volt, mily rettenetes hőséget el bírt így viselni. Aludt nyolcz-tíz óráig,

akkor felébredt felfrissülve és újból ott kezdte, a hol elhagyta s ébren maradtak a jó barátok sokszor egy óráig is éjjel.

Érdekes sétáik alatt egy különös eset adta elő magát. Egy napon künn járt a két barát szokása szerint Oxford környékén; midőn az út egy hirtelen kanyarulatához értek, Shelley megütődve állt meg. Szép zöld mezőn egy szél-malmot lát hatalmas vitorlákkal, háttérben magaslat, felette enyhe, őszi napfény, őszi édesbús hangulat ömlik el az egész tájon. Valami csodálatos érzés szállta meg, érzés, melyet, úgy képzelem, ugyan-e táj keltett benne valami előbbi életben.

Lehet, hogy a költő álmában látta, tényleg soha nem járt még ennek előtte ottan, lehet; ki tudná az ilyen sajátos lelki tüneményt megmagyarázni, mely talán sokkal többekkel megtörtént, mint gondolnánk, olyanokkal, kik valóban szintén gondolat-életet élnek, kik teljes öntudattal figyelik a saját énjökben végbemenő pszichikai tüneteket.

Kongó, nagy kövekkel kirakott, hosszú, kigyózó utcák, magas, szürke házak, fenn rácsos ablakok... hol látta volna ezt a délibábos sivatagok lakója? Egy véletlen elvezeti oda, néha felemeli a sűrű fátyol egy kis sarkát, mely valami sejtett, de meg nem értett ismeretlen dolgot takar. Shelleyre mély benyomást tett az eset, sokáig töprengett felette. Ugyan furcsa szemeket vethetett rá az az asszony, kinek a karjáról elvette a gyermeket s nagy komolyan a multját tudakolta a babytól, mélyen tekintve a gyermek tiszta szemecskéibe azokkal a szép nagy befelé néző szemekkel, a melyek mintha mindig a saját lelkébe mélyedve kutatnának, keresnének a soha meg nem tudható után...

Shelley a járt utakat kerülte a tanulmányaiban; elég volt, ha egy auctort a tanára figyelmébe ajánlott, hogy rögtön letegyen róla. Aristoteles is azért lett neki ellen-szenves, mert köteles lett volna foglalkozni vele. Példás szorgalma volt, napjában olvasott vagy tizenhat órát. Locke, Hume s a francia encyklopædisták voltak legtöbbet a kezében. A metaphysikával szenvedélylyel kezdett foglalkozni. Platot is tanulmányozta fordításban, (később eredetiben olvasta). A materialista tanokat vallotta magáénak, de a szívében idealista volt világlátásban.

Az anamnesis tana elragadta, a roppant széles horizontok, melyeket a gondolkodó elmének e doctrina nyit, hogyne bővölte volna el az elmélkedni, ábrándozni annyira szerető költőt. A fentebb elmondott tapasztalata is tüzelte képzeletét. És a babyk, milyen érdekesek lettek számára ezek a tejben rózsaaarczú csöppségek. El-el álldogált az utcán s nézte a tipegő emberkéket, vajon milyen az új börtönbe zárt lélek, nem-e hozta el magával a múltak bölcsességét, ismereteit? . . .

A metaphysika volt legfőbb tanulmánytárgya, mind a mellett nem hanyagolta el a költészetet sem, így például Landor *Gebirjét* több ízben is átolvasta.

Egy napon Hogg váratlanul nyitott be barátja szobájába, Shelley költeményeket javitgatott, a sajátjait. Hogg érdeklődve vette kezébe a kötetkét, bizony nem sokat értek azok. Midőn Shelley véleményét tudakolta, Hogg azt felelte, hogy szerinte egy kis igazítással pompás gúnyverseket lehetne belőlök csinálni. Shelleynek tetszett az idea, összeült hát a két jóbarát és csinált a komoly költeményekből gúnyverseket. Szerzőnek megtették Margaret Nicholont, a bolondos mosónőt, ki egy konyhakéssel merényletet követett el III. György ellen.

Az eszme jó volt, a kiadónak is tetszett s a könyvecske szép kiállításban látott napvilágot. Igen népszerű lett Oxfordban. Soká, igen soká kellett a költőnek várnia, míg igazi remekművei ennyire ismert és kedvelt olvasmányokká lettek. Egészen divatos olvasmány lett *Posthumous Fragments of Margaret Nicholson*.*

* Példának álljon itt

•Soft, my dearest angel, stay
Oh! you suck my soul away;
Suck on, suck on, Iglow, Iglow!
Tides of maddening passion roll,
And streams of rapture drown my soul.
Now give me one more billing kiss,
Let your lips now repeat the bliss,
Endless kisses steal my breath,
No life can equal such a death. •

Posthumous Fragments of Margaret Nicholson. Oxford Edition. The Complete poetical works, 854. l., ed. Hutchinson (Oxford 1907.)

Az ezután következő publicatiója már korántsem volt ilyen ártatlan jellegű. Említettük, hogy Shelley ifjú szellemét a nagy kérdések hozták lázba ez időtájt, nem volt hajlandó semmit elfogadni, mint bebizonyított tény, megvitatni és átgondolni ő maga akart mindent.

Lenyomatott vagy két lapot Hume és más philosophusok műveiből. Kiválogatta a bölcészek Isten létét tagadó érveit, egy keveset saját érveiből is adva hozzá. Irt még hozzá pár sort, véleményt, czáfolatot kérve s elküldözte egyes irodalmi kitünőségeknek. Ez a szokása, hogy személyesen nem ismert egyénekhez így forduljon, Dr. Lindről ragadt reá és későbbi életében sok bajnak lett a kútforrása. Ha lépre mentek és feleltek neki a levelére, persze hanyagul közhelyekkel élve, Shelley irgalom nélkül zúzta össze érveiket. Összesen két lap volt az összetákolt kis röpirat *The necessity of atheism*. Elküldte boldognak, boldogtalannak, megjelenését hirdettette is az *Oxford University and City Herald*ban. Nem csoda tehát, hogy egy fellow révén a Master of University kezeibe került.

Megidéztek, megkérdézték tőle, vállalja-e a röpirat szerzőségét. Shelley megtagadta a választ, mely után átadták neki az irott megpecsételt ítéletet: kitiltatott. Hogg teljesen azonosította magát barátjával s kijelentette, hogy ép úgy tehetnék fel neki e kérdést, mint Shelleynek s hogy ő szintén nem válaszolna, hogy barátja ellen sem hozhatnak fel joggal több bizonyítékot, mint ő ellene. Kitiltották erre őt is.

Shelleyről két dolgot igen jól ismernek. Istentagadó voltát s a házassága történetét. Baratai, tisztelői, talán mondhatnánk inkább imádói, mert valóságos cultust csinálnak emlékéből, minden áron tisztára igyekeznek mosni bálványukat. Kevés költő akad, a kinek ennyi melegszívű hive volna egy századdal a születése után, szinte nem is irodalmi színezetű az iránta tanusított szeretet. Olyan az, mintha csak élő hús-vér ember inspirálta volna.

Volt a költő egyéniségében valami szóval meg nem magyarázható varázs, mely a síron túlról is erősen hat a lélekre. Shelley a költő mellett olyan kimagasló Shelley az

ember. Tanulmányozni, kutatni élete történetét, lelke viharait, soha meg nem unja az irodalom-történész.

Gyöngéi sehogyan se bírnak befolyásolni ellene. Gyönyörűség e nagy lélek kiforrásának látványa. Shelley szelleme már kiforrott volt, halála felé csendesebb lett, belátta az egyed tettképességének korlátolt voltát, bár nem szünt meg soha az emberiség jólétéért és szabadságáért harcolni. «Poets are the unacknowledged legislators of the world.» Költői ihlet hevében írt szavak lelkesedés adta a költő szájába, bár a komoly Dr. Johnson is ebben a szellemben nyilatkozik.*

Shelley hirhelt atheistaságát igyekeznek minél enyhébb világításba helyezni, bele akarnak magyarázni pantheismusába valami keresztyéni szellemet. Egy tényleg megvolt Shelleynél, mi a keresztyénség legjellemzőbb vonása: a szeretet és az irgalom. Shelleynek szeretet volt a hitvallása, ebben rejlik — bármily ellenmondásnak tűnjék is fel — atheismusának fő oka. Az emberszeretet Grál lovagja gyűlöli a legmagasztosabb szeretetvallást! Megtagadja a könyörület Örök-jó Istenét! Philosophiai meggyőződés kevésbé játszott itt közre, mint hinni lehetne. A költőnél mindig a szív uralkodik, az billenti észrevétlenül félre az ítélet mérlegének serpenyőjét. Nem Isten volt az, kit Shelley zsenge lelke megismert, nem a keresztyénség mindent szerető Istene, hanem az ó-testamentombeli zsidók bosszúálló, büntető Jehovája.**

Ezért almighty fiend számára az Isten. Az istenségnek ezt a fogalmát látta ő. Shelley alkotott magának a jóról egy eszményképet s az istenségnek ez a semita színezetű

* «He» said the old doctor concerning the poet «must write as the interpreter of nature and the legislator of mankind, and consider himself as presiding over the thoughts and manners of future generations.»

G. E. Woodberry: *Makers of literature* (New-York 1900) 410. l.

** He had conceived, jegyzi meg igen helyesen Woodberry, the divine power in terms of the historic Jehovah, and in its relation to man under the Cristian dispensation in terms of the legal definitions of an obsolescent theology.

Makers of Literature, (New-York 1900) 416. l.

alakja semmikép sem illett ahhoz. Shelley, az atheista, kevés hitelent toborzott az atheismus zászlaja alá. Nem, csodálatoskép az elhintett magból nem olyan növény hajtott ki, a melyet ő várt volna. Az istenség fogalmát szebbé, neme-sebbé tette az utána jövő nemzedék szívében. Csupán azt mutatta meg neki, milyen nem lehet a legfőbb lény, kinek a létezésének tudata a magasabb emberi lélek mélyén mint vele született ösztönérzés él.

Érdekesen nyilatkozik erről egy angol lelkész, Stopford Brooke. Az Isten jelleme nem jöhet ellentétbe a szívnek a jóról alkotott fogalmával. Az emberi sors sem lehet rideg, könyörtelen végzet, csak jó lehet az, mint a hogy minden jó, a mi az Ő akaratóból jó létre. Nem is gondolnánk, úgymond Brooke, hány laikus és egyházi férfi van a világon, kinek Istenről alkotott tisztultabb, jobb fogalma Shelley hatásának köszönhető.*

Egy 1820-ból származó verstöredék (Pater omnipotens) jellemző Shelleynek Istenről alkotott conceptiójára; ő, a mint már előbb említettük volt, az ó-testamentumi zsidók szemüvegén át látta az istenség alakját. Az ő szemében az a rideg, megközelíthetetlen, örök időkhig élő, minde-nek fölötti hatalmas Úr, a ki előtt még a megdicsőült lel-kek is csak reszketve állnak.**

* «That his character could not be in contradiction to the moralities of the heart, and that the destiny He willed for mankind must be as universal and as just and loving as Himself. There are more clergymen and more religious laymen than we imagine who trace tho the emotion Shelley awakened in them when they were young their wider and better views of God.»

** Serene in his unconquerable might
 Endued, the Almighty King, his stead fast throne
 Encompassed unapproachably with power
 And darkness and deep solitude and awe
 Stood like a black cloud on some aëry cliff
 Embosoming its lightning — in his sight
 Unnumbered glorious spirits trembling stood
 Like slaves before their Lord-prostrate around
 Heaven's multitudes hymned everlasting praise.

The Complete poetical works, Oxford edition (Oxford 1907) 628. l.

Az Isten az égben van, én meg a földön, ebben fog rejleni, jegyzi meg igen helyesen Lehmann, a zsidóság utolsó órájáig az Istent és az embert elválasztó úr.*

Shelley már a második trimeszter végén hátat fordított Oxfordnak. Ment a két jó barát, vitte őket a londoni gyorskocsi be az életbe, elmaradt megette ifjúságának gondtalan része. Kezébe kapta a végzet s vitte, tolt, lökte előre azon az ösvényen, a melyet időtlen idők óta nyitott a számára. Londonba érve, nem sokáig maradt együtt a két barát. Shelley atyját természetesen bántotta a fia kizáratása. Végleg azonban nem vette le róla a kezét, sőt a békülésre igen hajlandó volt. Leginkább a derék Piffold kapitány, a költő nagybátyja fáradozott a költő s apja között az egyetértés helyreállításán, Norfolk hercege is latba vetette befolyását, teljes béke azonban nem áll helyre.

Az idősb Shelley szemében legnagyobb szálnka a Hogg barátsága volt, ezt a barátkozást törekedett minden áron megszakítani, Shelley azonban semmi szín alatt sem volt rábirható, hogy a barátjával levelezését megszakítsa, mert Hogg csakhamar búcsút vett tőle s egy yorki ügyvédi irodába ment jogot tanulni. Barátjától távol lassabban multak az órák, színtelenebb lett az élet, de nem sokáig, Shelley tudványa, örökösen forrongó elméje új érdeklődéstárgyakat keresett; eljárt anatómiai felolvasásokra, a Szent Bartholomeus-kórház boncztermét nem egyszer kereste fel; beszédet tartott egy politikai clubban, s feltűnést keltett érdekes, nagy közvetlenséggel elmondott beszédével. Az unalom még a templomba is betelerlte. Meghallgatta egyszer a híres Rowland Hill praedicatioját, menten levelet írt neki, engedné meg neki a jeles hitszónok, hogy egyszer ő beszélhessen a helyében.

Pénze a költőnek ekkortájt nem valami bőven volt, de olyan nagy szükségét nem szenvedett, mint némelyek állit-

* «Gott ist im Himmel und ich auf der Erde», hierauf beruht bis zu des Judentums letzter Stunde der Abstand zwischen Gott und Mensch.

Edv. Lehmann: *Mystik im Heidentum und Christentum*, (Lipsee 1908) 57. l.

ják. Kilátása volt, hogy hazulról kap majd 200 font apagnet. Pilfold kapitány segítette, anyja is megtett minden tőle telhetőt, meg a nővérei is küldöztek neki kisebb-nagyobb összegeket.

Többször barátnőjük, Miss Harriett' Westbrook adta át a küldeményt. Harriett Westbrook szép, bájos, tiszta, egyszerű lelkű angol lány volt, az angol középosztály mélyen gyökerező rajongásával eltelve minden iránt, a mi aristokrata. Az aristokrata eredet aureolája vette körül Harriett szemében az ifjú érdekes alakját.

Minden bogarasságát, különcségét bearanyozta Harriett előtt a nemes születés.

Harriett szép volt, üde, rózsás arc, finom szabályos vonások, szép alak, dús világos-barna hajjal. Kedves modora volt és a nő legértékesebb tulajdona, a kellemes, szép hang sem hiányzott Harriettnél. Kissé búsongásra hajló természet, könnyen panaszra nyíló ajkak, becsületes, de nem mély lélek. Nem Shelleynek való nő, a ki lenyüggözz, rabul ejtse szenvedélyét. Harriettet érdekelte a költő, de házasságukból azért nem lett volna semmi, ha nincsen mellette a néneje, Elisa. Elisa szőtte-fonta össze a szerelem, nem a hymen szálait, mert szerelemlől a szó valódi értelmében nem lehet szó. Shelley első nejét nem szerelemből vette el, de nem e miatt szenvedett hajótörést a házassága. Vett volna el bárkit, imádta volna bármily lángolóan nejét, a vége ugyanaz lett volna, kihült volna a «for ever» (Shelley szava járása) érzélem, tout lasse, tout casse, tout passe . . .

Mindazonáltal ez a korai házasság rendkívül sokat ártott pályafutásának. Westbrook Harriett jó lány volt és jó nő lett belőle, de sehogy sem illett az exaltált költő mellé élettársnak, ha ugyan lehetett volna valakit találni, a ki állandóan oda illett volna. A geniek nejének áldatlan a sorsa, nehéz a költő viharos, változó érzelmeinek a tengerén hajózni, elhajlik az iránytű, hamisan mutat. Ki igazodna el könnyen abban a világban, a hol a phantomoknak, a képzelet szülőtteinek hatalmában van nem egyszer a kormányrúd? Egy másik nagy tehetség is nehezen boldogul a genie

férj oldalán, még ha fölemelkedik is hozzá; példa rá a Mrs Carlyle keserű élete. Hát még egy szegény terre à terre lélek, a minő Harriett volt!

Elisa ügyesen csinálta a dolgát, lépésről-lépésre vezette a gyanutlan Shelleyet, kioktatta Harriettet és játszatta vele a meggyőződéseieért szenvedő martyrt. Nekünk így az idők perspektívájában mulatságosan gyermekes a Shelley hiszékenység, de ne feledjük, hogy gyerek-ifjuval van dolgunk és — költővel. Ez a Westbrook Elisa készítette elő a frigyét s ő is rontotta el később. Okos, világias leány volt, úgy harmincz év körül, sovány, szikár alak, himlöhelyes, szépnek épen nem mondható, egyedül a haja volt remek hosszú, dús, fekete, hanem eszes volt és számító.

És a költő nézte szép kis elvtársnőjét és szónokolt neki szabadságról, szellemi felszabadulásról egy csodás, soha el nem érkező világról. Kifejtett előtte Voltaire-ianus világnézetét, szidott papot, vallást, mindent, a mi az egyénnek abszolút szellemi fejlődését gátolja.

És a kis lány hallgatta, talán el is hitte neki, hogy mindez úgy van, talán az ő gyermekes felfogásában más szint játszott minden eszme. Az ifjú alakja tolódott előtérbe. Abban a nevelőintézetben, a hol a tizenhat éves Harriett Shelley nővéreivel együtt tanult, rossz szemmel nézték az atheistával való örökös correspondentiát. Harriett és Shelley sűrűn leveleztek. Volt is Harriettnek elég kellemetlensége miatta. Az eszes Elisa nem mulasztotta el Shelley figyelmét rá terelni. Hogyne fogott volna tüzet Shelley, hogyne égett volna védeni az ő eszméiért szenvedőt.

Álljunk meg. Mi, kiket a költő egyénisége, benső énje foglalkoztat, ámulattal nézzük ennek a láng elmének óriási naivitását. Pedig talán alig akadt ember, kinek annyi silány jellem került volna az útjába. Ő mégis hitt, megbocsátott, látva nem látott, még a házassága hagyjan, a leány szerette őt őszintén, ha fortélylyal boronálták is őket össze. Valóban «du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas», bizony a mi költőnk életében ez a «pas» is sokszor fölösleges. Elisával olvassák hűségesen a Voltaire *Dictionnaire*

*philosophique*ját. Otthon minden áron össze akarja bórónálni Elisabeth nővérét a kedves Hoggjával, de mivel Hognak a házba lépnie nem szabad, bujjék el Hogg az ő, Shelley szobájában s alkalmilag az ablakon át idővel megpillanthatja jövődöbelijét. Persze a kalandos tervhez a józan Hognak nem jött kedve.

«An inhuman want of humour» mint Matthew Arnold nevezi, okozta, hogy Shelley hihetetlen bétiseket követett el, néha egyszerűen képtelen volt a dolog nevetséges oldalát meglátni, sok botlásának ez volt a főoka.

Cuckfield-i tartózkodása alatt ismerte meg Miss Hitchenert, «az édes lelki barátnőt», «a megértő szellemtársnőt», de kit később «brown demon»-nak keresztelt el a kiábrándult «lelki barát». Szinte boszantó a szabadgondolkodó Shelley-nél ez az önámító álszenteskedés. Ennél még «fanfaron de ses vices» Don Juan is rokonszenvesebb. Ez az első «lelki barátság» tényleg platói maradt.

Egy szép napon levelet hozott a pósta Harriett-től; kétségbeesetten kéri barátja védelmét. Shelley fut Londonba s önfeláldozóan megszökteti «az üldözöttet». Yorkon keresztül Edinburghba mentek, ott esküsznek meg skót törvény szerint. Shelley apja szörnyen felháborodott a mesalliance-on, rögtön megvont fiától minden pénzbeli segílyt. Az új pár mézesheteit pénzszükség keserítette meg, pedig másként eléggé boldogok lettek volna. Az ifjú férj szíve is megmozdult, a bájos asszonyka belelopta magát ura szívébe. Házáséletüknek ez volt a fénykora, Hogg felkereste őket Edinburghban és sok érdekeset beszél erről az időről; számos kellemes órát töltöttek hármában. Shelley latinra tanította Harriettet, Harriett pedig felolvasott. A kellemes hang sokszor álomba ringatta Shelleyt, szokás szerint — hogy aztán felébredve, tüzes vitába kezdjen, szónokoljon kedvencz themairól. Edinburghban nem sokáig időztek, Hognak mennie kellett haza Yorkba tanulmányait folytatni. Ők hárman örökre «for ever» együtt maradnak. Útra keltek tehát s fárasztó utazás után értek Yorkba.

A lakásuk rossz volt és Shelley nem maradhatott sokáig, el kellett utaznia pénzügyeit rendezni, az öreg

Sir Bysshe és Mr. Shelley szerették volna a költő leszármazottai számára biztosítani a családi vagyont, neki magának kétezer font évi járadékot ígértek, de minthogy a maioratusoknak elvi ellensége volt Shelley, az egész egyezkedés dugába dőlt. Shelley minden gyöngéje mellett gyakran nélkülözött elvei kedvéért.

Eredmény nélkül tért vissza Yorkba. Két meglepetés várt reá. Elisa Westbrook eljött védangyalnak a gyermekházaspár mellé, hogy védszárnyai alá vegye a két gyakorlatiatlan teremtest s hogy végül bekalauzolja őket a meg hasonlás révébe.

Várt azonban Shelleyre más is. Egy keserű csalódás. Csalódás abban, a kiben jobban bízott, mint bárkiben a világon. Hogg, a hű barát, Hogg rútul visszaélt a bizalmával. Shelley távollétében szerelmi ajánlatokkal ostromolta a szalmaözveg asszonykát. Harriett felháborodva utasította rendre s első dolga volt elbeszélni a férjének mindent, mi helyt hazaért. Shelley lelke mélyéig megrendült.

Következett egy rettenetes nap. Hogg mentegette magát és a költő «teljesen, szívből megbocsátott neki», megígérte, hogy megtartja továbbra is barátjának — «kebelbarátjának» — és «remélte, hogy majd meg fogja őt, a drága barátot arról győzni, milyen édes az erény».*

Yorkban e kellemetlen eset után nem maradhatott a Shelley pár, felkészültek tehát újra hármásban, ezuttal Elisával, s Keswickbe költöztek.

Keswick a híres lake-countryben van, Southey, Wordsworth, Coleridge, De Quincey laktak ott ekkortájt. Shelleyt legkivált Southey érdekelte, találkozott is vele ott többször, a többiekkel azonban vajmi keveset beszélt. Coleridge távol volt, sajnálta később, hogy a kiforrásban levő ifjú tehetséget nem befolyásolhatta. De Quinceyről biztosan nem tudni,

* Shelley was shocked, but after a «terrible day» of explanation from Hogg, he «fully freely pardoned him» promised to retain him still as «his friend, his bosom friend», and «hoped soon to convince him how lovely virtue was». Matthew Arnold: *Essays on criticism*. 180 l. (Lipese, 1892.)

találkozott-e vele, de valószínűnek látszik; Wordsworth nem méltatta figyelmére a fiatal embert, Southey maga barátságos volt ugyan hozzá, de nem tett Shelleyre így közelről megismerve mélyebb hatást, a mi különben nem éppen csodálni való, mert 1811 már a methodikus, lebigadt öreges Southey kora. Sokból kiábrándult, kiértett élet filosofiáját nem tudta méltányolni a tüzes fiatal szellem. Az öreg költő leereszkedő fölényes modora sem éppen tetszhetett Shelleynek, mind a mellett eléggé barátságos viszony fejlődött ki köztük, ha mélyebben járó érzelmeket nem keltett is a két költő együttléte.

Valóban kellemes episodnak keswicki tartózkodásuk alatt jóformán csak a norfolki herczegnél tett látogatásuk nevezhető. Nyolcz-kilencz napot töltött el Shelley igen kellemesen nejével és sógornőjével a hercegi kastélyban. A két polgári származású nő pompásan megállta a helyét az aristokrata körben, nem kis öröme a költőnek.

Még egy, egész életre kiható dolog történt Chestnut cottageben. A levélről van szó — az elsőről —, melyet Shelley az általa nagyrabecsült íróhoz, Godwin Williamhez intézett. Már Etonban olvasgatta Shelley Godwin *Political justice* czimű művét; ez általában nagyrabecsült munka volt, Shelleyre óriási hatást tett, évekig ez maradt szellemi fejlődésének vezérfonala.

A híres publicistát Shelley mindig holtnek vélte, véletlenül jött rá, hogy a csodált philosophus él, Londonba akik a Skinner streeten, könyvkereskedése van. Shelleynek ohasem került nagy elhatározásába, hogy ismeretleneknek eveleket írjon. Így keletkezett kettőjük közt a levélváltás. ohelley a legnagyobb tisztelet hangján ír Godwinnek.

Az utóbbi mentorként igyekezik őt vezetni. Már ekkor tervez Shelley egy eljövendő aranykort megéneklő költeményt. A tervet később valósította meg, részben *Queen Mab* lapjain látott napvilágot. Irt azonban egy kétszáz lapos politikai irányú regényt. Ez Hubert Cauvin, melyben a francia forradalom erkölcsi hasznáról elmélkedik, kutatja, min mullott, hogy a francia forradalom oly csekély hasznot hajtott az általános emberi jólétnek. Ennek a műnek ma már híre-

hamva sincs. Egy moralpolitikai essay-kötetet is tervezett, sőt jórészt meg is írt. A költészetet is művelte, apróbb költeményekből is akart egy kötetet kiadni. Egy nagyobb lélekzetű költeményt tervez *Essan on love*. Shelley tehát minden, csak tétlen nem.

A chestnut-cottage-i derűs napoknak hirtelen vége szakadt. A környéken sok betörés és rablás történt, állítólag a költőt is megtámadták egy este. Egy veszedelmes, csaknem végzetessé vált tengeri kirándulás szintén kedvöket szegte. 1812 februárjában már Dublinben találjuk őket.

Shelley érdeklél kezdett az ir dolgokkal foglalkozni, könnyen lángragyúló természet lévén, csakhamar megfogamzott benne az eszme, tenni is valamit a nyomorult, elnyomott ir népért.

Érdekes az a levél, melyben mentorának, Godwinnak tudomására hozza elhatározását. «Néhány nap mulva indulunk Dublinbe, nem tudom, hol fogunk lakni, de Keswickbe küldött levél majd rám talál. Utazásunk jó ideje elhatározott dolog, legfőképp a katolikus emancipatio ügyét megyünk tőlünk telhetőleg előbbre vinni.» Godwin ellenezte az irhoni don quijotiádot elejétől fogva, méltányolta a szándék nemeségét, de fiatalolta Shelleyt ilyen nagy feladatra, mely érett, tapasztalt erőt is túlnagy próbára tett volna. Shelley azonban nem lett volna Shelley, ha égisz lobogó lánggal nem égett volna, a felkarolt ügyért még nejét is inspirálta, sőt mi több, a hűvösebb temperamentumú Elisát is felkellesítette.

Eredetileg a Finnerty esete keltette fel az ifjú figyelmét, az ir újságíróé, kit Castlereagh lordról írt találó cikke miatt tizenhatsz havi börtönre ítélték. Shelley roppant méltatlankodott a dolog miatt, írt egy költeményt Finnerty érdekében, mely közel száz fontot jövedelmezett.

A fiatal entusiastá égett a vágytól, hogy tehessen valamit a közjóért és Irhonban képzelte feltalálni erre a legalkalmasabb teret. Érdekes történet ez a dublini kirándulás. Olyan végtelen komoly a szándék, olyan gyermekes a kivitel. Miss Westbrook a «treasurer», ő vezeti a dolgok pénz-

ügyi oldalát, ő számít, ő tartja magánál a kis család pénztárát.*

Shelley egész lelkével csügg vállalkozásán, felesége osztozik minden fáradozásában, tökéletes, megértő társnő. Eleinte a Sackwill streeten vesznek ki lakást, fogadnak egy ír szolgát, a derék Daniel Hillt, az majd segít az addresset szétoasztani. Segített is szegény, míg a rendőrség el nem fogta. Egy hét leforgása alatt ki van nyomtatva a röpirat, kevés ezerötszáz példányt kell szétoasztani, osztják is minden lehető és lehetetlen módon. Ha sétálnak az utcán, a Shelley zsebében mindig van egy csomó, ad belőle boldognak, boldogtalannak, egy asszonynak a kosarába dug egyet, a másiknak meg a kendőjébe csúsztat egy példányt. Küld a vendéglőkbe, kiáll az erkélyre, lesi, mikor kerül lőtávolsba valaki, kinek dobhatna egyet «who looks likely», mint Shelley írja.

A röpiratot követi egy másik, meg egy harmadik, *Proposal for an association*; a katolikus emancipatio érdekében íratott; egy nagy társaság alapítását javasolja, egy táborba gyűjtve az összes ír katolikusokat, együttes actióba fogva jogaik kivívására.

Szép angol prózát ír Shelley, de bármennyire törekszik könnyen érthető lenni, bizony tanulatlan embereknek sok helyt akár kínai nyelven is írhatott volna, oly kevéssé sikerül neki a nép nyelvén beszélni, pedig sok igazat mond s a jövő megmutatta, hogy Shelley reményei, kívánalmái nem voltak túlzottak.

A sok fáradozásnak, törődésnek mi eredménye sem lett. Hét heti irhoni tartózkodás után hátat is fordít Erinnek, megy vissza Angliába, egy ideig utazgat egyik helyről a másikra. Igen soká sehol se marad, míg majd elér életének fordulópontjához, mely felé biztos kézzel tolja a végzet. Shelley szépen össze csomagolta a megmaradt röpiratokat,

* «Elize keeps our common stock of money for safety in some nook or corner of her dress, but we are not dependent on her, although she gives it out as we want it.» John Addington Symonds: *Shelley* (London, 1902.) 59 l.

s elküldte Miss Hitchenernek. Jellemző Shelleyre, mint már mondtuk, ez a viszony. Még jóformán ideje sem volt igazán megismerkedni, már is meleg barátságot kötött vele, leveleinek olyan bensőséges, szeretetteljes a hangja, hogy azt hinnők, hosszú évek hű barátsága fűzi őt a barátnőjéhez. Egyik levelében keserűen panaszolja, mennyire fájlalta, hogy az ir útra nem vihette magával, de sebj, ezentúl együtt maradnak «örökre».

Miss Hitchener hozzájuk költözik, otthagyja az iskoláját (tanítónő volt) és soha, de soha el nem válnak egymástól. Harriett Portiának nevezgeti Miss Hitchenert. A nagy barátságnak azonban hamar vége lett. A folytonos együttlét kiábrándította Shelleyt és Harriettet, de mindegyiköknél jobban Elizát, a brown demonná vedlett Portiából. Örültek, hogy valamikép, ha áldozat árán is, szabadulhattak tőle.

Röpirataival azonban még ekkor nem végzett Shelley, még egy ideig bibelődött a *Declaration of rights* terjesztésével. A maga sajátos, kissé talán nevetségesen gyermekes módja szerint. A szegény Daniel Hillt szintén a Decleration miatt tartóztatták le Barne staple városában és csukták be hat hónapra lázító iratok terjesztése czimén. Majd palackokba dugta a röpiratot Shelley s a tenger hullámaira bízta, hogy vessék ki az intő szöveget Erin zöld partjaira.

A komoly, szinte fenséges hangú politikai tárgyú nyílt levél, melyet Lord Ellenboroughhoz intézett, éles ellentétben áll e gyermekes procedurákkal szemben.

Az utolsó békés napokat Tanyralltban töltötték, Észak-Walesben, egy Mr. Madock nevű barátjuk birtokán. Harriett tanulta a latint, hűségesen Horatius ódáit olvasgatta és írt egy latin epistolát Hognak. Shelley Godwin tanácsára történelmi tanulmányokhoz fogott. Shelley ki nem állhatta a történelmet, azért, úgymond, annak, ki a régi visszaéléseken javítani óhajt, ismernie kell azt a nyomor- és bűnlajstromot, melyet történelemnek neveznek.*

* «I am determined to apply myself to a study which is hateful and disgusting to my very soul, but which is above all studies

*Queen Mab*ről is hallunk már, ez az ifjúkori műve 1813-ban jelent meg szép kiadásban. 250 példányban nyomatta ki, melyekből ismerőseinek vagy hetven példányt osztogatott szét. Később 1821-ben Clark kiadásában került újra forgalomba. Shelley nem örült a kiadásnak, protestált is ellene, kiforratlan, nyers, ifjúkori gyöngye szellemi terméknek minősíti az *Examiner*-nek Pisából írt levelében, sőt egyenesen károsnak a szabadság szent ügyére.* A *Queen Mab*t egy csinos vers vezeti be Harrietthez:

«Harriet! on thine: — thou wert my purer mind
Thou wert the inspiration of my song».

Mottója a Voltaire híres mondása: «Écraser l'infame», előre jelzi forradalmi irányát. Egy közhelyszerű hasonlattal kezdődik az álom és halálról (how wonderful is death — death and his brother sleep). A tizennyolczadik század bölcsészeteinek hatása alatt íratott. A világ megrontója a gazdagság (But wealth, that curse of man — Blighted the bud of its prosperity). Minden hatalmat zsarnokságnak tüntet föl, az engedelmisséget meg rabszolgaság-nak teszi meg.

Sokáig a *Queen Mab* maradt legismertebb munkája, reformeszméinek legtöbbet használt gyarlósága mellett is, vagy talán éppen e miatt. A kevésbé magas műveltségű elemeknek jobban hozzáférközött a lelkéhez.**

necessary for him who would be listened to as a mender of antiquated abuses — I mean, that record of crimes and miseries — history». Symonds: *Shelley* (London, 1902.) 68 l.

* «I doubt not but that it is perfectly worthless in point of literary composition; and that in all that concerns moral and political speculation, as well as in the subtler discrimination of metaphysical and religious doctrine, it is still more crude and immature. I am a devoted enemy to religious, political, and domestic oppression; and I regret this publication not so much from literary vanity as because I fear it is better fitted to injure than to serve the sacred cause of free dom».

** It was nearer intellectually to these minds than a better poem would be. Rude thoughts not too carefully discriminated are more powerful revolutionary to these minds than more exact truths in finer phrases.

Woodberry: *Makers of Literature*. 433 l. (New-York, 1900.)

Találóa jegyzi meg Symonds a *Queen Mu*bról, hogy a mű sikere «succés de scandale» volt.

Shelley történelmi tanulmányai mellett ráért kedvező tárgyával, a bölcsészettel is bibelődni, meghozatta Londonból Spinoza, Kant, Plato munkáit. Tanyrallt-ból egész váratlanul távoztak Shelleyék. Tanyralltban megisméltődött az, a mi annak idején, a dublini út előtt Keswickben történt velők. Shelleyt a huszonhatodik február éjjelén két izben egymásután egy fegyveres rabló támadta meg; betört ablakok, lövések zaja s a költő átlőtt kabátja tanuskodtak az eset valósága mellett.

A merénylőnek azonban teljesen nyoma vészett. Mi volt a dologban való tény, nem lehet megállapítani. Annyit tudunk, hogy Shelley barátai, Hogg, Peacock és Mr. Madock, egyetértően oda nyilatkoztak, hogy az egész nem egyéb érzéki csalódásnál, melyet a nagy fájdalmi csillapítására bevett laudanum idézett elő. Shelley az eset után elhagyta Walest. Rövid ideig Irhonban időztek, április elején újra Londonban látjuk őket viszont.

Egy ideig szép békes napokat éltek Londonban. A költő, kinek egészsége sok kívánni valót hagyott hátra, fázósan húzta meg magát a lakás legnaposabb ablakában, tanult, olvasott, le-letette a könyvet, átadta magát a lelkét ellepő merengésnek, a gondolatok szép csendes egymásutánban lebbentek át pihenő agyán, maguktól jöttek, maguktól mentek, létrehozójuk egy átsuhanó szellő, mely a poeta léleknek olyan sok csodásat tud beszélni. Ábránd-élet, mely nem tart soká, emberi számítás szerint perczekig csak, de századokat jelent, ha az átérzett, megsejtett érzelmek seregét számoljuk. De vége lett, elmúlt, fuit!

Londonban a Shelley-pár kezdett kissé társaságba járni. Pénzügyi helyzetök most sem volt éppen rózsás, a költő nem tudott pénzzel bánni. Harriett sem volt jó gazdasszony. Fogatot vettek s ez által még nagyobb adósságokba verték magokat; a mentor (Godwin) barátsága szintén tetemes összegeket emésztett fel. 1813 júniusának végén született első leánygyermekük Janthe Eliza.

Shelley nagy szeretettel csüggött rajta, órák hosszát

dajkálta, fel s alá járkálva a gyermekkel karján, folyton egy szót dúdolgatva, valami fura, maga csinálta melodiára: Jahmani, Jahmani, Jahmani. Harriett az anya szerepében nem felelt meg a Shelley alkotta anyaideálnak. Nem volt eléggé meleg; az is visszatetszett neki, hogy a gyermeket nem maga táplálta, hanem szoptatós dajkára bízta.

Az anyjának ez a hidegsége lett volna Peacock szerint elhidegülésök történetében az első láncszem. Ki tudná megmondani? Nem is olyan fontos, az ő viszonyukban kezdettől ott volt a halál csirája.

Eleinte nem nagyon lelkesült a társaságba járásért Shelley, utóbb azonban meglelte a maga köret, rátalált a saját congenialis milieu jére. Mrs Boinville, ennek nővére Mrs Newton s leánya Cornelia, Mrs Turner, a legkedvesebb barátnői lettek, az ő kedvökért költözött át Pimlico-ba, később szintén ezek kedvéért ment le Londonból Berkshire-be. A Godwin-családnál is nagyon gyakran megfordult, ott is volt sok rajongó bámulója, természetesen hölgyek. Fanny Imlay, Godwin első nejének a leánya, Mary, Godwin első nejétől való gyermeke, a második Mrs Godwin s ennek egy előbbi házasságából származó leánya, Claire.

A Boinville-háznál időzött eleintén legtöbbet, a nagyműveltségű, őt imádattal határos tisztelettel hallgató nők közt pompásan érezte magát. Az otthon már kezdett e magasabb culturájú körök mellett elhalaványulni s a tapintatlan, magát minden, a férj és feleségre tartozó dologba beleártó Eliza is szörnyen terhére volt már. Unta, gyűlölte a minden lében kanál Eliza örökös jelenlétét. Paradicsomnak nevezi a Boinville-házat, hol heteket tölt el, bosszúsán gondol rá, hogy haza is kell majd mennie.

Mind sűrűbben keresi fel Godwinékat, az attractio itt most nem a philosophus, hanem Mary Godwin. Fiatal 16—17 éves, szőke, fehér arcú, kissé szűrő nézésű leány Mary, magas intelligentiájú, valóban tehetség; okos, műveltségre nézve jóval Harriett fölött áll. A költő fülig szerelmes belé, kétségbeesetten küzd a bensejében dülő forradalommal. Egyre jobban el-elmaradoz hazulról.

Az elhagyott tűzhelynél maradt Harriettnek nem a

legjobb tanácsadó férjével való bánásmódjában a féltékenységgel s az elkeseredéssel. Surlódások, elhidegülés, közelgő a finale, de nem méla, szomorú accordok, hanem bántó dissonans hangzavar a házasság vége.

Szegény szép Harriett! Mennyi a vád ellene és mily kevés a megértés! Már tanulni nem szeret Harriett, világias társaságbeli dáma lett belőle; léha, hiú, rosszkedvű, duzzogó. — Én Istenem! Tanulni, játszani a femme lettrée, mikor a szíve megszakadásig fáj, a férj idegen nők közt talál földi Paradicsomot, más leányt imád és szegénynek ne lázongjon a lelke! És a rágalom, a rágalom nem pihen, az a bizonyos csípős-marós venticello feltámad, fújdogál, orkánná válik, megkapja a gyenge, törekeny testet és viszi, sodorja be a Serpentine zöldes vizébe s onnan alulról oly magasnak, olyan nagyon magasnak látszik az ég...

Shelley egy darabig küzdött magával, ambár a szerelemről és házasságról eléggé kényelmesek voltak az elvei. Azért végre diadalmaskodott scrupulusain a szerelem. Nem valami nehéz győzelem lehetett.

Harriettet nagy szenvedélyvel soha sem szerette, tűrhetetlennek találta az együttlétet, az elhidegült férj szemében az apró-cseprő kellemetlenségeket, a Harriett igen érthető duzzogását elviselhetetlennek festette amúgy is önámításra hajló természete.

Elváltak. Ott hagyta Harriettet, leánykáját s a kis fiát, kit a szegény asszony akkor éppen a szíve alatt hordott. S ment a szívét felajánlani Godwin Marynak. Hirtelen határozhatta rá magát, mert 1814 márcziusban újra megesküdött Harriettel angol törvények szerint; valószínűleg azért, hogy a születendő gyermek törvényességéhez kétség ne férhessen. És július 28-án útra kel Mary-val, ki teljesen osztotta Shelley elveit a házasságra nézve. Ezeket az elveket szivta magába úgyszólván az anyatejjel, free love, szabad szerelem, mindennapi, természetes dolognak tűnt föl a szabadgondolkodó Godwin házában. Godwin hangoztatta, eleget pártolta — szóval; a valóságban azonban ellene volt, olyannyira, hogy Shelleynek nem bocsátotta meg a Mary megszőktetését.

Haragja azonban csupán a Shelley személyének szólt, a tárczájának nem, mert gyűlölködve bár, de folyton zsarolta pénzzavarokkal küzdő illegitim vejét kisebb-nagyobb összegekért.

A válasz tehát megtörtént. Shelley volt a hibás, az biztos. Később évek múltán is beszéltek a Shelley barátai válási okról, fontos, nagy okról, de mi részünkről nem igen hiszünk az olyan hibákban, melyeknek nyilvánosságra hozatalát fontoskodva halogatják s homályos, rosszul körvonalazott vádakát emelnek. Így esett ez a szegény Harriettel is. Hűtlen volt... még a házasság életük tartama alatt, burkolt szólammal sejtetik — még Shelley is — de a válás napjaiban erről szó nem esik, pedig ha igaz lett volna, nem hallgatják el, főleg midőn az elhagyott hitves fiút szül.

Megcsalta az urát, de kivel? Erről hallgatott akkor a krónika, pedig ha tényen alapult volna a vád, szárnyára kapta volna a csábító nevét is a rágalom szele. Két év múltán vízbe ölte magát Harriett, állítólag másodszor esalódott, hűtlen lett új szerelmese is (különös, hogy ennek az úrnak a kilétéről sem lehet egész biztosat tudni).

Ez a viszony — ha létezett tényleg — feltétlenül a válás után szövődött. Shelley elutazott. Harriett elhúzódott Bath-ba megszülni a kis fiát, Charles Bysshet (e gyermek 1826-ban halt el), a férje meg ment Godwin Maryval nászútra Párisba, majd Schweizot utazták be. Pénzszüke miatt rövidre kellett útjokat szabni. Hat hét múlva visszatértek Londonba.

Párisba Doweren át vették útjokat, persze hárman. Shelley nem lett volna Shelley, ha mint más halandó, kettesben indul a nászútjára. Miss Clairmont volt a harmadik. Shelley életének ebben a korszakában határozottan nem rokonszenves, akár hogyan érveljenek is csodálói — azért mi is azok vagyunk — a feketét fehérnek nevezni nem lehet. Az önzés csak önzés marad, Harriett sorsáért első sorban őt terheli a felelősség. Hihetetlen az, mily kevéssé birta Shelley magát mások helyzetébe bele képzelni.

A KÖZIGAZGATÁS REFORMJA.

Második és utolsó közlemény.*

III.

A közigazgatási tisztviselők kinevezésének hívei azt állítják, hogy a rendszerükkel járó veszélyektől megvédhet a vele egyidőben behozott decentralisálás. Sőt gyakran egyenesen azzal ajánlják az államosítást, hogy a kinevezett tisztviselőbe helyezett bizalom folytán az önkormányzat szerveire nagyobb hatáskört lehet majd ruházni. Politikai pályám kezdetén engem is ez a remény békitett ki a kinevezéssel. Azt gondoltam, hogy a kinevezés behozatalával egyidejűleg megerősíthetjük az önkormányzatot, a melynek fontosságáról mindig meg voltam győződve. De azóta átláttam, hogy a kinevezési rendszer mellett életerős önkormányzat soha sem fog kifejlődni. Ma már nem hiszem, hogy a kinevezéssel kapcsolatosan olyan komoly decentralisatio valósulhasson meg, a mely a kinevezés hatását ellensúlyozhatná.

Semmi sem nehezebb, mint az államnak, a társadalomnak az administratio centralisatiójára vonatkozó szokásait gyökeresen megváltoztatni.

Nehezen válik egy decentralisált államból centralisált állam. Angliában, a hol a decentralisatio túlságosan nagy volt, a mult század közepén erősebb centralisáló áramlat indult meg. Nagy érdekek kívánták meg, hogy a központi befolyás megerősödjék. Ezen érdekek a kormány ellenőrző hatásának terjeszkedéséhez is vezettek, de azért az önkormányzat alapvonása fennmaradt és Anglia ma is a leg-

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1913. évi 441. számában.

decentralisáltabb hatalom Európában. Az angol közvélemény ma is fél a burocracia terjeszkedésétől és tiszteletben tartja a helyi érdekek önálló jogait.

Az igaz, hogy Magyarország közigazgatásának jellege teljesen átalakult s önkormányzata romjaiból centralisált közigazgatás emelkedett ki, de ezt csak egy fél század következetes munkájával érhette el. És ha már a centralisatio irányában való átalakulás is nehezen megy, csaknem ki van zárva, hogy a centralisatióval a társadalom rögtön komolyon és véglegesen szakítson ott, a hol már annyira befészkelte magát, mint nálunk. A centralisatio olyan, mint a morphiummérgezés. A beteg érzi a mérgek kártékony hatását, de nem bír tőle szabadulni, szokásai erősebbek akaratánál.

Már az előző fejezetekben rámutattam a francia decentralisáló törekvésekre. Ennek a nemzetnek irodalma tele van a decentralisálásra vonatkozó eszmékkel. Már III. Napoleon egyik decretuma kimondotta azt a helyes elvet, hogy kormányozni a távolból is lehet, de jól administrálni csak a helyszínen. Azóta igen sok történt a decentralisatio érdekében és még több decentralisáló javaslat került a megvalósultakon kívül a törvényhozás elé. Minden ellenzék állandóan ostromozta a központosítást. A közigazgatás azonban mindezek ellenére tényleg még ma is centralisált. A ki, mint ellenzéki, a kormány teljhatalma ellen küzdött, a kormányon rendesen ki akarja használni azokat az eszközöket, a melyeket eddig mindig ellene fordítottak. S a törvénybe került decentralisatio az életben nem vert gyökeret. A francia minden ellenkező elmélet ellenére sem bízik a helyi hatóságokban és az irányítást Párisból várja. Az intézmények decentralisatióján győzedelmeskedik a szellemek nagyarányú és hagyományos centralisatiója. A departement képviselőtestületét, a papiron való önállósága ellenére, a prefét a kormány nagy tekintélyére és nagy clientélájára támaszkodva legtöbbszörre döntőleg befolyásolja.

Igy van ez Poroszországban is. Ifjú koromban főleg Gneist tanítása hitette el velem, úgy, mint annyi mással, hogy a kinevezett tisztviselő köré csoportosult önkormány-

zati elemek életerős selfgovernmentet fognak létesíthetni. Gneist hatósági önkormányzatról szóló s nálunk is nagy befolyást gyakorolt ezen conceptiója az életben azonban nem vált be annak ellenére sem, hogy a társadalom vagyoni viszonyainak rendezettsége és a Bismarck-kormány-
nak a társadalom izlésétől való nagy függetlensége folytán olyan széleskörű ingyenes munkát rendszeresítettek, a milyen nálunk nem volna keresztülvihető, mégis a bureaucratia maradt az irányító erő. A mellé állított laikus elem ott is a hivatalos tisztviselő akarata szerint cselekszik, a hol többségben van. A Landrat a helyi önkormányzat kijelölő joga ellenére felfelé törekszik s magát első sorban a bureaucratia tagjának érzi. Az Amtsvorsteher fizetéstelen állása ellenére rendszeresen még az önkormányzat ügyeiben is a felső irányítást követi. Legtöbbnyire az önkormányzat önálló hatáskörében is a hivatalnok dönt.

A legtöbb igazi önkormányzat a városokban van, ott, a hol a hivatásos, fizetési Magistrot, a szakembert is az önkormányzati testület választja, a hol nincs kinevezett fizetési szakérő. Poroszországban is oly kevéssé elégitette ki a hozzáfűződő várakozást a Gneist-féle reformmal elért önkormányzat, hogy néhány évvel ezelőtt a kormány egy bizottságot küldött ki azzal az utasítással, hogy a közigazgatás egyszerűsítésére és decentralisatiójára vonatkozólag tanulmányokat tegyen.

Mi sem számíthatunk tehát arra, hogy a kinevezési rendszer centralisáló hatását más intézkedések kellőleg ellensúlyozni fogják. Komoly decentralisatio még a türelmes papiroson is aligha lesz keresztülvihető s azt, a mi ebben az irányban mégis a törvénybe fog kerülni, a bureaucratia fogja igaz tartalmától megfosztani. A centralisatio enerváló hatása úrrá vált a közigazgatási hatóságokon, a bureaucratian és a közönségen egyaránt. Ma már mindenki mindent a ministeriumtól vár. Csak kétszeri hivataloskodásom tartama alatt ismertem meg a betegség mértékét. Azóta teljesen kétségtelen előttem, hogy ha a fizetési szakérőt a kormány fogja kinevezni, még az önálló hatáskörrel ellátott laikus bizottságok szerepe is másodrangú lesz.

A közigazgatást mindig a szakember irányítja és a közigazgatás hatalma azé, a kitől a szakember függ, az a tisztviselő függ, a ki tényleg végrehajtja a hatóság intézkedéseit. Angliában azért erős az önkormányzat, mert a fizetéses alkalmazottakat az önkormányzati testületek választják s abban a közigazgatási ágban a legerősebb, a melyben a hivatásos elem a legfüggetlenebb a kormánytól, a városi és megyei kormányzatban, és abban a leggyengébb, a melyben a szakerők kinevezésénél és elbocsátásánál a kormánynak is szava van, a szegény-ügyben. Franciaországban és Poroszországban azért gyöngye az önkormányzat, mert a helyi közigazgatás lelke a határozat végrehajtója, a hivatalnok a kormány közege. Nálunk is csak akkor lesz önkormányzat, ha a választott hivatásos tisztviselő összeműködik a jelenleginél munkabiróbb önkormányzati testületekkel, megfelelő ellenőrzés mellett ugyan, de a mainál önállóbb hatáskörrel; ha, a mikor a határozó testület szervezete és hatásköre tökéletesedik, olyan közegek hajtják végre akaratát, a melyek tőle függnék. A mi centralisált államunkban legfelebb akkor fogunk újra önkormányzatot létesíthetni, ha az önkormányzat előfeltételeit egytől-egyig megteremtjük.

IV.

A választási rendszer ellen felhozzák azt a protectiót, kórteskedést és pajtáskodást, a mely vele szokott járni s azt a sok mellétekintetet, a mely a választás eredményét gyakran befolyásolja.

Kétségkívül igaz, hogy a választásoknak megvannak a maguk nagy hátrányai, de a kinevezés sem hibátlan. A kinevezés is hemzseg a visszaélésektől. A protectióra, az intrikára, arra, hogy a jelöltek egymást kölcsönösen befekeztítsék, különösen tág tér nyílik a kinevezésnél is, főleg ott, a hol nagyszámú hivatalt kell az országos kérdésekkel elfoglalt, pártszempontok hatása alatt álló egyénnek betölteni, a kinek a kinevezett tisztviselőről csak ritka esetben lehet egyéni véleménye, a kinek közvetlen érdekét a kinevezés nem érinti és a ki közvetlen tudomásból nem ismeri annak

a vidéknek speciális érdekeit sem, a melyben a tisztviselő működni fog. Azt hiszem, hogy minden lelkiismeretes minster érzi is, hogy minő visszás helyzetbe kerül, a mikor tőle távol álló kisebb állásokat kell betölteni. Talán több kilátás is van a szakszerű szempontból való döntésre és a helyes eredményre ott, a hol a község vagy a megye maga tölti be a reá nézve vitális fontosságú állásokat azok közül, a kiket ismerhet s a kiket localpatriotismus fűz hozzája, mint ott, a hol az országos központból nevezik ki a vidéki tisztviselőket.

De a választási és kinevezési rendszer közötti összehasonlításnál a döntő tekintet nem is lehet a két rendszer-nél esetleg előfordulható visszaélés alig megállapítható mérlege, hanem a betöltés módjával feltétlenül kapcsolatos nagy socialis és politikai következmények értékelése. Ez pedig különösen nálunk a választási rendszer fenntartása mellett dönt.

Franciaországban nemrég egy millió tisztviselőt számítottak s ki tudná megmondani, hogy e millió állásra hány millió tartott számot és e millió állás hány embert tesz a kormánytól függővé. Milyen stréberséget, milyen tényérnyalást és milyen alacsony opportunismust tenyészt a kenyérért való versenynek ez a neme. Hisz bármennyi a főka, mindig több az eszkimó.

A francia társadalomról szellemesen mondták, hogy csak kétféle elemből áll, olyanból, a melynek tagjai hivatalban vannak és olyanból, a melynek tagjai hivatalra törekszenek, a mi az egész politikai életet megmérgezi és a politikai harcznak a kenyérért való küzdelem keserűségét kölcsönzi. Már nálunk is túlsok az államtól élő ember. Már nálunk is aggasztó és a nemzet politikai önállóságát veszélyezteti, culturánkat egyoldalúvá teszi, gazdasági életünkre is bénítólag hat, hogy a középosztály tetemes része kizárólag csak a kormánytól várja existentiájának biztosítását. Már nálunk is számtalan család boldogsága függ a politikai mérkőzések kimenetelétől s a politikai küzdelemben ma nálunk is hátra szorítja az elvek szerepét a megélhetés kérdése.

Ha nem elkerülhetetlen, ne szaporítsuk még a vasutak, a távirdák, posták, a fináncz, az igazságügy, tanügy, rendőrség, vámügy, a közegészségügy, a mező- és erdőgazdaság, a mérnöki hivatalok, valamint a központi kormányzat sokféle közegeiből álló, a változó ministeriumoktól függő hadsereget.

Mennyi ember áhitozik nálunk közjegyzőség, patika, drogueria, trafik vagy italmérési jog, szeszfőzde vagy dohánytermelési engedély után, mennyi ember áll közhivatalban és a közigazgatásnak nálunk különösen nagy büntető vagy fegyelmi hatalma alatt, mennyi alkalmazottja van az államnak. Mennyi akar hivatalba, vagy más alkalmazásba kerülni. Hány ember retteg az adóvégrehajtótól. Milyen nagy a száma azoknak, a kik ipari segílyt kérnek, vasuti kedvezményre vannak utalva, a kik szerződési viszonyban vannak az állammal, vagy szerződést akarnak vele kötni, a kik az állam befolyása alatt álló pénzügyintézetektől, vállalatoktól, vagy egyénektől függenek, a kik majoratusaik miatt szorultak a kormány jóindulatára, vagy a kiknek jó utakra, vasuti megállóhelyekre van szükségük, vagy a kiknek vállalata a közegészség, vagy a közbiztonság miatt rendőri felügyelet alatt állanak. Milyen határtalan azoknak száma, a kik azon megye, azon község, azon jótékony egyesület érdekei miatt kénytelenek a kormányra hallgatni, a melyhez anyagi érdekeik, vagy a ragaszkodás és a hiúság kötelei fűzik? Az ellenzéki községet fenyegethetik azzal, hogy se iskolát, se jó utat nem kap, sőt azzal is, hogy elveszik a járásbiróságot.

Nem akarok példákat felhozni, mert ezzel a napi politikát érinteném, de választások idején sokfelé lehet hallani, hogy a kormány és közege, a főispán, hatalmát a lelkiismeretek erőszakolására, a nemzeti akarat meghamisítására, a jellemelek megejtésére használja föl. Hányan vannak, a kiknek legnagyobb ambíciója a báróság, vagy a kik méltóságos urak akarnak lenni, vagy a kik rendjel után bomlanak. Nincs-e elég a függők megszámlálhatatlan fajtájából? Szabad-e még fokozni a kormány nyomasztó túlhatalmát? Nem fogy-e napról-napra

azoknak száma, a kik valóban függetlenek a kormánytól? Nem nyilvánvaló-e, hogy épen a modern élet e jellemrontó hatása teszi az új korban a szabad alkotmánynak és a nemzeti egészségnek legnagyobb veszélyét, igaz Achilles-sarkát?

Nem sokkal kisebb veszély-e a nemzet egészére nézve, ha itl-ott egy megye közönsége, vagy egy község lakossága él vissza a választás jogával, mint az, ha a kormány élhet vissza ezerszerte nagyobb eszközeivel.

A megyét azok a nagy szolgálatok, a melyeket a multban a nemzetnek tett, megvédték nyílt ellenségei elől, de barátai, kegyeletük állandó hangoztatása mellett, megfosztották életük komoly tartalmától hosszú, következetes munkájukkal s ma már azzal az érvvel törtetnek hajdani hatalmunk gyenge maradványai ellen, hogy az államosítás nem novum többé, hogy a választott tisztviselő már úgy sem független s a megyei önkormányzat már úgyis elveszítette értékét.

Nagyon tartok tőle, hogy ha a centralisatióknak újabb terjeszkedése is sikerül, az ország alkotmánya is ugyanarra a sorsra jut, a melyre a megye joga jutott. A magyar parlamentarismus és közsabadság már nagyon sokat veszített komoly valóságából. Ha újabb fejszét vágunk gyökerébe, életereje teljesen el fog satnyulni és a szabadság formáit nemsokára ugyanazzal az indokolással fogják támadni, a melylyel ma a megyék ellen felvonulnak, hogy a parlament jogai már úgyis elvesztették értéküket és hogy velük szemben a végrehajtó hatalom túlkapása és túlereje nem novum, pedig — s ezt sohasem szabadna a magyarnak elfeledni — a közsabadság bástyái nemzeti létünknek is biztosítékai.

V.

A kinevezési rendszer mellett szokták felhozni azt is, hogy az a minister politikai felelősségének elkerülhetetlen következménye, mert a nélkül a kormány nem lehet felelős az ország közállapotaiért és hogyha nincs kezében az administratio, olyanért kellene felelnie, a mi nem tőle függ.

De ez csak akkor volna érv az államosítás mellett, ha a kormány politikai felelősségének az ország egész közállapotára ki kellene terjeszkednie. A politikai felelősség azonban nem jelenti azt, hogy a kormány minden közérdekű ügy állapotáért felelős, hanem csak azt, hogy mindazért felelős, a mit tesz vagy mulaszt. Igaz, hogy a parlamenti életben gyakran használjuk azt a phrasist, hogy a minister felelős a földművelés, a közoktatás vagy az igazságügy állapotaiért, de ez csak olyan szólásmód, a melyet nem lehet komolyan venni és megvalósítani.

Ha a kormány hatáskörét odáig kellene terjeszteni, hogy az ország közállapotainak tényleg minden részéért felelős lehessen, hatalmát a végtelenig kellene fokozni. Akkor reá kellene bízni a szabad társadalom gazdasági és culturalis munkájának irányítását is, mint a mely döntő befolyást gyakorol az ország közállapotaira, legtöbbször nagyobb, mint a közigazgatás tevékenysége. Akkor tőle kellene függővé tenni a birói ítéleteket is, mert ezek is nagy kihatással lehetnek a közfelfogásra és közmegelegedésre. De olyan elérhetetlen és természetellenes az a kívánság, hogy a kormány minden közérdekű eseményért valóban felelhessen, hogy még a legnagyobb teljhatalom mellett sem lehetne őt abba a helyzetbe hozni, hogy a közállapotok mind tőle függjenek, mert az időjárásnak még a Kelet despotája sem parancsolhat, az időjárás pedig minden nemzet közállapotára igen nagy befolyást gyakorol.

Ne keressük a nemzet sorsának a felelős szerkesztőjét, mert az ország egész közállapota a legkritább esetben függ egy embertől, egy állami szervtől.

A politikai felelősség nagy elve csak azt kívánja, hogy a közhatalom legfelsőbb kezelője minden tettéért felelős legyen, de nem azt, hogy minden közállapotért valaki felelősségre legyen vonható.

A ministeri hatáskört sem szabad úgy állítani össze, hogy őt mindenért kérdőre lehessen vonni, hanem úgy, hogy az országnak a legtöbb hasznot hozhassa és azért, a mit tesz vagy mulaszt, igazán felelhessen is.

Ez az utóbbi tekintet pedig egyenesen a decentralisatio mellett szól.

A felelősség csak ott komoly, a hol a minister inkább csak kormányoz, mint administral, a hol csak a nagy irányelveket állapítja meg, a hol csak a nagy közérdekekkel foglalkozik és nem ereszkedik le az administratio mindennapi, kicsiny részletkérdéseibe, a helyi érdekek tömkelegébe.

A hol a kormány nagy administrativ hatalommal rendelkezik és egyes concrét kérdésekben dönt, a felelősség elveszti realis alapját, mert a reá bizott számtalan teendőnek csak kis részét végezheti el személyesen és azokban rendesen alárendelt közegek kénytelenek intézkedni és mert ilyen ügyek elintézésére nem alkalmas a parlament, a mely pedig egyedül illetékes arra, hogy a kormányt felelősségre vonja. A parlament nem alkalmas a távoli helyek közigazgatásának részletei felett ítéletet mondani s rendes működésének körén kívül álló ezen hatáskörében könnyen a párt és a képviselő kicsinyes egyéni érdekeinek útvesztőjébe kerül. Beavatkozása az administratiót könnyen a többség ötletszerű, részrehajló befolyása alá hajtja és azt szakszerűségétől és objectivitásától megfosztja. A felelősséget könnyen komédiává devalválja a centralisatio azzal is, hogy segélyével a kormány magát a parlamentet, a melynek felelnie kellene, saját befolyása alá állítja.

A történelem is bizonyítja, hogy a centralisatio és a kormány politikai felelőssége nehezen megegyeztethető fogalmak.

A politikai felelősség Angliában keletkezett s teljesen kifogástalanul csak Angliában működött, a decentralisatio classikus hazájában. Franciaországban a centralisatio a politikai felelősség szabad érvényesülését annyira akadályozta, hogy többször csak forradalom érthette el azt a rendes változást, a melyet kisebb centralisatiónál a politikai felelősség biztosíthatott volna. Másrészt a centralisatio és politikai felelősség a parlamentnek, azaz a pártérdeknek, az administratio részleteibe való kicsinyes beavatkozásához vezetett, a mely az administratio kárára szolgált s azt gyakran a kormányhoz közelálló csoportok eszközévé aljasi-

totta a mindennapi interpellációkkal s kis kérdéseknek cabinetkérdéssé való fölfujásával.

Nálunk is a centralisatio hamisítja meg a parlamentarismust és teszi olyan nehézé a politikai felelősség érvényesülését. S a kinevezés behozatalával nálunk is szaporodni fog a máris gyakori részletkérdésekre vonatkozó interpellatio és a közigazgatás kérdéseinek párt- és cabinetkérdés szerint való megbíralása.

Teljesen hamis okoskodás tehát az, a mely a politikai felelősség elvére támaszkodva követeli a centralisatiót s a mely nemzet azért fokozná annak hatalmát, hogy a kormány minden közérdekű ügyért tényleg felelősséget vállalhasson, alaposan iölsülne, a kitüzött czélt el nem érhetné, a helyett annyi hatalmat halmozna össze a kormány kezébe, hogy az közvetlen tényeiért sem volna eredménynyel felelősségre vonható.

Az államosítás mellett fölhozzák azt az érvet is, hogy csak azzal lehet a vármegyei tisztikart demokratisálni, a mi azonban nézetem szerint szintén teljesen téves. Igaz, hogy csak ezzel lehetne a megyét kormányzati tekintetben a földbirtokosok kezéből kicsavarni, de ez nem érdeke az országnak. Mivel a megyében lévő vagyon óriási zöme mindenütt föld, mivel a megye lakosságának legnagyobb része mezőgazdaságból él, természetesen benne a választás a földbirtokosokat juttatja a közigazgatásban hatalomhoz. De épen, mivel ez természetes és az összes érdekelték akaratából származik, benne bajt nem látok. A demokratia se teszi jogossá és helyessé, hogy a kormány akarata fölülről kényszerítsen valamely helyi közönségre olyan tisztikart, a mely akaratával ellenkezik. Az a demokratia, a mely Cæsar köpenyegébe búvik és fölülről akarja magát az iránta bizalmatlanságot érző érdekeltségre rákényszeríteni és a mely ellentétben van az önkormányzat és szabadság elveivel, mindig reactiót teremt, osztályharcot idéz elő, nem egészséges és nem üdvös dolog. Pedig csak az ilyen — az érdekelték akaratával mit sem törődő — kinevezés fogja elérhetni azt, hogy a megyét ne a földbirtok, hanem a városi demokratia vezesse. Annál kevésbbé lehet ez ideál, mivel a

földbirtoknak a legmodernebb államban is föltétlenül nagy politikai befolyása van s ezért a földbirtokosok politikai iskolázottsága, az állam ügyeivel való foglalkozása nagyfontosságú érdek. Angliában annyira szükségesnek tartották, hogy a helyi közigazgatást a birtokos-osztály vezesse, hogy a realis vagyon birtoka képezte a közigazgatási hivatal qualificatióját s a békebíró állásához kötött ezen föltételt csak ket-három évvel ezelőtt törölték el.

Ha azonban a kifogás nem az, hogy a földbirtokosok kezében van a megyei közigazgatás, hanem az, hogy a közigazgatás a hatalmat lefelé való felelősség nélkül, osztályérdekből kezeli a megyében és városban, hogy a pajtáskodás és osztályösszetartozás érzete az igazságos ítélkezést lehetetlenné teszi, akkor ezen panasz ellen a választási jog reformjában a választási rendszernek is megvan a maga ellenszere.

A demokratia joga nem abban áll, hogy minden közhatalmat magukat «demokratáknak» nevező bizonyos elemek kezeljenek, akár felel az meg az érdekeltek akarátának, akár nem, akár van az illető körben gyökerük, akár nincs, mert ez a régi oligarchikus monopolium demokratikus kiadása volna, hanem abban áll, hogy a társadalom minden megérett elemének szava legyen sorsa intézésében, hogy a közhatalom intézéséből jogi gátak arra érdemeseket ne zárjanak ki s hogy a közhatalom mindig a törvény és az állam objectiv céljainak szolgálatában legyen, ne pedig egyes osztályok vagy érdekek szolgálatában, a mit megfelelő választási joggal lehet sokkal hatályosabban biztosítani, mint a kormánynak adott hatalommal.

A demokratia kérdése egyáltalában nincs a közigazgatásban a kinevezés vagy a választás rendszerével összekötve, hanem első sorban a választói jog terjedelmével.

Angliában a kinevezési rendszer biztosította az arisztokratia uralmát a vidéken, a mennyiben csak jómódú birtokosokat neveztek ki békebíróvá. A mult század végen behozott választás pedig demokratizálta a közigazgatást. Ámbár a választás a vidéken nagyrészen ugyanazokat juttatta hatalomhoz, a kik megelőzőleg a békebírói hivatalt töltöt-

ték be, az új rendszer mégis demokratizálta a közigazgatást, mert a lefelé való felelősség mellett a demokratia befolyása alatt a demokratia érdekében és szellemében kénytelen működni. A városokban pedig az alacsony választási census a legszélsőbb socialdemokratáknak is tért nyitott a közigazgatásban, olyan elemeknek, a melyeknek a kinevezés alig nyitott volna tért.

Franciaországban is sok helyütt a legtúlzóbb demokratikus irány jutott a városok választott hatóságaiba és a kinevezett prefét képviseli legtöbbszörre a conservatív elemet a választott socialdemokratiával szemben.

VI.

Az államosítás mellett felhozott érvek közül a legtöbb súlyt annak szokták tulajdonítani, a mely a nemzetiségi politikára vonatkozik. Ez teszi a legtöbb benyomást a közvéleményre. Grünwald Béla idejében főleg ez hódította meg számára a többséget. En azonban nemzetiségi szempontból is kifogásolom a kinevezést. Návay a nemzetiségi kérdés complexumából két érvet emel ki.

Egyrészt azt fejti ki, hogy a nemzetiségek által lakott megyékben csak a választásoknak erőszakos meghamisításával lehet megakadályozni, hogy a tisztikar nemzetiségi legyen, a mi annak ellenére, hogy eddig tényleg a választott tisztikar nagy zöme teljesen megbízható, a jövőre vonatkozólag igaz lehet.

Csakhogy e tény nem döntheti el a vitát, mert a kinevezési rendszer sem biztosítja azt, hogy a nemzetiségi megyéket magyar tisztviselők fogják igazgatni. Különösen demokratikus választói jog mellett a nemzetiségi parlamenti pártok mindig olyan erősek lesznek majd, hogy a kormánynak érdekében áll a nemzetiségi megyékre nemzetiségi tisztviselőket küldeni. A mint a kormánytól függ a kinevezés, alig fog elzárkózhatni a lakosság azon méltányos és természetes követelésétől, hogy közügyeiket hozzája tartozó, őt megértő egyének vezessék. Annál nehezebb lesz elzárkózni ezen kívánság elől, mert a kormánynyal szemben

támasztott nemzetiségi követelések, a melyek Ausztriában is erős visszhangra találnak, igen könnyen fognak nálunk olyan hathatós támogatásra találni, a melynek a kormányok nehezen tudnak ellentállani. A mit pedig e tekintetben valamely kormány engedett, azt csaknem lehetetlen visszafordítani.

Sokszor hallottam, hogy milyen egységesítő és magyarosító hatása lenne annak, hogy ha az állami tisztviselői karban áthelyezések által elérhetnék azt, hogy a nemzetiségi tisztviselők nagyobb számban legyenek magyar vidékeken, magyarok pedig nemzetiségi vidékeken. De ez a remény is hiú ábránd. Ennek az eszmének tényleges végrehajtása a kormányt a magyar és nemzetiségi vidékeken egyaránt népszerűtlenné tenné, izolálná és gyengítené. A magyar vidékeken csak magyar nyelvű, a nemzetiségi vidékeken csak nemzetiségi nyelvű tisztviselői kar képes a legjobb kortesszolgálatokat teljesíteni. Már pedig alig lehet valamely elvet, kivált nálunk, biztosítottak tekinteni, ha annak alkalmazása a többségi párt érdekeivel ellenkezik.

Návay második érve az, hogy áthelyezés és kinevezés által el lehet azt érni, hogy a nemzetiségi vidékeken a tisztviselői kar elitje legyen és ott a közigazgatás jóságának fokozása által a magyar állameszmét erős alapokra helyezze. De ebben az eredményben is tamáskodom. A tapasztalat nem erősíti meg e várakozást.

Nem állíthatni, hogy az állami tisztviselők java van jelenleg nemzetiségi vidékeken alkalmazva. Ez természetes is, mert a nemzetiségi vidékek többnyire szegényebbek, elhagyottabbak és jobb tisztviselőket nehéz bünteteskép mindig a rosszabb megélhetési viszonyoknak kitenni. S pártpolitikai uralom mellett attól lehet tartani, hogy az áthelyezéseknél és kinevezéseknél egyáltalában nem a magyar állameszme érdekei, hanem a vidéki képviselők és pártok érdekei fognak dominálni, hogy tehát a Návay által kívánt elv még a lehetőség határáig sem fog alkalmaztatni. És a mikor ellenzékben lesz a nemzetiségek zöme, a pártérdek inkább azt fogja kívánni, hogy hozzájuk inkább erőszakos

egyének, mint nagyműveltségű, kifogástalan tisztviselők küldessenek, mert az erőszak rögtöni eredményt ígér, holott a bölcseség távolít. A változó kormányok pedig többnyire hajlandók a jövőt a jelennek alárendelni.

Valóban gyakrabban tapasztaltam azt, hogy idegen ajkú lakosok közé áthelyezett magyar állami tisztviselők a magyar állameszme képviselőjében túloznak, az idegen fajtát lekicsinylik, nyelvét nem tudják és nem akarják használni és ezért a magyar állameszmét gyűlöltté teszik, mint azt, hogy választott megyebeli tisztviselő rontja el a békés megélhetés előfeltételét.

Tényleg természetszerűleg több kilátás is van arra, hogy a nemzetiségi vidékeken a helybeli lakosság bizalmát élvező tisztviselő fogja szívén hordozni azt, hogy a nemzetiségi tömegekkel békében megéljen és hogy az ilyen több sikerrel bírja az agitátorok hatását ellensúlyozni, mint az az idegen, kinek nincs gyökere a vidék talajában, a kinek nincs egész jövője a vidékhez kötve, a ki magát a más-ajkú népesség körében gyakran száműzöttnek tekinti s onnan elkiváncozik, a ki nem ismeri a nemzetiségeket s nem tudja állandó tapasztalatból, hogy hogyan kell velük bánni.

Sokszor hallottam azt is, hogy a kinevezési rendszer az áthelyezés eszköze által a kormánynak arra ad módot, hogy nagyszabású nemzeti politikát vigyen és a magyarosítást előmozdítsa. Megvallom, semmikép sem örülnék ennek a perspectivának sem. Először nem hiszek benne. Az áthelyezés hatalmas eszközéhez legtöbbször csak akkor nyúlnak, a mikor a pártérdek azt megkívánja. Rendesen választások előtt, vagy után. Ilyenkor a szolgálat érdeke egyszerre olyan áthelyezéseket szokott megkövetelni, a melyekről addig senki sem beszélt s ilyenkor a szolgálat mindig azt szokta sürgősen megkívánni, hogy ellenzéki tisztviselő kerüljön oda, a hol nem szeret lenni.

S ne feledjük, hogy a magyar parlamentarismus mellett, a melynek specialis jellemvonását még megerősítené a kinevezési rendszer, a döntő, irányító akarat nem a képviselő

selőházé, a magyar nemzeti többségé, hanem a királyé, úgy hogy a parlament többségének magyar jellegéből koránt sem lehet azt következtetni, hogy a kormány hajlandó lesz nagyszabású nemzeti hódításra vállalkozni.

A nemzetiségek ellen irányított nagyszabású actiót tehát alig várok az államosítástól, de nem is látnám örömmel, hogy egy-egy kormány kinevezett tisztviselő karát nemzetiségi hódításokra használná fel, mert az ilyen actio sikerének előfeltetele az, hogy több emberöltőn át növekvő erővel legyen folytatva, a mit parlamenti kormányzás mellett soha és sehol sem lehet várni, legkevesebb pedig nemzetiségi actiótól nálunk, a hol, mint már mondtam, mindenféle zavaró befolyások előre láthatók. Ha a közvélemény chauvinista hangulata vagy egy-egy ügybuzgó minister hazafias lelkesedése ilyen nagyszabású actiót meg indíthat is, csaknem ki van zárva, hogy azt zavartalanul végig lehessen folytatni. A hatalomnak nálunk létező megosztása ezt lehetlenné teszi. Pedig semmi sem veszélyesebb, mint a megkezdett és abbanhagyott nemzeti offensiva. A semittevés még sokkalta jobb, mint a kapkodás, a változás, a minek már is láttuk példáját. Így a Bánffy nemzetiségi actiójának, a melyet utódai félretettek és minden esetleges jó hatásától megfosztottak, a nélkül, hogy izgató, kihívó emléke is elenyészett volna, ma már csak rossz hatása érezhető.

A nemzetiségi politika tekintetében a közigazgatási hatalomra vonatkozólag, erős meggyőződésem szerint, új kiinduló pontra van szükségünk. Az a meggyőződésem, hogy szakítanunk kell azzal az alapfelfogással, hogy alkotmányos és önkormányzati intézményeinket úgy kell megalkotni, hogy azok a magyar állam ellen akkor se legyenek felhasználhatók, ha a nemzetiségek tömegei megbízhatatlanok és államellenesek volnának. Ennek az alapfelfogásnak az a nagy hátránya, hogy miatta a közszabadság érdekeit kell elhanyagolnunk és azért, hogy a szerb és oláh fel ne fájjon, állami létünk bátyáit magunknak kell meggyengítenünk s magunknak kell a végrehajtó hatalmat a parlament és társadalom urává tenni és azt megkoczkáztatni, hogy faji létünk védelmére való eszközök fognak tönkretenni.

Ne felejtjük, hogy a magyar nemzeti állam létének legelső alapja, biztosságának sine qua nonja, a parlament függetlensége és egészséges szervezete s ha azért, hogy a perifériákon megvédjük a magyar állami eszmét, annak főbástyáját helyezük tarthatatlan állapotba, sokkal többet veszítünk, mint a mennyit nyerünk.

A demokratikus fejlődés útján sem állhatunk meg csak azért, mert a demokratia érvényesülésével esetleg fajilag ellenséges elemek befolyását fokozzuk.

Az az állam, a mely magát a mai korban el akarja zárni a demokratia alapelvei elől, önmagát teszi lehetetlenné. A kormányzók és a felső osztályok abszolút és természetes vezető szerepébe fektetett hitnek megszűnése, a nagy számok és a tömegek természetes ereje és érvényesülés után való természetes akarata, a műveltség, vagyonság és a kritika szellemének terjedése, a tekintély érzetnek súlyedése, a világot uraló eszméknek Európa minden zugára való intenzívebb kihatása kizárják, hogy a mai században egy európai állam sokáig a demokratia elveivel s a többi ország fejlődésével ellentétben levő elveket kövessen. Ha nálunk a nemzetiségi veszélytől való félelem miatt a rideg conservativismus fog győzedelmeskedni és megállítja a szükségszerű haladást, akkor előbb vagy utóbb, de kérelhetetlenül bekövetkezik a vezető osztályok katastróphalis összeomlása, a mint ez Franciaországban történt, de azzal a különbséggel, hogy az ilyen összeomlás az állam történeti jellegét is komolyan veszélyeztetheti.

Fokozatos, helyes fejlődés, olyan, a melyben a felsőbb osztályok befolyásukat hosszú ideig megtartják, csak ott képzelhető, a hol a demokratikus haladás ügyét a felső osztályok maguk karolják fel, a mint ez Angliában történt s a haladás kellő időben és mindig a kellő mértékig történik meg. Ott a vezető, történelmi osztályok egyik része mindig az előre törő rétegek élére állt és a szabadelvű reformokat irányította, ott a demokratia nem a múlt romjain, hanem a multa támaszkodva érvényesült és ennek következtében megtörténhetett, hogy nagyrészt ugyanazok a rétegek irányították a nemzet sorsát az új korban, mint

előbb, azzal a különbséggel, hogy azt a hatalmat, a melyet előbb önjogon bírtak, önmaguknak köszönhettek, nagyrészt saját céljaikra használhattak, most a tömegektől, az alsóbb osztályoktól nyerik el s ezért azok érdekeiben, irántuk való felelősség mellett gyakorolják.

Ilymódon az arisztokratia előnyei, politikai gyakorlottsága és tapasztalata a demokratia szolgálatába áll s ennek következtében a demokratia nem egy osztály uralmához vezet, hanem az egész nemzetéhez. S a magyar suprematiát nálunk is csak az így értelmezett fokozatos fejlődés fogja biztosítani s nemzetünk létét a válságok pusztító ereje ellen csak ez fogja megóvni.

Eddig ez nálunk tényleg így is történt. A nemzet régen az arisztokratia vezetése alatt harczolt létéért. Szintén felülről indult meg a mult század negyvenes éveiben az a mozgalom, a mely Magyarország szervezetét ujja alkotta és ezzel a modern Magyarországot megteremtette. A rideg conservativismus mellett ugyan mindig a nemzetiségi veszélyt hozták fel érvül, de mindig a haladás irányzata maradt az erősebb és a fejlődés így fokozatosá vált.

Így kell ennek a jövőben is történni és azokat a reformokat, a melyek hazánk fejlődésétől a kor valóban megkövetel, a melyekre az általános culturalis és gazdasági fejlettségünk előkészített, a melyek önmagukban véve tanácsosok, a nemzeti veszélyek szempontjainak nem szabad megakadályozni.

A jog uralmát és a valóban szükséges haladást a nemzetiségi veszély ellen való védekezésnek nem szabad megátolnia.

Ellenségekkel környezve, teljesen nélkülözve a fajrokonságon alapuló rokonszenvet, rágalmaknak kitéve s a létérdekeink által a gyors haladásra szorítva, még nehezebben állhatunk ellent a század követelményeinek, mint más népek. A nemzetiségi kérdést magát is elmérgesítené, ha a nemzetiségek miatt a közigazgatás a jog helyett az önkény uralmának volna alávétve és a demokratikus haladás- és önkormányzatnak a kor által megkívánt mértéket nem lehetne elérni, mert akkor a nemzetiségi sérelmekhez a

kor igényeinek mellőzéséből a megértett méltányosság és jogérzetből keletkező elkeseredés, a faj elégedetlenségéhez az egyén bántalma fűződnek.

Nem lehet a nemzeti lét védelmét olyan rendszerre alapítani, a melyet végül maga a magyar faj fog elviselhetetlennek tartani. Nem lehet elvárni a magyar vidékek lakóitól, hogy jogaikról azért mondjanak le, hogy a nemzetiségek se bírjanak ilyennel. Láttuk már most is, hogy épen a tősgyökeres magyar vidék követelte a legmesszebbmenő választási jogot és esett radicalis tulzásba a nemzetiségi veszély ellenére.

A helyes nemzetiségi politika nem épülhet a fenn nem tartható közállapotok megrögzítésének meddő kísérletén. A nemzetiségi politikának hármas alapelvein kell nyugodnia. Első és legfőbb tétele az, hogy a magyar nemzet életének legfőbb irányítója és képviselője: a magyar parlament, egészséges, erős, felfelé független legyen, a mi a centralisatiót és a kinevezési rendszert már egymaga kizárja.

Második alaptétele, hogy a közigazgatás a törvény és jog tisztelete, a pártatlanság, a szaktekintetek, a helyi érdekek komoly méltánylásán alapuljon és fajbéli különbség nélkül minden egyén érdekeinek meleg felkarolása irányítsa, végül pedig az, hogy a nemzet politikai egysége ellen való actiót egészen a szükség mértékéig fokozott repressióval lehessen visszaszorítani.

Ez utóbbi kettős czélt úgy lehet elérni, ha közigazgatásunk szervezete és rendes működése kizárólag a szaktekintetek és az alkotmányos élet igényeire alkalmazkodik, a jogvédelem és a modern tudomány minden követelményeinek megfelel és ha e mellett olyan rendkívüli eszközökről is gondoskodunk, a melyek az államellenes tendenciák leküzdésére módot adnak. Ez utóbbi eszközök az által biztosíthatók, hogy a törvény a kormánynak egyes olyan kivételes felhatalmazást ad, a melyet kellő felelősség mellett és esetleg az országgyűléshez való bejelentés feltételéhez kötve, az állam egységének veszélye esetében igénybe vehet, részben pedig miután a jogrendnek komoly fenyegetése nélkül semminemű ilyen kivételes felhatalmazás sem

mehet odáig, hogy a magyar államot minden lehető veszély ellen megvédje, a valóban komolyan veszélyeztetett vidék vagy hely közigazgatásának a többiektől eltérő törvényes szabályozásáról kell gondoskodni. Ezzel nem lépnénk szokatlan útra, mert a modern államokban is gyakran előfordul, hogy egyes vidékek, egyes adminisztratív egységek ügyeit specialis törvények egymástól eltérő elvek szerint szabályozzák. Az északamerikai köztársaságban a közigazgatás az egyes államok belügye és ezért egymástól teljesen különböző lehet.

És még az egyes államok is minden közigazgatási egység ügyeit külön külön törvényben szokták megállapítani. Általános törvény például a legritkább esetben szabályozza a városok szervezetét és hatáskörét, ámbar ez annyi visszaéléshez vezetett, hogy az államnak alkotmánya különféle tilalmakkal akarja azt megakadályozni, hogy a törvényhozás pártszempontból és korteskedésből túlságosan beavatkozzék az egyes városok belügyeibe.

A Nagybritanniát alkotó három királyság közigazgatása sem azonos a törvényhozásnak eddig fenntartott egysége ellenére. Irland különleges politikai helyzetét mindig figyelembe vette az angol törvényhozás. A skót ügyeket rendszeren külön rendelkezésekkel szokták elintézni. S ezen különbségeken kívül nagy eltérést okoz a szorosán vett Anglia különböző közigazgatási egységei között az, hogy az önkormányzat tartalmát igen gyakran úgynevezett «privát» törvények állapítják meg, a melyek olyan jogokkal ruházzák fel őket, a melyekkel más — különben hasonló jellegű közigazgatási egységek — nem bírnak, s hogy Angliában sok olyan adoptív törvény van, a melynek életbeléptetése a helyi testületektől függ és a szomszéd megyék vagy városok jogviszonyai között is eltérést okoz.

Poroszország közigazgatási rendszere is különbséget tesz az egyes országrészek adminisztrációja tekintetében, a melyekről rendszerint külön törvények rendelkeznek. Ausztriában a városi, a községi, az összes önkormányzati szervezetek megállapítása nem a birodalmi parlamenttől, hanem az egyes országok Landtagjaitól függenek, úgy hogy

Csehország, Alsó-Ausztria vagy Tirol, közigazgatás tekintetében egészen eltérő állapotokat tüntethetnek fel.

Mi mindezekkel szemben az állami egységnek megerősítése céljából a francia centralisticus irányzatot utánozzuk és a francia egyformaságot vettük fel. A centralisatio abban az értelemben, hogy csak egy törvényhozó testület legyen minden jog forrása, a mi viszonyaink között helyes is, de nálunk sem szükséges különböző helyzeteket mind egy kaptafára húzni s legkevesébbé sem szabad elzárkóznunk az elől, hogy abban az esetben, ha a nemzetiségek a magyar állam hatalmi eszközeit és a polgári jogokat, a magyar politikai nemzet törvénybe iktatott egysége ellen használnák fel és az ellen másképen kellő hatálylyal védekezni nem lehetne, egyes vidékekre vonatkozólag a szükséghez mért határig külön jogrendet alkossunk.

A különböző viszonyok sablonos kezelése azon nehéz alternatíva elé állít, hogy vagy azt kell tőrünk, hogy saját intézményeinket ellenünk való támadásra használják fel, vagy azt, hogy a jogrend és a szabadság megy tönkre és a jogtalanság és erőszak szentesítése azt a veszélyt is növeli, a melynek gyógyítását tőle várják. Ha pedig, a mi legvalószínűbb, mert legjobban felel meg politikai szokásainknak, egyik alternatívára sem fogjuk magunkat elhatározhatni, úgy a félrendszabályok várható eredménye az lesz, hogy törvényeink nem fognak megfelelni a rendes élet igényeinek, nem fogják a jogot az önkénnyel szemben kellőleg megővni és létünk legfőbb palladiumának, a parlamentnek függetlenségét biztosítani, de nem fogják a veszélyeztetett állami érdeket sem kielégítőleg megvédeni. Így van ez már most is. Nem egy tátongó rést ütöttünk a jog uralmán s még sincsenek olyan hatalmi eszközeink, a melyekkel valamely vidék nemzetiségi többségének esetleges ellenséges actióját teljesen ellensúlyozhatnánk és a nemzetiségi agitátorok munkáját épen a miattok fenntartott önkény elve könnyíti.

GRÓF ANDRÁSSY GYULA.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF.

Egy nagy név fénye ragyogja be, mélyen tisztelt gyülekezet, a mi csöndes, bizalmas ünnepünket.* E név, melyet a legnemesebb magyar viselt, Eötvös József báró neve. Az ő emlékezetének szenteljük 1913-ik évi közgyűlésünket, mert ebben az esztendőben századszor tér vissza az a történeti nevezetességű nap, mikor magyar közéletünknek ez a herosa megszületett.

Áldozunk emlékének. Az ő lelki nagysága, azok a mély nyomok, melyeket működése nemzetünk közműveltségében hagyott, lehetővé teszik, hogy a rendelkezésünkre álló szerény eszközökkel is megújíthassuk emlékezetét. Egyszerű szavak, a tények pusztja megállapítása méltóbb Eötvöshöz, mint az ékes szónoklat. Fölösleges volna a művészet eszközeihez nyulni akkor, mikor tettekről számolhatunk be, tettekről, melyek beszédesebbek minden szónál.

Ki volt Eötvös József, minő szerepet játszott a magyar szellem életében? Mint Hamlet felhőjét Polonius, őt is más-más alakúnak látjuk, a mint más-más szemmel tekintjük. Eötvös, ha úgy tetszik, nemzetünk legmélyebb gondolkodója volt; másfelől állami életünk egyik legértékesebb vezetőjét láthatjuk benne, de ép oly joggal sorozzuk legnagyobb hatású költőink közé. Philosophus, politikus, költő; meddő volna azt kutatni, melyik volt valójában, annál inkább, mert költeményei mélyen járó politikai eszmék tolmácsai, politikája egy emberszerető bölcs megnyilat-

* A gyakorló főgymnasiunai egyesületnek f. évi május 18-án tartott emlékünnepe, a melyen az alábbi beszéd elhangzott.

kozása, philosophiája igazi költészet, gondolatokká kristályosodó érzelmek. Egy kétségtelen: Eötvös nagy egyéniség volt, egyike culturánk legnagyobbjainak, igazi lángelme, a lángelmék minden sajátságával. A mi a lángelmékre jellemző: gazdag fogékonyság, új, addig nem hallott eszmék és képzetek tömege, a képkecsolatok gyorsasága és mérészsége, a phantasiának bátor szárnyalása, s a mint a költő mondja, semmiből világokat teremtés adománya — mind megvolt benne.

Hogyan lett azzá Eötvös, a milyennek a mi emlékeztünkben él? Az embert, úgy tartja a köztudat, két egyenrangú tényező formálja: a származás és az élet; az az örökség, melyet születésekor ősei hagyatékaként, magával hoz a világra, másfelől azok az emberek, azok a viszonyok, melyek közé a sors veti. Az embert igen, de nem a lángelmét. A lángelmére módosítólag, sőt irányítólag is hathat az élet, meggyorsíthatja fejlődését, de — s épen ez a körülmény választja el őt a közönséges vagy tehetséges embertől — állítsa őt a végzet bárhova, egyénisége veleszületett kincseivel lerázza a korlátokat, érvényesül és győzedelmeskedik viszonyokon és embereken.

Eötvös is kétségkívül szüleinek köszöni azt, a mivé lett, családjának, de első sorban édesanyjának. Lelkének alapszövedékét tőlük örökölte, anyjától azt a két vonást, a mely lángelméjét meghatározta. Az az ismert mondás, melyet az édesanya fia lelkebe vésett: «Ne higgy olyan gondolatnak, melynek szíved ellentmond», mélyen bevilágít Eötvös édesanyjának lelkebe. Ez a pár szó a maga egyszerűségében csodálatos lelki gazdagságot tár föl: mély értelmet s nemesen érző szívet. Az átható ész s a páratlan szívjótság, Eötvös nagyságának alapja, anyai örökség. Intellectualismusra és materialismusra hajló világlátásunk kész az első tényezőt túlbecsülni s az érzékeny szívet inkább átoknak, mint áldásnak tekinteni. Igen, ha a boldogságot egyjelentésűnek vesszük a boldogulással, s az emberi élet ideálját pusztán anyagi és értelmi vonásokból alkotjuk meg, az erkölcsi tényező kirekesztésével. Való, hogy a ki szívet hármas érz- és tölgyburok-

kal veszi körül, az megkíméli magát sok fájdalomtól és csalódástól, de elvesznek számára az élet igaz örömei is, a szív gyönyörűségei, a melyekért egyedül értékes az élet. Eötvös mélyen érző szíve megkettőztette a fájdalmakat, melyekkel meglátogatta a végzet, de megsokszorozta és hatványozta örömeit is.

Ez az átlagos emberit messze meghaladó értelem s a szinte nőiesen gyöngéd szív Eötvöst minden körülmény között közéletünk jelesei közé emelte volna. Arra azonban, hogy tüneményes pályáját mint a magyar cultura bajnoka futotta meg, nagy hatással volt a másik tényező, az élet.

A szerencse kedvezett fejlődésének. Gyermekek- és ifjúkorában, mikor a lélek legfogékonyabb a hatások iránt, mikor legmaradandóbban vésődnek bele a benyomások, olyan emberek vezetése alá került, a kik erős, határozott egyéniségek voltak s szellemét a legjobb irányba terelték. Sajátságos véletlenként ez a három ember erősen forradalmi természet volt s kedvezően ellensúlyozta azt a conservatív szellemet, mely az aulikus Eötvös-család körében uralkodott. Az első közöttük Eötvös gyermekkori nevelője, Pruzsinszky József. Valódi forradalmár, a ki egy századnegyeddal azelőtt be volt avatva Martinovics apát kalandos terveibe s a régi Magyarország romjain egy új, demokratikus Magyarországot akart építeni. Most megcsendesedett, elfojtotta indulatait s emésztő tüzeit a ridegség álarcza alá rejtette. Zord, sőt kegyetlen volt; avval a gondolattal fogott a kis báró neveléséhez, hogy megtöri őt, kiöli belőle aristokrata hajlamait s a német műveltségű aulikus mágnás fiából magyar demokratát nevel. Célját elérte, tanítványa szellemben, érzésben magyarrá vált. Így került Eötvös az egyetemre, Horvát István hatása alá. Forradalmár volt Horvát is, de tudós forradalmár. Neve ma már egy téves tudományos irányzat symboluma, de az ember nagyobb, értékesebb volt benne, mint a tudós. Lelkének minden zugát lángoló hazaszeretet töltötte be, s keleti fajának minden fanatismusával csüngött a magyar nemzet dicsőségén. Ez a mérhetetlen hazaszeretet sodorta forradalomba: öntudatlanul, akaratlanul halomra döntötte a tudomány igaz-

ságait, megmásította a világtörténelem adatait, hogy a magyart a legrégebb s legdicsőbb nemzetnek bizonyíthassa. A Pruzsinszkytól Eötvös lelkében gyújtott hazaszeretetet Horvát István előadásai lobbantották eleven lánggra. A harmadik vezetője Weszerle József, a történet tanára, elméleti forradalmár volt; a francia forradalom eszméit fejtegetve és dicsőítve, Eötvös demokratikus fölfogását szilárdította meg.

Így lép ki Eötvös az életbe, erős nemzeti öntudattal, demokratikus fölfogással. A mi a teljes liberalismushoz még hiányzott, azt elvégezte külföldi tanulmányútja, mikor Német-, Francia- és Angolországot bejárva, szemhatára kitágult s ő maga férfivá ért. 1837-ben visszatért mint kész, kiforrott jellem, tele lappangó képességekkel.

Időközben, még zsenye fiatalságában, munkába vette Eötvöst a közélet is s rövid egy-két év alatt lappangó képességeit termékeny tehetségekké fejlesztve, a művelt, érző lelkű ifjút előbb íróvá, majd politikussá, végül philosophussá érlelte. Három nagy, egész életére elhatározó hatás érte. Az első irodalmi természetű volt: Kazinczy és Kölcsey barátsága. Kazinczytól, az irodalom ősz vezérétől, a ki benne már ifjúkorában utódját látta és Kölcseytől, a ki a rokonszerek ösztönszerű vonzalmával ölelte magához, vett ösztönt és tüzet írói munkásságához. A másik tényező korának politikai viszonyai voltak. Abban a korban nőtt nagygyá, mikor nemzetünk legnagyobbszerű küzdelmét vívta, azt a békés forradalmat, mely a szabadság és egyenlőség jelszava alatt szembeszállott a közönnyel és maradisággal, a hatalommal, hogy újraterezhesse az elaggott nemzetet. A lelkesedés árja elemi erővel ragadta meg Eötvöst, íróasztala mellől a tettek nyílt mezejére hívta, s 35 éves korában mint Magyarország közoktatásügyi minisztere, az ország sorsának intézői közé emelkedett. Azt a lelki gazdagodást, a melyet a harmadik tényezőnek köszön, drágán, szíve vérével kellett megváltania. Az élet csapásaira célzok, melyek sujtólón hullottak reá. Meg kellett érnie családjá vagyoni romlását, a szabadságharc bukását, a nemzet összeomlását, ideáljainak, terveinek, alkotásainak rombadültét. Reá szakadt az absolutismus minden nyomorusága,

minden bánata, a külföldi bujdosás átka, a tétlen, kényszerű nyugalom a haza földjén. E hatásoktól megérlelve látjuk őt fejlődése tetőpontján, a gondolatok világában, mikor a sors, mely nemcsak büntet, hanem jutalmaz is, élete utolsó éveire újra kezébe adta a hatalmat: mutassa meg, mint tudja gyümölcsöztetni azt a hatalmas szellemi és erkölcsi tőkét, melyet egy félszázadon át gyűjtött.

Eötvös élt a reábizott hatalommal s mint államférfiú culturánk épületébe a legértékesebb alapköveket illesztette. Politikai működését a multban nem egyszer sajátyszerűen ítélték meg. Fiatalabb éveiben, első ministersége előtt, elnevezték doctrinair-politikusnak, később érzelmi politikusnak. A mennyiben vádként hangoztatták, olcsó vádaskodás, melyet különösen nálunk, hamar világgá röpitének. A tanulatlan, phrasisokkal dolgozó tömeg abban a csalóka hitben él, hogy a tanult, elvi alapon álló, kiforrott elméleteket ideálként szeme előtt tartó politikust megbélyegzi a doctrinair névvel, holott ellenkezőleg, dícséret ez s annak jár ki, a ki az állam életét naturalista kísérletezés helyett a tudomány igazságaival kívánja szabályozni. S hogy az érzelmi politikus vád mit ér, mutatja Kölcsény példája, a kit ép úgy, mint Eötvöst, szívesen illettek e névvel, pedig mindketten tiszta harmoniában tudták egyesíteni érzelmes megindulásukat erős gyakorlati érzékkel.

Szeretik Eötvöst szembeállítani Deák Ferenczczel, legnagyobb gyakorlati politikusunkkal, a ki a törvényekbe vetett rendületlen hitével, vaskövetkezetességével, törhetetlen kitartásával nemzetünket új életre keltette és így nagyságával minden más magyar államférfiút, Eötvöst is, homályba borított. Igaz, Deák közjogi téren nagyobb eredményeket ért el, mint Eötvös a cultura terén, de Eötvös ama téren is gyümölcsöző eszméket nyújtott. Levon-e bármit is Eötvös elévülhetetlen érdemeiből, hogy inkább eszméi voltak, mint hatalma azokat megvalósítani? Vajjon a tettek értékének a siker a criteriuma, s nem az az érzület, a melyben megfogantak? A politikában, nyugodjunk bele, igen, de az ethika nem teszi függővé ítéletét rajta kívül eső tényezőktől.

És ha mindenki kétségbe vonná Eötvös gyakorlati értékét és erejét tervei megvalósítására, mi, az iskola emberei, az igazság erejével, a hála érzetével hangoztatjuk, hogy ez a vád teljesen alaptalan. Kimondjuk nyíltan, hogy a mióta ebben az országban culturáról beszélhetünk, nincs államférfiu, a ki annyit tett volna a magyar műveltségért, mint Eötvös József, a modern magyar cultura legnagyobb herosa. S hogy ez nem puszta szó, a lelkesedés megbocsátható túlzása, hanem valóság, azt culturális alkotásainak egész sorozatával igazoljuk. Ott van az elemi oktatásról készített törvényjavaslata, melylyel nagy munkáját 1848-ban megkezdte. A legidealisabb tanterv, melyet valaha magyar nyelven készítettek! Három vezéreszméje: az elemi oktatás és a tanítóképzés az állam kötelessége; a nemzet minden gyermekének joga van követelni, hogy az elemi ismeretekre megtanítsák, tehát az elemi oktatás ingyenes; a magyar nyelv az ország minden iskolájában tanítandó. Az országgyűlésen elfogadott javaslatot az uralkodó, a ki időközben meghasonlott nemzetével, már nem szentesítette, de mikor Eötvöst az események sodra újra a magyar cultura élére állította, javaslatát újra az országgyűlés elé terjesztette. Ez az új, elfogadott és szentesített törvény (1868: LXVIII. t.-cz.) még alapelveit illetőleg is eltér egyben-másban a régitől, a miben Eötvös nem jobb meggyőződésére, hanem a közvélemény szavára hallgatott — szellemben azonban a régi maradt s oly nagyszabású conceptio, hogy népoktatásunk mai rendje is egészen rajta alapul. Ugyanakkor megvetette a tanítóképzés alapját. 1870-ben új középiskolai tantervet készített, majd szervezte a kolozsvári egyetemet, egyetemi rangra emelte a műegyetemet, fölvetette még két új egyetem fölállításának gondolatát, megvásárolta az állam számára az Esterházy-képtárt, megpendítette a közoktatásügyi tanács gondolatát, megindította a tanárképző intézet működését s ezzel vele kapcsolatban megvetette a gyakorló főgymnasium alapját. S a mire Eötvös legbüszkébb volt: a zsidó vallás emancipációjával s a keresztyén felekezetek teljes egyenrangúsításával évszázadok elkorhadt s csupán az elvakultságtól fönntartott korlátait döntötte le.

S ha figyelembe vesszük, hogy mindezt rövid négy esztendő alatt valósította meg, kíméletlen, czéltalan, sőt oktalan támadások viharában, mialatt lábainál forrongott az irigység, kicsinyeskedés, gyűlölködés szennyes áradata: akkor mély hálánkhoz az igaz csodálat érzése társul.

Csodáljuk Eötvös páratlan tetteire, de nem kevésbé azt az államférfiúi mélyre látást, mely e törvényeiből kisugárzik. Ezek a gyakorlatba átvitt eszmék mélyről, egy csodálatos értelem mélyéről forrottak ki. Eötvös csak az által lehetett nagy cultur-politikussá, mert nagy gondolkodó is volt.

Mint gondolkodó, mint philosophus egészen sajátos jelenség szellemi életünk történetében. A philosophálás, a szó igazi értelmében, nem magyar vonás. Józan és mély értelem gyakori a magyar faj szülőttei között, de az elvont gondolkodástól némileg idegenkedünk s különösen akkor, ha philosophiai formát ölt magára. Deák Ferencz ismert hasonlata, hogy a philosophia olyan, mint a só, melyből egy csipetnyi izessé teszi az ételt, sok megrontja, egész társadalmi osztályok fölfogását tükrözi vissza. Eötvös sem volt *κατ' ἐξοχήν* philosophus. Philosophiai rendszert nem alkotott, a gondolkodókat már évezredek óta izgató nagy problémákkal, a lét, az ismeret, az örökkévalóság, a végtelenség, a tér és idő, a halhatatlanság, az akarat szabadsága vagy meghatározottsága, szóval a philosophia specialis kérdéseivel nem foglalkozott, de annál mélyebben merült bele az életbölcseiség problémáinak vizsgálatába.

Mi az életbölcseiség, mit hirdet, mit tanít, mire vár és ad feleletet? Arra, hogy adott körülmények között, az élet bizonyos, tőlünk függetlenül alakuló viszonyaiban mi a helyes, mit kell tennünk, hogy ember-voltunkhoz méltóan járjunk el. Nem philosophiai principiumokra, egy Platon, egy Kant tudományára van annak szüksége, a ki cselekedeteinek hajóját az élet zátonyai, szirtjei, áramlatai között biztos révbe akarja irányítani, hanem mély értelemre, sok tapasztalatra, az emberi lélek és szív ismeretére s első sorban erős erkölcsi érzékre. Volt-e magyar lélek, a mely e követeléseket oly teljes harmoniában egyesülten mutatta, mint Eötvös? Meg kell-e magyaráznunk, miért épen Eötvös

volt hivatva arra, hogy nemzetét életbölcseiségre tanítsa? Az ő gazdag, sokszínű lelke a megfigyelések ezreit gyűjtötte magába és az elmélkedés tüzével edzette gondolatokká, hogy mint böles mondásokat szétszórja írásaiba. Gondolatai a magyar érzelem gyöngyei, belefűzve költői műveibe vagy önállósítva, az életbölcseiség drága kincsei. Szilárd elvhűségre, erős hazaszeretetre, rendíthetetlen erkölcsiségre tanítanak s kikristályosodnak abban a fennkölt gondolatban, hogy az emberi élet igazi értékei nem rajtunk kívül eső tényezőkben keresendők, hanem önmagunkban, a szívünkben, abban a tudatban, hogy kötelességeinket teljesítettük, hogy az élet minden viszonyai között, minden kísértései ellenére hívek maradtunk a lelkünkben élő erkölcsi törvényhez.

Rendszerbe Eötvös csak politikai gondolatait foglalta, mikor megírta nagy munkáját, a külföldön is szokatlan méltánnyalással fogadott, nálunk meg sem azelőtt, sem azóta meg nem közelített politikai tanulmányát. *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* nem philosphiai mű, ha a szó értelmét a főntebb adott megszorítással vesszük, mégis benne kell látnunk a magyar bölcseledő észnek legértékesebb nyilvánulását, benne tetőződik a magyar bölcseledés. Van-e nagyobb szerű vállalkozás, mint megkeresni azokat a tényezőket, erőket, melyek az egész emberiség érzését, gondolkozását, cselekvését szabályozzák, azokat az eszméket, melyek az egyes embereket, mint a köz alkotó elemeit egységbe forrasztják? Nem állítjuk, hogy midőn Eötvös a kor uralkodó eszméiül a szabadságot, egyenlőséget és nemzetiséget jelölte meg, ezt a három, egymásnak sok tekintetben ellenmondó eszmét össze is tudta békíteni; nem állítjuk, hogy midőn az egyéni szabadság elvét emelte a többi fölé, ezzel biztosítani tudta az államok céljuknak megfelelő szervezetét és berendezését, a modern államok és a keresztyén cultura összhangját: de az kétségtelen, hogy nemcsak bámulatos elmeél és logikai fegyelmezettség nyilatkozik e művében, hanem ennél jóval több — a történetbúvár széleskörű ismeretei s az állambölcseész mély pillantása. Így ez a politikai tanulmány egy-

felől a keresztyén művelődés történetévé és apotheosisává emelkedik, másfelől az állami élet bölcséletévé mélyül. Annak a nagy hatásnak pedig, a melyet e hatalmas mű a gondolkodó emberre tesz s egyre fokozódó erővel, a titka részint az, hogy tételei nem az okoskodás hideg, hanem a meggyőződés eleven erejével hatnak, részint az, hogy Eötvös a próféták jövőbe látó szemével a múlt és jelen alakulatai alapján jóslatszerűen bevilágított az akkor csak eljövendő, de ma már tőlünk megélt korokba. «Megl lehet — így végzi művét, élete legnagyobb alkotását — súlyos szenvedések állanak még előttünk ama nagy harcban, melyben a törvényes királyság és caesarismus, az alkotmányos egyeduralom és a számszerinti többségek kényúri hatalma, az amerikaihoz hasonló köztársaság és a fővárosok pór-uralma, melyben az, a minek jog az alapja és az, a mi csak anyagi erőre támaszkodik, mind szemben áll egymással és lehet, hogy még soká tart e harc, de bizonyára azon ügyé lesz a diadal, a mely mellett az emberek minden nemes érzelme síkra szálland; mert egy tartós jövőnek épületét csak erkölcsi alapokon és tiszta kezekkel emelhetni föl.»

Vajha a jóslat második fele ép oly biztosan beteljesednék, mint a milyen fenyegetően közeledik teljesülte felé az első!

És ez a mély pillantású bölcs, a ki, mint Uranos gyermekei mázsás sziklákat, az állambölcsélet hatalmas problémáit rakta egymásra, kora ifjúságától kezdve erejének javát költői munkákra szentelte! Nem ellenmondás, következetlenség-e, ha egy ország sorsát intéző férfiú a képzelet költői játékával gyönyörködteti honfitársait; ha érzelmes románczokat, főnnszárnyaló ódákat, mulattató vígjátékot s a legkülönbözőbb hangulatú regényeket írja? Lehet-e egységes szellemű az a lelek, mely ilyen sok szint játszik? Igen, s ez a változatosság épen egyik bizonyítéka Eötvös lángelméjének. De még inkább bizonyítja az, hogy a költészet, a politikától és philosophiától annyira idegen lelki működés, Eötvösnél nemcsak teljes összhangban van működésének másik két felével, hanem egyenesen annak

nyilatkozása. Eötvös költői művei, a nélkül, hogy a költészet igazi hivatását egy pillanatra is eltévesztenék szem elől, valójában ép úgy Eötvös élete nagy céljának szolgálatában állanak, mint államférfúi alkotásai, mint mély bölcselkedése.

A philosophia, a cultura, a költészet Eötvös szemében nem célok voltak, csak eszközök. A cél, a mely felé tört, a köz java, mely az egyes boldogságának alapja. Ideális lelkét teljesen átjárta az a meggyőződés, hogy az egyes embernek ereje legjavával a közjóra kell munkálkodnia, karját, fejét, szívet nem önző törekvései elérésére, hanem önzetlen, a köznek tett szolgálatokra kell fölhasználnia. Ezt a hitet nemcsak vallotta és hirdette, hanem magára vonatkozólag meg is valósította, minden gondolata, szava, tette egy-egy áldozat volt a köz oltárán.

Költészete is. Nem irt sok költői művet, egy kis kötetre való verset, három színművet s egy pár elbeszélésen kívül négy regényt. Annál nagyobb költészetének elterjedése. Ismeri őket mindenki, s a legtöbb a magyarságnak örök tulajdona, alkotó eleme ma is, a jövőben is az élő, ható irodalomnak. Alig tudok ellenállni a kísértésnek, hogy az æsthetikus szemével nézve őket, ráirányítsam költői szépségeikre a figyelmet. Mily szép föladat volna megkeresni azokat a mély érzelmeket, melyeket dalaiban, ódáiban, *Karthusijában* páratlan gyöngédséggel, a kifejezés finomságával tolmácsol; elemezni azokat az egyszerűségükben bájos történeteket, melyeket románczokká kerekít ki; vizsgálni azt a két nagyméretű képet, melyet a parasztlázadásról s a vármegyéről fest: de ez a tanulmányok egész sorát követelné meg. Most, befejezésül, csak azt kísérem meg igazolni, mint kapcsolódik bele Eötvös költészete világnézetébe, mint lesznek költői alkotásai is integráns részeivé egész lelkét betöltő hivatásának.

Eötvös *A falu jegyzőjének* előszavában kimondja, hogy a költészet, ha a képzelet alkotásaival pusztán gyönyörködtetni akarja az olvasókat, üres játékká aljasul. A költészet célja magasztosabb: hozzásimulva a kor uralkodó eszméihez, tanítania, javítania kell, az író lelkében élő nemes

eszmeket átültetni az olvasó lelkébe, hogy ott termő talajra találva megfogjanak. Valóban minden költői műve ennek a tételnek illusztrálása. Gondoljunk a legismertebbekre, a legszebbekre.

A *megfagyott gyermek*, minden magyar gyermek első költői olvasmánya, mely egy megrendítő, szívet átjáró képben a szegény nép nyomorát rajzolja, a szájalom érzetének fölkeltésével a nyomor enyhítésére buzdít. A *Búcsú*, melyet külföldi útja elején írt, a honfibu s hazaszereget megrázó szólama, Eötvösnél szokatlan erővel és fönséges hangon a nemzeti érzést akarja otthon maradt honfitársai szívében fölebreszteni. Szellemével, erejével, műértékével méltón illeszkedik bele legkiválóbb hazafias ódáinknak abba a sorozatába, mely a *Romlásnak indulttal* kezdődik s Arany *Rendületlenül* ér véget. A *vár és a kunyhó* egy főúri ifjú s egy pórleány szerelméből kerekít tragikus mesét, avval a czélzattal, hogy a társadalmi egyenlőtlenség káros következményeit fesse s a polgárok egyenjogúsítása mellett küzdjön. A *zászlótartó*, melyben az agg, halálra vált nemes a nemzeti zászlót a népnek adja át, annak a követelésnek symboluma, hogy a haza, mely eddig a nemesség birtoka volt, ezután a népé, az egész magyarságé legyen. De ez a költemény nemcsak symbolum, jóslat is, mely ma ép oly alkalomszerű, mint írása idején. Az ország zászlaja a közel jövőben ismét új kezekbe kerül. Más rendje következik el a dolgoknak. Adja a magyarok istene, hogy midőn megosztjuk a magyar zászló fönntartásának jogát és kötelességét, ne csalódjunk Eötvös rendületlen hiteben.

S gondoljunk Eötvös regényeire, a magyar szellemnek ezekre az örök dicsőségeire. A *Karthausira*, A *falu jegyzőjére* s a nagy történeti korkepre, *Magyarország 1514-ben*. Műremek mindegyik. A Rousseau es Goethe nyomán kiinduló sentimentalis regényhulámnak utolsó hullámgyűrűje az első; legmélyebb és legértékesebb irányregényünk a másík; s történeti regényeink között első sorban áll a harmadik. De nemcsak műremek, melyek az olvasó æsthe-

tikai érzelmeivel vetnek számot, hanem mindegyik eszköz Eötvös kezében nagy eszméi megvalósítására. Igazi rendeltetésük: meggyőzni az olvasót, mi a jó, mi a kövendő s megindítva az olvasó lelkét, tette akarják kényszeríteni.

A *karthausi* nemcsak egy megható sentimentalis történet, átszőve az emberi lélek mélyeibe pillantó bölcs fennkölt gondolataival, hanem az élet durva önzésének, féktelen küzdelmeinek rajza, s az egész azt a tanulságot hirdeti: éljünk a köznek, mert az önzőnek nincs vigasztalása a földön. A *falu jegyzője* három, egymással művészi összefont történet keretétül az Eötvös-korabeli megyei élet képét adja, nem a művész objectív nyugalomával, hanem a pártember szenvedélyével. Mégis a kép csak sűrített, de nem torz, s nincs magyar könyv, mely hatásban mérköznék vele. A mint Eötvös kívánta: nemcsak szép könyv, hanem jó tett is, az elnyomott osztályok jogainak lehangosabb szószólója. A *Magyarország 1514-ben* cz. regénye a mult álarczában a jelennek szól. Megrendítő jelenetekben festi a XVI. század összeomló magyarságát, az elnyomott jobbagság szenvedéseit és kegyetlen bosszúját, avval a czállal, hogy a XIX. század nemessége tanuljon belőle, tegye jóvá az evszázados igazságtalanságot.

Íme, így kényszeríti Eötvös a művészetet az erkölcs szolgálatába, a nélkül, hogy áldozatul dobná annak sajátos értekeit.

De megoldott Eötvös egy nagyobb problémát is, talán a legnehezebbet minden emberi föladat között: összhangba hozta gyakorlatát elméletével. Élete, működése, iratai egy nagy összhangos egységbe olvadnak, teljes harmoniába, a magyar közélet egyik legtökéletesebb harmoniájába. Talán nem csalódunk, ha ennek a harmoniának az alapját abban az egyensúlyban keressük, melyben Eötvös lelki világát két, egyaránt fejlett tényezője, az ész és a szív tartotta, mély érzelmei és átható értelme, lángelméjének jellemző alkotó elemei. E kettő teljes összeolvadásából született meg Eötvös vezéreszméje, mely minden tettét irányította, szerteágazó tevékenységét,

szellemének legváltozatosabb nyilvánulásait egységbe foglalta: az önzetlen munka gondolata. Dolgozni, s dolgozni nem önző vágyaink kielégítéseért, anyagi előnyökért, hírért, dicsőségért, hanem a közért, a nemzetért, az emberiségért: ez hangzik felénk Eötvös egész életéből, minden munkájából.

Vajha Eötvös József születésének századik évfordulója vezéreszméjének újjászületése lenne, vajha mi, kései utódok, megértenők és követnők a legnemesebb magyar élete tanúságát.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

AZ ANGOL DÉLSARKI EXPEDITIO PUSZTULÁSA.*

Egy nemzet szeretete és lelkesedése várta haza a brit hősöket, hogy körülölelje őket a hála és az elismerés éltető melegével, a hálával és elismeréssel, a melylyel oly nemes hőkezűséggel bánt mindenkor, ha a tudomány bajnokait kellett megbecsülni.

Ünnepnapra készült a nemzet, boldog és boldogító ünnepre, a melynek meleg hullámai elhatottak volna országokon és tengereken át, el mindenüvé, a hol a cultura barátai élnek.

Senki sem hitte, hogy a kiket egy nemzet aggódó szeretete kísér útvokon: legyőzessenek. Senki sem hitte, hogy a hír, a mely szárnyára veszi majd a brit hősiesség és önfeláldozás diadalát: pyrrhusi győzelem hirdetője lesz.

A hősi fiat váró brit nemzet a görög anyát juttatja eszünkbe, azzal a tragikus különbséggel, hogy Scott kapitánynak és társainak, bár hősi módon harczolva célhoz jutottak, mégis el kellett bukniok.

A bajtársi kegyelet ott adott nekik örök nyugvóhelyet a néma sarkvidéken, de hazahozta a beszédes följegyzéseket, a halódó hősök utolsó üzenetét. A naplójegyzetek, melyekben Scott kapitány számot ad szenvedéseikről és bejelenti közelgő halálát, a legmegindítóbb és legnagyobb ember följegyzések mellé helyezhetők. Lehetetlen elfogódottság és csodálat nélkül olvasnunk végső rendelkezését, melyben hátra-maradottjait nagy és gazdag nemzetének oltalmába ajánlja:

«Gyöngék vagyunk, az írás nehéz, de azért nem saj-

* Abból az alkalomból, hogy Scott kapitány naplójának feldolgozását és közzétételét egy angol és egy amerikai folyóirat megkezdette.

nálom utazásomat, a mely megmutatta, hogy mi angolok ki tudunk tartani a küzdelemben, támogatjuk egymást és azzal a bátorsággal megyünk a halálba, a mellyel mindenkoron.

Ha életben maradunk, csodát regélhettem volna társaim erejéről, kitartásáról és hősiességéről, csodát, mely minden angol szívet megremegetne.

Ezek a rövid följegyzések és halott testeink mondják el a mesét. De bizonyos, egészen bizonyos, hogy egy oly nagy és hatalmas ország, mint a mienk, gondjaiba veszi azokat, a kik ránk voltak utalva.»

E nemes szavakban búcsuzik Scott mindattól, a mi drága volt neki: családjától, gyermekétől, nemzetétől.

A gyász hír, a mely a művelt világban szerte visszhangra lelt, a legigazabb könnyeket a hősök hazájában fakasztotta.

Mindenki ott akart lenni a nagyszerű gyászünnepeken, a melyet az angol főváros rendezett a Szt. Pál székesegyházban a tudomány áldozatainak emlékére. Tízezrekre menő tömeg szorult ki a templom gyönyörű csarnokaiból, hol a kormány, diplomatia és a tudomány képviselőinek élén Scott hű barátja, az angol király jelent meg elsőnek.

A legbensőbb részvétnek ezeket az igaz és fájdalmas hangjait megmagyarázza az a lelkesedés, a mely a szomorú sorsú vállalkozást megteremtette.

Az északi sark fölfedezése után, a mely az amerikai Pearynek szerzett el nem múló dicsőséget, az angolok, ösztönzöttetve Shackleton szép sikerű vállalkozásának recordjától is, váratlanul gyorsan új expeditiót szerveztek a déli sarkvidékre. Vezetését Scott kapitányra bízták, ki már előbbi útján - a Discovery-expeditióban - kiváló rátermettségről tett tanúságot. Ő benne összpontosult a nemzet bizalma, mert ő volt az, a ki megmutatta az utat a déli continens szívébe, azt az utat, a melyen 1901 ben ő, 1908-ban Shackleton járt elől s a melyen keresztül most tragikus expeditióján sikerült is a sarkot elérnie.

A déli sarkvidék szárazföldjének föltárásában, bár magán a végponton más nemzet őket megelőzte, brit utazók aratták a legszebb diadalokat. Ha James Cook volt az, a ki az

Antarktis létezését megállapította és James Clark Ross, a ki fölfedezte, kétségtelen, hogy Scottot, az antarktikus szárazföld classikus utazóját, első hely illeti ennek tudományos kikutatásában.

Scott kapitány a sarkkutatók legnemesebb típusából való, azok közül a nagy angol tengerészek közül, a kikben a legértékesebb emberi vonások egyesülnek: a tudományért való önfeláldozó lelkesedés, rendkívüli értelmi erő, határozottság, gyors ítélet és az a kemény kitartás és bátorság, a mely minde tulajdonságok eredőjének tekinthető. Utolsó órái mint a villám fénye világítottak rá legbensőbb lényére, hogy ki is volt ő egész életében.

Csodálatos szervezőképessége valósággal prædestinálta a vezér szerepére és hogy mily nemesen fogta ő fel ezt, tanuskodnak erről életbenmaradt bajtársai, de örökké tanuskodni fognak a haldoklónak végső szavai is.

«Lehet-e szebb valami, mint az a nyugodt hősiesség, a melylyel cselekedeteiket mérlegelte, szemtől-szemben állva a halállal»? . . . mondotta róla Earl Curzon, a londoni földrajzi társaság elnöke, a ki ime meglátta és megértette a tanuk nélkül lejátszódó tragédia legemberibb mélységeit.

Scott mindkét déli sarki útján a Victória-földet választotta kutatásainak színteréül. A Victoria-föld és a tőle keletre eső Edward-király-földje között húzódik az a csaknem ezer kilométer hosszú jégfal, a melyet fölfedezőjéről Ross Ice Barrier-nek neveztek el. A jégfal a nagy antarktikus szárazföldről leváló óriási jégplateau pereme s helyenkint közel száz méter magasra mered föl a Ross-tenger vizéből.

Ross volt az első, a ki a jégfalat megközelítette hajójával, de neki nem sikerült rajta partra szállnia. Több mint félszázad telt el, a mig egy bátor norvég tengerész, Borchgrevink, a Barrier tetejére felkapaszkodott és elsőnek telett át a déli sarkvidék szárazföldjén. Borchgrevink volt tehát az első, a ki szárazföldi úton elindult az akkor még elérhetetlennek tartott déli sark irányában. De mindössze néhány percnyire hatolt előre. Ő utána az expedíciók egész sora következett századunk legelső éveiben. Szinte egyidejűleg indult útra közösen megállapított munkaprogrammal az

angol, a német, a svéd és a skót expedíció. Ezek közül a vállalkozások közül, az angol expedícióval, Scott érte el a legnevezetesebb sikereket.*

Hat évvel e szerencsés kimenetelű első expedíció visszatérte után, 1910 nyarán indult el Scott vezéres második útjára, hogy sohse lássa viszont többé családját. Kis fiát, a ki másfél éves volt, azóta a brit nemzet árvájává fogadta. Megható elgondolni az apa örömét, a mikor később — felesége figyelméből — a Nimrod segítő hajóval megkapta gyermekének mozgófényképét, a mely boldog játszadozása közben mutatja be. Anyja olykor-olykor büszkén magyarázta a térképen kis fiának, merre jár az apa, pedig akkor talán már mindennek vége volt.

A Terra Nova, az expedíció kicsiny hajója — a melyet csetvadász-hajóból alakítottak át — lelkes ünneplések között június elsején szedte fel horgonyait London kikötőjében. Afrika megkerülésével októberben ért New Zealandba. Ott szállt fel reá Scott kapitány, a ki idáig póstahajón tette meg az utat felesége kíséretében. A newzealand-i Port Chalmersből való útrakelésük után csakhamar erős délnyugati vihar érte őket. Ekkor szenvedik az első veszteséget: két ló és egy kutya estek a vihar áldozatául.

Néhány nap mulva jégrögökkel, a jégzaj első jeleivel találkoztak; dél felé haladva egyre sűrűbb jégzajba jutottak. De a laza jéggel a Terra Nova könnyen megbirkózott. Erre felé még mélységmérést is végezhettek, a mi sűrű jégzajban lehetetlen. A jégzajnak ezen az övén Sir James Ross hatolt keresztül először 1840-ben. A Ross-tenger téli jege ez, a mely tavasszal megtörik és észak felé áramlik, úgy hogy övként fogja be a tengert.

1911. január 3.-án érte el a Terra Nova a Crozier-fokot. Újabb jégzajon kellett ezután keresztülvágniok a Mc Murdo-átjáróig, hol kivételesen sík viziúkröt találtak január 20.-án.

Téli szállásukat az Erebus aljában, az Evans-fokon rendezték be, 22 kilométerre a Discovery téli tanyájától.

* Lásd a *Budapesti Szemle* 1911 jan.-i számában Halász Gyula cikkét: *Két felfedező utazóról.*

A készletek partraszállítása egy heti munkába került. Újabb két hetet vett igénybe a kunyhók és istállók felállítására.

A New Zealand felé visszatérő Terra Nováról február 18.-án az Adare-fokon partra szállt egy csapat, Campbell hadnagy vezetésével. Az ő történetük is valóságos regény, de figyelmünket most a főcsoporthoz sorsa köti le elsősorban.

Az utazók a telet nemcsak meteorológiai és más tudományos megfigyelésekre fordították. Egy csoportjuk, Wilson, Bowers és Garrard, egészen a Crozier-fokig elmerészkedett, hogy tanulmányozza a pingvineket a költés időszakában. De ezenkívül is nagy munkát fejtettek ki az élelmiszer-állomások elhelyezésével. Egyiket a Hut Pointtól kelet-délkeletre, mintegy 12 kilométerre, egy másikat a Corner Camp-en, amattól 43 kilométernyire kelet-délkeletre, egy harmadikat, a legnagyobbat pedig a déli szélesség $79^{\circ} 30'$ -én helyezték el. Ez volt az az élelmiszerállomásuk, a melyet One Ton Campnek neveztek el. Ennek a közelében játszódott le visszatérőben a katastropha.

Scott kapitány kezdettől fogva nagy segítő csapattal szándékozott útrakelni, mert csak így remélhette, hogy sikerül Shingleton nagyszerű eredményét túlszárnyalnia. E végből három csoportra osztotta csapatát. A Hut Pointtól tizedmagával 1911. november 2.-án indult útnak a lófogatokkal, de az Evans-fokról már egy héttel korábban elindított három embert a motoros szánokkal, a melyeknek a tenger jegén rendkívüli nehézségekkel kellett megküzdenie. A kutya-fogatok, négy emberrel, Scott után indultak csak, de csakhamar utolérték a főcsapatot.

A motoros szánok hamarosan felmondták a szolgálatot, akárcsak Shingleton motoros kocsija annak idején, a melyet csak a depót-k elhelyezésekor használhatott. A motoros szánokat tehát hátrahagyták s a csoport tagjai gyalogszerrel folytatták útjukat. A másik két csoport együttesen érte el a One Ton Camp-et s onnan egy napi pihenő után a 14 ember, 10 ló és 32 kutya együtt indult útnak, november 17.-én. A $80^{\circ} \frac{1}{2}$ d. sz.-en utolérték a csapat a motoros szán gyalogos vándorait. Egy darabig már most 18-an voltak. Kevéssel utóbb ketten visszafordultak a téli szállás felé. A többiek, 16.-án,

együtt maradtak egészen december 11.-éig, de ezen közben tömérdek küzdelmen mentek keresztül. A 83. fokot már csak öt lóval érték el, a többit feláldozták, hogy legyen mit enniök kutyáiknak. Ezenközben egyre rosszabbra fordult az időjárás. Viharokkal küzködtek. December 4.-én a Mount Hope közelébe érkeztek ($83^{\circ} 24'$); ezen a helyen hosszantartó vihar négy napig késleltette őket. A havazás akkora volt, hogy úgy kellett a hóból a lovakat és kutyákat kiásniok. Szabadulva erről a helyről, lágy hóba jutottak. Skit kötöttek lábaikra még a lovak lábára is hóczipőt kötöztek és így kapaszkodtak felfelé a Mount Hope lejtőjén, a Beardmoregleccser lábához vivő hágó felé.

Fáradtságos útjukban elfogyott a lovak elesége, kénytelenek voltak december 9.-én lelőni valamennyit. Az itt található hágón keresztül, a melyet Shackleton fedezett föl, lágy hóban, a melyben térdig süppedeztek, folytatták útjukat, most már lovak nélkül, pusztán kutyafogatokkal. Útjuk egyre meredekebbre vált. A hágó tetején már csak 8 km-t haladhattak egy nap alatt. Leszállva magára a gleccserre, még mindig nehéz hóban vitt útjuk tovább. December 10.-én négy embert a megmaradt kutyákkal visszaküldött Scott a főhadiszállásra és most már csak tizenkettőmagával, minden állat nélkül folytatta útját a déli sark felé. A szántalpak a lágy hóban keskenynek bizonyultak és csak a legnagyobb erőfeszítéssel sikerült olykor-olykor tovább vonszolniok.

December 21.-én a $85^{\circ} 7'$ szélességen, a gleccser felső végén, élelmiszert raktároztak el, és erről a helyről négy embert visszafordítottak a parancsnok jelentésével. Már csak 8-an voltak, valamennyien a legjobb egészségben és kedélyállapotban.

Karácsony napján csaknem 30 km-t haladtak s a 86. szélességi fokon ütötték fel sátraikat a nagy antarktikus plateau-n, a mely már Shackleton útjából ismeretes. Talán nem érdektelen e helyen megemlékeznük Scott első útjának karácsonyi naplójegyzetéről, a mely ezeket mondja: «...Már egy hete gyermekes örömmel gondoltunk a mai napra s elhatároztuk, hogy karácsony napján nem fogunk éhezni. Meind»fno gást» és ennek minden részletét töviről-hegyire

megbeszéltek jóelőre. A reggeli fényesnek ígérkezett. Tíz, sőt tizenöt perczel tovább fogjuk égetni a lámpát. Ebédre melegeget eszünk. És a vacsora — nos a vacsora is olyan lesz, a milyennek csak kell lennie egy vacsorának.

«Meleg», verőfényes napra ébredtünk karácsony reggelén. Az égbolt tiszta ragyogását egyetlen felhő sem homályosította el. Nyugat felé a fehér partok fénylő vonala. Alattunk és körülöttünk mintha tánczolt volna a napsugár a csillogó havon. A legkisebbke szél nem zavarta az ünnepélyes csendet. Gyönyörű volt a reggel, de nem jutott időnk, hogy elmerüljünk csodálatába. Érdekesebb dolgok vártak reánk. Siettünk be a sátorba, hol a főző-edény gőze megcsiklandozta orrunkat. A reggeli elkészült. Mindegyikünk előtt ott párolgott a pompás eledel: egy egész csajkára való fókamáj és kétszersült, jól megfőzve pemikennel, utána egy kanál gyümölcs-íz. Hosszú heteken át nem volt részünk ilyen lakomában.

A térszin kedvező volt; akár kutyák nélkül is elhúztuk volna szánjainkat. Nem is bántottuk őket; a korbácsnak kevés dolga akadt. Így haladtunk feltizenkettőtől négy óráig. Ebédünk is méltó volt a karácsonyhoz: meleg kakaó, plasmon, kétszersült és még egy kanál gyümölcs-íz.

Másfél óra mulva folytattuk utunkat. A mikor este félkilenczkor tanyát ütöttünk, megállapítottuk, hogy a mai napon husz kilométerrel haladtunk előre. Jó ideje a leg-hosszabb napi menet.

Ünnepi vacsora előtt illendőképpen megmosakodtunk és megfésülködtünk. Ezután ültük körül a forró üstöt, a melybe ma kettős adagokat dobáltunk. Olyan sűrű pemikelvevest főztünk, hogy a kanál megállott benne. Aztán a kakaóra került a sor. A míg ez főtt, észreveszem hogy Shackleton titokzatosan kotorászni kezd batyujában, a melyből csakhamar egy fél harisnyát húz elő. A harisnya fejéből egy kis kerek tárgyat varázsol elő, akkorát, mint egy cricket-labda, a mi semmi egyéb nem volt, mint egy pompás plum-pudding. Még egyszer beleváj ebbe az ő bőség szarujába és előszed belőle egy mesterségesen összenyomorgatott kis karácsonyfát. Puddingunkat hamar megmelegítettük a

forró kakaóban. Ez egyszer nem behunyt szemmel osztottuk meg.

Pipaszó mellett írom ezeket. A nap alacsonyán jár a felhőtlen égen; a lég meleg és nyugodt. Kellemesen érezzük magunkat. Ma éjszaka jól fogunk aludni. Elgondolkozunk, milyen lehet a karácsony odahaza, Angliában? Alighanem ködös, borongós, kellemetlen. És vajon hogyan képzelnek ma maguk elé barátaink? Bizonyosan mondogatják, hogy most szánutazásunkon járunk a végtelen hósivatagban, de aligha van fogalmuk a valóságról, hogy mennyire szerencsés és kedves nekünk ez a nap, igazi ünnep, a melyet méltán jegyezhetünk fel naplónkba piros betűkkel.»

De térjünk vissza a szomorú végű expeditio történetére. Karácsony után megromlott a térszín. Lassan haladtak s ujév napján a $86^{\circ} 56'$ -en vesztegelniök kellett, hogy újra vasalják a szántalpakat. Itt hátrahagytak annyi élelmiszert, a mennyi négy embernek mintegy három hétre elegendő.

Sajátságosképpen itt fenn a plateau-n, habár hidegek jártak, állandó széllel, általában elég jó idő uralkodott. A sarktól 250 kilométernyire az utolsó segítőcsapat is — Evans hadnagy, Lashley és Crean — visszafordult és január 3.-án már csak öten: Scott kapitány, Wilson dr., Oates, Bower, és Evans altiszt, ütöttek sátrat a $87^{\circ} 32'$ szélességen. Kevés-sel utóbb észrevették Amundsen csapatának nyomát — ez volt tehát az első nagy csalódás, a mely érte őket diadalmas útjokban.

Amundsen nyomát követve, január 17-én elérték áhitott céljukat, a déli sarkot, hol megtalálták a norvég utazó sátrát és benne Amundsen följegzéseit.

Első nap a sarkon felhős idő járt, de másnapra felragyogott a nap s ekkor teodolittal a nap állása alapján meghatározhatták a helyet. Úgy találták, hogy az eltérés közöttük és Amundsen között, a ki sextanssal dolgozott, kb. 800 méter. A csoport tehát továbbmenetelt még 800 méterrel és ott kitűzte a Union Jack-et.

A sarkon kb. 29° C. hőmérséket észleltek. A térszín puha volt, kéreg nélkül való.

Amundsen jelentéseit magukhoz véve, visszafordultak.

Fájdalom, e jelentéseken, a norvég királyhoz intézett levélben és néhány műszeren kívül semmit nem találtak, a mi visszatérő útjukban megmenthette volna életüket. Ha csak egy kannára való tüzelőolaj maradt volna ott, — a mint-hogy Amundsen eleinte ingadozott, ne hagyjon-e hátra fölösleges készletéből — ez a csekélység talán elegendő lett volna, hogy elhárítsa a rettentő katasztrófát.

Visszafelé eleinte jó útjak volt. Egyik nap 29 km-t haladtak előre kedvező időjárás mellett. A hőmérsék 29 és 34 $\frac{1}{2}$ ° C. között váltakozott. A plateau-n mindkét állomásukra rátaláltak. Mielőtt a Beardmore-gleccseren leszállottak, Wilson és Bowers meglátogatta a Buckley-szigetet, ezt a hó és jég közül kiemelkedő nagy nunatakot. Fossiliákat és szenet találtak ezen a helyen. A gleccseren magán, a Cloudmaker Peak melletti depót közelében szintén gyűjtöttek fossiliákat. Összevéve 16 kg-nyi kőzetmintát hoztak magukkal végső tanyahelyükig, a hol ezt később a keresésükre indult expedíció meg is találta.

Mély hó és szokatlan rossz idő gátolta előhaladásukat.

Evans egészségi állapota már a sarktól fogva sok aggodalomra adott okot. Most a jégáron lebukott és fején súlyosan megsebesült. Ez a baleset még jobban késleltette őket és az élelmiszer vésztjóslóan fogyott.

Február 17-én Evans hanyattvágódott és két órával később meghalt. Ő volt az első áldozat.

Ez a késedelem komoly következményekkel járt. Az évszak már igen előrehaladt, a hőmérsék esett, a hó felszíne homokszerűvé vált: a szántalp alatt a jégkristályok nem olvadtak meg. Egyre lassabban haladtak; nem sikerült elérniök a napi 14 $\frac{1}{2}$ km-t, a mi kellett volna ahhoz, hogy teljes napi adagokat fogyaszthassanak élelemből és tüzelőből az egyes depót-k között.

Oates kapitány ez idő tájt kezdett szenvedni; állapota állandó terhére volt a kis csapatnak, a mely a nélkül is széllel, viharokkal küzdött. Oates kapitány, a kinek néma szenvedéseiről megható dolgokat olvasunk Scott naplójában, tisztában volt vele, hogy ő csak akadályozza társait menekülő útjukban. Hősies elhatározás érlelődött meg benne, hogy

megszabadítja a többieket önmagától. Scott maga így beszél el a páratlan történetet: ... «Hősi lélek volt. Este azzal a reménnyel aludt el, hogy nem ébred fel többé. De reggel csak újra felébredt. Odakinn hóvihar dühöngött. Oates oda-szólott nekünk: kimegyek egy kicsit; egy darabig oda-maradok. Kiment a fürgetegbe s azóta nem láttuk többé»...

A háromra leolvadt kis csapat továbbküzdötte magát viharos időjárásban, $79^{\circ} 40'$ déli szélesséig, a keleti hosszúság $169^{\circ} 23'$ -én, az One Ton depôt-tól nem egészen 18 km-nyire! Itt ütötték fel utolsó tanyájukat. A vihar nem szűnt meg napokon át. Élelmiszerük és a tüzelő teljesen elfogyott. Elgyöngülve nem folytathatták útjukat. Csöndesen várták halálukat sátrukban, a hol holttesteiket nyolczadfél hónappal később megtalálták.

Scott utolsó rendes naplóbejegyzése 1912 márczius 24-éről való. 25-én írta végső megható üzenetét a brit közönséghez. Halála alighanem egy-két nappal később következett be.

A főhadiszállásról Atkinson orvos még februárban, a Terra Nova utrakelése előtt kéttagú mentőcsapatot küldött dél felé. Ő maga Evans parancsnok ápolása céljából a hajón maradt. A segítőcsapat márczius 3-án elérte a One Ton depôt-t. A 'blizzard' egy álló hétig ott fogta őket. Kimerülve vissza kellett fordulniok. Komoly aggodalomtól gyötörtetve Atkinson is megkísérelte, hogy segítséget vigyen. El is jutott a Corner Camp-ig, hol egy hétre való készletet helyezett el, de a lehetetlen időjárás visszatérésre kényszerítette.

Ezekben a napokban vívták az utazók haláltusájukat. Télen át újabb mentőexpeditio már nem indulhatott. Képzhetők, hogy a tanyán maradottak milyen érzésekkel haladtak bele egyre jobban a télbe, mikor napról-napra hiába várták vissza vezérüket!

Októberben, hét hónappal a katastropha után, két kereső-csoportot szervezett Atkinson. Mentésről már szó sem lehetett. Harminezadikán indult útnak mind a kettő, három havi készlettel. Az egyik kutyafogatokkal, a másik öszvérekkel.

A One Ton Camp-en a készleteket érintetlenül találták.

Világos, hogy idáig nem tudtak elvergődni! November 12-én az öszvérekkel járó csoport rábukkant Scotték sátrára, megtalálta a szánakat, fölszerelést és a holttesteket. Két tetem, Wilsoné és Bowersé, a hálósákban feküdt egymás mellett; Scottot ülőhelyzetben találták meg a sátor közepén. Bizonyára utolsó lehelletéig írni akart, hogy följegyezze lassú elmulásuk drámáját.

Atkinson összegyűjtötte a följegyzéseket. Amundsen okmányait is, emléket és keresztet állított a sátor fölé, a melyben a tetemeket eltemette. És hátrahagyta a következő, mindnyájuk által aláírt jelentést: «Ez a kereszt és emlék R. F. Scott kapitány, dr. E. A. Wilson és H. R. Bowers hadnagy maradványai felett emeltetett, hogy megörökítse a cél elérésére tett nagyszerű és sikeres erőfeszítésük emlékezetét. A sarkot 1912 január 17-én érték el, miután a norvégek december 14-én eljutottak oda.»

Az angol utazók érdeméből mitse von le az, hogy másodíknak érkeztek. Emlékük csorbítottatlanabbul él tovább, mintha versenytárs nélkül indultak volna útjukra.

Még két derék bajtárs emlékét örökítik meg: L. E. G. Oates dragonyos-kapitányét, a ki önként ment a halálba és Edgar Evans altiszt emlékét, a ki a Beardmore-gleccser lábánál vesztette életét. Oates kapitány holttestét nem sikerült megtalálniok. Be kellett érniök annyival, hogy azon a tájon, a hol elnyelte őt a sarki hóvihar, egy másik emléket állítsanak.

Atkinson csoportja, mindent magával hozva, november 25-én tért vissza a téli szállásra, a hol nagy megnyugvásukra ott találták már az északi csoportot, melynek sorsáért volt okuk aggódniok.

Ez a csoport, Campbell hadnagy és öt társa, egy telet töltött volt már az Adare-fokon, a mikor, január 4-én fölvette őket a hajó és újra partra tette egy havi készlettel a Terra Nova-öbölben 8-án. A csoport azután a Mc Murdo Sound-ot járta be és február 17-étől márczius elsejéig várt a hajóra, de az nem tudott a jég miatt közelükbe férközni. Ekkor Campbell elhatározta, hogy ezen a helyen másodszer áttelelnek.

Áprilisban Atkinson és három társa megkísérelte Campbell hadnagy megmentését, de nyílt víz feltartotta őket. Campbellék kunyhót vágtak egy hófúvásba s ott huzódtak meg télire. Szerencséjükre sikerült annyi fókát elejteniök, hogy éppen éhen ne pusztuljanak. Éhségtől és vihartól rengeteget szenvedtek. Fagytól, rossz táplálkozástól elgyöngülve, a bélgyulladás jelei mutatkoztak rajtuk.

Tavaszzal aztán, szeptember 30-án — a mi megfelelő márczius 30-ának — elindultak az Evans-fok felé. A viharok miatt nehéz útjuk volt. Egészségük megrendült. Egyik társuk súlyos beteg lett. A Roberts-fokon élelmiszerkészletekre találtak és ez kissé helyreállította egészségüket. A Depot Islandnál megtalálták David geologiai gyűjtését a Shackleton-expeditio idejéből. November 7-én, végső erőfeszítéssel az egész csoport elérkezett a főhadiszállásra, a melynek jótékony kényelmét mindkét télen át nélkülözték. Egyfolytában tiz hónapja voltak onnan távol.

A Terra Nova 1913 január 18-án érkezett vissza a déli sarkvidékre, hogy hazahozza onnan a diadalmas örömmel várt utazókat. Az expeditio tagjai, mielőtt búcsút vettek volna az Antarktisz szárazföldjétől, utoljára még keresztet állítottak vezérük és bajtársaik emlékére az Observation Hillen. A kereszt a Nagy Barrier felé tekint, a hol a déli csoport elveszett.

Szokatlanul sűrű jégzajon át 1913 február 10-én érkezett meg a Terra Nova New Zealandba, jó másfél hónappal korábban, mint a hogy várták. Aznap értesült a világ, mily kegyetlen árat követelt a végzet a déli sark meghódításáért és azokért a sokat ígérő tudományos eredményekért, a melyeket Scott naplója és gyűjtései képviselnek.

A sarkvidéki katastrophák szomorú krónikája egyidős talán a sarki utazások történetével és nyomon kíséri ezt, de nem kétséges, hogy egyre kedvezőbbé válik az arány siker és balszerencse közt.

A Franklin-expeditio végzetes pusztulása, az áldozatok számát tekintve, nem ismétlődött és nem is ismétlődhetett meg a későbbi expeditiók során. A rettentő tanulság, hogy az elriasztó sarkvidék megtöri a nagyobb csapatok erejét,

szerencsésebben szervezett vállalkozásokra vezetett. A három-négy tagú jól felszerelt csoportok sokkal biztonságosabban és gyorsabban haladnak előre, mint egy nagy sereg ember. A kellő pillanatban visszafordított segítőcsoportok természetesen kitünő szolgálatot teljesítenek.

Az antarktikus utazók az északi sarkvidék kutatóinak iskolájában nevelkedtek, sőt részben maguk is ott próbálták ki erejüket. A mióta — úgy a múlt század utolsó évtizedeiben — a figyelem a déli sark felé terelődött és egymás után tértek vissza a titkosztos Délről a szerencsés fölfedezők: sikereik nyomán lassankint gyökeret vert a hiedelem, hogy az antarktís az északi sarkvidéknél jóval ártatlanabb, megbízhatóbb, hogy ne mondjam, egészen kedélyes sportterület. Szinte észrevétlen fordult meg a közvélemény, a mely mindaddig hajlandóságot mutatott rá, hogy a sarki recordok alapján ítélje meg a pólusok hozzáférhetőségét és borzalmait.

A Scott-expedíció tragikus sorsa talán azért is keltett oly mélységes megdöbbenést, a részvét érzése a hősök elmulásán talán azért vetett akkora hullámokat, mert váratlannak, hihetetlennek érezte mindenki a katasztrófát, hiszen a déli sarkvidék nem szokta elveszíteni a rá merészkedő vándorokat. Ennek az optimistikus vélekedésnek szomorú czáfolatául éppen legutóbb érkezett hír az ausztráliai délsarki expedíció két tagjának halálos katasztrófájáról.

Az okok között, a melyek támogatják azt a föltevést, hogy a délsarki tájak természeti viszonyai kedvezőbbek az északinál, legnyilvánvalóbbnak tetszik a szárazföldi jég nyújtotta biztonság, szemben a csalóka tengerjéggel, a melynek fölengedése annyi bajba és szerencsétlenségbe döntötte már azokat, a kik reámerészkedtek. Nansen, az Abruzzoi herczeg, de Peary is, valamennyi utján, gyakran került válságos helyzetbe azok miatt a csatornák vagy «utczák» miatt, a melyek néha egészen váratlanul nyitak meg előttük és elvágják utjokat.

Kétségtelen azonban, hogy ezzel szemben az Antarktison más egyéb physikai nehézségek tornyosulnak az utazó elé. Már maga az, hogy az Antarktís jóval zordonabb az északi sarkvidéknél. «A tavasz is hidegebb — írja Scott

— mint északon, de a nyár éppenséggel sokkal szigorubb. De nagyobb baj a hidegnél a csaknem örökös szél, a mely érthető okból nagyban csökkenti az utazó menetképességét. A földrajzi különbségek még az éghajlatiaknál is nagyobbak a két sarkvidék között. Északon a jég felülete rendesen kedvezőbb, mint délen. A szárazföldi jégtakarón sokkal nagyobb akadályokra lel az utazó, mint az arktikus kutató a tenger jegén. És a déli sarkvidéken szárazföld vagy a nagy jégfal már aránylag kis szélességen útját állja a hajó előnyomulásának, a mi ujjabb hátrányos különbség, szemben az északi sark vidékével.

A szárazföldi jégmező physikai állapota lényegesen eltér a tenger jegétől. Amannak valóságos átkai a keményre fagyott, szélvájta emelkedések, hullámok (sastrugi), a melyek néha óriási méreteket érnek el s az előhaladást sokkal inkább hátráltatják, mint a még annyira összetöredezett tengeri jég. Teljesen hiányoznak továbbá északon azok a járhatatlan hegyzúgok, jégsturdokok, a melyek egy-egy dél-sarki expeditiót egymagukban is megállásra és visszatérésre kényszeríthetnek.» Tagadhatatlan azonban, hogy az Antarktisz világa olyan sensatiókkal kárpótolja az utazót a nélkülözésekért, a minőkről nekünk, a kik színről-színre nem gyönyörködtünk ezeknek a tájnak szivdobogtató nagyszerűségében: fogalmunk sem lehet.

Nem csupa borzalmat rejteget magában az élettelennek hitt déli sarkvidék. Viharai, igaz, rémületesek és sem ember, sem állat soká el nem viselheti őket. De ha a hosszú téli éjszaka elmúltával felragyog a Nap és behinti nálunk soha nem látott színeivel az Erebus gőzölgő kupját: feledhetetlen tündöklő káprázata hatalmába ejt.

«Hosszu hónapok óta most először ragyogtak be a Nap sugarai a körülöttünk emelkedő hegyeket. Az Erebus füstje aranyos oszlopként szállong fölfelé, hogy a magasban palást módjára széjjel terüljön. Dél felé a mélyülő homályra pirosuló fényár telepedik... A Nap visszatérésének ünnepi szépsége megremegteti lelkünket. De van-e toll, a mely versenyre kelhetne a természet ezerszeres pompájával?»

Még egy másik napkeltéről is megemlékszik Scott az ő

költői szavaival: «... A tündöklő tiszta égen a Nap vissza térő világa el-elnyomja a csillagok ragyogását. A 300 méter magas Crater Hill-ről figyeltem a nagyszerű égitest felbukkanását. Délben az Erebus lába elfödte előlem észak felé, de aztán, a mint nyugat felé haladt, egyszer csak felragyogott az ellapult tüzes ellipsis, egész szépségében. Szemünket az aranyos fényű golyóra irányítva, megbüvölten állottunk ott; valósággal megfürödtünk káprázatos fényárjában s ránk tűző sugaraiból új életet, új erőt, új reményt merítettünk. Újra kibontakozott előttünk a táj minden részletével. És ezen a megragadó, nagyszerű képen köröskörül előmlött a rég nem látott Nap édes világossága... Lágy lila színbe öltöztek a hegyek nyugat felől. Északon minden hókristály sziporkázó fényt sugároz felénk. A mennybolton felettünk fény és árny kergetőzik. A halványkék égen nap-sütötte aranyos felhők bujkálnak...»

Nem kevésbé suggeráló látvány a déli fény — az aurora australis — ritka tüneménye. «Ha tiszta az ég, olyasféle fény ez, mint a hajnal derengése, ritkán élénkebb egy kicsit s photographálásra sohasem elég fényes. A csillagok keresztülragyognak rajta. Néha erőteljesebbé válik a jelenség s ilyenkor mistikusan szép látványt nyújt. Mostanában — ezt július 26-án írja — délután három óra tájban jelentkezik széles alacsony függöny alakjában, kelet-északkelet felé. Később megnő magasságban és délnek terjed, úgy hogy esténkint rendszeren teljes szépségében láthatóvá válik a hajóról. Tündéri, félelmetes jelenség a maga tovalibegő végtelenségében. Hol feltámad, hol meg eltűnik szemünk elől; nem tudni mikor keletkezett és mikor foszlott szét megint. Határozottan változtatja helyét, de nem tudni hogyan; néha úgy tetszik, előre gördül, vagy oldalvást hajladozik, máskor meg mintha kiterjeszkedne. Egyetlen pillanatig sem marad nyugalomban, de az átalakulás olyan furfangos, hogy meg nem foghatjuk, máris új alakot öltött és régi képe kisiklik eszünkből... Rendszeren fehérv fényű, de fölfedeztünk benne némi zöldes, néha vöröses árnyalatot...»

Ezek a festői leírások Scott első könyvéből valók. Wilson dr., a Terra Nova expedíció másik szerencsétlen

áldozata, csodaszép képeket festett mindezekről. Művészeme meglátta és megértette az Antarktisz egész fenséges varázsát és költészetét; ezek az emlékek erősebb nyomot hagytak lelkében, mint a szenvedések és a rémület emlékei, a melyek tovaszállnak. Visszavágyott még egyszer e szűzi tájak néma csendjébe, a mely oly sokat tudott neki mondani.

Követte oda szeretett vezérét, Scott kapitányt, a kit nem hagyott el halálában sem. A sors úgy akarta, hogy a nemes férfiak és másik három társuk vissza ne térjenek többé sohasem. «Tetemeik fölé a délisark világának phantastikus architektúrája borul örök mauzoleum gyanánt.»

HALÁSZ GYULA.

ATTILA AZ OLASZ HAGYOMÁNYBAN.

Attila az olasz hagyományban sajátos helyet foglal el. A Châlons-sur-Marne síkján vívott csata a Nyugat és a barbárság szörnyű tusája volt. Habár Aëtius győzelmével végződik is, Attila ereje nem semmisül meg, Aquiléjára támad s már-már Rómára is a végromlás átkát idézi. Alakja mély nyomot hagy az olasz hagyományban. Thierry Amadé kutatásaiból különösen az világlik ki, hogy az olasz Attila-mondákban az egyházi szempont uralkodik. Szent Amianus Orléansban, szent Lupus Troyes-ban tartóztatja fel a barbár vezért, míg Leo Róma előtt állítja meg. Geminianus legendájában a szent Lupusé nyer újabb életet, kit Modena megmentőjének tekint a hagyomány. Attila a megtorló isteni hatalom sújtó vesseje, mint a török Zrinyi eposában. Thierry művéről¹ anyagának minden gazdagsága mellett a kutatások kiderítették, hogy hézagai is vannak. Szinnyi József *Egy olasz krónika a húnokról* című dolgozatában azt írja, hogy munkáskájával a Thierry szolgáltatotta ismereteket nem gazdagítja, nem is akarna «a Dunába vizet hordani».² Ez annyit jelent, hogy Thierry az egész anyagot kimerítette. Pio Rajna viszont szemére lobbantja Thierrynek, hogy az újabb nyomozásokat nem aknázza ki,³ általában az egyház jelentőségét nagyon is kiélezte, míg az olasz nemzeti szempontot elhanyagolta. Az ilyen felfogás eleve kizárja, hogy az olaszság körében a

¹ *Attila-mondák*. Fordította Szabó Károly. Kiadja Pfeifer Ferdinánd, 1864.

² Megjelent a Beöthy szerkesztette *Athenacumban*, 1874-iki évf. 2534. l.

³ *Romania*, 1908-iki évf., 81. l.

hún monda elevenebb életet élt volna. Ez a nézet átment Petz munkájába is, ki a germán népmondát a latin hagyomány legendáitól élesen megkülönbözteti.¹ Szinnyei és Petz valóban két problémára utalnak bennünket: kimerítette-e tárgyát Thierry s nagyobbára legendák-e az olasz-francia hagyomány termékei?

Az olasz mondák közül az Aquiléjához, a Ravennához és a Rómához fűződök a legismertebbek. De nem kevésbé jellemző az a monda, melyet a XIII. században Ricordano Malispini ír le. Attila Fiesolét újjá építteti s Firenzét el akarja pusztítani. Alattomosan besompolyog Firenzébe, a lakókat lakomára hívja, de a meghívottakat orozva meggyilkoltatja s előre megásott sirokba vetteti. Majd kimegy a városból s megöl mindenkit, ki útjába kerül.² Riminiben fejlődött ki az a monda, hogy Attila a városba oson s a Madonna del Giglio íve alatt meglesi, hogyan sakkoznak az urak. Egy szép ütés láttára elárulja magát. Kutyahangjáról megismerik, mire leütik a fejét. Velenczében ma is él a hagyomány, hogy Attila kutyától származott. Ezt a mondát már Thierry is tárgyalja, de magyarázatát Alessandro D'Ancona nem fogadja el. D'Ancona tanulmánya nyolcz évvel Thierry műve után³ jelent meg. D'Ancona Ammianus Marcellinus, Sidonius Apollinaris és Jordanes szörnyű leírásaival hozza kapcsolatba az *origine canina* mondáját. E szerint Attila egy királyleány és egy kutya szerelmének a gyümölcse.

Ezt a mondát Thierry csak felületesen említi,⁴ de mellette egy magyar mondáról is tesz említést, melyben a napsugár szerepel atyaként.⁵ D'Ancona azt vitatja, hogy ezt a magyar mondát az Olaszországban portyázó magyarok

¹ *A magyar húnmonda*, 11. l.

² *Storia Fiorentina*, XX., XXI., XXII.

³ A. Thierry: *Histoire d'Attila et de ses successeurs*, 1856. D'Ancona: *Attila flagellum Dei*, Pisa, 1864, újabb adatokkal kibővíve a *Studi di criticae storia letteraria* cz. kötetben, 361—500 l. (Bologna).

⁴ *Attila-mondák*, 32—33. l.

⁵ Ez a monda eredetileg Besse művében fordul elő. Címe: *Voyage en Crimée, au Caucase etc. fait en 1830 pour servir à l'histoire de la Hongrie 1838*, Thierrynél 171—173. l.

terjesztették át s olasz nemzeti gyűlölet tette a kutyát a napsugár helyébe. A magyarok betöréseinek megszűntével ez a monda, mint D'Ancona kiemeli, könnyen kipusztulhatott volna, ha fenmaradását más erő nem biztosítja. Velence alapítása Attila nevével kapcsolatos s e hagyománynak tulajdoníthatjuk, hogy az Attila kutya-eredetéről keletkezett monda nem merült feledésbe.¹ D'Ancona okoskodásában három mozzanat fontos: a magyarok portyázása, a mondatertesztés és Velence alapítása. Tagadhatatlan, hogy a magyarok a húnok emlékét támasztották fel az olasz nép körében. Egyes okiratokból az is kiviláglik, hogy a két nemzetet azonosították s Attila a magyarok királyául szerepel. Ezzel a felfogással máshol is találkozunk. Németországban Ekkehard vagy a *Continuatio Vindobonensis* a húnokat a magyarokkal azonosítja, míg Einhard az avarokat nevezi húnoknak. Valószínűtlen azonban, hogy a portyázó magyarok terjesztették ezt a mondát, kik harcban éltek Velenczével. Sőt a monda magyar voltahoz is szó fér, mert egy változatát a görög mythológiában is megtaláljuk. Wundt élesen kiemeli, hogy a származási mondákkal csinyján kell bánnunk, mert míg csiráikban állatösök szerepelnek, fejlettebb alakjukban a kutatónak a reflexio mozzanatával kell számot vetnie.² D'Ancona okoskodásának így csupán egy erőssége marad s ez az, hogy az olasz Attila-mondák magva valóban Velence alapításával kapcsolatos. A krónikák, Da Casola epikai műve és a népkönyvek meggyőzően bizonyítják, hogy az ellenséget a gyűlölet, az irtózat és az undor rút színben tüntetik fel. Thierry kiemeli, hogy az említett hagyományt Attila szörnyeteg-csúfságáról gyakran találja az ember Olaszországban.³ A hős származásának a regéje azonban a mondák fejlődésében rendesen kései termék, mint a chanson-de-geste-ek alakulása is igazolja.

¹ LVII. 1.

² Wundt: *Völkerpsychologie*, II. k., III. r.-ben *Orts- und Stammesagen* cz. fejezet, 353. l.

³ 32. l. L. Malespini: *E questo Attila flagellum Dei avea la testa calva a gli occhi di cane*, St. fior. XX.

Mondakutatásainkban az oknyomozásnak nagyobb fontosság jutott, mint az æsthetikai szempont alkalmazásának. Heinrich Gusztáv figyelmeztetése, hogy a chaotikus zavarban «csak a monda történetének pontos tanulmányozása nyújthat tájékozást»,¹ Petz Gedeon, Bleyer Jakab és Sebestyén Gyula kutatásaival szép igazolást nyert. Wundt hangsúlyozza, hogy a hősmondában a mythikus és a történeti elemeket a költészet fűzi össze.² Nálunk többnyire a történetíró pragmatismusát alkalmazták s a nép képzeletének működését mellőzték a mondanyomozásokban. Ribot, ennek a kérdésnek egyik kitűnő bűvara, fején találta a szöveget: «L'imagination populaire incarne en un homme réel son idéal d'héroïsme, de loyauté, d'amour, de piété ou de lâcheté, de férocité, de félonie et autres perversités».³ Az olasz Attila-mondákról nem mondhatunk addig végleges ítéletet, míg a krónikákkal tisztában nem vagyunk. Arany János fényesen bebizonyította, hogy krónikáinkban epikai nyomok vannak. A merovingek korának krónikaiban Pio Rajna ép így epikai vonásokat talál.⁴

A legsajátságosabb Attila-mondát nyújtja az a latin krónika, melyet 1907-ben Bertoni adott ki.⁴ A jámbor krónikás nagyon messziről kezdi. Megemlékszik a kereszténységről, az apostolokról, a vértanúk szenvedéseiről, a pápákról, Constantinusról, a szent életű Helénáról, majd Szent József történetét mondja el. Beszámol arról is, hogyan terjed a kereszténység Aquiléjában és a város környékén. De Szent Márk buzgalmának vége szakad per gentiles et paganos Ungariæ, qui cogitaverunt totaliter de-

¹ Heinrich: *Etzelburg és a magyar hünmonda*, 4. l.

² Wundt: *Völkerpsychologie*, II. k., III. r. *Heldensage* cz. fejezet, 381. l.

³ Ribot: *Essai sur l'imagination créatrice* cz. mű, 116. l.

⁴ Però riconosciamo l'epopea, non solo spogliata del ritmo, ma altresì dissecata e ridotta a un pugno di cenere quale spesso l'incontriamo dentro alle cronache. *Le origini dell' epopea francese*, 1884. 3. l.

⁵ Bertoni kiadása: *Liber Attilae*, az *Attila* cz. eposz függeléke, 112—119.

struere fidem Christi, prout hic inferius clare patebit.* Magyarországnak volt egy Ostrubal nevű királya — írja a krónikás — ki szép leánya részére tornyot építtetett. Csak egy agarat bocsátott melléje. Végre is ez lobbantá szerelemre a királyleányt. Így született a borzalmas Attila, ki utóbb a magyar trónra került. Ez Olaszországra támad s Aquiléját elpusztítja. Janusius, Padua királya Cordasius-szal, Concordia fejedelmével szövöttek Attila ellen. Attila elpusztítja Concordiát, Feltriát, Belunumot, Castrum Asilib, Opitergiumot, Altinumot. Majd Attila és Janusius párviadalra szállnak. Janusius hatalmas csapást mér Attilára, de az ütéssel Attila sem marad adós. Janusius Altiumba tér, Attila pedig hadserege ellen indul. Éjnek idején Altium lakói elhagyják ősi fészüküket. A tengerpartra menekülnek, hol Torcello, Burano, Murano s Mazorbio alapját vetik meg. Janusius Paduába vonul vissza.

Arra utaltunk már, hogy a hagyomány a húnokat és a magyarokat egy népnek tartja és nem kevésbé érdekes, hogy az Attila után fellépő barbár vezérek dulásait is Attilának tulajdonítják. Villani, Melchiore di Coppo, Stefani és Pucci összetévesztik Attila és Totila nevét s a későbbi dulásokat is nagyrészt Attilának tulajdonítják. A *Cronaca Altinate* után a sok velencei krónika egymástól veszi át Attila történetét. Így a *Cronaca di Venezia* (fino all' anno 1040) az említett latin nyelvű művel teljesen megegyezik Attila születésének, rombolásának, párviadalának leírásában.**

Az olasz Attila-mondák sajátos nemzeti szellemet tükröznek. Az Attila-mondák csoportosításában aprioristikus nemzeti szempont érvényesült. Tagadhatlan, hogy ez az osztályozás éles körvonalakat mutat, de nem a leglényesebb jegyre épít. A mondaalkotás lényege, hogy a képzelet a történeti elemet kiszínezi, átalakítja. Így van ez az Attila-mondák körében is, melyeknek egyik legjellemzőbb csoportja a francia-olasz hagyományból támadó mondakör. Az a kiinduló pont, hogy vannak oly Attila-mondák, melye-

* 114. l.

** A párisi Bibliothèque Nationale könyvtárában.

ket román népek alkottak, deductio útján jut el arra, a mi a lényegét teszi, hogy ezt a mondacsoportot a gyűlölet jellemzi.

Ennek fordítottja a helyesebb út. A lesújtott nép borongó képzelete a történeti valóságot épen úgy kiszínezi, mint a hogyan a hősiségre vágyó nép a hősiség mozzanataiból indul ki. A francia és az olasz komor napokra emlékszik, a bántatlan magyarság szívesen vallja testvérének Attila világverő népét. A magyar hagyományban az eszményítés, a román népekében a torzítás a legjelentősebb. Az Attila-pusztította nép körében működő képzelet más mondákat teremt, mint az Attila dicsőségétől beragyogott területen. Az egyik a gyűlölet, a másik a hősiség és csodálat mondáit alkotja. Azt különösen az olaszság, ezt a magyarság.* Könnyen kitetszik, hogy az olasz Attila-mondákat az undor és a gyűlölet hozta létre. A latin mondáknak általában vannak ezektől elütő vonásai is elvéve. Így Attila Troyes alatt kegyelmesen bánik az özvegygyel. Vicenza és Concordia között kötéltánczosokkal találkozik, kiket ijászatra tanít. Friaul fővárosa, Udine eredetét a húnoktól származtatja. Marullus költő Páduában üdvözli Attilát. A költő istennek nevezi Attilát, mire ez haragra lobban, a lantost máglyára küldi, de azután megkegyelmez neki. Ezek is a latin Attila-mondák töredékei, mégis elütnek amazoktól. Ennek a mozzanatnak a jelentőségét sem Thierry, sem D'Ancona nem élezte ki. Feltűnő Thierrynek a latin Attila-mondákra vonatkozó általános ítélete: «Rajtuk van a népi fogalmazás pecsétje».** Azonban a keresztyén könyörület kivetítés a durva harczos szívébe, majd az erőszakos oktatni akarás vagy a mesterkéltszófejtő törekvés a legékebben czáfolják az utóbb említett latin Attila-mondák népi eredetét. A népies latin mondák köréből ki is zárhatjuk ezeket.

Az eredményre el kell jutnunk, nem pedig a nemzeti csoportosítás útján levezetnünk. Forrásaink a mondák, a mondák megőrzői a krónikák. Kézai Simon krónikájában

* D'Ancona felveti a kérdést, mi az oka ennek a torz alakításnak: «Potrebbe a prima vista trovar ragione bastevole nell' odio insistente della stirpe latina contro Attila». XLI.

** 133. l.

erős a hazaszeretet. Visszariad Jordanes leírásától, kit Orosius-szal téveszt össze. A Hunor és Magor-monda a testvériség népies magyarázata. Attila diadalai Kézait épen olyan büszke örömmel töltik el, mint az egész magyarságot. Kézai műve a magyar hagyománynak olyan visszatükrözője, mint a latin, olasz krónikák az olasz mondáknak. A skandinávoknál a kincsásó Attila Hágen és Günther ellen támad. Jordanesnél olvassuk, hogy Attila a germán fejedelmek közül Ardarikot, Valamirt, Theodomirt kegyével tünteti ki. Bölcs belátásúnak, vendégszeretőnek tünteti fel Attilát a germán hagyomány. Bőkezúsége is rokonszenves vonás. Igazságszerető, derék uralkodó. Feltűnő békeszeretete is. *Waltarius*ban olvassuk, hogy Attila így nyilatkozik:

Pace quidem Hunni malunt regnare et armis
Inviti feriunt, quos cernunt esse rebelles. (69—70).

A *Nibelungenlied*ben Attila valóságos lovag. A *Biterolf* írója már-már a Paradicsomban látja Attila lelkét. Szellemsen mondja D'Ancona, hogy a latin és a germán faj az Attila-mondák alkotásában «litora litoribus opposita».* Attilát a német epikai költészet jámbornak, bölcsnek festi, távol a hősiség igazi eszményétől. Az idegenül működő képzelet két Attila-typust teremtett: egyik a mérsékelt, inkább békére, mint hadakozásra hajló, a másik a gyűlöletes harczos fajképe, míg a magyar nemzeti hagyomány a hős eszményképét látja benne.

II.

Az olasz hagyományt az epikai irodalomban leghívebben Nicola da Casola *Attilája* tükrözi.** Művét csupán az olasz Attila-mondák ismeretével érthetni meg. *Eposa* több kérdést támaszt; az első az «eposi hitel», a második

* XIV. l.

** Bertoni az epos legjellemzőbb részeit adta ki s így alább a tartalomközlés egysége miatt e részeken kívül felhasználtam Bertoni bevezetését s részben Barbieri Casola-fordítását is.

a szerkezet, harmadik a jellemzés, negyedik a francia irodalmi hatás mozzanata.

Nicola da Casola a XIV. században működött. Pio Rajna az 1305-iki és 1310-iki éveket jelöli meg a költő születése határpontjául. Giovanni Casola jegyzőnek volt a fia. Bolognában Taddeo de' Pepoli idején békés napokat élvezett. Epikai művének egy alanyi kitérése világosít fel bennünket a költő életének egy nevezetes fordulataról. Da Casolának száműzetésbe kellett mennie, miután Bologna a Viscontiak hatalmába került. Bejárja Olaszország éjszaki részét s Attila-eposához nagy anyagot gyűjt. Pio Rajna mondja, hogy Da Casola *Attilájával* az olasz Attila-monda legnagyobb kifejlődésére jutott.¹ Következtetni lehet arra, hogy a munkát már 1358-ban befejezte. Az epost Aldrovandinónak és Bonifazio Ariostinak ajánlja, ki amannak nagybátyja volt. Még 1370-ben is száműzetésben él. Pio Rajna arra utal, hogy csak újabb nyomozások vagy a véletlen deríthetnek fényt a költő életének erre a homályos pontjára. Valószínűleg 1380-ban halt meg.

Nicola da Casola művéről Sardi, Tiraboschi, Quadrio, Fontanini, Fantuzzi és Lacroix is megemlékeztek.² Muratori néhány sort közölt is belőle (*Antich. Est.* I., XX.). Thierry is ismeri e munkát, de tévesen Giovenco Celio Calano művének tartja.³ D'Ancona már foglalkozott azzal a gondolattal, hogy a munkát kiadja. Később Tommaso Casini és Ercole Sole foglalkoztak ily szándékkal. De a kiadás nem sikerült. Pio Rajna 1872-ben Modénában, Velenczében és Milanóban nagy anyagot gyűjtött, de kutatásait egyszerre megszüntette, mikor Casini dugába dőlt tervéről értesült. Ballagi Aladár szintén megemlékezik *Attila-bibliographiájában* N. da Casoláról.⁴ Végre 1906-ban Giulio Bertoni és

¹ *Romania*, 1908, 83. l.

² Pio Rajna N. da Casolát a *Codici francesi posseduti dagli Estensi* cz. dolgozatában említi már, *Romania*, 1873-iki évf., 58. l.

³ Ez Paul Lacroix véleménye is: «Le roman qui paraît en traduction de l'histoire de Iuvenus Coelius Calanus est rempli de notes marginales». Idézi Ballagi Aladár *Irod. Közl.*, II/238. l.

⁴ *Irod. Közl.*, II., 238. l.

Cesare Foligno tanulmányt adnak ki,¹ az epos legjellemzőbb részeit pedig Bertoni sajtó alá rendezi.²

A műben szembeötlően érvényesül az «eposi hitel». Az Attila-mondák gazdagsága kész anyagot nyújtott s méltán csábíthatta az epikuszt. «Ezen költői porfellelhez, hogy testet kapjon és megéledjen — mondja Thierry — egy Dante vagy Homeros ihlete kellett volna; az ihlet nem jött meg és mégis van benne annyi nemzeti elem, mint a Divina Commediában.»³ Mind Dante, mind Tasso említik Attilát s bár műveikben csak episodikus szerep jut a hún vezérnek, mégis kitetszik a költők felfogása. Dante kíséreléssel a pokolnak arra a helyére jut, hol Minotaurus örködik. Majd Nessus vezeti a költőket, s a vérben gázoló zsarnokokat mutatja, kik égő örvényben sínylődnek. Közöttük van Attila is:

La divina giustizia di qua punge
Quell' Attila che fu flagello in terra.⁴

Hogy Dante Attilában Isten ostorát látja csupán, keresztyn és olasz felfogás.

Tasso a *Gerusalemme liberata* XVII. énekében Homeros mintájára leírja Rinaldo pajzsát. G. B. Pigna. *Historia de' principi di Este* című művére (Ferrara, 1570.) támaszkodik. (Pigna II. Alfonsoinak volt a titkára, midőn Tasso is Ferrarában tartózkodott.) E hatás kitetszik onnan, midőn az Este-ház őseinek a domborműveivel ékesíti Rinaldo pajzsát, Caio, Foresto, Acarino, Costanzo, Bonifazio és az Azzók vitéz-alakjaival. Attila párviadalt vív Forestoval.

Ben si conosce al volto Attila it fello
Che con occhi di drago par che guati
Ed ha faccia di cane ed a vedello
Dirai che ringhi e udir credi i latrati.⁵

¹ *La Guerra d'Attila*, poema franco-italiano di N. da Casola Memoria di G. Bertoni e C. Foligno. 1906. Torino, Clausen.

² *Attila* poema franco-italiano (Collectanea Fribourgensia) Friburgo, 1907.

³ 133. l.

⁴ Inferno XII. 133—134.

⁵ XVII. ének, 69. str.

Mind Dante, mind Tasso megőrizték az Attilához fűződő hagyomány egy-egy foszlányát.

Dante egy jó emberöltővel előzi meg, Tasso eposa 217 év múlva követi N. da Casoláét. Da Casola művében csupán a mű alapjául szolgáló monda-anyag és feldolgozása mutatja a költő olasz voltát; készültsége, művének nyelve és epikai eljárása az ó-francia eposszal való kapcsolat nyomozására buzdítják a kutatót.

A költő maga beszámol anyagáról; elmondja, hogy Friaulban, Istriában, Cadoreben, Trevisóban, Lombardiában kutatott munkája anyaga után. Friaul, Aquiléja, Concordia, Oderzo, Altino, Grado, Caorle, Torcello, Mazorbio, Burano, Murano leírása a helyszín ismeretéről tesz tanubizonyságot. Pordenone vagy a Strick egy-egy völgyének a leírása, az Aquiléja mellett elterülő erdőnek a rajza szintén a helyek pontos ismeretére vall. Kitetszik az is, hogy Velenczét is jól ismeri.¹ Mondák és eposok bonczolgatásában a helyrajzi tényezőknek fontos szerepük van. Lachmann kutatásából kiderült, hogy a *Nibelungenlied* költője a Duna vidékén tájékozottabb, mint a Rajna környékén.² Legújabbán Joseph Bédier az utak tanulmányozásával a chanson de geste-ek területén végzett kutatásaiban fontos eredményekre jutott.³

A helyek rajzának hűségén kívül a költőnek a helyi színezetű mondához való ragaszkodása bilincseli le figyelmünket, mi által e hagyománynak mind népies, mind egyházi elemét érvényesíti. A költő úgy akarja a történetet elmesélni, mint a hogyan régi krónikákban találta.

Coment le rois d'Ungrie, que un chiens iniendrais
Pasoit in Itaire cum paiens à grant fais.⁴

Leírja, hogy Magyarországon volt egy nagyon gazdag király, kit Ostrubalnak hívtak. Mikor megtudta, hogy olasz földön Szent Márk Krisztus hitét terjeszti, nagy haragra gerjedt. Az a szándék fogan meg benne, hogy Olaszországra

¹ *Romania* 1908, 102—106. l.

² Heinrich Gusztáv: *Etzelburg és a magyar hún-monda* 7—10.

³ J. Bédier: *Les légendes épiques* I. *Le cycle de Guillaume d'Orange*.

⁴ 7. l.

tamad. Összehívja hűbéreseit, hogy hadjáratra készülődjenek. De mielőtt Olaszországba indulna, tornajátékot rendez. Pünkösöd napjára gyűltek össze a meghívottak. A királynak gyönyörű leánya van, ki szerelemre gyújtá a lovagokat. A király karvalyt, aranyozott gerelyt s leányát ígérte a torna győztesének.

Et demi son regnain et seroit suen heretis.¹

A viadalban Moroalt válik ki, kit a királyleány, Clarie, megszeretett. De Justiniens végre legyőzi őt, s a jutalommal nem törődve, elvágat. A küzdelem után Clariet atyja toronyba záratja. Csak egy hófehér agarat bocsát hozzája. Az agár szerelmet ébreszt benne. Ennek a szerelemnek a gyümölcse Attila.

Dont puis ne nasqui un heirs de grant poir
Mauvés et cruaus que Atile se fist dir
Par li fu gaste Itaire, petit n'aust remansir.²

A regényes keret a breton tárgyú költői műveket juttatja eszünkbe, de Attila származásának a leírása az olasz hagyomány öröksége.

Hasonlóképen megvan művében a flagellum Dei olasz felfogása. E kifejezés először szent Lupus legendájában fordul elő, mely a VIII. vagy a IX. században keletkezett, de valószínű, hogy már az V. század óta divatozott.³ Nicola da Casola is Isten ostoráról beszél:

De Atille, *fraiellum Dei*, li faus aumansor
Que fu rois d'Ongrie et de cent paghanor.⁴

Az a [népies és ez az egyházi hagyomány volt N. da Casola erőssége. A mondákból sarjad ki az epikai mű, mely a heves harcok festésével, a pogányság és a keresztyénség szembeállításával, Gardena szerelmének a rajzával újabb és újabb távlatot nyit a kutatásnak.

Attila lelkét feneketlen gyűlölet tölti el a keresztyének ellen. Mindenkiel szemben a legnagyobb kegyetlenséget

¹ 10. l.

² 20. l.

³ Thierry: *Attila-mondák*, 16. l.

⁴ 6. l.

tanusítja. Agoris nagy győzelmet, de diadala után halált jósol neki. A hún csapat Friaulra támad s Aquiléját is fenyegeti. Menappo volt Aquiléja királya, ki arra kéri Gigliót, Padua fejedelmét, hogy segítségére siessen. Arioco, Menappo fivére, tárja fel Gigliónak a helyzetet. Padua királya Gordanét bizza meg, hogy híveit toborozza össze. A királyt csak a királyné tudta visszatartani az elhamarkodottságtól. Giglio Forestót és Perotto del Borgét küldi előre Menappo védelmére. Útközben Foresto támadni akar, de Gallerano és Arioco visszatartják, mert Aquiléjától még messze vannak. Egy hún csapatot pillantanak meg, melyet Gerboino vezetett. A keresztyének győznek s gazdag zsákmány birtokába jutnak. Majd a Tagliamento folyóhoz érnek. Foresto szarvast pillant meg s ez megmutatja, hol legkönnyebb az átkelés.

Mikor Friburro jelenti Attilának a hunok vereségét, az ék-telen haragra lobban. Ezalatt Foresto egy helységbe téved, hol siránkozó asszonyokra és gyermekekre talál. Az ellenségtől megszabadítja őket. Később Attilával kerül szembe. Attila bizott paripája varázserejében, mely minden veszedelemtől megóvta. Mikor a keresztyének közelébe ér, hetykén kiáltja: «Silány nép, elpusztítalak!» Foresto az urak elé áll, kéri őket, engedjék, hadd végezzen Attilával. Meg akarja alázni a hányaveti hun vezért. Paripájára ül, pajzsot ragad s Attilát megadásra szólítja fel. Imádkozik: nagy fény támad előtte. Égi szózat bátorítja, paripája fülét dugja be, hogy Attila állati üvöltése meg ne zavarja; sújtson Attila sisakjára; ez pusztít ugyan még sokáig, de szörnyű büntetése nem marad el. A fény szertefoszlik, megszűnik a szózat is. Attila dölyfösen kiált: «Miféle nemzetség vagy, hogy ilyen vakmerőn mersz támadni ellenem?» Felszólítja, maradjon veszteg, tüstént szálljon le lováról. Összeroppannak, a pánczélingek megóvják a hősöket a heves ütésektől. Foresto jól eszébe véste, hol kell sújtania Attilát. A hűnt démonok segítik. Attila Foresto sisakjára erős csapást mér, de a Szentháromság segíti. Attilával megismerteti magát: ő Foresto, az Este-család sarja.*

* Contre nostre gent n'en puit Ongreis durer, 30. l.

A hún vezér is bemutatkozik: Attila, Isten ostora. Mikor Foresto szemére lobbantja, hogy állattól származik, Attilát harag fogja el. Foresto felé sújt, de a kard paripája nyakába nyomul, úgy, hogy a szegény állat egyszerre összeesik. Most már test küzd test ellen. Pajzson, vérten át az eleven húsig nyomódnak, hogy testükből patakként zuhog a vér. Foresto esküszik, hogy ilyen ütést még nem kapott soha. De egyszerre felülkerekedik s Attilát megadásra szólítja fel. Ez azzal fenyegeti, tűzön égetteti el, hogy ilyen vakmerő beszédre ragadtatta magát. A párviadal még hevesebbé válik. Mikor Fribor látja, hogy Attila nagy veszélyben forog, Agorist biztatja, mentse meg urokat. Attilát meg is szabadítják. Már-már győzedelmeskedik Friburro, mikor Arioco és Gallerano Foresto segítségére jönnek. Gallerano megöli Friburrót s vitézeik szétverik Attila seregét.

Agoris azzal vigasztalja Attilát, hogy az istenek nem ezt a csatát szánták döntő ütközetnek. Mikor Maldalone, a herulok királya Attilától megkérdezi, mi dúlja lelkét, ez fájdalomosan panaszolja el, hogy nagy vereség érte. A húnok nem csüggednek el s a jövőről tanácskoznak. Attila egy csapatot biz Maldalonére, hogy még napfelkelte előtt rontson a keresztyénekre. Maldalone Aquileja elé jut. Menappo négyezer lovassal támad rája. Menappo megöli Maldalone testvérét, mire ezt féktelen düh fogja el. A tusa folyamán nagy zavar támad. Miután Maldalone Menappót foglyul ejt, elrohan vele. Arioco utánok rohan s Menappót a többi fogolylyal együtt megszabadítja. Maldalone elesik a harcban. Menappo Frederigo di Goriziát azzal bizza meg, hogy az elesett keresztyéneket temesse el. Federigo engedelmeskedik, de meglepik a hunok. Federigo a keresztyén vitézeket lelkes szavakkal bátorítja. Óriási kavardás keletkezik. Már-már győz Federigo, ha Fabrasso útját nem állja. De Fabrassót is halálos ütes éri s pajzson viszik el. Attila fájdalommal tekint rá, mert nagyon szerette. Menappo elkomorúl, mert a keresztyéneket vereség érte.

Attila Aquileja alá vonul s ostrom alá fogja. A király embereit tanácskozásra hívja. Gualtiero kissé heves, Marcelló már óvatosabb. Foresto kirohanást ajánl. Ariocónak,

Perottónak s Alano di Goriziának. Foresto javaslata tetszett. A tanácskozás feloszlik. Gualtiere nyugtalan a vágytól, hogy megtámadja az ellenséget. Két társával el is indul. Az ellenség táborában sok halált okoznak. A megsebesített Archelao adja Attila tudtára, milyen fejetlenséget okoztak a keresztyének. Megfuvatja a kürtöket, mire Aquilejában nagy rémület támad. Attila embereinek se szeri se száma. Perotto s Foresto jeleskednek a harcban. Attila győzelemmel biztatja embereit. Ő is haditanácsot tart. Faraone király terve győz: táboruk körül készítsenek rácsokat, tornyokról s bástyákról is gondoskodjanak. Barsanello azt javasolja, bízzák meg Dalmátia királyát, hogy a tenger felől támadja meg Attilát. Ezalatt Foresto meglepi a hún Tarrabort s a sok kocsit, gabnát elragadja tőle. Ezt maga Tarrabor jelenti Attilának, mikor leghevesebb a vita. Barsanello arra vállalkozik, hogy boszút áll Forestón. Foresto halálosan megsebesül. Zorzi orvos segít rajta. Kinyitja szemét. Környezőit feddi, hogy visszahívták az ég birodalmából. Szüzeket, szenteket, vértanukat látott, kik a Megváltó előtt énekeltek. Jézus Foresto felé fordult, sebeit mutogatta neki.

Attila táborában elterjed a sarmatak vereségének a híre. Ez nagyon lesújtja Attilát. Elhatározzák, hogy megerősítik a táborát s Attilának márványvárat építenek. A Tagliamenton Attila nagy hidat építtetett innen és túl egy-egy erőddel, hogy Aquiléja és Concordia között megszüntesse az összeköttetést. Egy kém tüzet gyújt Foresto sátrában. Alano és Bonifazio kirontanak, de az erdőben veszik észre, hogy körülvették őket. A keresztyének hősiessen küzdenek, szétverik a pogányokat. Foresto újból harczra száll, Attilával kerül szembe. Olyat üt fejére, hogy leüti róla az aranykoronát. Menappo Ariocót segítségre küldi. A harcban Alano di Gorizia elesik, Perotto pedig súlyosan megsebesül. A keresztyéneket nagy vereség éri, Foresto halálos sebet kap. Érzi, hogy vége közeledik. Biztatja Menappót, hogy ne csüggedjen. Neki ajándékozta Attila aranykoronáját, melyet zsákmányul ejtett. Magához hivatja Perottót; fiát, unokáit

reá bizza: Acarino legyen kegyetlen a pogányokkal, de szívélyes a keresztyének iránt, segítse az árvákat, az özvegyeket. Perotto és Menappo könnyeztek, Arioco sóhajtott. Nem volt oly kemény szívű vitéz, ki könnyet ne ontott volna. Miután Istennek ajánlá lelkét, kiszzenvedett.

Menappo Perottóval Giglio királynak küldi Attila koronáját. Arra kéri, küldjön segítséget a hunok ellen. Perotto el is jár hiven a megbízásban. Foresto meghal, Concordiát pedig a húnok fenyegetik. Cordoano király tudja, hogy Aquileja után Concordiára kerül a sor. Giglio, Padua királya szívesen fogadja Acarinót, Alfarisiót és Morsellót. A lovaggá ütést ünnepi fénynyel ülik meg. A király kardot övezett oldalukra. Később tornajátékban jeleskedtek. Giglio Castrinas veronai lovaggal szövetkezik. Paduában volt már Olaszország színe-virága. Giglio 4000 lovagot választott ki. Az asszonyokat és a gyermekeket a tenger partjára küldi. Csak a királyné szegült makacsul ellene. Az első csapatban Acarino, Maroello, Alfarisio és Castrinas ragyogtak. Giglio a város kormányzását feleségére bizza, ki onnét nem akart távozni. Attila megtudja Giglió készülődését. A markomannokat indítja az ellenség ellen. Ez a csapat Feredas vezérlete alatt Concordia alá megy. Giglio, ki Friaulban jár már, Concordia veszélyes helyzetéről értesül. Giglio Concordia királyának hírül adja, hogy segítségére siet. Giglio buzdító beszédet intéz katonáihoz. Alfarisio Moedas-szal vi, kit lesújt. Majd Giglio lép közbe, Feredast megöli, csapatát szétveri. Naret értesíti Attilát a nagy vereségről.

Aquiléjában Menappo és Arioco is készülődnek. Menappo szemlét tart, misét szolgálat. A pap beszéddel buzdítja a katonákat. Attila Asprecet bizza meg, hogy embereivel lesbe álljon. Egy kém jön Aquiléjából, hogy Gigliótól segítséget kérjen. Majd Acarino Perottóval elindul Aquiléja felé. Csel útján Asprechez férköznek, csapatát megsemmisítik. Diadalmában vonulnak Aquiléjába. A pogány ereje mindig megmegújul. A fejedelem tanácskozásra hívja embereit. Acarino bevallja, hogy mint a páduai király hűbérese, nem maradhat tovább. Roberto da Monfalcone azt ajánlja, hogy fa-

szobrokat helyezzenek a párkányokra és a tornyokra. Az öreg Marcoello helyesli Roberto javaslatát. Attila emberei is elcsüggednek: évek óta ostromolják a várat, mégsem boldogulnak vele. Csak Agoris jós önt bizalmat az elkedvetlenedett hunok szívébe. Láttá, hogy a gólyák is elköltöztek a gólyafiakkal, mi a város romlását jelenti. Megtudják, hogy Aquiléja lakói már megkezdték a kiköltözködést. Menappóék hajókra szállnak, a faszobrokat pedig a párkányokra helyezik. Menappó a város elvesztése miatt érzett bánatában meghal. Utóda Arioco lett. A hunokat meglepte a nagy hallgatás. Egy sólyom száll egy faszobor fejére, hol sokáig időzik. Ez feltűnik, Attila is hírt vesz róla, a csel kiderül, a hunok a városba vonulnak. Úgy lerombolják, hogy kő nem marad kövön. Attila magához hivatja Guione kémet. Kérdezi tőle, honnét származik, milyen vallású? Úgy felel, hogy Raspion király testi-lelki barátja volt, kit Moron völgyében Foresto ölt meg. A keresztyéneken épen ezért akar bosszút állni. Attilának nagy bizalma támad, Concor-diába küldi, hogy a várost kémlelje ki. A kém egyenesen a város felé indul. A palota termében voltak a nagyok. A kém közéjük megy, elmeséli Aquiléja sorsát. Elmondja a cselet is, mely Aquiléja lakóit menekülésükben segíté. Attila a városba lép. Azt hiszi, hogy Menappót kézre keritheti. Nagy haragra gyulad, hogy nem találja. Mélyen sóhajtottak Guione hallgatói. Azt is elárulta nekik, hogy őt küldte Attila, kémlelje ki a várost.

Attila Concordia ellen indul. Concordiában felhangzik a rémkiáltás, hogy a hunok adáz népe megtámadta a várost. Buchinor és Zanonsa a királyt késlekedése miatt feddik. Végre a fegyverkezésre rendeletet ad ki. Acarino, Marcello, Alfarisio, Perotto is megjelennek. Giglio Perottot, Alfarisiót és Marcellót bizza meg, rontsanak ki a városból. Hetykén száll szembe Giglio Galoris-szal. Gunyolódik Attilán, mert kutyától származott. Arra buzdítja, hogy szakítson Attilával. Galoris megvédi urát a rágalomtól. Erős küzdelem fejlődött ki Giglio és Galoris között. Végre Giglio ellenét foglyul ejti, de ez megmenekül s a hunokat a városra uszítja.

Gardena damaskusi királynő Arestant-tal üdvözlését

küldi Attilának. Kifejezi azt a szándékát is, hogy rövidesen ő maga is eljő. Szívét nagy szerelem dúlja. Talán Attila segíthetne baján. Ha valóban akar orvosolni rajta, akkor Attila az ő varázslata folytán az egész Itáliát leigázhatja. Kitartásra buzdítja. Egy derék arab paripát küld neki. A paripával csinyján kell bánnia. Csak Aristant tudja megülni, azért is küldi hozzája apródul. Attila nagyon megörül az ajándéknak. Újabb összetűzés támad. Giglio és társai legyőzik Attila utócsapatát, melyet Faraone vezetett.

Arioco Gradóból Concordia segítségére érkezik. Galoris fogságba jut, Giglio kivégezteti. Attilának rettenes álma van: oroszlánnal viaskodik. Agoris jós Attila álmát arra magyarázza, hogy Giglio végzi majd ki. A harc tüze újból kicsap. Giglio hatalmába keríti Attila arab paripáját. Acarino, Perotto hőiesen küzdenek. A hun tömeggel nem boldogulnak. Végre Concordia lakói elhatározzák, hogy elhagyják a várost. Gardéna is megérkezik, ki szerelmet érez Attila iránt. Most Altino ellen indul Attila, miről Gigliót egy kém értesíti. Giglio Patrizianóval vállalkozik arra, hogy a Piavén elállja az utat. A hunok pusztításai előtt a lakók Torcellóba és Muranóba menekülnek. Giglio a tengerpartra küldi az asszonyokat és a gyermekeket, vitézeit pedig harczra lelkesíti. Bapfone óriáson Acarino súlyos sebeket ejt. Az Esték dicsőségben tündökölnék. Perotto Attilára mér súlyos csapást, kit Agoris ment meg. Kissé hosszadalmassá válik a küzdelem. Patrizianóval Astregor száll szembe. Egy hírnök elcsüggeszti az Estéket, de Gigliót égi lovagok segítik. Szózat adja tudtára, hogy Attilát ő ejti majd el.

Ezalatt Gardena lelke megingott. Attilával tervezett esküvőjét folyton halogatja, mert Acarino iránt gyuladt szerelemre. Gardena követeket küld a városba: vigyenek zöld ágat, így nem lesz bántódásuk. De Arepantina és más három nő is szerelemre lobbant egy-egy keresztyén lovag iránt. Gardena lehúzza ujjáról az arany gyűrűt s a herczegnek küldi. Azt üzeni neki, hogy nélküle nem tud élni. A követek el is indulnak. A király elé jutnak, Carduit előadja, hogy négy nő küldi őket. A legszebb Gardena, ki varázseszközei útján győződött meg arról, hogy a keresz-

tyén hit minden mást felülmul. Tudja, hogy Acarino herceg Giglio udvarában van, kit szívéből szeret. Gardena arra kéri a királyt, hogy Acarinót küldje a forráshoz. Ne tartson semmitől, mert 20,000 ember védi majd. Arepantina Perottoért lángol, Mirabella Alfarisiót, Tesaurea Mareallót szereti. Acarino valóban a forráshoz megy, üdvözli Gardenát, társai is követik. Kérésüknek szívesen engedelmeskednek, ha a keresztyén hitre térnek. Gardena Acarino nyakába borul, példáját követi a többi is. Édesdeden csókolgatják lovagjaikat. Gardena arra buzdítja Acarinót, kerítse kézre Attilát. A hun vezér a forráshoz jó, hogy az isteneknek áldozzék. A keresztyén lovagok Attilán bosszút állnak, mert a ligetet a hunok meggyalázták. Ez Gardena csele volt, ki szitkokat kiált az áldozni akaró Attila felé. Attila felocsudik: Gardena megcsalta. Patriziano és Torrismondo rémítgetik a hunokat. A megkeresztelkedett nők lovagjaikkal Paduába mennek, hol három napig ünneplik őket. Attilát újból baj éri: Altino faláról lezuhan, Caratras menti meg. Giglio tanácsot tart: a gyengéket a tenger partjára küldi. Svadochot azzal bizza meg, hogy Gigliót megadásra szólítsa fel. A szemtelen követ Giglio kezétől esik el. Altino is elpusztul, Giglio pedig Paduába tér vissza.

Ez a gazdag mese változatosságával lepi meg az olvasót. Legfőbb mozzanatai: Menappo segítséget kér Gigliótól, Foresto bátorságával válik ki, Attilával párviadalra száll, Friburro és Agoris megmentik Attilát, Gallerano Friburrot megöli, Attila egy csapatot biz Maldelonéra, ki a keresztyénekkel harcba bocsátkozik, Federigo di Gorizia a hunokkal küzd, a keresztyén hősök Aquiléjában tanácskozássra gyűlnek össze, Gualtiere és társai kalandra indulnak, Attila hadi tanácsot tart, Foresto a hun Tarabort támadja, Attila sarmata csapatát nagy vereség éri, a Tagliamentón a hunok hidat építenek, Alano és Bonifazio a hunokra törnek, a keresztyének vereséget szenvednek, Foresto meghal, Perotto követségbe megy Giglióhoz. Az Este-hercegeket a páduai udvarban lovagokká ütik, Giglio serege utra készülődik, a hun Feredas Concordia alá csapatot vezet, Attila értesül a vereségről, Menappo hadi népe is készül a küzdelemre,

Acarino és Perotto segéd-csapatokat vezetnek Aquilejába, Asprec seregét megsemmisítik. Az aquiléjai tanácsban Roberto terve győz, Aquiléja elpusztul. Attila Guionét Concordiába küldi, ki elbeszéli Aquiléja pusztulását. Attila Concordia ellen indul, Giglio és Agoris harcra szállnak, Agoris foglyul esik, de megmenekül, Gardena követet küld Attilához, Giglio katonái Attila utócsapatát legyőzik, Arioco Gradóból segítséget hoz, Attilának szörnyű álma van, Concordia lakói elmenekülnek, Attila Altino ellen készül, újabb harcok ütnek ki, Gardena Acarinóba szeret, Altino is az ellenség hatalmába kerül.

Szerkezet szempontjából a műnek az a legnagyobb hibája, hogy nem egységes. A *Szigeti Veszedelem* magva maga Szigetvár ostroma s az epizódok a legszorosabban fűződnek hozzá. Itt három Szigetvár is van: Aquiléja, Concordia és Altino s lehetne több is, ha a költő a hunok pusztításai nyomán haladt volna. Így a mű a befejezetlenség hatását teszi reánk. A harmadik részben N. da Casola a paduai Giglio hőstettét s Attilának Paduában bekövetkezett halálát dolgozta volna fel. Azt írja D'Ancona, hogy ez a harmadik rész valószínűleg megvolt, de elveszett. Ha Attila sorsát kutatjuk, pályája derékon kettészakad a műben s a költő æsthetikai érdeklődésünket nem elégíti ki. A párviadatok és az összeütközések sokszor lazán fűződnek a főcselekményhez. Mondhatjuk, egy-két epizód hiányát nem is éreznők. Egy-egy ostrom mintha az előbbinek visszhangja volna, az újabb párviadatok az előbb vívottakra emlékeztetik az olvasót. A cselekvény három hely ostroma köré fűződik, de nem úgy, hogy az egyik a másikba epizodikusan olvad, hanem úgy, hogy az elsőnek széles ecseteléssel rajzolt képe után következik a második, majd a harmadik. Csupán a hős személye emelkedik ki. Nem eposnak, hanem epikai kalandok szövedékének tarthatjuk. Ez a széttagolás megbénítja az érdeklődést. A harcok mozgalmasságának, a hadi tanácsok elevenségének, a cselek végrehajtásának, a csatavesztések okozta levertségnek a rajza többször tűnik fel a műben. Ez a szerkezetnek a második jellemző vonása. Egyrészt a szétदारabolás, másrészt a harci élet jeleneteivel

való túlon túl rikitó diszítgetés valóban megtéveszthetik az olvasót, ki kapcsolatot keres, s ki a hármás zökkenő és a sok ékesítgetés miatt a cselekvény egységét nem találja meg.

A jellemek rajza inkább tipikus, mint egyéni. A költő a keresztyéneket a pogányokkal állítja szembe s főgondja oda irányul, hogy azokat a szenvedéseket írja le, melyekkel a hunok sújtják Krisztus követőit. Még Attila, Foresto és Giglio jellemzésében kitetszik az egyénítésre irányuló törekvés, de a többi jellem már szintelen általánosságokban mosódik el. Attila rémületet kelt, bárhova lép:

Sot set piés tremble la terre à sa departie.¹

Gardena varázseszszközhöz juttatja, mi egy ideig javára szolgál. A kémkedést sem veti meg. Azt hiszi, hogy Guionében hű emberére talált. A szerelemtől sem idegenkedik. Mikor feltáru előtte Gardena csele, keserves csalódást érez. Minden tette durva, szava nyers, hangja rémületet keltő. Forestot útszéli modorban szólítja meg. Mikor Altinoba jut, először isteneiről gondoskodik:

Jnlcc fist metre Apolin et Jovis,
Mahon et Trivigant et Jupiter, ledis
E sa deesse Diaine tot a or la fis
E dens in cel palés i fist fer sacreffis.²

Ez a jellem visszataszító vonásokból áll. Annak a hagyományának felel meg, mely Olaszországban virágzott. Hogyan fogja fel Arany János Attila jellemét s hogyan Da Casola! Kimutathatnók a mélyebben rejtőző rugókat: Arany nál a bámulatot, N. da Casolánál a gyűlöletet. Da Casola nyíltan kimondja, hogy Attila ahhoz a Viscontihoz hasonlít, ki a virágzó Bolognát tette tönkre:

Fon semblant dou Bison que tot mis in eror
Et voloit confondre la gent nostre Seigneur.³

¹ 24. l.

² 65. l.

³ 62. l.

Ha ezt az alanyi mozzanatot ragadjuk meg, könnyen megmagyarázhatjuk, hogy a franco-olasz költő Attiláról csupán torzképet alkothatott.

Foresto Attila ellentéte. A legeszményibb keresztyén érzés hatja át egész valóját. Mielőtt Attilával megívna, Jézushoz fordul, ki a keresztfán szenvedett. Segítséget kér tőle, mert a hitet kell megvédenie. Ha bünt követett el, bocsánatért esdekel.

Je sui repantiz, droit est li perdon.¹

Mikor haldoklik, csuda támad, édes illat tölti be a termet. Acarino, Perotto, Menappo, Giglio jelleme többé-kevésbé hasonló.

A szerkezet és a jellemek rajza után különösen az a kérdés érdekel bennünket, milyen hatást tükröz N. da Casola műve? Néhány összevetésből kiderül, hogy a költő jól ismerte a francia epikai irodalmat. Az a fogása, hogy Attila népe Mohammedre esküszik, a chanson de geste-ekben lép-ten-nyomon ismétlődik:

Et iurent à Mahons où lor spoir li depórt.¹

A *Chanson de Roland* költője is ezt írja Marsiliesről, ki Sarraguce-ben székel:

Mahummet sert a Apullin reclaimet.²

A hunok N. da Casola művében úgy alakultak szaracénokká, mint a szászok az *Anseïs de Carthage*-ben. Da Casola egyik hősről olvassuk, hogy angyál segíti, mint Nagy Károlyt, mikor Baligante ellen küzd. Az az indíték, hogy a pogány hercegnő keresztyén lovagba szeret s Krisztus hitére tér, a chanson de geste-ekben többször ismétlődik. *Fierabras*-ban olvassuk, hogy Floripas, a pogány Balant leánya Guion de Bourgogneba szeret. Hernaut de Beaulande megszereti a pogány FrégonDET, ki a keresztyén hitre tér. Guillaume is úgy veszi Orablet feleségül, hogy Krisztus hitére téríti.³ Így lesz Malatrie is Gisart hitvese.⁴

¹ 8. l.

² *Chanson de Roland* 1.

³ *Enfances Guillaume*.

⁴ *Siege de Barbastre*.

Forēsto és Attila sorsdöntő párviadala a dán Ogier és a pogány Brunasínot bajvívását juttatja eszünkbe.¹ Mikor Fierabras a keresztyén lovagokat kihívja, Olivier szívesen vállalkozik a mérkőzésre. A párviadalra szállók meglepésének a mozzanata is ismeretes fogás. Charles Eaumont egy pogány vitézzel ví kemény tusát. A pogány győzne, ha Roland nem jönne nagybátyja segítségére. Az ellenség törbe ejtése *Jehan de Lansonban* és *Simon de Pouilleban* az *Attila*-mű egy epizódjához hasonlít. A faszobrokkal történő csalás *Ogier le Danois* csalafintaságára emlékeztet bennünket. Ogier, hogy eláltassa a császárt, ugyanahhoz a cselhez folyamodik, melyet Roberto ajánlott. Nyrop Dio Cassiusra hivatkozik, ki Decebálról mond el hasonló történetet.² A Tagliamentón feltűnő szarvas, mely utat jelez, a germán eposnak és a francia chanson de geste-eknek jól ismert alakja. Már Thierry kiemeli, hogy a germán hagyományban a vezető szarvas többször szerepel. Pio Rajna is, a nélkül, hogy Thierryre hivatkoznék, ezen a nyomon haladva, a «cerva guidatrice» szerepeltetésében germán hatást lát.³ A mi költőnk bizonyára nem az ősi forrásból merített. A chanson de geste-eket jól ismeri. A vezető szarvas csupán a francia hatással magyarázható. Foresto álma is a germán-francia epikai hagyomány egyik hajtása. Már Thierry említett germán példákat. A francia eposban is gyakori ez az indíték. *Elie* álmában oroszlán, medve, vadkan jelenik meg. A hosszadalmas harcok, a szakadatlan fegyvercsörrenések aprólékos részletezésbe vesző leírása sivár unalmat idéz elő. *Attilában* a tartalom elmondása eléggé megvilágíthatta a költő eljárását, de a chanson de geste-ekkel való összevetésből még jobban kitetszenék, hogy ebben a részletező eljárásban is a francia nemzeti epos-költészet hatására utalhatunk. Ne feledjük, hogy a harci zajt egykét derüesebb rész enyhíti, mint a tornajáték vagy Gardena szerelmének a leírása, melyekben breton hatásra ismerünk.

¹ *Enfances Ogier.*

² Nyrop: *Storia dell' epopea francese* 166. l.

³ Pio Rajna: *Le origini dell' epopea francese*, 288. l., 407. l.

Erre vall a phantastikus elem és a szerelem sajátságos rajza. J. Anglade is hangoztatja ezt a hatást.* A szerelem mozzanatát megemlíti Bertoni is, de nem mélyíti ki, pedig halás tanulmány volna kinyomoznunk, milyen befolyással voltak a breton tárgyú művek a franco-olasz tájnyelven dolgozó költőkre s hogyan finomodott a szerelem indítéka Bojardo eposában?

Több oldalról vizsgáltuk N. da Casola eposát, mely elsősorban hún-magyar vonatkozásai miatt érdekel bennünket. Noha N. da Casola erősen az olasz hagyományban gyökerezik, a francia irodalom hatásától sem tud szabadúlni. A legkevésbé sem mondhatjuk, hogy remekművet teremtett. Az alkotás a befejezetlenség hatását teszi ránk, jellemei elmosódtak, nyelve pedig darabos. Mint az Attilahagyomány terméke, tagadhatatlan, figyelmet érdemel s irodalomtörténeti szempontból is rászolgált, hogy tanulmányra méltassuk.

Da Casola eposa első felét Giovanni Maria Barbieri a XVI. században olaszra fordította.** Párisban járt, hol a királyné titkárától megtanulta a francia nyelvet. Mikor hazájába tért, Alfonso herceg részéről nagy kitüntetés érte. Alfonso és Cosimo hercegek között egy alkalomból rangjuk elsőségét illetőleg vita támadt. Erre Alfonso családja ősi voltának kinyomozását tűzte ki czélül. Így találtak arra a két kötetre, melyeket Ludovico Barbieri, Giovanni Maria Barbieri fia, tévesen Giovanni Belletto művének tartott. A mű szerzője, mint kiderült, nem Belletto, hanem N. da Casola. Alfonso herceg G. M. Barbierit Ferrarába hivatja s azzal bizza meg, hogy a francia eposból a családot érdeklő részt fordítsa le, adjon ódon szint a műnek s ne fordítójául, hanem szerzőjéül tüntesse fel magát. Barbieri el is vállalja a megbízást. Galvani írja Barbieri művéről, hogy inkább a

³ «L'élément religieux, le fantastique, l'élément amoureux surtout, emprunté au cycle breton y tiennent une très grande place.» Anglade bírálata N. da Casola művéről a *Revue des langues romanes* 1908-iki évfolyamában, 379. l.

** Barbieri 1519-ben született s 1574-ben halt meg.

tudós, mint a fordító munkája.¹ Elhagyja az Attila eredetére vonatkozó részt, a harcza bocsátkozó hősök hetykeségét, nagyhangú dicsekedését, a csaták unalmas egymásutánját, a keresztyén és pogány hősök torz hősködését kisebb mértékre szorítja. Barbieri Tommaso d' Aquiléját említi, kinek krónikája forrásául szolgált. Tommaso neve másnál nem fordul elő. Fontanini azt hiszi, hogy a hamisítás N. de Casolától származik, míg D' Ancona Barbierit támadja, kinek politikai okokból kellett tekintélyre támaszkodnia.

A felfogás egyöntetűségét a mondákban és N. da Casola művében kimutattuk. A Szinnyei József által krónikának nevezett mű olyan munka lehet, mely G. M. Barbieri művére támaszkodik.² Barbieri átdolgozásának és Szinnyei kivonatának a tüzetesebb összehasonlítása könnyen meggyőzhet bennünket. Aquiléjában Menappo uralkodik, a keresztyén seregben leginkább Foresto válik ki. Attila és Foresto párviadalra szállnak, a hún Maldalonus holdvilág fénye mellett indul a keresztyének ellen, a keresztyének haditanácsot tartanak, Foresto Alano és Perotto újabb hadi vállalatra indulnak, Attila Forestóval másodszer is párviadalba bocsátkozik, a keresztyének a temetés, a húnok a halottégetés miatt fegyverszünetet tartanak, a húnok élelmet szállító csapatát elfogják, Barsanello Foresto váracskája ellen támad, Aquiléja lakói Gradóba menekülnek. Menappo Padua királyának küldi Attila koronáját, Attila Asprecet bizza meg, hogy a tenger felől törjön a város ellen, Aquiléja elpusztúl. Az elsorolt mozzanatokat megtaláljuk Barbieri művében is, mely N. da Casolára utal bennünket. G. B. Barbieri *La Guerra d' Attila* (sic!), *Flagello di Dio* című átdolgozását először Francesco de' Rusi da Valenza adta ki Ferrarában 1568-ban.³ Szinnyei egy jegyzetben említi, hogy József főherczeg könyvtárában akadt a műre,

¹ La «*Guerra d' Attila*» bevez. XXIV. l. XXV. l.

² Szinnyei J.: *Egy classz krónika a húnokról*, Beöthy Zsolt *Athenæum*-ában, 1874-iki évf. 2534—2540, 2595—2596. l.

³ Tanulmányomban Barbieri művének 1848-iki pármái kiadását használtam. Ez a kiadás Pietro Fiaccadoritól származik. 2/2524. l.

melynek a czíme ugyanaz, mint a Barbierié. Velenczében adták ki 1569 ben, öt évvel Barbieri halála előtt. Az összevetésből az is kiderül, hogy G. B. Pigna *Historia de' Principi di Este* (Vinegia, Valgris, 1572) czimű művében igen sok adatot Barbieritől szóról-szóra átvesz. De a Szinnyei említette mű nem lehet a Pignáé, mert az 1569-ben, ez 1572-ben jelent meg. Ránk nézve mégis tanulságos, mert világos példánk van arra, hogy Barbieri művét forrásmunkának tekintették. Így külső és belső okok alapján következtetünk, mikor kimondjuk, hogy a Szinnyei közölte munka lényegében a Barbieri műve. Hogy N. da Casola eposának nem közvetlen átdolgozása, bizonyítja az is, hogy a velencei kiadás N. da Casola költeményének csak az első fele, annyi, mint a mennyit Barbieri fordított olaszra. Az is tagadhatatlan, hogy ez a József főherczeg könyvtárában található példány nem a Barbieri műve, mert ellenkező esetben Szinnyei hivatkoznék reá. Szinnyeinek az az utalása,¹ hogy a «krónika» az Esték levéltárából származik, megerősít bennünket abban a feltevésünkben, hogy az író forrása Barbieri műve volt.

III.

A felfogás rokonsága a mondákból, N. de Casola művéből, Barbieri átdolgozásából és a velencei változattól háttározottan kiviláglik. Az Attila alakja körül keletkezett hagyomány még a XVI. században is élt. Mikor az Attilahagyományt népszerűsíteni akarják, két irány uralkodik: az egyik a népies, a másik az udvari, az a páduai és velencei, ez a ferrarai. Nagy népszerűségre jutott a *Storia d'Attila*, melyet a XV. és XVI. század folyamán többször is kiadtak. A mondát rímekbe foglalják, melyeket a népekesek vásárokon, búcsúkon vagy ünnepi összejövetelek alkalmával adnak elő.² A népkönyvet Bassanóban,³ Velen-

¹ 2534. l.

² D'Ancona bevezetése az *Attila, flag. Dei* (Pisa, Nistri 1864.) czimű műhöz. LXXII. és LXXVIII.

³ I. b. LXXIX.

czében s Paduában is kiadják. Legrégibb az 1583-iki veneczei mű. Szerzője Rocco degli Arminesi-nek nevezi magát, de D'Ancona azt hiszi, hogy ismeretlen költővel van dolgunk. A Rocco nevet csupán azért szőtte közbe, mert nagyobb hatásra számított. Jól tudta, hogy Rocco, ez az olasz Kónyi János, jó költő és katona hírében állott. A népkönyvek közül a legrégebbsel foglalkozunk, mely valószínűleg a XVI. század végéről származik. A népkönyv szövegében a XVII. század folyamán történt némi változás. A kutyaregét elmarad s feltűnnek a törökre czélzó utalások is.

Az ismeretlen költő úgy kezdi, hogy Attiláról szólva csak tüzről, fegyverről s rettenetes vésről regélhet. Osdrubaldónak, Magyarország királyának szép leánya volt, kit Giustinianóhoz szeretett volna feleségül adni. Az apa látta, hogy leányát szerelem hevíti. Ezért toronyba záratta, csupán egy kutyát bocsátott melléje. A leány szerelemre lobbant az állat iránt. Mikor ez Osdrubaldónak tudomására jut, még a csillagokat is káromolja. Hogy a szegénytől megmeneküljön, leányát egy lovaggal véteti el. A gyermek megszületik, a lovas megdöbben a szörnyszülőtt láttára. Már-már kivégzi, ha egy öreg böles óvatosságra nem inti, nyugodjék meg, mert Attila öröklő majd a nagyapja trónját. Osdrubaldót valóban Attila váltja fel. Óriási seregével Aquiléja ellen indul. A megrémült lakók asszonyaikat és gyermekeiket Gradóba küldik. Attila rengeteg vért ontott:

Ed il sangue che scorre ben agguaglia
A un gran torrente di abbondante vena.*

Attila Menappóval kerül szembe. A hún vezért olyan súlyos ütés éri, hogy lováról csaknem ajultan bukik le. Menappo keresztülgázol a földön hempergő Attilán. Széles utat vág magának s mielőtt a hún lovára kaphatott volna, rémületes vereséget okoz. A küzdelemben a keresztyének győznek, míg a húnok fáradtan vonulnak vissza. Attila erősen fogadkozik, hogy földig römbolja Aquiléját. A keresz-

* *Attila, flagellum Dei*, poemetto in ottava rima riprodotto sulle antiche stampe, Pisa, Nistri, 1864, D'Ancona kiadása. I/XVII.

tyén király tanácsot hív egybe: el kell ámitani az ellenséget. A falakon faszobrokat helyeznek el, a lakók pedig megmenekülnek. Egy napon Attila egyik bárója madarászatra indul, sólymát elereszti, mire ez egy faszobron állapodik meg. A csel kiderül, a várost pedig megszállják a húnok. Attila fejszével döngeti a főkaput s «állati dühvel» rombolja a palotákat, templomokat és kerteket. Majd Concordia ellen indul.

Giano, Padua királya Concordia segítségére jön. Attila őrvongve vezeti népét. Ūt, döf, egyiknek a karját csonkítja meg, másiknak a fejét szeli le. Csak Giano menti meg a keresztyéneket. Attilának rettenetes álma van: már száz helyet is elpusztított, mikor egy fegyveres király közeledik hozzá, erőszakosan megragadja, felelősségre vonja, mentegőzéseivel nem sokat törődik s irgalmatlanul lemetszi a fejét. Kimerülve ébred föl. Jóst hivat magához. Ez köröket von, mindenféle hókusz-pókuszt csinál. Visszatér urához s tudomására adja, hogy sok földet kell még meghódítania. de egy új Mars levágja majd a fejét. Attila nem fél, abban bizakodik, hogy Gianót majd ő öli meg. Újabb küzdelem támad. A keresztyén csapatot Pierone vezeti. Attila Pierone mögé kerül, ütést mér reá. Pierone két kézzel is küzd ellene, de végre a húnok hatalmába kerül. Contarello, Pierone rokona, dühvel támad az ellenségre. Pieronet megmenti, mire a pogányság éktelen haragra lobban. Giano, Pierone és Contarello újabb harcra készülődnek. Giano látja, hogy a sáskamódra szaporodó haddal szemben minden vitézség haszontalan s így a lakókat menekülésre bírja. Concordia után Asolo, Uderzo, Treviso is elpusztulnak. Giano és Pierone Altinóba mennek. Attila ide is követi őket. Altino lakói a tengerpartra küldik a gyengéket. Erős küzdelemre készülődnek. Giano hősisége csudákat mivel. Vihar erejével sarkantyúzza lovát Attila ellen. Párviadal támad közöttük, ütéseiktől megremeg a síkság. Attila olyan vad erővel üldözi Gianot, hogy ez eszméletlenül hanyatlik vágató paripájára. Attila megnyugszik már, nem fél a jós fenyegetéseitől. A felocsudó Giano megfogadja, hogy ha újból találkozik Attilával, nem nyugszik addig, míg az egyik a küzd-

téren nem marad. A húnok Altinót is elfoglalják, a keresztényen tábor pedig Padua felé indul. Attila nyomon követi. A páviai Almerigo a páduaiak segítségére siet. Attila örjögése megint kicsap. Attila Gianóval a tusa hevében újra találkozik. Este ér véget a szörnyű küzdelem. Attila arczát a szégyen és a harag tüze égeti. Gianót újabb párviadalra hívja ki. Megfogadják, hogy alattomos segítséghez nem folyamodnak. A vitézek megbámulják Attila és Giano párviadalát. Giano Attila egyik fülét levágja, mely a rétre repül. Már a meztelen vasat is fölemeli, hogy Attilát életétől foszsza meg, mikor a húnok, a fogadalommal mitsem törődve, Attila megmentésére sietnek. Attila megszabadul, Giano a húnok fogóságába jut, de emberei megmentik. Giano elhagyja hazáját s útját Riminibe veszi. A hún utána megy, Gianóhoz férközik, de ez eltöri Attila lándzsáját s arczát keresztüldöfi. Attilának éjjel a Halál jelenik meg, ki azzal fenyegeti, hogy Giano öli majd meg. Attila Gianót megadásra szólítja fel, de ez fenyegetőzésekkel bocsátja el Attila emberét. Egy fehérbe öltözött követ levelet hoz Gianónak. Guglielmo Vicentino küldi. Azt igéri, hogy Acarióval és Marcello da Feltrével segítségére jön. Bizalma nagy, mert sok kóborló szaraczent fogtak már el. Gianót arra kéri, hogy trombitaszóval mozgósítsa a tábort. Egy másik követ Capitello segítő csapatának az érkezését jelenti. Újabb kegyetlen harc támad. Attila Pieronenak rohan. Midőn Giano ezt látja, fékezhetetlen haraggal rohan Attilára. A súlyosan megsebesített Pierone kiszenvedett. Attila, hogy Gianót eltegye láb alól, cselhez folyamodik. Egy zarándok ruháját veszi fel, mérgezett kést vesz magához és Riminibe rohan. A palotába ér, hol Giano és D'Almont sakkoznak. Attila megismeri Gianót s óvatosan fürkészteti, hol sújthatja agyon. Vándorbotjára támaszkodva, Giano mellett állapodik meg:

Attila forte rise, e nella faccia
Videsi ch'era di canina raccia.*

Midőn Giano jól megnézi, észreveszi, hogy egyik füle hiányzik. Rőgtön Attilára förmed s bosszúval fenyegeti. A hír messze szárnyal s mindenfelől az a szózat nyomul Gianóhoz, pusztítsa el Attilát. Attila könyörög, Giano feddözik: az astrologusnak igaza volt. A megrémült Attila arra hivatkozik, hogy Gianót egyszer megmentette már. De nem hat reá. Attila fejét levágja, a foglyoknak adja, vigyek a hún táborba. Mindenki megdöbben, mikor Attila fejét látják. A húnok fegyvereiket és hadi eszközeiket összegyűjtik, a falak alá viszik s tüzet gyújtanak alájok. A városiakat rémület fogja el. Egy csapat a menekülő húnokat üldözőbe fogja. Különösen Conte d'Este válik ki, ki dühvel vág, zúz és öl. Accario Pandancóval, Attila utódjával száll küzdelemre. Accario szertezúzza ellenfele sisakját. Pandancót meg is ölte volna, ha oltalmára egy csapat nem érkezik. De Eradio Pandancóra támad s olyan hévvel küzd ellene, hogy szétlocscsantja agyát. Erre az egész sereg szétfut, Giano pedig hazatér. Mikor meghal, egész Olaszország gyászba borul. Leánya a Rivoaltón kolostort épített. Ez volt a kezdete Velence nagyságának.

A népkönyv szerkezetében legfeltünőbb a sorsfordulat mozzanata, melylyel messze felülmúlja N. da Casola eposát. Aquiléja, Concordia és Altino feldúlása után Attila csúfos halála és Eradio közbejötté a húnok végromlását idézik elő. A népkönyv Attila egész pályáját felöleli származásától haláláig. Így tervezte N. da Casola is, de míg az ő műve töredékesen maradt reánk, a népkönyv teljes képet ad. Ezt a munkát is az olasz nemzeti szellem teremtette. Egy-két elem a mondákból került a népkönyvbe: Attila származása, a faszobrokkal történő csellogás, Attila álma és a zarándok-történet. Az író lelkét erős vallásosság hatja át: Attila Krisztus híveire tör s az olaszság a keresztyén hitet védi meg. A húnokat itt-ott saracénoknak nevezi, mint N. da Casola. A hősök lelkét áhitat fogja el:

Ognuno allegro al ciel stende le mani
E ringrazian Gesu con tutti i santi.*

A húnokat szívéből gyűlöli s ennek az érzésnek többször kifejezést is ad. Keresztyén hősei csak az undor és a gyűlölet hangján beszélnek Attilával. Giano így szólítja meg:¹

Can traditor, figlio di can, bastardo.

Noha az az eljárás, hogy az érzés fesztelenül tör utat magának és a szó szárnyára veszi azt, a mi a lelket betölti, népies naivitásra vall, mégis tagadhatatlan, hogy a műben az iskolai ismeretek nyomaira is bukkanunk. Így feltűnőek a mythologiai vonatkozások. Charont, Plutót, Proserpinát, Phoebust többször is megemlíti. Egy helyen Hippokrates és Avicenna ellen támad.²

A népkönyv későbbi kiadásai egy-egy részlet kibővítésével s a jelentéktelenebb mozzanatok módosításával térnek el a tárgyalt munkától. Újból és újból kinyomatják s a nép még ma is olvasgatja.³

* * *

Az olasz Attila-hagyományt itt részletesen tárgyaltuk. Monda-kutatásunk nagyot lendült Heinrich Gusztáv figyelemztetése óta, de az olasz Attila-hagyományról édeskeveset tudtunk. Fejtegetésünkéből kiderült, hogy az olasz mondák, N. da Casola eposa és a népkönyv közös szellemet tükröznek, melyet csak az undor és a gyűlölet érzései értetnek meg velünk. Arany János Eteléjén népe ámulva csügg:

¹ II XXXIII.

² I/XVIII., II/LI.

³ A népkönyvet Ballagi Aladár is kiadta. Czime: *Attila, flagellum Dei, tradotto dalla vera Cronica per Roco de gli Arminesi Padovano, in Padova ed in Bassano*, Attila kutyafejű képével. (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1892-ik évf. 207—223., 379—387., 487—498. l.) D'Ancona és Ballagi kiadásait pontosan egybevettem. Mind a kettőt a XVI. században adták ki először. A főbb mozzanatokban megegyeznek: Attila születése, Olaszországra támadása, Aquiléja, Concordia, Treviso és más helyek ostroma, Attila álma, Gianoval való küzdelme, a füllévágás, Attilának zarándokruhába való öltözése, Riminiben történt csúfos pusztulása, a húnok megfutamtítása, Velence alapítása a két népkönyvben egészen egybevágó mozzanatok. Csupán egyes leíró részletekben van különbség.

Tudja egész had már csudáit az égnek
S leborúl előtte, mint egy istenségnek.*

Milyen messzire estünk az Etelét bálványozóktól! De a gyűlölet és az irtózat olyan eleven erők, mint a szeretet és a bámulat. Kíváncsiságunk épen úgy beférkőzik a gyűlölet, mint a szeretet világába. Ha jól esik megnyugodnunk Arany János hősi húnvilágán, az olaszság teremtette torzkép előtt sem húnhatunk szemet.

ELEK OSZKÁR.

* *Buda halála*, IX. ének.

KORPONAI.

— Elbeszélés. —

Éjfélkor kaparászás hallatszott a pitvarban. Zsuzsánna fölkelte fekete, oszlopos ágyából és gyertyát gyújtott. A vasajtót minden este maga zárta le, ki jöhetett be rajta? Most valaki katonásan köhintett odalent. Zsuzsánna korán hervadó arczoeskájáról elszállt a félelem. Az ura volt, a kit félév óta nem látott, az ura, a kit mindenki csak chevaliernek hívott, s a ki szerte-széjjel katonáskodott a határon; «a hazáért», a hogy' ő vallotta, asszonyokért, kártyáért és italért, a hogy' kortársai mondták.

— Vajon mit akarhat? — gondolta magában az asszony, mert Korponai hazatérése mindig havat jelentett. Hol pénzért jött, hol aláírásokért, hol könyörületért és vigaszért. És Zsuzsánna, miután türelmesen kipörölte magát az urával és megfogadtatta vele, hogy jobb útra tér, mindig és mindig újra kötélnek állott, kikereste a régi ékszereket, odaadta a buza árát és megsimogatta a katona szomorú, szép homlokát. Korponai ilyenkor elérzékenyedett, néhány napig figyelmes és szeretetreméltó volt, kora hajnalban kelt fel és fehér havasi virágot szedett a feleségének; egyszer le is zuhant a szakadékba. Akkor lepedőben vitték haza, szép sas-orra betörött, kék gyerekszemét véres okuláré övezte. Mikor magához tért, megcsókolta Zsuzsánna levendulás kezét és bocsánatot kért a sok gonoszságért, a melyet ellene az életben elkövetett. Később barátot hozatott a klastromból, a másvilágról, a vallásról vitatkozott vele és végül meghunyászkodva gyónt meg. De alighogy lábbadozni kezdett, esténként máris leszökött a molnár kocsmájába, a hol átutazó kereskedőkkel kártyázott: és egy napon hirtelen kere-

ket oldott. «A haza veszedelemben van,» írta feleségének az inasa hátán, (mert sürgős esetekben azt használta íróasztalnak) és még ugyanazon éjjel az örök egy cziteráslány társaságában látták a grániczon.

— Nos, Korponai, chevalier — szól az asszony mosolyogva — mi kellene megint? Pénz, ékszer, aláírás?

A férfi alázatosan csókolt kezét.

— Semmi — felelte félszegen, — semmi mást nem akarok Zsuzsánna, csak megpihenni és aludni. Fáradt vagyok, talán a halált hozom tarsolyomban.

Zsuzsána a férje arczába világított. Az utolsó hónapok alatt Korponai megöregedett. A fehér katonakabát lötyögött rajta és ritkás bajusza tört madár szárnyaként csüngött alá. Az asszony megszeppenve nézte a mély barázdákat és gyorsan kitérte az ebédő ajtaját. A sarokban álló fenyőfaasztalka meg volt terítve, a fehér abroszon gyertya, koppantó, czipó, ezüst kupa és kocsonyás medvetalp, a chevalier kedvenc étele. Zsuzsánna tudta, hogy Korponai, bármily messzire vetődjön is tőle, mégis mindig csak hazajön, a hogy' hazajött százszor és vissza fog térni még százszor. Azért hát mindig terítve állott az asztal, ha a katona bekopogtat, ne kelljen soká ételre, italra várakoznia.

Ám ezuttal a chevalier nem evett. Máskor farkasétvágyal látott a medvetalphez, most leült a tűz mellé és pipára gyujtott.

— Tudod-e mi az, Zsuzsánna — dörmögte mogorván — ha valaki hétszám nem alszik? Tudod-e, hogy vannak emberek, a kik úgy el tudják lopni az álmunkat, mint más egy kősöntyüt? Tudod-e, hogy vannak emberek, a kiknek delejes erő van az ujjáikban, és azt csinálják velünk, a mit akarnak?

— Félrebeszél, Korponai — szól az asszony, a ki szilárdan, makacsul, szinte kétségbeesetten bízott az Úrban, egyetlen jó emberében, és nem hitt a kísértetekben. — Beteg vagy, feküdj le, pihend ki magad.

— Mi haszna, ha lefekszem — könyökölt az asztalra a lovag — úgy sem tudok elaludni. Bolondság álmodni, a halott embert utánozni. mégis, összemorzsol az alvás hijja, engem, a vasból vert Korponait.

Zsuzsánna az ura ölébe ült. Megsimogatta a katona hollóhaját, a mely kissé megritkult, a mióta nem látták egymást.

— Gyónjál meg, Ábel — szólt és hervatag arczocskáján a kíváncsiság és szomorúság barátságos nemtői összetalálkoztak — megcsaltak ugy-e?

— Megcsaltak — horgasztotta le fejét a chevalier.

Az asszony az ura kemény vállára hajtotta fejét.

— A rácz lány? A tót grófnő? Vagy talán a francia kisasszony a szomszéd várból? — vallatta szeliden. — Csak nem a cziterás?

— Nem, nem — mormogta Korponai. — Ezek mind ártalmatlan fürjcskék.

Zsuzsánna játszva keresgélt a sok szép és furcsa név közt, a melyek, mint a rózsaszirmok a szeptemberi szélben, kavarogtak, aztán egyszerre az ura mellére tette a kezét. Hogy is nem jutott mindjárt az eszébe?

— Az a nő, a keresztútról, az volt? — csillant föl a szeme. — Úgy-e az? Signora? Eltaláltam!

A katona bizczentett nehéz fejével.

— Igen, ő volt — felelte mérgesen — persze, hogy ő volt!

— Először a keresztúton fogott el — bólintott mosolyogva az asszony és lassan elmondta a leczkét, a melyet magános éjszakákon tanult meg — haza akartál térni a katonaságtól a faludba, hogy verseket írj és versenyt szants a parasztokkal; nem engedett. Másodszor eljött a házadba, az édes anyádat azon a napon terítették ki és mégis vele mentél, elfeledted, hogy másnap van a temetés. És harmadszor?

— Ej, futárt küldött értem Veronából — ásított halálos fáradtsággal a lovag — és én itt hagytalak és boldogan ugrottam a csézába. Ilyen gonosz ember vagyok, Zsuzsánna.

— Ne beszélj így, Korponai — fedte meg az asszony — te is csak gyöngé ember vagy, mint valamennyien e földön. Azért, lásd, mégis csak mindig visszatérsz hozzám, ugyebár? Ha távol vagy és este egyedül ülök a tűznél, sokszor elgondolkodom, mért is jössz mindig vissza hozzám, a ki már se fiatal, se szép nem vagyok, és a kinek kiforgattad valamennyi ládafiát. Mégis mindig visszatérsz.

— Te a legjobb asszony vagy a világon — dörmögte a katona.

Zsuzsánna fölkelte és az almáriomhoz lépett.

— Akarsz-e kártyázni? — kérdezte.

Korponai rendszerint akart, mert ez volt a legfinomabb módja, hogy pénzhez jusson, de most megrázta bozontos fejét.

— Zsuzsánna, csak egyet akarok: pihenni, aludni, többet akár föl se ébredni. Hetek óta nem aludtam, minden esontom fáj, ellopták az álmodat, és úgy érzem, valaki más álmodik most mindarról a szépről, a miről hajdan én: levágott, véres török fejekről, szép cserkesz lovakról és nagyfülű kutyákról, a mint hangosan úzik a szarvast a tölgyesben. Nem tudok aludni, leszakad a szemem héja és még se tudok, ezt signorának köszönhetem, az ő mákonyos dohányának, édes borának és az üvegfuvalója hangjának. A fejemben csöng ennek az átkozott hangszernek a szava és nem hagy aludni. Ha a fejemet összetörném, az üvegfuvaló is összetörne, ugyebár? — tette hozzá mérgesen.

A katona kimeresztette álmatlanságtól véresre gyulladt szemét és elhallgatott. Az asszony himzett zsámolyt hozott, az ura csizmás lába alá tette, aztán összefonta Korponai két fekete kezét, a hogy' a gyermekekét szokás, mikor estére megimádkoztatják őket.

— Tudod-e még a miatyánkot? — kérdezte barátságosan.

— Talán — morogta Korponai és nehézkesen keresgélt régi emlékei, ócska fakardok, gyerekkori kék foltok, latin nyelvtani szabályok között, a hol az imádságnak is jutott egy parányi hely. Már csak foszlányok maradtak belőle, azokat engedelmesen előkotorta.

— Hiszen még jól tudod — bölintott Zsuzsána elnézően. — Hajtsd most ide fejedet az ölembe, és hallgass rám, mesélek valamit, egy téli éjjelen eszeltem ki ezt a mesét, mikor távol voltál.

Kuvik mulatott az ablak alatt, a hársfán, és a lombok susogva ébredtek föl a zajra. Egy öreg óra, a mely évek óta állott, egyszerre megindult, ütni és muzsikálni kezdett.

— Volt egyszer egy rablólovag — kezdte el Zsuzsánna mosolyogva és befonta a katona üstökét, mint a kislányokét — volt egyszer egy rablólovag, a ki magas várából mindig az utakat kémlelte és ha vásáros népet látott lent mozogni, elhagyta a feleségét, négy kis fiát és prédára indult. Sok pénzt rabolt már össze, de még több zsákmányra vágyott és még a Krisztusfeszületek és Máriaképek alatt is megállította a szekereket. A vásárosok rettegtek tőle, többnyire vakon adták oda a pénzesharisnyájukat, de akadtak olyanok is, a kik rálöttek mordályaikkal, és a rablólovagot nem egyszer vérbefagyva hozták haza, istenfelő felesége nagy rémületére. Mert az asszony nagyon szerette a férjét és mikor az távol volt, lement az erdei kápolnába és az Isten anyjához könyörgött, hogy védje meg gonosz urát. És a Szűz barátságosan nézett le a szegény asszonyra és ha az nagyon kétségbeesett, néha le is szállott hozzá, megfogta hideg kezét és megfésülte szösze haját, a melyet az északi szél összeborzolt. Egyszer, tél kezdetén a rablólovag megint lement a völgybe, akkor jöttek haza a lipcsei kereskedők. Mikor elindult, szelid őszi nap ragyogott, de hirtelen szél kerekedett és hóvihar nyargalt végig a völgyön. Az asszonynak eszébe jutott, hogy az ura könnyű zekében kelt útra. Nagyon aggódott miatta és azért, mikor imádkozni ment az erdei kápolnába, levitte magával a lovag nagy farkasbundáját, és megkérte az Isten anyját, hogy ha valahol meglátja az úton az urát, adja rá a bundát. A Szűz mosolygott és vékony vállára vette a nehéz köpönyeget. Reggel a vadászok a rablólovagot halva találták meg az akasztófadomb mellett; nyugodtan aludt és a hó csöndesen hullott a farkas-bundára, a mely gondosan takarta be vétkes földi testét. A szentek mindent megbocsátanak, Korponai.

Zsuzsánna az urára nézett. A katona mosolyogva aludt el; bizonyára már véres törökfejekről, szép cserkeszlovakról álmodott; két keze összekulcsolódott a fehér kabáton, a mely lassan emelkedett föl és alá.

Reggelre, hogy a kandallóban elhamvadtak a kövér tölgyfahasábok, Korponai fölébredt, frissen szökött talpra és megcsókolta Zsuzsánna kezét. Este megint engedelmesen

telepedett a tűzhöz és a felesége újra mesélt neki, egy szegény, háromlábú kis kutyáról, a melyet vad kuvaszok kergetnek végig a falun, a szőlőkön, a városokon, mindaddig, míg egy piros kalapos egyházatya ki nem ugrik köfűlkéjéből és dorongjával széjjel nem zavarja az üldözőket, a háromlábú kis kutyát pedig magával viszi a bolthajtás alá. Korponai — befont hajjal — megint elaludt. Egy hét multán a chevalier már kipödörte a bajuszát és tizennégy nap mulva lenézett egy percze a malomba, nincs-e utas, a kivel kártyázni lehetne.

Egy napon diákkülséjü, szakadt kámzsás ifjú érkezett a faluba, lehvatta a borbélylyal Korponait és selyembe csavart papiros-ládikát adott át neki. A katona boszúsan tépte szét a szalagokat; a katulyában gyöngyház-legyező szárnya volt; rajta írónnal, vékony olasz betűkkel írva, csak ennyi: «Ej, chevalier!» Korponai megrázkódott, aztán leült egy szilvafa alá, elgondolkodott, a csizmája sarkával túrta a földet, és este hirtelen elutazott.

— A haza hív — írta meg a malom mellől a levelet az inasa hátán, és aztán káromkodott a hitványsága miatt, de azért tovább utazott. Szekere óvatosan csúszott alá a kacskaringós lejtőn és a chevalier még mindig átkozódott és legjobb szerette volna, ha a kocsi belefordul a páfrányos szakadékbá és mindennek, gázságnak, hazugságnak hirtelen véget vetne. Ám a szekér lassan, biztosan baktatott lefelé és az ősz illata, mint egy láthatatlan alföldi folyó árja terpeszkedett végig a vidéken. Egy irtásnál Korponai még egyszer megpillantotta hatoszlopos házát, a mely mosolyogva és szerényen, mint a fenyő virága gubbasztott a hegy tetején.

Az erkélyen állott Zsuzsánna és csöndesen lobogtatta feléje kicsiny keszkenőjét. Az asszony arczá mosolygott és szép homloka vidáman, biztosan mondotta:

— Tudom, hogy visszajösz, Korponai, tudom, hogy megint csak visszajösz.

LOVİK KÁROLY.

HANGOK ÉJJEL.

I.

Föl a hegyre, föl magasba,
Város zaját messze hagyva!
Élet terhe ott megenyhül,
Képzelemnek szárnya lendül.
S dal, mely a szív rejtekében
Vergődött, mint rab madár,
Megoldódik észrevétlen
És szabadon tovaszáll.

Millió láng, lent, alattam
Kigyúlad az alkonyatban,
Bűnt, nyomort befedve szépen
Csillámló ezüst ködében.
Mindenik láng fénybe vonja
Az életnek szűk körét . . .
Csak az élet búja, gondja
Ne volna oly zord, sötét!

Elmélázva, fölebb menve
Hangok csapnak a fülembé :
Egy csalogány szakadatlan
Csattog, egyre hangosabban.
Kéjt sovárgva hangja reszket,
Kéjt veszítve fölzokog,
Röpke perczen mit élvezhet?
Vágya szünni so'se fog.

Egy életben száz életnek
Vágya élhet, vágya kelhet

S él e dalban halhatatlan
 Szól, beszél, sir szakadatlan,
 De a madár abbahagyja
 S ajkára száll némaság . . .
 Emberszivben kél visszhangja
 S zeng a dal, még zeng tovább.

II.

De mi hang ez, mely a csendbe
 Most előtör tisztán csengve?
 Ájtatos dal, esdve, kérve,
 El a földről, száll az égbe.
 Száll az ének, száll a lélek,
 Elujjongva örömét,
 Hogy itt hagyta földi létnek
 Gyötrő, kinzó börtönét.

És e földnek üdve, kéje
 Szertefoszlik semmiségbe
 S bár az élet véghetetlen,
 Tovatün egy röpke perczen.
 Minden fénye a nagy égnek
 Csillog a szív tükörén,
 Rejteket az öröklétnek
 Föltárja a hit s remény.

Ének elhal, méla csend lesz,
 Hallgat a táj, néma, csendes,
 De úgy érzem: e zsolozsma
 Most is ott zeng a távolba.
 Ájtatos dal szárnya lebben,
 Mennybe száll a gondolat:
 Földi pálya eltün itt lenn,
 Gőzkörével lenn maradt.

III.

De fölver egy duhaj lárma,
 Vetí lelkem újra lánczra:
 Léha dallam, búfelejtő,
 Olthatatlan lángot rejtő,
 Eldob gondot, eldob eszmét,
 Kéjben úszik ittasan,
 Kéjt ha élvez, kéjre ismét
 Mérhetetlen vágya van.

Mit törődöl, földi ember,
 Hiú, üres reményekkel?
 Eliramlik ez az élet
 S rád borúl a lágy enyészet:
 Percznyi létnek idd ki kelyhét,
 Lángja míg hevíteni fog,
 A tiéd, egyéb mi kell még?
 Siess, míg el nem lobog.

Dal kihangzik egyre jobban,
 A szivemben összeroppan
 Képzelemnek szép világa,
 Hit s reménynek alkotása.
 Élj a perczczel, halj a perczczel,
 Keskeny ez a földi lét,
 Maradj itt, te földi ember:
 Itt mi édes, itt mi szép!

IV.

Mostan egy dal messzi harsan
 És zúg egyre hangosabban,
 Tüzes, heves csataének,
 Riadója szenvedélynek.
 Millióknak láza tombol,
 Milljó szív egy akarat,
 Egy világot szerterombol,
 Újat épít az alatt.

Es hogy épít és mit épít,
Összetörve ezt a régít?
Századoknak hulló vére,
Századoknak veritéke
Tette ezt oly nagygyá, széppé . . .
De raboknak az mit ér?
Óh, ha egyszer szertetépné,
Egy igaz, nagy szenvedély!

Kirabolva, mit a múlt ad,
Minden ember boldogúlhat,
A jelenben van csak üdve,
A mit a múlt összegyűjte,
Szerteosztva, szerteszórva,
Támad egy új, szép világ,
Egy jelszóra, varázsszóra,
Valósúl egy régi vágy.

Mámor elszáll, kocsma hallgat,
A fölvert vágy el nem alhat.
A munkás ha mégtér ismét
Szűk körébe, csak bilincset
Rázza és elégedetlen . . .
Elfogyott már a bora,
Régi sebe fáj hevebben,
Hogy már elszállt mámora.

V.

Képzetemben ez a mámor
Múlt időknek távolából
Fölidéz egy szent emléket,
Fölidéz egy drága képet.
A midőn még gyermekajkkal
Zengtem én is éneket
És ez lelkes indulattal
Betöltötte szívemet.

A hazán ült sulyos rabság.
 Ajkra tört fel szent imádság:
 «Tiéd vagyok, tiéd hazám!»
 Ekkor így imádkozám,
 És szivemben a bilincsnek
 Megcsörrent egy láncszeme
 S a reménynek és a hitnek
 Szállt magasra éneke.

És fogadtam áhitattal
 Hogy a mit szent akarattal
 Bir erőm, oltárra tészem:
 Hazámban van annyi részem,
 Mennyit érte áldozok.
 Hitben éltünk valamennyin,
 Hogy hazánk virúlni fog.

Mert nem üdve a jelennek
 Volt az ifju képzelemnek
 Igaz tárgya, édes álma,
 Hanem a múlt szent homálya,
 Melyből fölkel régi nagyság
 Le nem hűnyó csillaga,
 És a régi szent szabadság
 Várva esdett hajnala.

VI.

Elmélázok, elborongok,
 Elhaltak az éji hangok.
 Fényben úszik lenn a város . . .
 Egy sötét, egy bús, homályos
 Sejtelem szivem megszállja:
 Az a hit, ha elveszett,
 S kél a népnek oceánja,
 Szent hazám, mi lesz veled?

Mennyi fény van s ha kioltja
Vak szenvedély törve, rontva,
Mert a másé, mint ha lángja
Hogy ha elvész vak homályba,
Nem borúlna sivar éjjel
Házra, szívre mindenütt:
Ezt a hazát tépve szélylyel,
Oda is lesz mindenünk!

HEGEDÜS ISTVÁN.

HEREDIA SONETTJEIBŐL.

1. Temetési epigramm.

Itt nyugszik, oh utas, a nótás kis tücsök,
Kit Helle itatott tavasztól nyárszakig,
S ki, csipkés lábain rezgetve szárnyait,
Ott czirpelt a fenyűn, a bokron s loncz között.

De vége. Néma lett a kis mezei lant,
A búzaföld, ugar, barázdák dalnoka;
Vándor, ne lépj reá, inkább siess tova,
Oh, meg ne háborítsd nyugvó porát alatt.

Im itt pihen, szagos kakukfüvek között;
Imént tett síri kő fehérlik hült porán.
Oh, van-é ember is, a kit szebb vég köszönt?

Egy gyermek harmatoz sirjára könny-özönt,
És a kegyes hajnal, minden reggel korán,
Rá áldozat gyanánt friss harmatcseppet önt.

2. A forrás.

A fülepett oltár gyom- és bozótba vesz;
A névtelen forrás, míg csepp hull csepp után,
Panaszos hangjával betölti a magányt.
Az örök felejtést sirató nympa ez.

Sohsem használt tükör, melyen se ráncz, se folt,
Alig érinti meg szárnyával egy galamb,
Csak néha fürdeti bús képét itt alatt
A sötét kék égről a sápadt méla hold.

Olykor egy-egy pásztor jó szomjasan ide,
Iszik s a keskeny út antik köveire
Loccsantja markából a megmaradt vizet.

Önkéntelen teszi ez ős mozdulatot,
Római oszlopon hisz sohse láthatott
Libációra szánt csészét és serleget.

3. Egy város alapítóira.

Az el nem érhető Ophirt megunva már
Kergetni hasztalan, harczos! hová saját
Kezettel ültetéd királyod zászlaját,
E bűvös révben itt új Kártágót rakál.

Akartad: elmulás ne győzze meg neved,
S azt hitted, városod, mit véres vakolat
Ragaszta össze, majd örökre ép marad.
Homokra építéd hiú reményedet.

Elfúlva városod a forró ég alatt,
Rompalotáival nézi, a partnyaló
S láztermő óceán hogy' nyeli el falad.

S csak czímerpajzsodon láthatni, álmaid
Fényes heraldikus tanújaként, a mint
Ezüst város ragyog arany pálmák alól.

4. Aranyozott velin.

Vén könyvkötő mester, habár ügyes kezed
Szilárdan véste bé, ez az aranyozás
A könyv tábláján és metszésén most mi más,
Ragyogó fénye hogy' megsápadt, elveszett.

Az át-, meg összefont cifrázatos betük
Folyvást fakóbbak a szép sima bőrlapon,
A kigyózó repkényt követni sem tudom,
Hogy ága merre fut és fürtje merre csügg.

De ezt a hajlékony és áttetsző ivort
Egykor a Margitok, Diának, Máriák
Szerelmes ujjai lágyan czirógaták.

S ez aranyos velin, mely sárgán áll ma itt,
Felkölti, nem tudom, mi büvel, rég kiholt
Illatuk lelkét és lelköknek álmait.

5. Tengeri szél.

A kerteket s mezőt a tél letarolá.
Minden kihalva már. A szürke szirteken,
Hol a nagy óceán habot ver szüntelen,
Az utolsó szírom hervadtan csügg alá.

És mégis, nem tudom, mi finom illat ez,
A tengerről a szél melyet felém lehel,
Szívemet mámoros gyönyörrel tölti el,
E különös illat vaj' honnan lengedez?

Ah, reá ismerek. Nyugotról, sok ezer
Mérföldről jő, hol a kék Antillák fölött
A déli csillagok hősége úgy tüzel;

S a szirt felett, a hol a kimri hab dörög,
A szélben, mit honi lég balzsama hat át,
Érzem Amerika kertjének illatát.*

Francziából,

VARGHA GYULA.

* Heredia, az amerikai spanyol hódítók utóda, Cuba szigetén született.

EGY TANULMÁNY A DRÁGASÁGELMÉLETRŐL.

A kvantitatív elmélet hívei ma is tiszteletreméltó buzgalommal igyekeznek kimutatni, hogy a drágaság, illetve az árak emelkedése az aranytermelés növekedésével áll a legfontosabb okozati kapcsolatban. A matematikát és statistikát könnyen felhasználhatja az abban jártas ember ennek a tételnek a magyarázására. Hiszen nőtt az aranytermelés és emelkedtek az árak is. Ha pedig fokozatosan nőtt az aranytermelés és fokozatosan emelkedett a drágaság, valami graphikai ábrázolás segítségével többé-kevésbé párhuzamos görbéket is nyerhetünk a két párhuzamos jelenségről.

Kérdés azonban, hogy a két párhuzamos jelenség okozati kapcsolata olyan-e, hogy rá lehet mondani, hogy a drágaság emelkedése az aranytermelés emelkedésének a következménye első sorban.

Erre a kérdésre igent mondani, szerintem nagy tévedés. E felállított tételt a matematikai számítás, a graphikonok, az index-számok nem bizonyíthatják be. Csupán illusztrálhatjuk e matematikai eljárás segítségével a jelenségek párhuzamos voltát, de okozati kapcsolatot társadalmi kérdésekben — nem teljesen azonos, nem egynemű és nem teljesen elvont — jelenségeknél mindez még nem bizonyít.

Ha például felállítónk azt a tételt, hogy a mai forgalom emelkedése a vasúti kocsik szaporításának a következménye: a matematika, a graphikonok és a statisztikai adatok eléggé felsorakoztathatók ennek a tételnek látszólagos igazolására, a néma graphikonok és számok egy szóval sem fognak tiltakozni az ellen, hogy az okot felcseréltük az okozattal.

Mindezeknek előrebocsátása azért látszik helyénvalónak, mert a felállított tételek sikerült illusztrálását könnyen szoktuk bizonyításnak tekinteni, különösen oly téren, hol az okozati kapcsolat megkeresése és megtalálása a jelenségek számtalan változatú s bonyolult voltánál fogva igen nehéz.

Ilyen tér a drágaság problémája is. A termelési és árstatistika csak úgy ontja a számadatokat, ha a drágaság kérdésének részleteibe hatolunk. A sok számadat szinte csábít a logikai tévedésre és könnyen kelti bennünk azt az illúziót, hogy matematikával van dolgunk. Bonyolódott és megfigyelhetetlen sokaságú változatokat mutató kérdés a drágaság problémája, melynek jelenségeinél az okozati kapcsolat főnala ezerféleképpen bogozódik össze. A kicsomózás munkáját tehát tapogatódzó logikai következtetésnek hol hibásabb, hol hibátlanabb tevékenységével kell elvégeznünk, mert itt társadalmi jelenségek megmagyarázásáról lévén szó, az okozati kapcsolatot is csak magyarázhatjuk, de ki nem számíthatjuk.

Heller Farkasnak munkája,¹ melyről az alábbiakban beszélünk, rámutat arra, hogy minél jobban felismeri a tudomány a pénznek a mai gazdasági életben való szerepét, annál jobban elfordul a menyiségi elmélet jelzett felfogásától.² Lotzra, Schmollerre, Conradra, de nagyobb nyomatékmal Hobsonra és Wieserre hivatkozva utal arra a körülményre, hogy hiszen egy-egy pénzdarab számtalanszor végzi a mai közgazdasági szervezet mellett a fizetési eszköz működését és e részben erős támogatásban részesül egyéb fizetési eszközök részéről is.³ Hogyan lehetne tehát a nemes érczek mennyiségének gyarapodása és a pénz értékváltozása között kimutatni a közvetlen kapcsolatot? Hiszen gyorsabb forgalom és fejlettebb bankszervezet mellett ugyanannyi pénzzel nagyobb összegeket lehet kifizetni és több ízben lehet fizetni.

Hozzátehető még, hogy az elméleti gazdaságtannak épen azon a pontján, a hol a pénz, illetve a tőke funkciójának természetét kell szemügyre vennünk, nagy a bizonytalanság. Valami lappangó gondolat kísért az elméletnek ezen a részén, mely azonban nem tud határozott, formulázott alakban kitörni. A pénz és tőke viszonyát illetőleg bizonyos homály borong: hogyan értsük, miben lássuk a tőke lényegét? stb.⁴ A gyakorlati élet s

¹ *A drágaság kérdése elméleti világitásban.* (Különlenyomat a *Közgazdasági Szemle* 1911 május-június havi füzetéből.) Budapest, 1912. 76. 8°.

² I. m. 53. l.

³ I. m. 53—54. l.

⁴ E részben szerintem a gazdasági elmélet amaz egyoldalúsága bosszulja meg magát, hogy a gazdasági theoretikusok kevéssé jogászok.

az elmélet egy része is valami, a természeti törvényhez hasonló matematikai okot keres, mely az általános áremelkedés kérdésére megfeleljen. Azt kérdezik többnyire: mi okozza azt, miközben a holt anyagra: az ércpénzre, annak mennyiségére gondolnak elsősorban; pedig magasabb árak mellett ebből az ércből kell többet adni bizonyos árúkért. A termelési és árstatistika adatai csak ércmennyiséget és árösszegeket mutatnak. Azt az illúsiót keltik, hogy az ércmennyiség szüli természeti és számtani törvények szerint az árakat és miközben tudakoljuk, hogy *mi* okozza a drágaságot, szinte eszünkbe sem jut egy másik kérdés lehetősége, hogy ki és kik okozzák az árak emelkedését.

Hellert alapos ismeretei megóvják effajta tévedéstől. Tanulmánya nagyobb részében (1—60. l.) a drágaság mibenlétét fejtegeti, hogy aztán kifejttesse véleményét ennek okairól (60—76. l.). A dolgozat logikailag így két egyenlőtlen részre oszlik: a drágaság lényegének, nyilvánulásának és hatásának kifejtésére egyrészt és okainak puhatólására másrészt.

A drágaság fogalma alatt érthetni az általános és részleges áremelkedést egyaránt. Ha minden jószág ára egyformán emelkednek, de megfelelő arányban nőnének egyszersmind a jövedelmek is, akkor tulajdonképpen nem történék más, mint az, hogy ugyanazok az értékek nagyobb pénzösszegben jutnának kifejezésre. Szerző hasonlata szerint ez olyan volna, mint hogyha ugyanazt a zenedarabot csupán magasabb hangnemben játszanák.

Társadalmilag tehát a drágaság kérdésénél az a fontos, hogy az a viszony, melyben az egyes javak egymással kicserélődnek, ne változzék s a drágaság problémája épen annak következtében lép fel, hogy ez a viszony megváltozik. Megváltozik az árú értékének és a jövedelmek nagyságának egymáshoz való aránya. Tehát nem a drágaság általános volta, hanem sokkal inkább annak részleges egyenlőtlen volta okozza a zavarokat s a probléma voltakép ott kezdődik, a hol az értékarány megváltozik.

A megváltozott értékviszonyok nem könnyen állanak helyre. Idő kell ahhoz, míg egyes osztályok jövedelmei is hozzáönek szükségleti tárgyaik felszökött áraihoz. Néha ez a kiegyenlítő hatás határozottan egyes társadalmi rétegek kárára történik s akkor ezek a rétegek elvesztik azt a viszonylagos jövedelmi színvonalat és jólétet, melyet élveztek. A drágaság tehát megzavart egyensúlyt jelent s az árviszonyok megváltozását fontossá az ár és

jövedelem között való viszony teszi, a drágaság kérdése lényegileg jövedelemeloszlási kérdés.

Bonyolultabb feladat a kapcsolatot meglátni a termelési költségek emelkedése és az árak növekedése között akként, hogy a kettő között lehetőleg helyes okozati kapcsolatot állíthassunk fel. Szerző itt az ú. n. költségtörvényt vizsgálja és helyes érzéssel hozza azt kapcsolatba a szabad verseny elvével s arra a meggyőződésre jut, — a mit különben erősen hangoztat a modern amerikai elmélet — hogy a költségtörvény annál nagyobb erővel érvényesül, minél korlátlanabb verseny keretében folyik le a gazdasági élet.

Kiemeli írónk, hogy az elmélet eddig, ámbár az ártörvényekkel behatóan foglalkozott, nem vizsgálta eléggé az áraknak azt a befolyását, melyet azok a gazdasági alanyoknak fogyasztói minőségükben való érintése útján magára a jövedelemelosztás folyamatára gyakorolnak. Dícséretes igyekezettel törekszik problémáját ennél az oldalánál is kimélyíteni tehát. A határérték-elmélet gondolatvilága, mely súlyt helyezett arra, hogy a kínálat és a kereslet nem mechanikus egymásra való hatásában dönti el az árat, hanem az ember *ítélőképességének közvetítésével*, helyes irányt ad fejtegetéseinek, melyek az ármozgalom központjába — mint a jövedelemelosztás központjába is, — a vállalkozót állítják. Rámutat arra, hogy a piacon mily egyenlőtlen felek a fogyasztó lélektanát, szükségleteit, életmódját állandóan tanulmányozó vállalkozó és a termelő viszonyai iránt többnyire egészen tájékozatlan fogyasztó.

A modern termelési rend alakulása mellett tehát a vállalkozó gyakran jut abba a helyzetbe, hogy egyre többet kanyarítson le a fogyasztó jövedelméből. A drágasági problémánál különösen érvényesül és gyakorlativá válik az újabb angol-amerikai közgazdaságtan által annyira hangsúlyozott fogyasztói járadék (consumers rent) fogalma s nemkülönbön a szabadalmazott különbozeti járadékanak: a surpulsoknak vizsgálata is. Ezt a fogyasztói járadékot veszélyezteteti ugyanis a drágaság.

Az újabb amerikai irodalom tanulmányozása felfogásbeli előnyt biztosít a szerzőnek azokkal szemben is, a kik a mennyiségi pénzelmélet hatása alatt meglehetősen mechanikus, vagy mondjuk automatikus alapon igyekeznek a kérdés magyarázatát adni.

Kellő teret szán szerzőnk arra, hogy a bérek és a szükségleti cikkek egymással szembeállított emelkedési arányát hang-

súlyozza, különösen abból a szempontból, hogy az arányok megváltozásának itt nagy a valószínűsége, már csak azért is, mert a nemzeti termelés eredményén való osztozkodás dinamikai folyamat. Ebbeli fejtegetéseinél főleg Piersonra támaszkodik. Majd rátér a meghatározott pénzösszegbeli jövedelműek helyzetére az áremelkedés folyamatában, még pedig mind a fix járadékosok, mind a meghatározott fizetésből élők szempontjából.

Ebben a tekintetben a pénz kettős természete igen nagy fontosságú. A pénz ugyanis nemcsak csereeszköz és értékmérő,* hanem a vagyonfelhalmozásnak is eszköze. Más helyzetben vannak ugyanis a drágaság folyamatában azok, kiknek jövedelmük pénzbeli értéke többé-kevésbé együtt emelkedik a szükségleti jóságok árnövekedésével, mint azok, a kik az utóbbi javak drágulása közepett ugyanazon jövedelmi összegekből kénytelenek megélni. A társadalom ezen rétegei viselik el legnehezebben az élet megdrágulását, ezek gazdasági osztályhelyzete szenved a legkedvezőtlenebb eltolódást, legyen bár az illetőknek vagyonuk vagy nem. Így látjuk aztán, hogy a meghatározott fizetésűeknek, valamint ama vagyonosoknak egy része, kiknek jövedelme az általános drágulással szemben összeg szerint nem igen változik, életmód dolgában lesüllyed egy-egy fokkal, a gazdasági osztályok standardjának scálájában. Minthogy a csereeszköz a vagyon realizálásának eszköze is, a leszállott vásárlóerejű csereeszközben realizált vagyonok csak kisebb viszonylagos jövedelmet nyújtanak a drágulás folytán. Habár tehát a járadék tőkésítése következtében egyes jóságforrások értéke — és a monopolistikus természetűek elsősorban — erősen emelkedik a tulajdon más némeinek, a közvetlenül nem termelő tőkéknek az értékük mégis csökken. Az életszínvonal süllyedése természetesen főképen az állandó fizetésből élők alsó rétegénél következik be.

A drágaság *okainak* vizsgálatánál foglalkozik azokkal a társadalmi tényezőkkel, melyek jelentékenyen megváltoztatták annak a gazdasági tételnek az igazságába vetett hitet, melyet az ú. n. költségelmélet állított fel az árak alakulásáról. A szabadverseny korszaka volt ugyanis az, a mikor az árak alakulása leginkább alakult a költségelmélet szabályai szerint. A munkaadók és munkások szervezkedése, a monopoliúmoknak a jövedelmi hányadok kihatására gyakorolt szerepe, valamint a munkásosztályok önsze-

* Szerintem helyesebb volna a pénzt csupán *értékkifejezőnek* mondani.

gélyből való szervezkedése és bérharczai dinamikus változásokat idéztek elő valamennyien és mindinkább magasabb összegekben juttatták kifejezésre az árakat. A szabad verseny korszakában a szükségleti cikkek és a jövedelmek között létezett arányok számos eltolódást szenvedtek s mindezek az aránymegváltozások a drágaság köznapi formájában jönnek kifejezésre.

Az árak emelkedésében tehát része van a socialis elemnek s nem kevésbé a megváltozott gazdaságpolitikai irányoknak.

Hiszen a gazdaságpolitikai irány megváltozása s a free trade-től a protectionismus felé fordulása is nagyrészen ennek következménye (a mit ugyan a szabadkereskedelmiek aligha ismernek el) hogy a gazdaságpolitika is socialisabbá vált a free trade asocialis álláspontjával szemben. A védvám ugyanis megélhetési alkalmat biztosít a munkásnak is. A közvetítő kereskedelem túltengése pedig összehasonlíthatatlanul nagyobb mértékben drágítja a legfontosabb fogyasztási cikkek árát minden védvámnál. A positiv gazdasági politika lehet csak ezentúl minden elfogulatlan gazdaságpolitikusként az ideálja, minden ideologus rendszerrel szemben: nem *laisser-faire*, hanem *savoir-faire*.

A fentiekből kiviláglik, hogy ez a drágaságelméleti munka értékes fejtegetés, mely a laikusnak fel sem tűnő széleskörű olvasottságon és theoretikus ismereten épült fel. Anyagának előtárása ellen azonban kifogást kell tennünk az áttekinthetőség szempontjából. Kevésbé van tagolva a dolgozat, a mi megnehezíti a gondolatmenet nyomon követését annál is inkább, mert a fejtegetésnek kellő értékelése nem csekély irodalmi tájékozottságot igényel. A drágaság okairól szóló rész (60—76. l.) azonban az áttekinthetőség szempontjából is kifogástalan.

BALÁS KÁROLY.

SZEMLE.

Vámbéry Ármin.

1832—1913.

Gyászba borult az orientalista tudományok és tudósok nagy egyetemessége. A közel és távol ismeretének legjellegzetesebb és legművészibb megszemélyesítője Arminius Vámbéry tért meg nagy pihenőjére.

Siráz berkeiből sirámos hangok búsonganak elő és a keleti epika lágyszavú bülbülje sóhajos hangokban keserget el panaszos *gazeljeit*.

Elnémult a nyelvek utólérhetetlen mesterének Mezzofantira emlékeztető ajaka. Kihullott a toll annak a férfiúnak a kezéből, a kinek megadatott az erő és képesség, hogy európai és ázsiai nyelvek egész scáláján szólaltassa meg országok tudósait foglalkoztató eszméit és gondolatait.

Vámbéry Ármin az egyetemes orientalistika reánk nézve legnemzetibb ágának a török-tatár nyelv- és néptudománynak volt legnyomatékosabb művelője. Legendás hírű utazásainak egyik tudományos eredménye amaz örök értékű ó-török nyelvanyag, mely nem egyszer világított bele a magyar őstörténelem rejtelmeibe és egyike volt ő ama legelsőeknek, kik a török nyelvek és népek összehasonlító tudományát megalapozták. És mind e nyelvekből nemcsak szokat és hangokat hámozott ő ki, erre legkevésbé volt meg a rátermettsége, hanem alapját vetette belőlük a török népek ősműveltségi, ethnikai és irodalmi történetének. E téren még mai napig is utólérhetetlenek az ő alkotásai.

Török nyelvészeti buvárlatai szinte önkénytelenül érleltek meg benne egy másik tudományos problémát, a török-magyar nyelvrokonság máig is megoldatlan kérdését. És szinte emberi erőt meghaladó szívóssággal halmozta össze rengeteg anyagát, hogy vélt igazát tudós és nem tudós támadóival szemben megvédhesse. Makacs kíméletlenséggel, nem egyszer a tárgyilagosság rovására is, folytatta nemzeti ügygyé növesztett hadakozását,

bele nem nyugodva az ellentábor tudományos kritikájának ítéletébe. És noha nyelvtudósnak, akadémikus értelemben legalább, nem vallotta magát, aggastyáni kézzel fogott ismét tollhoz, hogy utolsó nyelvtudományi munkáját, a török-magyar nyelvrokonság kátéját, nemzetének testálja. A harc tehát, mely pedig már-már tudománytörténeti jelentőségűvé finomult, halála után is kísértend.

Mint a bajnok Toldi hősi küzdelmének egyik legfényesebb fejezete, azonképpen tűnik elő Vámbéry tudós trilógiájának legkáprázatosabb terméke: a magyarok eredetéről szóló munkája, akár egy hőskölteménye a magyar tudományos irodalomnak és írói művészetnek. És noha egész irodalom támadt a tudósi elme eme standard munkája nyomában, egy lépéssel is csak alig hogy jutottunk a mester kutatásánál továbbra.

Párhuzamosan munkálkodott ezek mellett irodalmi, publicistikai és külpolitikai téren. A vakmerő dervis színesen kalandos útleírásain és néprajzi megfigyelésein nemzedékek ifjúsága táplálkozott és írásainak nemzet- és népnevelő hatása hazája határain túlra is átsapott. A mint hogy publicistikai és a kelet világpolitikájára vonatkozó iratai világesemények alakulásaira voltak irányító hatással. Hisz neve a Kelet különböző viszonylatainak a megítélésénél európai fogalomná vált. A személyes tapasztalatok és nagy nyelvismeretek révén leszűrt államférfíui bölcsesség apostolává.

Vámbéry Ármin utólérhetetlen művésze volt a nyelvbeli készségnek és a beszédbeli ügyességnek. És szinte köztudatba ment át, hogy Kelet háromegy nyelve, a rhythmusos török, az édeskés perzsa és az erőtől duzzadó arab, főleg egyetlen európainak az ajkán, a Vámbéryén csendült meg rhythmusosnak, édeskésnek és erőtől duzzadónak. Mestere volt az európai nyelvek egy jelentékeny csoportjának is és csak természetes, hogy nyelvbeli talentuma írói képességeket váltott ki belőle. A mint hogy egyénisége is inkább írói volt mint tudósi. Tudóssá külső körülményei fejlesztették, míg írói képessége belső szükségleteiből fakadt. Innen van, hogy még legmélyebb szántású tudományos dolgozatai is kiválóbbak a nagy conceptióban, mint a bizonyítgató részletekben.

Mint a társalgás felülmulhatatlan charmeurje, szerte csaponganak egymásba és egymásnak ellentmondva ötletes gondolatai és hangulatszülte megfigyelései. Szókimondó közvetlensége, ítéleteinek át nem gondolt merészsége nem egyszer zökkentik ki az

igazság ösvényéből és míg egyfelől az elfogultságig naiv, addig sok más esetben a makacsságig könyörtelen. Dunasori szobája rideg falai közzé temetkezve, mintha a mesés kelet ködképei elevenednének előtte valóra és glóriás fellegeken keresztül szemlélné az ő sajátos világfelfogásával össze nem egyeztethető eseményeket. Hol elkeseredetten ostorozza hazája társadalmi és tudományos fogyatékoságait, hol meg dicsekvő önelégültséggel elemezgeti saját egyéniségének romantikus és önönmagát is csodálásra készítő pályafutását. Hiszékeny olykor a könnyelműség és kéteskedő sokszor a szertelenségig. Voltaképen pedig nem hisz senkiben, csak önmagában, a saját lelki erejében és vassá edződött energiájában. Synthetikus karakter, a hol a látszólagos ellentétek is, a fel-felöltő fogyatékoságok is, a nagy lelki erő és egy szakadatlan munkában eltöltött élet harmóniájában olvadnak össze.

És ha majdan a rideg kritika, a kellő távlat elérkeztekor, hallatni fogja is ítélkező szavát, megilletődő kegyelettel kell zászlót hajtania azon tüneményes alkotás előtt, mely a megdicsőült tudós «küzdelmét» éreznél is maradandóbb szoborrá szentelte.

Sírász berkeiből sirámos hangok búsonganak és a keleti epika lágyszavú bülbülje sóhajos hangokban kesergi el panaszos *gázjeljeit*.

Kúnos Ignác.

A magyar testnevelés reformja.*

Midőn az Országos Testnevelési Tanács mára kitűzött alakuló ülését ezennel megnyitom, a megjelenteket tisztelettel és szívélyesen üdvözlöm s a titkár urat a jegyzőkönyv vitelére fölkérem, első kötelességem a Tanács összes kinevezett tagjai nevében mélyen érzett köszönetet mondani a nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi minister úrnak a belénk helyezett megtisztelő bizalomért. De köszönetet kell mondanom azért is, hogy a Testnevelési Tanácsnak régóta vajudó, ezelőtt három évvel a testnevelésügyi congressus megbízásából a kormánynál benyújtott concret javaslat alakját is öltött, de azóta veszteglő ügyét bátor és erélyes kézzel nyélbe ütni s ezen intézmény

* Elnöki megnyitó beszéd az Országos Testnevelési Tanácsnak f. é. szeptember hó 14-én tartott alakuló ülésén.

létesítése által, a törvényhozás gondoskodásából létrejött testnevelési alap segítségével, nemzeti testnevelésünknek új, reméljük áldásos korszakát megnyitni méltóztatott. Hálánkat még tetőzi az, hogy a nagyméltóságú minister úr, hű munkatársának, az államtitkár úrnak kíséretében, ez alakuló ülésünkön megjelenvén, ezzel is fényes kifejezést adott ügyünk iránti szeretetének s annak a fontosságnak, a melyet ez új intézménynek tulajdonít.

Minden jel arra int, minden körülmény arra kötelez, hogy nemzetünk testi erejének fokozását, megszilárdítását és kifejlesztését mint elsőrendű nemzeti érdeket czélul tűzzük ki s e czél megvalósítását kiterjedt, tervszerű, rendszeres és szünetlen kormányzati és társadalmi gondoskodás és munkásság által biztosítsuk.

Ennek a nagy czélnek megvalósítására törekedni, ennek a nagy ügynek országos központi vezetésében a kormány tanácsadójaként működni van hivatva e Tanács, a minek tudatában hazafiúi érzésem egész melegével hívom fel tisztelt tagtársaimat, első sorban tisztelt barátaimat, a Tanács vezető tisztviselőit a bizalomteljes, egyetértő, vállvetett közreműködésre. Egyúttal kérem a nagyméltóságú minister urat és tanácsadóit, valamint a többi érdekelt kormányhatóságokat is, hogy bennünket működésünkben azzal a bizalommal méltóztassanak támogatni, a melynek meghívásunkat köszönhetjük s a mely nélkül munkásságunk meddő maradna.

De kívánnám, hogy szózatomat messze e terem falain túl is meghallanák és megszívlelnék. Mert sikerünk csak úgy lehet, ha munkatársunkká szegődik minden, a testnevelés terén működő tényező: az iskolák, az egyesületek, a szak- és a napisajtó, ha a testi nevelés és a testedző-sport minden munkása ügyének barátját, támaszát, hivatott irányítóját látja bennünk. Oly irányítóját, a ki mint a kormány tanácsadója minden véleményt szívesen meghallgat, minden elfogultságtól ment, nem rabja semmi jelszónak, nem szolgálai utánzója semmi példának, hanem alapos megismerésével a külföldön bevált intézményeknek, tárgyilagos mérlegelésével hazai eredményeinknek, állapotainknak és rendelkezésre álló erőinknek, fejlődésünknek, viszonyainknak legjobban megfelelő s nemzetünk minél szélesebb rétegeire kiható reformokkal akarja a jelen és a jövő nemzedék testnevelésének ügyét szolgálni.

Szerencsém lesz megalakulásunk után nyomban fölhatalma-

zást kérni arra, hogy legsürgösebb és legfontosabb teendőinket az elnökség, a szakbizottságok és az állandó választmányok körében a Tanács teljes ülése számára előkészíthessük. Mint reánk váró s már most megjelölhető teendőkre, a melyeknek szükségessége iránt nézeteltérés aligha lesz közöttünk, utalhatni vélek különösen a tornatanár-képzés gyökeres reformjára, egy országos tornatanárképző felállításával és szervezésével együtt; lehetőleg e képzővel kapcsolatosan itt, Budapesten egy nagy, állandó Stadion létesítése is szükséges, mely az országos nagy versenyek, test-edző- és sportünnepélyek színtere lehessen s majdan az Olympiás itteni rendezését is lehetővé tegye. Foglalkoznunk kell az iskolai testnevelés rendszerének a modern igényeket kielégítő megalkotásával is, iskoláink megfelelő felszerelésével, az igazi ok nélkül hát-térbe szorult országos ifjúsági tornaversenyek felújításával s a cserkészet életrevaló intézményének minél czélszerűbb szervezésével. Támogatni fogjuk a testnevelés terén működő érdemes, a czélt komoly munkával szolgáló egyesületeket, de a törvényhozás által rendelkezésünkre bocsátott tekintélyes anyagi eszközöket nem szabad apró segélyek alakjában elforgácsolnunk, hanem azokat első sorban nagy, maradandó és általános hatású alkotásokra kell fordítanunk. Igyekeznünk kell kiküldetések, tanulmányok és a szakirodalom támogatása által elméleti téren tisztázni a vitás kérdéseket s leszűrni a bel- és külföldi tapasztalatok tanulságait. És iparkodnunk kell végül demokratizálni és terjeszteni a józan testnevelési és testedzési munkát, szaporítani az erre szolgáló intézményeket és telepeket, bevinni a nép közé az arra alkalmas, nevelő hatású sportokat, terjeszteni, szervezni a czéllövészetet is.

E munkánk folyamában az eszmék surlódását, az ellentétes nézetek szembekerülését és mérkőzését nem fogjuk, nem is akarjuk elkerülni; de el kell kerülnünk azt, hogy oly ellentétek, a melyek akármely személyes vagy testületi hatalmi érdekek gyökereznek, bennünket egyetértő törekvéseink rovására szétválaszsanak. Ma a testedzés és sport terén működőket hamis jel-szavak választják csak el egymástól s az ellentéteket tárgyi tartalom hiányában gyűlölet és féltékenység tölti meg. Csak a tájékozatlanság vagy a rosszhiszeműség tüntetheti fel úgy a dolgot, mintha itt volnának egyfelől olyanok, a kik egyedül a zárttéri szertornázásra, az úgynevezett német rendszerre esküsznek s másfelől olyanok, a kik az angol szabadtéri sportok hívei. A valóságban a dolog egészen máskép áll; ma már a németek sem

művelik kizárólag az úgynevezett német rendszert s a szorosán vett tornázásban az olaszok már-már túlszárnyalják őket, ép úgy mint az atletikában az amerikaiak már-már túltesznek az angolokon, míg a skandináv népek egészen új testnevelési rendszert alkottak maguknak, a mely ép oly kevéssé mondható németnek, mint angolnak s a melylyel rendkívüli eredményeket érnek el. A mi régi rendszerűnek mondott testedző-egyesületeink felkarolják az atletikai gyakorlatok és versenyek összes nemeit s viszont atletikaiaknak mondott egyleteink csapatai gyakran elnyerik a tornázási versenyek jutalmait. A valóságban nincs szó tehát a rendszerek küzdelméről, csak kizárólagosságra törekvő testületi érdekekről, a melyekhez a Testnevelési Tanácsnak semmi köze. A forgalomban levő jelszavak csak arra alkalmasak, hogy tévútra vezessenek bennünket. Jut-e a szabadtéri sportok híveinek eszükbe a vívóktól követelni, hogy ne vívóteremben vívjanak? Nélkülözheti-e a következőes kiképzés és a training téli időben a zárthelyi munkát? Túlzásoktól és egyoldalúságtól mindnyájunknak óvakodnunk kell. Ma a szertornázást ép úgy veszélyezteti az akrobatikus elfajulás, mint a hogy az atletikai sportok, ha kizárólag specialisták kiképzésére szolgálnak, vagy a professionismus és üzletszerűség hatalmába esnek, megszűnnek a széleskörű nemzeti testnevelés tényezői lenni. Ma már mind általánosabbá lesz annak átlátása, hogy a testnevelés terén az egyéni kiválóság és testügyességi specialistaság cultusa mellett a tömegképzésre és a testi erő összehangzatos, arányos kifejlesztésére, a versenyzés szellemének ápolása mellett a testületi szellem és önfegyelmzés erényeire is gondot kell fordítanunk.

A testi erők józan cultusa az, a mit elévülhetetlen örökség gyanánt vettünk át a régi görögöktől, a kik minden kor és minden nemzet között legjobban tudták a test és szellem harmoniájában az emberi lény tökéletességét megközelíteni. Ez az örökség soká el volt temetve és el volt feledve; nem is oly nagy ideje, hogy a mint a régi Hellas földjén kiásták Olympia romjait, úgy a culturtörténet törmelékéből kiástuk és újra fölélesztettük az olympiai játékokat. A modern cultura terhei alatt görnyedező ember visszasírt a régi görög világ, az emberiség derült tavaszkorára felé, a mikor egyazon olajfa ágáról fontak koszorút a Pentathlon győztesének és a pályanyertes dalnoknak s költőnek. Becsüljük és őrizzük meg ezt az újra fölismert, újra fölélesztett drága örökséget, ne civódjunk fölötte. Egyetértő mun-

kával még elérhetjük, hogy a magyar föld is új hősnemzedéket hordozzon a hátán, a melynek erős testében erős lélek és munkabíró szellem fog lakozni.

Ez óhajítás, e remény nevében hívom föl munkára az Országos Testnevelési Tanácsot.

Berzeviczy Albert.

A londoni XVII. nemzetközi orvosi congressus.

A XVII. nemzetközi orvosi congressust augusztus hó 6-án az angol király képviselőjében a 30 éves Arthur of Connaught herczeg nyitotta meg. Az óriási méretű Albert Hall-t a tagok és családtagjaik teljesen megtöltötték. Az emelvényen Arthur herczeg jobbján a congressus elnöke Sir Thomas Barlow, balján Sir Edward Grey, Anglia külügyministere ült. Mögöttük a congressus tisztikara és a kormányok azon képviselői, kiket a megnyitó ülésen a szólás joga megilletett.

Az arénában a többi kormányképviselő s az egyetemek küldöttjei, más képviselőt nem ismertek el. A törvényhatóságok, társulatok képviselőit a többi tagokkal egyenlő elbánásban részesítették. Már most mondhatom, hogy ez elbánás a legfigyelmesebb, a legelőzékenyebb s a legszeretreméltóbb volt, a mit csak képzelni lehet.

A páholyokban, a karzaton a tagok női családtagjai foglaltak helyet s a tüzes szemű spanyol nők s az ábrándos szemű szőke skandináv nők mellett ott láttuk az öt világrész minden nemzetiségű szépségét, közöttük egy szép chinai asszonykát is. Mintha az orvosok kiválogatták volna legszebb női családtagjaikat (egy-egy tag két női kísérőt jelenthetett be), annyi szépség gyűlt össze. Örömmel mondhatom, hogy a magyar nők ezen környezetben is helyt állottak.

Arthur herczeg mindenekelőtt a király üdvözlését adta át s azután erősen hangsúlyozta, hogy a congressus házigazdái nemcsak az anyaország orvosai s hogy e szerepben a gyarmatok orvosai is részt akarnak venni. Ezzel félreérthetetlen módon újból előtérbe helyezte az angol imperialismust. Ugyanaz a hang ez, melyet az amerikai nagykövet a Mayflower-émlék leleplezésekor bátran kimondott s melylyel az angol-szász fajnak vindicálta a világhuralmat.

Sir Edward Grey az orvosi tudományok nemzetközi jellegét

hangsúlyozta. Sir Thomas Barlow, a Royal College of Physicians elnöke az orvosi tudományok haladásáról beszélt az utolsó 30 év alatt, a mely idő a Londonban utolsó ízben tartott congressus óta eltelt.

1881-ben a walesi herczeg nyitotta meg a congressust. Sir James Paget volt az elnök, Bowmann a pénztáros, Mac Cormac a főtitkár, Hutchinson, Lister a végrehajtó-bizottság tagjai. Franciaországot Pasteur, Ausztriát Hebra, Magyarországot Csatáry Lajos, Markusovszky Lajos, Rózsashegyi Alajos és Farkas László képviselték. Charcot, Brown-Séquard, Koch, Volkmann, Langenbeck, Baccelli, Donders vettek részt a tárgyalásokon.

Barlow nagy vonásokban ismertette az óriási haladást a bacteriologia, a serologia, a sebészet s a radiologia terén.

A congressus főtitkára, dr. Herringham, a londoni egyetem vicecancellárja jelentésében reámutatott az organisatio nehézségeire. Ő volt a congressus legkimagaslóbb egyénisége, a hatalmas szervezet mozgó lelke, irányítója. Bámulatos egyéniség: hatalmas termet, érczes hang, parancsoló tekintet, éles ész, vaskéz, meleg szív. Széles körű általános műveltségével alapos szakismeret párosult s e mellett igazi hamisítatlan angol humor. Mindent meggondolva, tervszerűen cselekszik s nem hagyja magát senki és semmi által sem megfélemlíteni. A mit nem tart helyesnek, egy kézmozdulattal elutasítja, de szívesen meghallgatja az okos tanácsot. A congressus összes előkészülete, szervezése az ő kezébe folyt össze s figyelmét semmi sem kerülte el. Ilyen főtitkár nem volt s nem lesz többé!

Ezután a kormányképviselők jutottak szóhoz: angol abc-ben. Elsőnek az Amerikai Egyesült-Államok nevében a baltimorei egyetem tanára, dr. W. Thayer beszélt (a budapesti congressuson az azóta elhalt Musser mellett ő volt az Egyesült-Államok hivatalos delegátusa). Beszédét a túlnyomóan angol közönség nagy sympathiával fogadta. Ausztria nevében Haberler ministeri tanácsos szól. Nagy tetszést aratott China képviselője, dr. Vu, mert egyetlen szóval fejezte ki hazája jókívánatait. Franciaország nevében a szokott ékesszólásával Landouzy, a párisi egyetem orvosi facultásának dékánja szólott, utána a német birodalom nevében Schjerning vezérfőtörzsorvos, ki egyszermind a berlini egyetem tiszteletbeli rendes tanára s kitűnő szónok. Ezután Magyarország következett (Hungary); beszédemben allusiót tettem az angol királyné magyar származására. Olaszország nevében Bianchi nápolyi tanár (volt minister) beszélt, Japán nevé-

ben a jól ismert dr. Takamina, Oroszországot Rapschtschewsky vezérfőtörzsorvos képviselte, ki nálunk is volt; Schweiz nevében a tuberculosis gyógyítása körül nagy érdemeket szerzett berni tanár, Sahli beszélt stb. Végül az orvosi congressusok nemzetközi bizottsága nevében Waldeyer, az orvosi szakajtó részéről pedig Lucas Championnière, az Institut tagja. A congressus tiszteletbeli elnökéül Magyarország részéről Dollinger Gyulát proclamálták.

Az emelvényen még csak az általános ülések előadónak jutott hely, ezek között Ehrlich titkos tanácsosi egyenruhájában általános figyelem tárgya volt.

Egészen véve azonban a delegátusok felvonulása a nagyközönség számára igen fárasztó volt s kimerítő, mert a nagy diszantiából csak keveset érthetett. Ezért az állandó bizottság ülésén tetszésre is talált azon javaslatom, hogy az összes delegátusok nevében *egyetlen*, a delegátusok által az ülés előtti napon választott tudós beszéljen. Féltő, hogy a mikor reákerül a sor, a féltékenység meghiusítja a javaslatot!

A congressus jelvénye Lister vonásait visszaadó plaquette volt; a tagsági jegyen pedig London térképe és a Congressus helyiségeinek helyrajza, a sectiók ülésének megjelölésével, volt látható. A magyar tagok az általunk előre szétosztott magyar czímert is viselték.

A megnyitás előtti napon a kormány nevében a delegátusok és referensek számára Earl Beachamp 600 terítékű ebédet adott a Cecil hotelben. Viscount Morley of Blackburn, a minisztertanács elnöke elnökölt s hatalmas beszédben fejtegette az orvosi tudományok szerepét a közéletben. Hangsúlyozta, hogy a kormány és az orvosok közötti ellentét, a melyet a biztosítási törvény idézett elő, csak muló s a barátságos együttműködés remélhetőleg csakhamar újból helyreáll. A congressusoknak nagy jelentőséget tulajdonít, mert a legkülönbözőbb viszonyok között élőknek alkalmuk nyílik tapasztalataikat megvitatni. Landouzy (Páris) és Schjerning (Berlin) válaszoltak. Hogy a diner, a kiszolgálás, a rendezés fényes volt, azt nem kell külön hangsúlyoznom. De azt nem hallgathatom el, hogy az angolok nekünk magyaroknak ezen válogatott társaságban — a congressus színe-java volt jelen — igazán megtisztelő helyeket és szerepet juttattak.

Ugyanilyen figyelem nyilvánult az összes meghívások alkalmával. Ezeknek pedig se vége, se hossza sem volt.

A londoni egyetem orvosi facultásának dékánja, Sir A. Pearce Gould, a St. Bartholomews, a London, a Guy, az

University Hospital garden partykat adtak, a Royal College of Surgeons, a Royal Society of Medicine, Lord Strathcona, a City soiréekat adtak s a congressus utolsó napján az elnök ebédre hívta a delegátusokat. Ez ebéden a canterburyi érsek, Bourne cardinális, a lordcancellár, Mc Kenna, az amerikai nagykövet stb., szóval a közélet legelőkelőbbjei is résztvettek. Az elnök felköszöntők helyett a Westminster énekeseit kérte fel angol madrigálok éneklésére. Persze azért a két rivális nemzet képviselői, dr. Lucas Championnière (Páris) és Ehrlich (Frankfurt) felszólaltak. Ez ebéden a 8000 tag közül 210-en vettek részt: igazán mindenki azt mondhatta, hogy főhelyen ül, mert szomszédsága egy-egy világhírű tudós volt.

Az ismerkedési estély a Natural History Museumban volt s e természeti kincsek szemlélése a congressus tagjaira mély benyomást tehetett. A windsori kiránduláson a hatalmas kastély mesés műkincseinek méltó versenytársa akadt, a park s környék fenséges panorámája, mely annyira lekötötte a kirándulókat, hogy a gazdag buffetnél a szokásos tolongás is elmaradt s a lakájok serege valósággal a megjelentekre erőszakolta az udvar kamarájának és konyhájának remekeit.

Az egyes sectiók ebédek-lunchökről gondoskodtak s London híres magángyűjteményei is megnyíltak azon tagok számára, kik nem mulasztották el az idejében való jelentkezést. Épen a tervszerű decentralisatio tette lehetővé, hogy a tagok mindegyikének jutott élvezet és okulás.

A magyar nemzeti bizottság raoutján az összes magyar tagok hivatalosak voltak s az idegen delegátusokat s a megjelent angolokat a magyar nők valósággal elbájolták. A magyar bizottság tagjainak feleségei a háziasszonyi tisztet fáradhatatlan buzgósággal teljesítették s különösen Vámosy Zoltánné valamennyiüket mély hálára kötelezett.

Nagyon csalódik azonban az, a ki azt hiszi, hogy a congressus csak szórakozásból állott. A sectiókban igen komoly munka folyt. Az általános előadásokon pedig igen nagyszámú hallgatóság volt jelen Chauffard, Harvey Cushing, Burns, Batteson, de különösen Ehrlich előadásai óriási érdeklődést keltettek. Chauffard az orvosi előrelétről, annak módszereiről, fejlődéséről és határaitól szolt. A kórjólás jelentőségét a multban nagy vonásokban vázolta s ezután fejtegette, hogy mennyire növekedett jelentősége azóta, a mióta kiderült, hogy számos betegség súlyos utóbajokkal jár. A rheumatismus, a gümőkór s a venereás

betegségek jól igazolják e tételt. Ezután azt fejtegette, hogy a betegségek nemcsak az egyén sorsát befolyásolják élete alkonyáig, hanem a jövő nemzedék egészségére is kihatnak. Ezen tény felismerése a prophylaxist nagyon kiterjesztette. A betegségek ellen való ezen küzdelemben az egész társadalomnak közre kell működnie. A diagnosis eszközeinek tökéletesedése s a kórokozók felismerése a betegségek ellen való küzdelmet sikeresebbé, a jóslatot úgyszólván minden téren kedvezőbbé tették. Természetesen a kórjólás biztonsága mindig korlátozott lesz. E korlátok tágítása legfőbb törekvésünk. Harvey Cushing, a Harvard-egyetem sebész-tanára az amerikaiakat jellemző ékesszólással támadta az Angliában annyira elharapózott antivivisectió mozgalmat. Nagy készséggel mutatott rá, hogy a Huxley, Virchow, Pasteur, Lister és Koch által elért eredmények állatkísérleteken nyugosznak.

Ehrlich a chemotherapiáról szólott. Előadása nagy érdeklődést keltett. Előadása kezdetén Jenner és Lister érdemeiről beszélt s kiemelte azon nagy szolgálatokat, melyeket az angol tudósok a betegségek ellen való küzdelemben az emberiségnek tettek.

Ezután újból összefoglalta a chemotherapia alapelveit és eredményeit. Parasitotrop anyagok alkalmazásától a jövőben is a legjobb eredmények várhatók. Jogos önérzettel utalt azokra a szolgálatokra, melyeket a chemotherapia egyes betegségek leküzdésében tett.

Bateson az öröklésről tartott előadást. John Burns, Anglia ministere az orvosi tudományok és a közegészségügy viszonyáról. Mindenekelőtt Nagy-Britannia közegészségügyének fejlődését vázolta az utolsó 30 év alatt, reámutatott ezen haladás okaira s méltatta a tudományos kutatások eredményeit, melyek értékesítése a küzdelmet sikeressé tette.

Az egész beszéd kidomborítja az orvosi tudományok szerepét és fontosságát a közegészségügy s ezzel az emberi jólét érdekében.

Ezen általános előadások mellett a 23 sectióban igen intensiv tudományos munka folyt. Míg Madrid- és Lissabonban a sectiók ülései érdeklődés hiányában meg sem voltak nyithatók, addig a budapesti congressuson a sectiók termei zsufolva voltak s ezen a nyomon haladtak a londoni tárgyalások is.

Ebben nagy része volt a gondos előkészítésnek. A szakosztályok elnökei és titkárai nagy körültekintéssel választották meg a themákat s azok referenseit a legszigorúbb kritikával

szólították fel. Semmiféle más tekintet nem volt irányadó, mint az, hogy az illető szakmáján uralkodjék s annak önálló előbbrevitelére képes legyen. Még arra sem ügyeltek, hogy arányosan oszszák el a szerepeket az egyes nemzetek között. S ezzel legjobban documentálták, hogy a congressus kizárólagosan tudományos jellegű. A referensekkel szemben a meghívások alkalmával is a legnagyobb előzékenységet tanusították. A leghatalmasabb állam magasrangú delegátusával egyenlő elbánásban részesült a legfiatalabb referens is, ha munkásságával a tudományok birodalmában előkelő szerepet biztosított magának. A referatumok conclusióit három nyelvre lefordítva külön füzetben bocsátották az összes tagok rendelkezésére, a referatumokat egész terjedelmükben a megfelelő sectio tagjai kapják meg; sajnos, nem a congressus előtt, hanem csak annak tartama alatt. A záróülésen terjesztették elő az egyes szakosztályok kívánságait. Ezek között első helyen úgyszólván valamennyi sectio részéről azon resolútiót, hogy az állatkísérletek nélkülözhetetlenek az orvosi tudomány előbbrevitelére. Ez a resolútio nyilván az angol anti-vivisectió mozgalom ellen irányult.

A congressus alatt ülésezett az orvosi továbbképzés nemzetközi bizottsága. Minden nemzet referált saját hazájának orvosi képzéséről és továbbképzéséről, ezen referatumok összegyűjtve meg fognak jelenni s igen értékes forrásmunkául fognak szolgálni.

Ugyancsak a congressus alatt ülésezett a nemzetközi orvosi congressusok állandó bizottsága, melyet a budapesti congressus alakított meg. A moszkvai, párisi és a magyar díjat Richet, Wassermann és Wright kapták. A jövő congressus helyéül Münchent jelölték ki, elfogadva a német birodalom külügyi hivatalának s München városának meghívóját. A congressus elnöke Müller Friedrich belgyógyász lesz: ugyancsak ő lett a permanens bizottság elnöke, alelnökei pedig Sir Thomas Barlow és báró Müller Kálmán.

Három nagy kiállítás illeszkedett a congressus keretébe: egy orvostörténelmi, egy tudományos és egy ipari. Ezek elválasztása lehetővé tette, hogy mindenki megtalálja azt, a mit keresett.

A londoni nagy kórházakban a munka szakadatlanul folyt s minden szakembernek bő alkalma nyílt arra, hogy angol collegáink gyógyítási módszerébe betekintést nyerjünk.

E rövid vázlat csak halvány képet nyújthat a congressus nagyszerűségéről. Már maga a keret is imponáló volt. A hatal-

mas világvárosban a Hyde parkkal szemben az óriási Albert Hall volt a congressus központja s a környező tudományos intézetek: az University of London, az Imperial College of Technology, a Royal School of Science and of Art, a Victoria and Albert Museum, a Natural History Museum stb. szolgáltak a sectiók ülései helyéül. Mindenütt a szellemi és anyagi gazdagság jele. A vendéglátás eszközei s méretei is valósággal szédítők voltak. A londoni orvosok kollegáiknak egész sorát saját házukhoz hívták vendégül. S milyen kényelem várta őket! De a kényelemnél is értékesebb az a gyöngédség, melyet tanúsítottak. Egyik tanártársamat egy angol orvos özvegye hívta vendégül s a vendégszobákban ott találta édes apja s gyermekei arczképeit. A kit csak lehetett, vidékre is elvittek s betekintést engedtek az angol életbe.

Az is nagyon figyelemreméltó, hogy a kormány milyen érdeklődést tanúsított. Nálunk az akkori kormánynak egyetlen tagja, gróf Apponyi Albert vett részt; az igaz, hogy ő aztán lelkesedésével, fényes nyelvismeretével, érdeklődésével, műveltségével az összes külföldieket meghódította. Angliában azonban úgyszólván a kormány minden tagja résztvett. Még Grey is, a ki pedig ugyancsak el volt foglalva a balkáni tárgyalásokkal.

Sőt hogy nem maga a király elnökölt a megnyitó ülésen, az csak azon mulott, hogy a congressust a németek egyenes kívánságára augusztusra tették, tehát oly időre, a mikor a régi hagyomány szerint az udvar már távol van Londonból.

A congressuson a magyarok szokatlanul nagy számban voltak jelen, körülbelül 250 férfi s 60 női családtag. A kormány képviselői: Tóth Lajos, Liebermann Leo, Hutyra Ferencz, Frank Ödön, Grósz Emil, az egyetemeké: Dollinger Gyula, Jendrassik Ernő, báró Korányi Sándor, Barsony János, Szabó Dénes, Lechner Károly voltak. A magyar bizottság igyekezett a magyar collegák érintkezését elősegíteni, ezért a Royal Palace hotelben külön sitting room állott rendelkezésre. Az előkészületekben, s a congressus ideje alatt dr. Jassniger Károly főorvos a legnagyobb odaadással s tudással támogatt.

A londoni congressus bizonyosságul szolgál, hogy ez összefüggésekre a tudományos munka, a személyes érintkezés, a művelődés érdekében még mindig nagy szükség van.

Grósz Emil.

ÉRTESÍTŐ.

Gárdonyi újabb munkái.

Gárdonyi Géza: *Hosszuhajú veszedelem.* (Az agglegény-elbeszélések.) I—II. Budapest, 1912. Singer és Wolfner kiadása. 8-r., 244, 242 l.
Gárdonyi Géza: *Messze van odáig.* Budapest, 1913. Singer és Wolfner kiadása. 8-r., 235 l.

A költészet ügye a világforgalom nagy arányai mellett sem pusztán nemzetgazdasági kérdés. A költői alkotás több, mint a divatárus ötlete, bár mindkettő számtalan gépet s nagy munkástömegeket foglalkoztat. Az üzleti élet élénksége a költészet hatásában inkább járulék, lehet fontos eszköz, de semmiesetre sem lényeg. Végtelen a költő világa; a szállongó porszemtől a csillagok táboráig minden beletartozik. Feladata is mérhetetlen. Élénk varázsolhatja a külső természetet, meghordozhat bennünket a mesék birodalmában, kutathatja az emberi szenvedély törvényeit s megállapíthatja az emberi élet jelentőségét.

Vannak korok, melyekben e feladatok elhomályosodnak. Az irodalmi szatócsok s nagykereskedők korszaka ez. Ilyenkor a költészet elveszti függetlenségét, vagy divatcikké s unatkozó hölgyek játékszerévé változik, vagy osztályérdekek szolgálatába szegődik. A mult században a romantika diadalai s a realizmus nagyszabású alkotásai után mindinkább találkozunk a hanyatlás jeleivel szépirodalmunkban. A lelkes alkotó munkát valami sivár szellem váltotta fel, mely majd a positivizmus, majd a sociologia jelszavait kölesönözte ki. Az irodalmi korokat azonban a valóságban nem különítik el oly éles határok, mint az irodalomtörténetben. Itt még elmult korok eszmetörédekeire bukkanunk, s amott már új fejlődés nyomai tűnnek fel. Korunk szépirodalmában is akadtak kiváló írók, kik a nagy költői feladatok tisztelétét fenntartották. Ezek közül való Gárdonyi Géza is.

Gárdonyi érző szívet s élesen látó szemet hozott a magyar irodalom mozgalmái közé. Sokszor látta a falu népét a szegényes iskola padjain s a fontoskodó tanács ülésein, jól ismerte a

mező s a falusi templom életét, a dolgos ember hétköznapját s ünnepét. Épen azért rajzaiban nem hamisította meg a valóságot, szerette az egyszerű embert kicsinyes örömeivel s kínjaival. Mintha az a gondolat vezette volna, hogy a társadalmi osztályok elfogadott szokásai s a műveltség rétegei csak elleplezhetik, de nem változtathatják meg az emberi lélek valódi természetét.

Fellépésének kedveztek az irodalmi viszonyok is. A múlt század vége felé az európai irodalom figyelme mindinkább az elnyomott osztályok, a nyomor tanyái felé fordult. Ekkor kereste fel költészetében Tolsztoj az orosz parasztkunyhók népét, ekkor hirdette reformatori irataiban az egyszerű, természetes élethez való visszatérést. Ekkor mutatta be Hauptmann a német színpadon a lázongó takácsokat s a kis Hannele tiszta lelkét, mely a földi nyomor rémei közül egyenesen a mennyországba szállt. Ez idő tájban vonult fel a magyar elbeszélő irodalomban is a falu népe, s a vidék térfoglalásával a tájszólások elemei is mindinkább elárasztották egységes irodalmi nyelvünket.

A magyar olvasó-közönséget meghódította Gárdonyi elbeszéléseiben s regényeiben a költői kedély természetes gazdagsága s a rajz igazsága, bár jogos aggodalmat kelthettek benne Gárdonyi költészetének veszedelmei: a lyrai ömlengés túlzásai s a compositio naivságai. Gárdonyi azonban nem únta sem az önbírálatot, sem a tanulást, megtanulta a legnehezebb művészetet, saját lelki erőinek korlátozását is. Lassanként a szenvedés tiszteletén keresztül valami sejtelmes világnézethez jutott, mind közelebb haladva a költői hivatás nagy eszményeihez. Így Gárdonyinak minden újabb kötete egy kiváló költői egyéniség fejlődésének újabb mozzanatát tárta fel. Ez ad különös értéket azoknak az elbeszélésköteteknek is, melyek Gárdonyi nevével 1912 ben és 1913-ban jelentek meg.

Az 1912-ben *Hosszuhajú veszedelem* cím alatt kiadott két kötet keretes novellagyűjtemény. A keret egy baráti körnek karácsonyesti időöltése. Tizenkét agglegény gyűlt egybe a Hungária egyik különszobájában a rideg magány elől. A tizenharmadik csak vacsora után érkezett s egy száz lánggal égő karácsonyfát állíttatott az asztalra. A kedélyes társaság tagjai egymás után beszélnek el, miért nem házasodtak meg. A hebegő báró egy mondatban végez, a többi agglegény elbeszélése azonban két estét s két kötetet töltött meg. Ez a keret ép oly vonzó, mint az, melylyel Gyulai Pál *Nők a tükör előtt* című novellás könyvében foglalta össze néhány nő történetét. Gárdonyi agglegényeinek

multja ép oly változatosságot ígér, mint azoknak az álomképeknek sora, melyek a *Nők a tükör előtt* költőjét foglalkoztatták párisi szállásán. Gárdonyi annyiban egyszerűsíti tervét, hogy aggregényeinek jellemét nem érezteti elbeszélésük módján. Az egyéni előadás hiányaért azonban gazdag kárpótlást nyújt a költőnek kitűnő elbeszélő tehetsége.

A «hosszuhajú veszedelem» krónikásaiban ritkán ötlenek fel az aggregényszobának megszokott termékei: a cynikus ötlet, a sötét életnézet s a mogorva kedély. Az egyik elbeszélés azt a nőt gúnyolja, ki kandiságával s örökös kérdezősködésével gyötri férjét, a másik az érzelgő menyasszony macskatermészetét leplezi le. Az egyik aggregény házassági terveit a női szeszély tépte szét, a másikat a sors egy önző, kegyetlen, ideges, féltékeny, kiszámíthatatlan leánnyal hozta össze. Gárdonyi aggregényei azonban sohasem tudják a nőt a nélkül becsmérelni, hogy saját önzésüket vagy csalfaságukat ne árulnák el. E tekintetben rokonok Gárdonyi egyik regényének, *Az a hatalmas harmadiknak* főhősével.

Inkább jellemzi a beszélgető karácsonyesti társaság tagjait az ábrándozásra s rajongásra való hajlandóság. Emlékezésüknek legkedvesebb tárgya egy-egy idylli jelenet, melyet a feslő nőiség bája von be varázsszal. Képzeletük szívesen száll vissza a gyermeklélek tarka vágyaihoz s hosszasan időz el a falu, erdő s mező képeinél. Meghatottságukban semmiségeknek tulajdonítanak nagy jelentőséget s apró benyomásaikat, mint lelki életüknek nagy sensatióit jegyzik fel. A *mandula* című elbeszélés hőse még idősebb korában is álmodozva gondol vissza a kis csengős boltra, hol először érezte ajkain a boltosleány csókját. Az ébredő szerelem fényénél az egyszerű falusi bolt apróságai, a poros czukros üvegek megbecsülhetetlen kincsekké alakultak át. Az idylli jeleneteknek egész sora fogad beennünket a *Hegyen égő tűz s Finum Ilka* című elbeszélésekben. Mindkettőnek hőse egykor ifjúkorában falura vetődött, s az egyik egy szép juhászleányban, a másik az erdész leányában találta fel a nőiség legtökéletesebb megvalósulását. A szép juhászleányban a női léleknek két legvonzóbb eleme: a szeretet s tisztaság egyesül. Tündérországgá változik át a legelő, hol a királykisasszony őrzi juhait. A boldogság honában képzelet magát az erdész leányának, Ilkának, udvarlója is, valahányszor a gyönyörű, kék leányszemek mélységeit kutatja. Az ábrándos ifjú andalogva jár a hús fák alatt az erdei csendességben s boldogságtól remeg, mikor az erdei patak

puha partján a tündéri leány nyomocskájára ismer. Az utolsó elbeszélésben két gyermeknek: egy cselédfiúnak s egy úri leánynak turbékolásán mereng a legfiatalabb agglegény. Míg azonban a többi novellában a szép emlékek közé búsongó érzelmek vegyülnek, itt az elégiai hang egyszerre elváltozik s az elbeszélő boldogan hívja meg barátait az eljegyzésre, mert elveszettnek hitt Éváját véletlenül megtalálta.

Azok az idylli jelenetek, melyekben oly nagy szerepet játszanak a leányos termet, a ragyogó, kék szemek, s a szép metszetű ajkak, tulajdonképen az író érzelmvilágának tükröződései. Valójában az ő lelkéből árad ki az a természetszeretet, mely az elbeszéléseken előmlik. Az író maga az, ki a szépségeknek végtelen sorát látja égen és földön. Valami csodás harmoniát érez a mindenségben, melynek lényeges alkotórészei a fű, fa, virág, az erdei rigó s a patak tükrén korcsolyázó, fürge molnárka. Ez összhangnak legbecsesebb eleme a tiszta lelkű ember, különösen a szerető leány, ki ölelésre tárja ki karjait. Gárdonyi hosszuhajú veszedelemnek nevezeti agglegényeivel a nőt s ő maga is ily czímet ad könyvének, mégis valójában a legszebb női erénynek, a szeretetnek költője. Képzelete szinte tobzódik a szépségek halmozásában, mikor a szerelmes leányról beszél. «Milyen szép volt minden mozdulata! . . . Jaj az a szép gömbölyű karja! az a gyöngéded-gömbölyű lábaszára! nyaka meghajlása! dereka könnyű mozgása!» — kiált fel Gárdonyi agglegénye. Mindezzel nem elégszik meg a költő, a bájos alakot virágos mezőn mutatja be s virágkoszorúval ékesíti. Az iszalag, kakukfű, harangvirág, zsálya, fehérmályva csak azért nyílik, hogy a szerelmes pásztorleány homloka köré fonódhassék. A mindenség harmoniáját hallja Gárdonyi két fiatal szerelmesnek dobogó szívében. Az ő világnézetét hirdeti az utolsó agglegény is, mikor az elbeszélések tanulságait foglalja össze. Szerinte az igazi házasság rokonlelkek egyesülése, melyben «mindig zeng az angyalok zenéje, a szeretetnek minden muzsikánál szebb harmoniája.»

Gárdonyinak megszokott költői világába vezet bennünket az a novella kötet, melynek címe ugyanaz, mint az első elbeszélés: *Messze van odáig*. Egyszerű világ ez, olyan, mint a virághímestől a nagyúri parknak mesterkelt virágszőnyegei mellett. Különös rokonérzés vonja Gárdonyit ahhoz a társasághoz, melyet a divatos szaloni költészet csak a háttérbe szokott állítani. Neki érdekes tárgy a vak leánynak egy vak ifjúhoz való szerelme, kik órákhosszat néma ajakkal üldögélnek egymás

mellett. A *Két vándor* című novellában szeretettel jegyzi fel két kis árvafiúnak motyogását, kik mindenkitől elhagyva tipegnek az úttalan réten és mezőn. Kedvelt novellahősei az Amerikába kivándorló gazda s a száz holdas kukoriczáson uralkodó, béna csósz.

Nincs itt semmi nyoma a nagyúri leereszkedésnek, vagy a gőgös tudományos elemzésnek. Az író együttérez alakjaival; bár néha megmosolyogja ügyetlenkedéseiket, teljesen megérti gondolkodásuk módját. Az érzés igazsága mellett nem igen osztályozza az indokokat. Szerinte egy tehéneladás vagy disznóvétel ép oly nagy izgalmat idéz elő az egyszerű ember lelkében, mint a koronás eposi hősök életében egy-egy viharos csata; az elűzött király sem érez nagyobb fájdalmat, mint Antal gazda, mikor amerikai útja előtt titkon búcsuzik házanépétől. Gárdonyinak költői tárgyaihoz való viszonya emlékeztet bennünket Milletnek a francia földműves életéből vett képeire; novelláiban az egyszerű emberek világának ugyanaz az összhangos szeretete jelentkezik, mint Milletnek pásztorkodó, szántó-vető, arató s burgonyaszedő alakjain. E költői világba néha egy-egy sejtelmes gondolat vegyül. Mikor Gárdonyi az emberi sors változásaira mutat, maga is idézhetné egyik tengeren utazó nőalakjának szavait: «Milyen mélységek felett járunk!» E gondolat egészen megdöbbséget erejével kerül velünk szembe annak a két kis, tipegő árvafiúnak történetében, kik gondtalanul bandukolnak az ismeretlen vidéken, nem is sejtve a körülöttük lappangó veszélyeket.

A természet szeretete, a faluhoz, a néphez s az egyszerű életviszonyokhoz való vonzódás, a kedélyélet lyrai ömlengése azt a hitet kelthetné bennünk, hogy Gárdonyi egy új romantikus korszak előfutárja. Ha a romantika a nemesült érzelmek győzelme, akkor Gárdonyi is romantikus költő. A múlt századi romantika azonban nem csak a nyomor iránt érzett részvétet jelentette, megtaláljuk benne az egyéni szeszély hóbortjait, a naplopás és finomabb önzés dicséretét, a képzelet túlzásait, a mysticismus ferdeségeit s a tisztultabb erkölcsiség bomlását. Mindezek a jellemvonások semmiképen sem illenek Gárdonyinak összehangzó költői egyéniségére. Nála a költői ábránd nem jár együtt a munka megvetésével, s a sejtelmes világnézet nem támadja meg az ítélőerő gyökerét, a szem biztos látását. Gárdonyi egy-egy kedves hangulat kedvéért néha elmegy a valóság legvégső határáig, de a valódiság stílisálásában mindig költői czélt követ. Ily stílizált képek a magasztos lelkű, szerelmes juhászleánynak

s a két elhagyott árvafünek alakjai; de ki merné kétségbe vonni művészi értéküket? Éles ellentétben van Gárdonyi a mult századi naturalismus alapelvével, a költő közönyösségének hirdetésével. Gárdonyi költészete valójában a megindult lélek nyilatkozása s ennyiben irodalmunk életében egy új, bensőséges költészet kezdete.

Az érzelmes lélek szívesen ámitja önmagát; a bensőséges költészet is könnyen esik túlzásba s gyakran torzítja el a rajz körvonalait egy-egy kedvelt ötlet kedvéért. Gárdonyinál épen a biztos látás korlátozza az érzelem hullámzásait. Gárdonyi a jeleket, környezetet, sőt az egyes mozdulatokat is meglepő sok jellemző részletre bontja, hogy aztán biztos megfigyeléseit teljes szemléletbe foglalja össze. Képzetele, mint a mozgó fényképek gépe, a pillanatnyi felvételeknek tüneményes sorát vetíti elénk, s a benyomások tömege majdnem úgy megrohanja lelkünket, mint a valóság. Gárdonyi ellensége a színtelen általánosításnak, még a mellékes részleteket is élesen felfogott benyomásokból állítja össze. Mikor a vasárnap-délutáni tekéző társaságot írja le, minden alakot és mozzanatot szinte egyéni vonásokkal tüntet ki. Egy pillanatra megjelennek előttünk a krajczárt leső gyerekek, a kerítésre könyöklő és bepipázó emberek. Látjuk a tekézők mozdulatait. A két ispán-leány esetlenül gurdítja a tekét; a papnak mindig orra hegyén a pápaszeme, de dobás előtt feligazítja, aztán hosszasan lóbálja a gólyót s lágyan ereszti a deszkára; már a tanító az energiának embere, egyet gyürint a kabátja ujján s messziről lódul a dobásnak. Így szedi szét elemeire Gárdonyi az éjjeli csendet, így mutatja be Gubi kutyát, mint egyéniséget. Leírásában a kutyák harca is érdekes drámává alakul, melynek kimagasló fordulatait a karikázó szemek, a bőszen hangok s a villámgyors perdületek jelzik.

A pillanatnyi megfigyeléseknek ily gazdagságával leginkább a nagy magyar realista költőknél: Aranyánál s Kemény Zsigmondnál találkozunk. Mindazáltal Gárdonyi ritkán fárasztja el olvasói képzeletét, minthogy a sok apró részletet a lehető leg-egyszerűbb s épen azért a legművészi eszközökkel foglalja egy-séges képbe. Ime a falusi utca képe: «Micsoda nyomorúságos viskók! Nádtető, fűszövénykerítés, oldalt dülő hídkarfa, libák, kacsák a híd alatt a pocsolyában, tyúkok a kocsúton, buta lompos kutyák a kapuk előtt.» Néha már szinte talányos az író szűkszavúsága. A pozsonyi vasuti állomás életét e néhány szó festi: «Köszénbűz, mákos patkó, «Az Est!». Utasok bözségese.»

Legtöbbször a benyomásoknak egész tömegét sűríti össze egy egy kifejezés. Az asztalos nemcsak belép a kis falusi boltba, hanem becsendül, Viki besuhog a szobába, s a fiatal gazda keresztbe csörrenti a reteszt. Ily módon a szemléletes előadásba drámai élénkség lopószik, mely egy pillanatra sem enged részt az unalomnak. Részben e jellemvonások teszik Gárdonyit egyik legkitűnőbb elbeszélőnké.

Nagy segítségül szolgál Gárdonyinak a költői ábrázolásban, hogy teljesen hatalmában vannak a magyar nyelvnek költői szempontból becses elemei. Alig van költőnk, ki alaposabban s ízlésesebben használná fel a tájszólások kincseit, mint ő. A nép nyelve neki egyúttal mintakép is; belőle tanulja el a szóképzés titkait. Szóalkotásaira nézve nem mondhatnánk nagyobb dicséretet, mint hogy teljesen elvegyülnek a tájszavak között. Mélyreható nyelvészeti tanulmányainak köszöni Gárdonyi azt a sok igét s melléknevet, melyek a legfinomabb jelentésárnyalatokat is feltűntetik. A népnyelv túlbecsülésében legfeljebb az ikes igék első személyragja ellen indított írtó hadjárat. Mintha az író maga is érezné elvének erőszakos voltát, egyszer maga is önkénytelenül megfélekedzik róla, s a *szándékozom* igénél az ikes személyrag kerül tolla alá [*Hosszuhajú veszedelem*. I. 182. l.]. Nem is mellőzheti a nyelvtörténet tanulságait senki sem, még ha a népre hivatkozhatnék is, hisz a tájnyelv az irodalmi nyelvnek nem lehet feltétlen mintaképe.

Gárdonyi becsvágát közelről érintik a jellemzés problémái; kevésbé csábítja a szerkesztés művészete. Gyakran átadja magát művészi kedvtelésének; ilyenkor elbeszélései alig egyebek, mint vázlatok, melyekből egy-egy kedves ötlet, érdekes ellentét, vagy különös lélektani jelenség domborodik ki. Szerkesztő művészetének legbecsesebb eredményei a *Hosszuhajú veszedelemnek* egy-séges kerete, továbbá a *Messze van odáig* és *Mikor a csösz ünnepet csap* című novellái; de még itt is hiányzik az a kimért szellem, mely a rend kedvéért a költészet lényegét áldozza fel.

Az a költészet, melynek jellemvonásai Gárdonyi újabb elbeszélésköteteiből tűnnek elénk, nagy hódítóerőt rejt magában. Hódításra van hivatva a költő vonzó egyénisége s elbeszélő művészetének igazsága. Leghathatósabb ereje mégis magyarsága. Gárdonyi költői világnézete új értékkel látta el a magyar föld fáit, virágait, levegőjét s népét, de leginkább az teszi költészetét magyarrá, hogy benne a magyar nép gondolkozásmódja s érzelmvilága érte el kifejlődésének tökéletesebb fokát. Ily szellemi erők

től várhatjuk, hogy a múltó divatok romjain keresztül újra visszahozzák a magyar irodalomba a költészet nagy eszményeinek s a magyar szellemnek uralmát.

Papp Ferencz.

Kleist.

Wilhelm Herzog: *Heinrich von Kleist. Sein Leben und sein Werk.* München 1911. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. Oskar Beck. I—VI. 694 o. Ára kötve 9 korona. — René Lauret: *Henri de Kleist poète érotique.* Mercure de France (1. octobre 1912; p. 504—516).

I.

A korán elhunyt tragikus sorsú költő nem lett oly meleg és közvetlen méltatást hazájában sem, mint minót az utókortól is megérdemelt. Ezen körülmény terelte szerző figyelmét a német dráma és a német elbeszélés kiváló művelőjére és a költő halálának százados évfordulójára meg is jelent a mű, a mely «a nagy költő tisztelete és műveinek csodás varázsa» nyomán keletkezett. Szerző alaposan ismeri a költőt, ismeri a reá vonatkozó irodalmat, érzi, hogy Kleist beható méltatása, a költő és művei viszonyának ismertetése feltétlenül szükséges, már csak azért is, «hogy száz év múlva a nemzet szívében oly helyet biztosíthasson a költőnek, a melyet az megérdemel».

Kleist tanulmányozására rávall a mű is. Kleist tárgyilagos rövidsége, drámai élenksége jellemzik a róla szóló művet is. Nem terjengős életrajz ez, hanem a költő lelkületének jellemzése, kapcsolatba hozva a költőt hőseivel, a mint velük érez, belük él és mintegy saját lelki állapotának kifejezőjévé válnak. A fejtegetés igen élénken, az elbeszélés vonzó, érdekesítő hangján halad és csak az irodalomtörténeti vonatkozások, összehasonlítások, a vélemények csoportosítása jelzik, hogy a mű Kleist Henrik életének és működésének méltatása.

Huszonhét fejezetben tárgyalja a szerző költőnk fejlődését. Ifjúsága után tanulmányairól, a katonai pálya cserbenhagyásáról, szerelméről (Wilhemine von Zenge), utazásairól, Rousseau és Kant hatásáról, párisi és helvetiai útjáról, önmeghasonlásáról königsbergi tartózkodásáról, hazaszeretetéről, a szabadságharcz küzdelmeiről és a berlini évekről, haláláról s műveiről és folyóiratairól szól. A méltatást értékes jegyzetek és levelek, a vonatkozó irodalom és forrásművek sorozata és tartalmas tárgymutató egészítik ki.

Mi sem természetesebb, mint hogy az író, ki hat évi beható munkásságot szentelt e műre, lelke egész hevével száll síkra Kleist nagyságáért, irodalomtörténeti és széptani jelentőségéért, műveinek classikus becséért. Értékeli ugyan a költőtársak (Wieland, Goethe, Tieck), irodalomtörténetírók, (Brahm), tudósok (Ihering) véleményeit Kleistról, szemben áll azonban mindennel, a mi Kleist érdeméből vagy értékéből valamit is levon. Nagy érdeme az írónak, hogy műve ezen túlzások ellenére sem nélkülözi a tárgyilagosságot, hogy elejétől végig a költőhöz méltó tárgyszerűséggel, élénkséggel és plasticitással halad.

A bevezetésben úgyesen czáfolja azon állításokat, melyek a költő rejtélyességéről, beteges lelkületéről szólnak. És ebben igaza van az írónak, mert Kleist, mint általában az átlagon túl-emelkedő egyéniségek, határozott cél felé haladt. Előtte az élet nem volt rejtély, csakis az eszményiség felé hajlott lelke és ezt kereste mindenütt. Hőseinek beteges lelkülete sem vethet árnyat a költő egyéniségére; mert a költészet sokszor a rendkívüli-ben lelte meg tárgyát és minél találóbban jellemezte az önmagával meghasonlott, tépelődő lelket, annál hatalmasabb alkotássá is vált a mű. A legnagyobb példákra utalva emlékezik meg Shakespeare *Hamletjéről*, *Lear királyról* és Goethe *Tassójáról*. Utóbbinak hallgatag, zárkózott, szórakozott, túlságosan érzékeny természetét és finom lelkületét úgyesen vonatkoztatja költőnkre. E lelki tulajdonokban rejlik tragikus sorsa is egyszersmind. A tömeg mellözése nem hatott rá ugyan, ezen felülemelkedett; de hogy szabadságszózata nem lett visszhangot, hogy drámáit nem játszották, hogy mindezen lelki kínokhoz az anyagi gondok egész sora is járult, az megőrölte lelkét és meghasonlásában öngyilkossággal vetett véget életének. Hebbel Frigyes sorait idézve, fejezi be a bevezető sorokat az író:

Er war ein Dichter und ein Mann wie einer,
 Er brauchte selbst dem Höchsten nicht zu weichen,
 An Kraft sind wenige ihm zu vergleichen,
 An unerhörtem Unglück, glaub ich, keiner.

Tragikus sorsának árnya kíséri egész életén keresztül. Tanulókorában Paunwitz nevű rokonával szövetkezik a halálra, a sok hánykodás, csalódás után pedig egy beteges, szenvedő nő kívánságára megfogadja, hogy együtt hal meg vele, «mert hiszen az életben már alig tanulhat, alig érhet el valamit». Sorsát érzé-

kenysége peccsételte meg, a mint ez jellemzi műveinek hőseit is. A halál gondolatával foglalkozott egész életén át és ennek «kéje» vezérelte utolsó napjaiban is. Ezért ír oly dithyrambikus sorokat haláltársáról (Henriette Vogel), mert ez teljesen megértette őt. Míg előbbi nőismerősei meg akarták menteni, ez megosztotta vele a halált. 1811 november hó 20-án Potsdam mellett teljesült lelkük hő reménye; Kleist beváltotta szavát, agyonlőtte a nőt és önmagát.

Az étellel való küzdés, a körülményekkel való elégedetlenség, a lelki meghasonlás jellemzik a költőt, sorsát, műveit és hőseit egyaránt. Ábrándos lélekkel szemlélte a viszonyokat. gondolt sorsára; de lelkének vágya azonnal testet öltött, a gondolat és az elhatározás között nem igen ingadozott. Szerette az élet rejtelmét, ezen csüggött lelke és ha e hangulatnak megfelelő tárgy ötlött eléje, ezt saját benső világának visszhangjaként, de teljesen tárgyilagosan, rövid, kerek mesévé dolgozta fel. Így keletkeztek a német költészet legszebb, legjellemzetesebb elbeszélései (*Kohlhaas, Die Marquise von O...*, *Das Erdbeben in Chili*), a melyekkel csakis a renaissance mesterének, Boccaccionak tárgyyszerű novellái vetekedhetnek; így írta meg sajátos drámai műveit (*Der zerbrochene Krug, Penthesilea, Das Käthchen von Heilbronn, Der Prinz von Homburg*), a melyek közt egyik-másik elevenebb átmenetül szolgál az újabb német dráma fejlődéséhez (Hebbel, Hofmannsthal. Gerhart Hauptmann), mint akármelyik más terméke a német irodalomnak.

Szerző éles megfigyeléssel jelzi a kormozgalmat, Goethe és Schiller közvetlen hatását a közönség izlésének különösségei, Ifland és Kotzebue drámáinak elterjedése mellett. Czáfolja a kortársak véleményét és ügyes párhuzamot von egyrésztől költőnk és példaképei (Boccaccio, Shakespeare, Molière, Rousseau) másrésztől költőnk és kortársai között. Nem igen van hézag a műben, hiányzik azonban mégis a költő műveinek szerepe a színpadon, azok elterjedése; az író figyelme csak a múltra irányul, a jelenel nem igen foglalkozik. Pedig épen ennek kimutatása a százados évforduló alkalmából utóhangként értékes kiegészítésül szolgálhatott volna.

Kleistről nem feledkezett meg teljesen az utókor. Művei több kiadást, több méltatást értek, életrajzírója is több akadt; Brahm jeles műve (Berlin, 1884) érdekes adalék a Kleist-cultushoz, mely bár nem öltött oly mérvet, mint Goethe, Schiller, Grillparzer cultusa, de ezt szerzőnk az előszóban ügyesen jelzi is,

midőn e költők alkalmazkodó képességét állítja szembe költőnk összeférhetetlenségével. A költő sajátos lelkülete szolgálhat mentésül erre; a meghasonlott, összeférhetetlen lelkek sokkal nehezebben hatnak korukra és a későbbi nemzedékre, mint a nyílt-szívű, nyájas emberek. Úgy vagyunk ezzel is, mint az enyhe tavaszi napsugáral, melynek fényében örömmel sűtkérezünk és a félelmetes északi fénynyel, mely fenségében is inkább borzalmat kelt szívünkben. Az ember nem szereti az elszigetelt jelenségeket, az ember társas lény, a ki környezetet és alkalmazkodást keres és ezt elvárja másoktól is.

Később azonban a költő egyéni tulajdonait elfeledték, lelki gyermekeinek képe fényt vetett a komor hangulatra és művei mindinkább előtérbe léptek. A classikus művek színpadán állandóan műsoron van *Kätchen*, egyéb műveit is játsszák és bizonyára a német családok kedves olvasmányai még ma is a novellák, hiszen közülök egy (*Kohlhaas*) még a magyar iskolák olvasmányai között is szerepel.

Nálunk nem igen ismerik Kleistot. Művei a mi színpadunkra csak elvéve kerültek. A huszas-harminczas években a pesti német színpadon játszották a *Kätchent* egyes vendégszereplések alkalmából és mint Bayer József a magyar-német érintkezésről szóló philologiai dolgozatok (Budapest, 1912) közt említi, *Kätchen* a harminczas években magyar színpadokon is színre került, még pedig sokkal hatásosabb előadásban és gyakrabban, mint a német társulatnál.

Újabbán a budapesti Vígszínház foglalkozott azzal a tervvel, hogy előadja *Penthesileát*, a fordításból részleteket is lehetett olvasni egyik fővárosi ujságban; az előadás azonban elmaradt. Néhány évvel ezelőtt a *Magyarország* regénycsarnokában jelent meg *Kohlhaas* E. A. fordításában. Ugyanezen művet lefordította Mikes Lajos is és kiadta a *Magyar Könyvtárban*. (644—645. szám.) *Kohlhaas* iskolai kiadását Petz Gedeon cikkére (*Magyar Pædagogia*, 1915.) e sorok írója adta ki (*Német könyvtár*, 6. szám) és erre a német olvasókönyvek szerkesztői is figyelmessé lettek költőnkre, ki mindent, még az életet is megunva, a költészettel a legutolsó pillanatig foglalkozott, mert erről lemondani sohasem tudott. A költészet és a zene adqtt táplálékot sóvár lelkenek, egyéb amúgy sem jutott osztályrészül.

Kleist íróink közül báró Kemény Zsigmonddal és Vajda Péterrel van némi lelki rokonságban, a nélkül, hogy bármelyikre is hatással lett volna.

II.

Herzog művének megjelenése után a *Mercure de France* is közölt egy viszonylagosan érdekes cikket Kleistról. A francia író más szempontból bírálhatja Kleist egyéniségét, műveit és nem szentel oly beható fejtegetést munkásságának. Impressiv hatásra vezethető vissza mindaz, a mit költőnkéről állít, bár fejtegetései Kleist műveinek alapos ismeretére vallanak. Következtetései azonban tévesek. Csakis azt olvassa ki Kleist műveiből, leveleiből a mi az ő feltevéseit Kleist beteges lelkületéről, hajlamairól igazolni látszik. Kleist szerinte kora gyermekségétől kezdve beteges hajlamú és ez későbbben mindjobban fokozódik. A nőben is a férfiút keresi és csakis ilyen férfias hajlamú nők nyerik meg rokonszenvét, szeretetét. Barátjához, Pfuelhez, intézett sorai meg egyenesen a homosexualitás vádjával illetik a sors és az utókor által annyira zaklatott költőnket.

A francia írónak ép oly kevésbé van igaza, mint Kleist egyéb vádaskodóinak. Hogy kora elítélte, illetőleg meg nem értette őt, annak megvan a maga magyarázata. Kevés költő volt saját korára hatással. De hogy száz év múlva egy előkelő francia ujság ép beteges hajlamairól tárgyal, noha maga is elismeri, hogy hírneves romantikus és szabadság-költő, hogy *Kätchene* kedves költői lelemény, ez elfogultságra vall azon német költővel szemben, ki a napoleoni hadjáratok alkalmával a német szabadságharcznak volt hivatott lantosa. Ezen elfogultság annál súlyosabb, mivel a francia író is vallja, hogy Kleistot nem ismerik eléggé. Ha ezen cikkével a beteges hajlamú emberek figyelmét akarta felhívni szerencsétlen költőnk műveire, úgy tán nem tévesztett célt; egyes körök bizonyára mohón kapnak Kleist műveihez; de tán mégsem ez a költők megismertetésének eszköze.

Kleistot még erotikusnak sem vallhatom. Kleist tárgyyszerűbb, mint bármely költő és bár saját lelkületéből sokat átvisz hőseire, azok lelkét jellemüknek megfelelően formálja. S hogy a sóvár szerelmet is kifejezi, az épen hősei jelleméből következik. Ezzel szemben teljesen mellőzi *Kohlhaas* nevének gyöngéd önfeláldozását, a legszebb, a legvonzóbb, a legideálisabb női jellemet, a mit valaha költő alkotott, a mivel csakis Schiller *Gertrudja* vonható párhuzamba és *Kätchen* igazi jellemét sem domborítja ki kellően, midőn nem érti meg, hogy a szerelem hatalma igenis sokszor, nagyon sokszor mindennél, még a halálnál is

erősebb. *Kätchen* példája bizonyítaná, hogy Kleist csakis a zsarnoki szerelmet követelte?! Pfuelhez intézett sorai a legnagyobb önfeláldozást tanúsítják, meg akar osztani vele mindent, a nőnek, a gyermeknek, az unokáknak jogát is. Ez nem erkölcsstelenség, hanem önfeláldozás. És miképen érthető a francia író véleménye szerint a Vogel Henriettához intézett dithyrambus, melyet a kortársak is különösnek minősítettek?! Amott a férfiú. emitt a legkevésbé sem férfias hajlamú, hanem inkább beteges, szenvedő, törékeny lelkületű nő. Mindez Kleist szenvedélyességére, de nem beteges, erkölcstelen hajlamára vall.

A cikk írója nem tett szolgálatot a német irodalomnak, a francziáknak sem használt vele. Kleist méltatása nem egyoldalú, hanem józan elfogulatlan ítéletet igényel. A cikkel szemben ezen ítéletet a költő műveiből meríthetjük.

Vajda Gyula.

A magánjog új kézikönyve.

Zachár Gyula magánjogi kézikönyvének megjelent a második része is, mely a kötelmi jogot (a szolgálati szerződéstől folytatva), a családi és öröklési jogot öleli fel. Szabatos egybeállítás a joganyagnak, tiszta áttekinthetőség jellemzik a műnek ezt a részét is és teszik azt újabb magánjogi irodalmunk értékes termésévé.

Az új polgári törvénykönyv életbelépte után a magyar magánjog tudományának jelentősége nagyot fog változni. A tételes törvény magyarázóinak feladata az lesz, hogy a törvény rendelkezéseiben feltalálható joganyagot taglalják, szétbontsólják — ma azonban még a jog dogmatikus és történeti kutatása irányítja annak művelőit. Az ellentétes magyarázgatások, az ingadozó és változatos joggyakorlat és a különleges törvényalkotások sokfélesége adja az anyagot, melyből le kell szűrni a mai tételes igazságot.

Biztos ismeret, tiszta látás kell oda, hogy az anyag sokfélesége úgy tömöríttessék rendszerbe, hogy a részletek el ne nyomják az egésznek áttekinthetőségét.

Ez az oka annak, hogy a terjengősség a gyakorlati élet céljaira igen gyakran alkalmatlanná tette a legkitünőbb gondossággal és legterjedelmesebb anyaggyűjtéssel egybeállított magyar műveket.

Zachár művének egyik legértékesebb tulajdonsága az, hogy

a mellett, hogy a jogintézmények gyökereit is kutatja, igyekszik a ma élő jogot élénkbe állítani. A felsőbbíróságok döntéseiben nyilatkozó jogtételek szerves összefűzése, a tételes magánjogi vonatkozású törvények logikus beillesztése, a meghatározások világos egyszerűsége (pl. megbízás és meghatalmazás, jogalapl nélküli gazdagodás, az ágiság meghatározása) a gyakorlati használhatóságot olyannyira megkönnyebbitő beosztása az egész művet különösen a gyakorlati alkalmazás céljaira teszik ajánlatossá.

Az elmélet és a gyakorlat helyes összeegyeztetése minden ily irányú kézikönyvnek legfőbb célja. Jogi oktatásunk nagy egészében messze eltávolodott ettől.

A jogi oktatás reformja érdekében megindult mozgalomban Zitelmann javaslata keltett Németországon kívül is nagy érdeklődést. Szerinte az egyetemi három első semester után két évi gyakorlati szolgálat, ezután öt félévi elméleti és végül egy utolsó gyakorlati év tenné teljessé a jogi kiképzést, melyet ma oly hiányosnak tartunk. Ha a szerző — ki tanár is — egyetemi előadásainál is úgy eltalálja az elmélet és gyakorlat követelményei között a helyes középutat, mint művében, nagy szolgálatot tesz az újabb jogásznemzedéknek és már megközelíti az a célt, melyet a jogi továbbképző tanfolyamok maguk elé tűztek.

Igaz ugyan, hogy itt-ott a legújabb jogfejlődésre nem tér ki olyan részletességgel, mint az éppen a mű céljainál fogva kívánatos lett volna (pl. a munkabéri és vállalkozói szerződés, a törvénytelen gyermekek örökösödése, az özvegyi jog és köteles rész). nagy egészében azonban igen ügyesen válogatta ki az óriási joganyagból mindig a megfelelőt.

Az *«abstract casuistica»* rendszere, melyet a jogintézmények ismertetésénél szem előtt tart. a művet az új polgári törvénykönyv küszöbén azért is értékes alkotássá avatják, mert a conservatív második szöveg jogtörténeti anyaggyűjteményében is méltán helyet foghat.

Sebess Dénes.

Chaucer humora.

Wilhelm Ewald: *Der Humor in Chaucers Canterbury Tales.* Halle, 1911.

A kor, melyben Chaucer élt, sokkal sötétebb volt, semhogy a nevetéshez kedve lehetett volna. S ha volt egy ember, kinek életeleme a vidámság volt, a nélkül, hogy korát megtagadta volna.

ez csak oly költő lehetett, ki belső, lelki szabadságában egyforma érdeklődést tanúsított minden iránt. Ha Chaucer humorának megértéséhez első sorban a renaissancera kell gondolnunk, annak legfontosabb oka természetében, lelki tulajdonságaiban rejlik.

E munka Chaucer humorát a *Canterbury Talès* alapján vizsgálja. Chaucer a saját személyét sem kimélte, még kevésbé a másokét. Chaucer humoristikus alakjait szerző két csoportra osztja, a nélkül, hogy szigorú válaszfalat lehetne vonni azok között, kik saját lényükben, és azok között, kik másban találják meg az ellentétet és tökéletlenséget. Az előbbiekkal foglalkozó rész a mélyebb: az obiectív humoristikus alakok tárgyalásánál az általános emberiből indulva halad a társadalmi térre. A külső megjelenésben nyilvánuló humor fejtegetése után megkülönbözteti Ewald azokat az eseteket, melyeknél a humort csak az érdek idézi elő, melylyel az emberi lélek a tisztán emberi iránt viselkedik és azokat, melyeknél az általános emberin kívül tekintetbe jön a társadalmi helyzet, a jelentőség is, melylyel mint a társadalom alakjai bírnak. Kortársaival ellentétben Chaucer nem dörgő pathossal ostoroz, hanem szelíd, böles humorral támadja alakjait, osztályuknak mindig tipikus képviselőit.

Mindig a rút ellen veszi fel a harcot, de nyugodtan, kiegyenlítésre törekedve: nem politikai, hanem szellemi téren száll síkra a szellemi gyámság és a szellemi szabadság elnyomása ellen. Életöröme, optimismusa nyilvánul mindenütt; nem szereti a sentimentalismust, minden túlzott érzést kigúnyol. A subiectív humoristikus alakoknál Ewald az egyes személyeket veszi sorra (a kocsmárost, a bath-i asszonyt stb.), az obiectív humoristikus alakoknál a tulajdonságok, emberi gyengék és a társadalmi osztályok szerint tárgyalja Chaucer humorát. Kezdve az alsóbb néposztályokon, a polgári osztályon át a lovagi osztályig Chaucer senkit sem kimél. De minél magasabbra hágunk a társadalmi ranglétrán, annál ritkább a humor: a legmagasabb rendek mentek az ostorozástól. Nem bántja a magas egyháziakat, csak azokat, kik egyházi intézményeket egoistikus czélokra használnak fel.

Chaucer humorát a szemléletesség jellemzi, a kómikus jeleknek plastikus leírása, az emberek caricaturái jellemzése, a sceneria változatossága. A gondosan megírt munkát összefoglaló függelék fejezi be arról, hogyan nyilvánul Chaucer humora stílusában, a szójátékokban, a hasonlatoknál, a mondatszerkesztésben, az átmeneteknél és a népies elemekben.

EÖTVÖS, A SZÓNOK.*

A Kisfaludy-Társaság ünnepre gyült össze és ünnepre hittá meg Önöket. Áldozati tüzet gyújt a hála és kegyelet oltárán, azzal a szent ohajtással, hogy ez a tűz ne roskadjon hamvába az ünnepi óra elteltével, hanem lobogjon tovább és világítsa meg utainkat. Nemzeti életünk nagy századának új százados nyomához értünk: Eötvös József születésének százéves fordulóját üljük. A nagy érzések, nagy eszmék, nagy alkotások, nagy tettek e századának egyik legnagyobb szelleme, sugallója és vezetője volt Eötvös. A mint e század története a legragyogóbb kiteljesedésben tünteti elénk nemzetünknek ezer éve érő szellemét, hatalmas összefoglaltságban és világosságban törekvéseit, váratlan kifejlődésben egész szellemi és anyagi erejét, éles határozottságban öntudatát az emberiség életében elfoglalandó helyéről és betöltendő feladatáról: ez a korszak épen ennél a jelleménél fogva kétségtelenül a legtöbb tanulságot kínálja jövőnkre nézve politikai, társadalmi és irodalmi fejlődésünk tekintetében egyaránt. Mindez irányokban útmutatónkul jár előttünk Eötvös, a nagy század egyik vezérszelleme, vagy, Széchenyi szavával élve, «mestere» korának és nemzetének.

Igét és eszméit még visszhangozzák e falak körülötünk, melyek közt az országgyűlés, az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság szószékéből hangoztatta és röpitette szét őket. Mély megilletődés vesz erőt rajtam, mikor épen arról a helyről kell szólanom felőle, hol legnagyobb és legérté-

* Megnyitó beszéd a Kisfaludy-Társaság Eötvös-ünnepén, 1913 október 1.

kesebb szónoki diadalait aratta. Mi öregek még láttuk és hallottuk őt s e környezet újra szemünk elé varázsolja a szónok Eötvös képét, melyben energia és melancholia ép oly sajátosan váltakoztak, mint politikai és írói alkatában. Itt, az ő egykori helyén képzeletünkben szinte viszontlátjuk őt. Látjuk újra halavány, szenvedő arcát, melybe a legnagyobb felindulások sem kergették pirt, inkább még jobban elsápasztották; mély tűzű szemeit, melyekben nem volt semmi élesség, de annál több mélység, mintha nemcsak szavaival, hanem tekintetével is folyton lelkét nyilatkoztatta volna meg; gondolatait szavai tolmácsolták, ezeknek szívbeli, érzelmi forrását és kapcsolatát szemei. Fel-tűnő volt a különbség politikai és irodalmi szónoklatainak előadó módja között, nem annyira hangban, mint testtartásban és mozdulatokban. Amott nyugtalan, folyton mozog, helyét is változtatgatja, jobb karját neki-nekiszégezve egy láthatatlan ellenségnek. Emitt nyugodt, szinte mozdulatlan. Amott az alkotás türelmetlen vágyának, a meggyőződés harcokkétségének, emitt a gondolatvilág, az emlékezés, a szent remények áhítatának képe. Amott a *Falu jegyzőjének* költője szószéken, emitt a *Karthauzié*.

Így láttuk és hallgattuk őt félszázad előtt. Mind a két szószékén, a politikain úgy mint az irodalmin, az egész nemzet hallgatta. Az irodalmat akkor még nemcsak mondtuk nemzeti közügynek, hanem éreztük is; az országgyűlés pedig nemcsak a nemzeti akarat kifejezője, hanem a nemzeti műveltségnek is egyik központja volt. A nemzeti műveltség közösségében egyik voltunk s e műveltség csúcsán éreztük, láttuk, hallgattuk őt. Érzéseinek nemes hevével, képzeletének eleven áradásával, előadásának komoly és vonzó melegével hatott, de ép úgy álláspontjának fensőségével, távlatainak mélységével, tanulmányainak kész bőségével és eszméinek gazdagságával is. Legmélyebb fejtegetéseinek is nemcsak átgondoltságuk, hanem átérzettségök szokatlan világosságot adott. Jól tagolt, képekkel és hasonlatokkal átszőtt körmondatait, diszességek ellenére, a gondolat tisztaságánál és a szerkesztés biztosságánál fogva voltaképp egyszerűeknek éreztük. Szinte észrevétlenül raga-

dott oly magaslatokra, honnan a mi gyöngye szemünk is nagy távolságokat láthatott be s az eszmék világának tiszta és szabad levegőjét szíhattuk. Egész közelről és tisztán éreztük szószéke előtt, a mit iskoláinkban és könyveinkből már megtanultunk felőle, hogy: a nagy nemzeti küzdelemnek, melynek akkor közvetlen fejleményei között éltünk s melynek emlékei zsongottak képzeletünkben, — hogy e nagy nemzeti küzdelemnek Eötvös vezérkari feje volt, kiből azoknak a gondolatoknak, eszméknek, terveknek nagy része született és ért, melyeket győztes hadvezéreink diadalra vittek.

Tisztességünkre szolgál s a jövőre is biztató és irányzó emlékünknél marad, hogy nemzeti életünk nagy és dicsőséges korszakának, a nemzeti reformok és a kiegyezés korának magyar politikája jelentékeny és jellemző részében culturpolitika. Erre utal az a tény is, hogy a negyvennyolczadiki kormányban hat, a hatvanhetedikiben öt író és tudós foglal helyet. Politikánk e jellemző vonásának Eötvös a fő képviselője. A mint az országos életnek erre az irányára mintegy jelképes jelentőségű az első nagy tett, melylyel a fejlődés megindul, az Akadémia alapítása: Eötvös pályája és a közfejlődésre gyakorolt hatása tekintetében ugyanilyen jelentőségűek a legelső szavak, melyekkel a főrendiházba lép s a törvényhozás teendőit a nevelés ügyében mindenél fontosabbnak jelöli meg.

A költő, kinek magyar lelkét tanulmányaival, élettapasztalataival, külföldi benyomásaival átítatta az emberiség forrongó érzésvilága, magyar elméjét a gondolkodó, haladó nyugot szelleme: az érzéseknek és gondolatoknak ezzel a világával hatott be fejlődésünkre. Nemzetünk látókörét kétségkívül Széchenyi tágitotta legmesszebbre; de szelleme, hogy ezt a kört igazán belássa, Eötvössel emelkedett legmagasabbra. A kor nagy hőseinek: Széchenyinek, Kossuthnak és Deáknak mögötte állott, de sugalló erővel. Széchenyi rendszerét a humanismus, a szeretet bölcsességével hatja át; a doctinairek központosító reformeszméinek és formuláinak érzései hevével, lelkesedésével és gúnyjával hódítja meg a nemzetet; Deák politikáját, a kiegyezés szükségét, miránk

és Ausztriára nézve, ő világítja meg legmagasabb szempontból, az európai államrendszeréből; Andrássy politikai sikereinek biztosságát, állandóságát, fejlődését ő törekszik megalapozni a magyar köznevelés és közműveltség új intézményeiben. Végre egész újabb fejlődésünk vezérgondolatainak bölcséletét s az államra, a társadalomra és az egyénre vonatkozó tanulságait ő fejt ki *Uralkodó eszméiben*.

Ha végiglapozzuk szellemi életünknek egész történetét, nem találunk senkit, kinek valóját a gondolatnak olyan magassága s az érzésnek olyan mélysége együtt, egymást áthatva jellemezné; kiből a költő, a tudós, a bölcselkedő úgy összeolvadtak volna; ki gondolatainak rajával oly különállónak tünnek föl s a közfejlődésre mégis oly egyetemes hatást gyakorolt volna. Nincsen senki, ki a nyugati szellemi életével, államtudományával, philosophiájával, költészetével szorosabb és bensőbb kapcsolatot mutatna s egyszerűsége határozottabb összefüggést azzal a magyar hagyományokkal, hogy idegenben gyűjtött kincseinket nemzetünk javára fordítsuk.

A kultúra képviselője Eötvös, de együtt az elme és a szív kultúrájáé. Cultúrtörekvéseiben nemcsak tudást és erőt, hanem megnyugvást és boldogságot is akar adni; emberszeretetével nemcsak segítséget, alamizsnát, hanem igazságot, jogot és erőt. A ki csak némileg is tájékozott az ő korának mozgalmában és fejlődésében: az ilyen kultúra és ilyen emberszeretet lelkét, mely Eötvösben testesült meg, a kornak élén, vezető erői között fogja látni. Ott áll és így áll ott 1840 február 26-tól, midőn főrendiházi szűzbeszédét azzal kezdi, hogy a törvényhozás jogai és kötelességei között «egy sincs, melynek teljesítése a nemzetre áldóbb s elmulasztása károsabb lehetne, mint azon jog és kötelesség, mely a törvényhozásnak a nevelés elrendezése iránt adatott», — így áll ott 1870 május 9-iki utolsó felszólalásáig egyetemünknek egy szervezeti kérdésében. Maguk a kérdések, melyek leginkább szíven fekszenek, a melyekben leggyakrabban felszólal, a melyeket legsűrűbben fejteget röpirataiban és czikkeiben, s a melyek megoldásában leghatalmasabb része jut, — maguk a kérdések:

vallásszabadság és vegyes házasságok, zsidók polgárosítása, fogházjavítás és büntetőtörvény, szólásszabadság és utasítások, magyar nyelv és nemzetiség, népképviselő és felelős kormány, a kiegyezés s mindenekelőtt és mindenekfölött a köznevelés ügye: jóformán természetöknél fogva mind ezt a kultúrharmoniót szólaltatják meg lelkében és ajakán. A mint a népképviselő és felelős kormány kérdésében államtudományi tanulmányaiból indul ki, de e tanulmányok a *Reformban* és *Teendőkben* életet és éltető erőt hazaszeretetéséből, szabadságszeretetéséből és emberszeretetéséből nyernek: úgy állásfoglalása és érvelése a zsidók ügyében nem marad a humánus érzelmesség általános phrasisai körében, hanem igazi súlyt és meggyőző erőt a történelem és népléktan kultúrforrásaiból merít. A nemzetek minden időben, minden körülmények között nagy szellemeikért lehetnek leghálásabbak a gondviselésnek. De hogy egy épen ilyen alkatú, ilyen tartalmú vezérszellem, hogy Eötvös József épen nemzeti ujjaalakulásunknak legválságosabb viszonyai között milyen áldása volt nemzetünknek: tisztán éreztetheti velünk annak meggondolása, hogy küzdelmünk nemzeti és emberjogokért együtt folyt s hogy e küzdelemben anyagi erőnk fogyatékosága mellett milyen mértékben volt szükségünk a szellem erejére.

Fejtegetéseiben úgy mint vitáiban legtöbbször és legszivesebben általános tételekből, eszmékből, tanulmányainak és gondolkodásának eredményeiből indul ki, melyek tárgyának és felfogásának megértésére is, motiválására is alkalmasok. Sugaraikkal onnan felülről világosságot és meleget árasztanak az élet szóbanforgó viszonyaira, a gyakorlati részletekre. Ez a világosság, eszméinek fénye által, uralkodik a legbonyolultabb kérdéseknek ismertetésében is, vitatásában is; ez a melegség úgyszólván minden tárgyon, a melyről szól, legalább annak a nyomával, hogy egész lelkével, meggyőződésének egész komolyságával ott van. Lelkességének tisztasága és mélysége inkább kerüli, mint keresi a pathetikus phrasisokat; szónoklataiban még költői képzeletét is szinte fékezni látszik. Sohasem a vita heve ragadja, hanem tárgya inspirálja. Kölcsény tanítványa, szel-

leben és formában egyaránt; de a classikai rhetorika érzéseinek és kifejezéseinek körét egy romantikus elemmel, a borongó melancholiájával gazdagítja. Szereti a körmondatokat, de legkevésbé bonyolult, legkönnyebben áttekinthető szerkezetökben s ha nem is mindig szabatos, de mindig világos elrendezésökben.

Az áradó szónokiasság bélyege, a mint minden prózai írását, úgy természetesen szónoklatait is jellemzi, de ebben az árban mindig gondolatok és érzelmek tolulnak. Egyetlen rövid beszédét ismerem, melyben mintha más szellem lüktetése érnék. *A haza védelméről* mondta 1848 szeptember 25-én. A tárgy, a helyzet és Kossuth hatalmas egyénisége egy percze mintha ennek szelleme körébe ragadnak: rövid, sententiosus és szenvedélyes. Különben mikor haragja a szatira formáit keresi s keserősége ironikus hangulatba ragadja, beszédeinek is számos helyén, de inkább röpirataiban és cikkeiben: kifejezésének módja, mondatainak szövevényesebb szerkesztése, közbevetései, előkészített és fentartott csattanói olykor az angol humoristák stíljére emlékeztetnek. Híres polemikus cikkét Dessewffy Emil ellen, ki Eötvös költő voltát emlegetve kicsinyelte le benne a politikust: egészen az ő felsőséges humoruk, komolykodó elmésségök és fordulatos formáik jellemzik. Érdekes vonása, hogy stíljének nem sűrűn mutatkozó, de sokszor emlegetett gondatlanabb szerkezetei és idegenszerűségei beszédeinek mindig jelentéktelenebb részleteiben lelhetők; gondolatának és érzésének igazi ereje mindig megtalálja a legszabatosabb és leghatásosabb alakot.

Szónoki művészete legmagasabbra emelkedik, jellemző melancholiája legmelegebb, páthosa legszárnyalóbb, képelete legelevenebb, még nyelve is leggazdagabb emlékbeszédeiben. Mestereit, barátait, munkatársait méltatja és gyászolja bennök, azokat, a kik az ő legkedvesebb Magyarorszában, a kultúra Magyarorszában szívéhez legközelebb állottak. Alaphangulatuk mindig a gyászé, a veszteség fájdalmáé; de a gyászfátyolon át szinte kápráztatják szemünket az erős gondolatok ékkövei, a mély érzések tisztavizű gyöngyei, a képek virágai. Az emlékbeszédnek, mióta

Kölcsy megteremtette, három formája alakult ki irodalmunkban. Az egyik magáé Kölcsyé: egy pálya vezető-eszméinek kifejtése és méltatása szónoki formában. A másik, melyet Toldy Ferencz fejlesztett ki s a melynek akadémiai köreinkben legtöbb a követője: életrajz szónoki formában. A harmadik, melynek Gyulai Pál a mestere s közöttünk Kozma Andor kitünő képviselője: jellemrajz szónoki formában. Eötvös Kölcsy tanítványa, kinek *Parainesiséből* a legfenségesebb gondolatokat lelke mintha állandóan visszhangoztatná is. Egy-egy uralkodó eszmében fejti ki s vési elménkbe és szívünkbe egy-egy nagy pályának tanulságát; egy-egy alapérzést zendít végig beszédein: a a gyászoló tanítvány, a gyászoló barát, a gyászoló munkatárs nemes és büszke fájdalmát s mindezekben és mindig a vesztes hazafiét. Ki ne emlékeznék a *Kölcsy*-beszédben a költői lélek ébredésének művészi rajzára és a kötelességérzet önzetlenségének magasztos fejtegetésére; ki feledhetné el a *Szalay*-beszédet, melyben a legmélyebb államférfiúi és történetírói objectivitást a baráti szívnek legmelegebb hangja tolmácsolja? De különösen van egy e beszédek között, mely irodalmunknak örök kincse marad: az, melylyel az Akadémiában 1843-ban Körösi Csoma Sándor emlékét ünnepelte. A magyar hazaszeretnek eszmékben leggazdagabb, képekben legragyogóbb, jellemző erőben legtartalmasabb, érzésben legmegindítóbb prózai apologiája bizonyára ez a beszéd, melyet valamikor — más, oh más időkben a maiaknál! — mi, az ország kis diákjai, mind könyv nélkül tudtunk. Bizonyára ma is nem egy öreg szívet dobogtat meg vagy szorít össze annak az utasnak képe, ki majd ezer év múlva nemzetünk nyomát fogja keresni ezen a földön. Egész gazdag szónoki irodalmunknak nincsen egyetlen terméke sem, mely a szónoki és költői művészetet az érzés és képzelet hevén oly összeforrottnak mutatná, annyira együtt szónoklatot, elégiát és ódát, mint ez a csodálatos költői szónoklat vagy szónoki költemény.

Szive legmélyéből szolt s a hazaszeretben, mely szavait átheviti és átragyogja, lelke együtt érzett korának és nemzetének lelkével. Áthatotta minden gondolatát, minden ta-

nulmányát, minden elméletét. Szellemével és culturájával nagy korának ama nagy vezeterei közé tartozott, kik mind, egész dicső sorukban, igen magasán állottak nemzetünk átlagos művelődési színvonala fölött. És csodálatos, hogy mégis hatni tudtak erre a nemzetre, sőt győzni ezzel a nemzettel. A problémának szent titka semmi más, mint az, hogy a nemzet érzésvilágának részesei voltak. Szellemükben a nemzeti ujjáalakulás képe uralkodott, de szívökben az örök, az örök-egy nemzeti érzés égett. Csak így hathattak ők, csak így hathatunk mi. Ebben rejlik talán a legnagyobb tanulság, melyet Eötvös a mi mai politikai, társadalmi és culturális törekvéseinkre sugározottat.

Születésének százados évfordulóján tisztelettel és hálával hódolunk Társaságunk egykori nagy elnökének emléke előtt. A század hódolata bizonyára át fog menni a magyar szellem jövő századainak hódolatába. Ő mondotta, hogy: «az az emlék daczol az idővel, melyet kiki magának emelt.»

BEÖTHY ZSOLT.

EÖTVÖS KÖLTEMÉNYEI.*

Eötvös pályájának első szakát mint egy virágdísz körítik költeményei.

Tömegük nem nagy, néhány iven húzódnak meg Eötvös műveinek kötetsorozatában; jelentőségre nézve a regények és az állambölcseleti művek a maguk nemében jobban kiválnak. S mégis mindamellett, hogy Eötvös egész irodalmi tevékenysége is csak egyik területe az ő közéleti munkásságának: hozzátartoznak e költemények Eötvös szellemi képéhez, még pedig nem árnyaló, hanem színező elemet visznek bele. El sem tudjuk képzelni a szépíró, a gondolkodó, az államférfi Eötvöst a lyrikus Eötvös nélkül, s a költemények még vonzóbbá, rokonszenvesebbé és eszményibbé teszik az ő harmonikus életművét. Az ifjúság kedves documentumai egy pazar szellem fejlődéstörténetében, egy ünnepileg hangolt léleknek külsőleg is ünnepi hangjai, nem egy közülök a magyar lyrának számottevő darabja. Mindenkép szükséges, hogy e jubiláris alkalommal foglalkozunk velök.

Eötvös verssel kezdte meg írói pályáját. Első kiadott műve egy kis verses színmű volt, *A kritikus apotheosisa*, Kazinczy védelmében, Bajza ellen, 1831-ből. Az a gyakorlat, melylyel a drámai jambussal bánik, mutatja, hogy a tizenhét éves ifjú a verselés első technikai kísérletein már túl van. Lyrai és kisebb elbeszélő versei közt az első, mely nyilvánosságra került, 1833-ból való. Ettől fogva tizenöt évig tart lyrai korszaka, harminczöt éves koráig. Látszik, hogy

* Felolvasta szerző a Kisfaludy-Társaságnak 1913 október 1-én Eötvös emlékezetére tartott ülésén.

nem könnyen szakadt el a lyrai múzsától. Viszont azonban nem is fogadta sűrűn. Egy-egy évre csak egy-két verse esik, némelyikre egy sem, a legbővebb termés öt-hat darab. Mindössze harminczhárom verse van kiadva; ezek közül is a maga idejében, az 1850-es évek elejéig, nem jelent meg több húsznál. 1847 után már csak egy verset írt.

Ez a csekély termékenység és korai elhallgatás, az akkori lyrának is concretebb, jellemzetesebb, élesebben színező irányban való fejlődése az Eötvös lyrájának önkéntességére és eredetiségére vonatkozó általános felfogást nem épen helyesen befolyásolta. Toldy, a ki különben melegen ír róla s mélységét, hevét a *Karthausi*éval közösnek mondja, egészben mégis a «classicisták epigonjai» közé sorozza Eötvöst.

Gyulai Pál tanúsága szerint maga Eötvös nem sokat tartott lyrai tehetségéről már ifjú korától fogva, s inkább mint regényíró és államférfiu érzett magában hivatást. Némelyek az 1840 körül divatozó úgynevezett «almanach-lyra» képviselőivel kapcsolatban emlegetik. Beöthy méltányló jellemzése irodalomtörténeti kézikönyvében, Voinovich és Ferenczi Zoltán részletesebb és elemzőbb elismerése Eötvösnek tőlük írt életrajzában mind nem oszlatták el eddig azt a sokfelé elterjedt látszatot, mintha Eötvös nem lett volna erős lyrai tehetség s talán inkább becsvágyból, mint lelki szükségből kísérletezett volna a lyrával.

Pedig az olyan tények, mint például az, hogy Eötvös kevés verse közt van egynehány, melyet mindenki ismer, s hogy ezek közt a *Búcsút* Gyulai a legjobb magyar ódák közé sorozza, arra készíthetnék a vizsgálódót, hogy e sommás itéletet egy kissé elemeire bontsa és megnézzze: nem csupán viszonylagos és részleges érvénye van-e e megállapításnak?

Részemről úgy látom, hogy Eötvös költeményei behatóbban tanulmányozva egészen más hatást tesznek, mint felületes olvasásra, s a nekik szentelt figyelem arányában nyernek értékben. Csak nem kell őket abstract kritikai szempontból nézni, hanem viszonyban szerzőjük lelki történetével, egyéniségével, többi műveivel, korával. Akkor e

sorok sokat mondanak nekünk. Becses adatokat szolgáltatnak költőjük belső történetéhez s viszont külön-külön reliefet, életet, jelentőséget nyernek Eötvös egyetemesen felfogott lelki világának és munkásságának keretébe állítva. Távoli analogiával élve az Eötvös szonettjeinek nevezhetők őket.

Hogy egy lyrai költő egyszerre elhallgat, az nem ritka jelenség, s akármilyen termékenység mellett is megtörténik. Épen Eötvösnek egy kortársa és számos akkori magyar költő mintaképe, a német Uhland is példa erre, pedig Uhland a formának is mestere volt és könnyen írt. Eötvös kiterjedtebb munkássága mellett a korai elhallgatás egészen érthető. De kis termékenységének sem a lyrai ihlet hiánya volt az oka.

Egészen félre kell tolni azt a vélekedést, mintha Eötvös lyrájának nem lett volna bő forrása.

Ne hivatkozzunk Eötvös szónoklataira, gondolataira, melyekben minden szónak erős hangulati kísérete, úgyszólván lyrai mellék-zöngéje, van. Elég hivatkoznunk a *Karthausira*. Hiszen e könyvben egy érzelmi tenger hullámzik! Minden lapján prózai formában is megannyi költeményt kapunk, az egész regény pedig egy hatalmas lyrai gyűjtemény, melyhez fogható kevés volt költészetünkben. Ez az áradó lyrismus magával ragadta a kortársakat, az érzelmek e szabad ömlése serkentő példa volt egy Petőfire nézve s előkészítette az ő nyíltszívűsége számára a lelkek fogékonyságát. A ki a *Karthausit* írta, annak a lelkében ne lett volna lyrai ihlet, érzelmi mozgalmasság? Hát kinek, vagy hánynak a lelkében volt több?

Inkább azt kell megállapítanunk, hogy Eötvös lelkének nagy érzelmi reservoirjeja költeményeiben nem találván elég teret és alkalmat a lefolyásra, más irányokban tört utat, s mindenekeelőtt a *Karthausiban* ömlött ki.

Eötvösben kivételes mértékben megvolt a lyrai költő két nagy adománya: az érzelmi élet gazdagsága, és az eszmék bősége. Valami más, gátló oknak kellett lennie, egynek, vagy többnek, a mi nem engedte dús lyrai erét megfelelő önkéntességgel érvényesülni.

Természetesen azt a képzetet is ki kell rekeszteni, mintha az Eötvös verseiben kifejezett érzések nem volnának egészen sajátosak és önkéntesek. Ez csalódásnak bizonyul, ha csak egy kissé mélyebben nézünk is a versek külső burka alá. A külső talán nem képviseli eléggé az érzelmek eredetiségét, de minden költeménye érzelmi tartalmának származását igazolni tudjuk Eötvös egyéb műveiből és egyéniségéből. Minden versében az ő lelkének egy darabját ismerhetjük fel.

Hogy bizonyos közös vonásokat találunk az ő érzelmi állapotai és más, hazai, vagy külföldi költőké között, az természetes lesz. Vannak általános szellemi folyamatok, a melyek sodrát az egyén felhasználhatja, de ki nem kerülheti. Eötvöst is érték részint az egyetemes európai, részint a nemzeti közösség lelkében végbemenő efféle folyamatok, részint a való élet, részint az æsthetikai élet körében, több irányból érkező és több irányban haladva is.

Mikor Eötvös mint ifjú, a közélet küszöbére lépett, Európa a juliusi forradalom hatása alatt állott. A szent szövetség félelmes varázsa megtört, a népek fellélegzettek, a gondolat, az írás, az akarat ismét szabadnak tetszett. Magyarországon Széchenyi kezdte hirdetni a modern átalakulás evangéliumát. Megkezdődik a reformmozgalom. Politikai, társadalmi, irodalmi téren új szükségletek, új törekvések mutatkoznak. Eötvös, a kinek műveltsége nemzetközi volt, e törekvések szolgálatába lépve, helyzeténél fogva mintegy utalva volt arra, hogy a nyugateurópai lelki folyamatokat, törekvéseket, gondolatokat, izlésformákat közvetítse. Hazai költőink közül azok irányához csatlakozik, a kik maguk is nyugateurópai izlésben dolgoztak, még áldását veszi Kazinczynak, hatást vesz Kölcsyétől, a kinek lelkével az övé rokon, s a kinek prózáját szónokias, hangulatos és numerosus hullámvásában ő is követi. A nyugat nagy költői közül érzi Rousseau és Goethe és tanítványaik hatását, de friss lelkesedéssel csügg a francia és a német romantikusokon és a romantikusok folytatóin. Rajong Hugo Victorért, s ünnepli költészetének actualis érzékét, a mai kor szükségleteinek költői értékesítését. Tőle veszi át és fejleszti

tovább elméletét a költészet feladatáról, mely abban áll, hogy foglalkoznék a kor nagy kérdéseivel, mert ha elszakad tőlük, kedves játékká süllyed. A költemények belső idomára, de főleg külső formájára nézve a német költészet belformái, rhythmusai élnek és zsongnak lelkében. Teli fejjel és teli szívvel lép be a magyar közéletbe és irodalomba. És ir drámákat és verseket, majd regényeket és politikai műveket. Semmi sem látszik tehetsége számára lehetetlennek, míg a természetes kiválasztás itt is meg nem történik.

Első költeménye *A megfagyott gyermek*. 1833-ban írta s 1835-ben adta ki. E költeményt nem szabad mint egy érzelgős, elnyújtott és németes hangú balladát elintézni. E vers Eötvös meleg, érző, részvevő szívének kiáltása az emberek részvétéhez az árvák, a szerencsétlenek, a szenvedők érdekében. Benne van Eötvös nemes és érzelmes altruismus. Első hangja a szenvedés ama költészetének, melyet oly következetesen folytat. Az első könyfakasztó költemény. Mennyit fog még a *Karthausi* fakasztani! A magyar lyrában itt jelenik meg először az árva; itt van először felterjesztve az elhagyottak iránti részvét. A tendentia nincs benne kifejezve, s ez szerencse. A mit a költő Hugo Victor-nál látott: az élet küzdelmeinek és szenvedéseinek költői bemutatását, azt megpróbálta s a költemény ennek a modern szükségérzetnek a megnyilvánulása. És szükségét pótolta. Ezt bizonyítja roppant elterjedése a magyar műveltek körében. Megmozdította ezrek és ezrek szívét s egy sereg altruista érzelmet erősített meg. Sentimentalismusára nézve megjegyezhetni, hogy nincs benne több érzelmi elem, mint például a Jókai *Koldus fiújában*; hanem mindössze kevésbé konkrét, kevésbé reális, továbbá egy kissé idegenszerű, mert rhythmusa német és nincs helyi színezet, a falusi gyermek nem eléggé falusi, hanem inkább városi. Az előbbi sajátosság, t. i. a rajz általános volta a költő céljával függ össze; általános emberi érzést akart kifejezni. A vers valójában burkolt lyrai költemény.

Nem mondom azt, mintha a valóságosság csekélyebb foka és az idegenszerű elrajzolás nem volna hiánya a költeménynek. Sőt épen itt akarom mindjárt érinteni azt a

két hiányt, a mi többször ismétlődik: a phantasia viszonylagos elmaradottságát az érzéshez képest s a genuin magyaros kifejezőmód hiányát.

De minden költeménynek megvan az æsthetikai értéke mellett mintegy forgalmi értéke. Ezt a hatás nagysága határozza meg. És *A megfagyott gyermek* tényleges forgalmi értéke igen nagy volt s igen sokak lelkében hagyott mély nyomot.

Érdekes a következő versek sorozata:

A remete, későbbi czimén: *A nyugalom* (1834-ből, megjelent 1838-ban) egy remete alakjában a szenvedésektől zaklatott szív agkori megnyugvását festi, de új felzajlását is, a mint egy gyermek az ősz férfinak rózsákat hoz ajándékol, melyek felidézék ifjúkora emlékeit. Ismét könny és ismét szenvedés. Eötvös költészete a szenvedés irányában halad. A különbség az, hogy itt tisztán egyéni szenvedés van szóban, melyet a társadalom nem is enyhíthet. A költeménynek burkolt tendenciája sincs. Alaphangulata abból a gondolatból fakad, hogy szenvedéseink végig kísérnek az életen, nem ülnek el egészen s a legártatlanabb ok újra felkavarja a szív békéjét. Ez a szemléleti mód fontos tünet Eötvös lelkivilágának fejlődésében. Még egy nem rég írt vigjátékának, *A házassulóknak* egyik alakjában komikusnak tüntette fel és kigúnyolja a sentimentalitást és a fiatalembert, a kinek a szíve csak akkor örül, ha szomorú lehet s a kinek gyámatyja így szól: «Ne tedd tenmagadat nevetségessé; úgy állsz előttem, mint egy agyonlövetlen Werther. . . Egyéb férfiség nincsen benned, mint az, hogy az asszonyokat szereted, mit asszonyok nem tesznek.» És ugyanott szerepeltet egy sentimentális nőt is, Rózsát, a ki a Természet emberét olvassa, a holdvilágot emlegeti, melynek elmondja keserveit és akkor örül igazán. Ugyanaz az Eötvös néhány év mulva meg fogja írni a világ egyik legérzelmesebb regényét. És *A nyugalomban* már egy lépést tett a *Karthausi* felé: *A remete* alakjában, conceptiójában és hangulatában már benne van a *Karthausi* csirája. Az embernek okkal vagy ok nélkül, gyakran épen ok nélkül szenvednie kell s a kire ez a sors van mérve, arra nézve

nincs szabadulás, senki rajta nem segíthet, a mi vigasztalhatná is, csak búsitja. Egyébként a leleményben ismét gyermekképzet van s vele szemben egy erős ellentét, az agg remete.

Hogy változás történt Eötvös lelkivilágában, arra bizonyosság a harmadik költemény, melynek motivuma és czíme már csakugyan a *Holdvilág* (1834). Ebben a maga lélekállapotát olyannak jelzi, melyre jótétemény a nyugalom, melyet a holdvilágos táj szemlélete ad neki. A költemény compositiója jellemző. A költő nem marad meg e subjectiv érzelem kifejezésénél, hanem általánosít, egy képet vesz az emberi életből s ennek az érzelmi tartalmát viszi bele a természeti képbe. Így folytatja ugyanis:

Mint ha aggnak homlokára	Úgy talál e föld nyugalmat,
Hint ezüstöt az idő,	Ha a nap lement,
S nyugalmat nyer végtére	És a holdvilág magasról
A sokáig szenvedő:	Rá ezüstöt önt.

A subjectiv élménynek ebbe a természeti képhez kötött gondolatba való általánosítása már a *Gondolatok* testvérévé teszi e költeményét. Ez különben első verse, a melyben egyenesen a maga szenvedését érinti.

Egyelőre csak érinti, csak mintegy sejteti *A sajka* címűben is (1835). A sajka képét festi három kis versszakon át, a mint az éj csendjében a part felé közelg a néma tó fölött s a lapátütések egyszerre elhallgatnak, mert a sajka a parthoz ért s ott pihen a hosszú út után.

Ekkép haladsz te, árva szív,
Homályos útadon;
Majd egykor megpihensz te is,
Nem ösmert partokon!

Rövid, hangulatos kis költemény. Helyes észrevétel, hogy az előbbivel együtt hasonlít a német sváb költői kör dalaihoz; de ezt mondani nem elég róla. Ez a költemény is rokon az Eötvös későbbi *Gondolataival*. Ez is egy dallá formált *Gondolat*. A végső stropha annyira discreten alanyi, hogy akár általános érzelemnek is lehet érteni azt, a mit mond. Éjszaka, csend, hold és megpihénéssel biztatott árva szív itt is a tartalom, mint Eötvös előbbi verseiben.

A költemények ez egész sorozatán átvonuló fájdalmas hang szinte kívánja a magyarázatot. Mi az oka? Honnan ered? Már alapjában is borús lelki dispositióból? Alig, hiszen Eötvös, mint adataink beszélnek, első ifjúságában egyenesen vig lelkű volt. Vagy az akkori sentimentalismusból és a sentimentális irodalomból, melynek hatása Eötvös rendkívül érzékeny lelki szervezetét minden különösebb élményi ok nélkül is borusra hangolhatta? De ő *A házasulók* írásakor öntudatosan mint betegséggel, vagy legalább mint affectatióval bánik a sentimentalismussal s lehetetlen, hogy a mit ott tudva kifiguráz, abba a lélekállapotba ő maga is beleessék, ok nélkül, ha csak azt nem tesszük fel, hogy a vígjáték illető alakjához magáról vett modellt s környezetének róla tett észrevételeit használta fel. Ez nem volna lehetetlen, de a vígjátékban elfogulatlan jókedv érezhető, a mi az első évekbeli költeményekben sehol sem mutatkozik. Schopenhauer még akkor otthon sem hatott, eszméinek nem is látjuk analogiáit Eötvösnél, pedig ha hangulati hatást vett volna tőle, akkor eszméi iránt is mutatott volna fogékonyságot. Leginkább szívbeli veszteségekre és csalódásokra gondolhatunk. De Eötvös személyes viszonyait sokkal kevésbé ismerjük e korból, semhogy az alkalmi okot pontosan megjelölhetnők. Mindez együtt: érzelmessége, a kor szellemében és irodalmában keringő pessimistikus hangulatok, bánatos élmények s még egy: az ifjúkor pangó energiája terelték mindinkább abba a mélységes érzelmességbe, a melybe a *Karthausi* mintegy belesülyedt.

Másnemű themát dolgozott fel a *Dalnok és királyban*. Mindkettő a tengerbe vész; az agg király búsan, mert dícsetlen sirba kell szállnia s tudja, hogy a nép el fogja felejtetni; az ifjú költő dallal az ajkán, mert gyönyört talált kedvesénél, szeretett, énekelt s ez elég volt neki. Mikor vész után a tenger nyugodtan áll megint s «a holdvilág felkelve, reá ezüstöt hint», a költő friss babérja a víz tükrén fennúszik, míg a király koronája a tenger fenekén van eltemetve. Elmondhatni itt is, hogy a sváb költők kedvelt szembeállítására van előttünk a *Dalnok és király*

történetében, mely azt a gondolatot fejezi ki, hogy a költészet több boldogságot és maradandóbb dicsőséget ad, mint a hatalom. A *compositio* rokon Eötvös több más költeményével: nem annyira mesét ad, mint situációt, mert a mese csak addig kell neki, míg az ellentétet, a gondolatot ki nem emeli belőle, a mi azután van, vagy a mi odáig van, az nem érdekli.

Épen a *compositióra* nézve feltűnő fokozatosságot is mutatnak ez első költemények. Az első még elbeszélés-szerű, de közel áll egy nyugvó situációhoz. A második éppannyira képnek mondható, mint elbeszélésnek. A harmadik már egy vázlatos képpé rövidült, mely egy hangulatos reflexiót fejez ki, mintegy Eötvös-féle gondolatot. Ez mutatja, hogy Eötvös nem annyira mesét keres, mint képet s a képben is inkább a gondolatot és a hangulatot. A képnek pedig megelégszik a vázlatával, nagyobb realismussal és részletességgel nem dolgozza ki. Az utoljára említett költeményben némiképp ismét egy kis történet van elmondva, de az mellékes, a fő a gondolat, mely a végső képből kisugárzik.

A tolmácsoló képzetek ismétlődése kétségtelenül a *phantasia* megkötöttségére vall. Ismétlődik a *compositio* ellentéti eleme is: vész és pihenés, agg és gyermek, költő és király stb. Még inkább hasonlóak a hangulatok; a pihenést az elmulás adja meg, az aggkor, a halál. Ez a *borus* vigasztalás jellemző a költő e korbéli lélekállapotára.

A *Bedgellert*-ben a *kromlech* alatt örök álmát aluvó velsz vitéz és a kő felett kesergő pásztorfiú az emberi szenvedés közös és örök voltát jelképezi. Keserv az ember élete: hős vagy pásztorfiú, a hajdankori és a mai ember sorsa egyaránt ez.

Szinte meglepő ez általános emberi érzelmek és e melancholikus hangulatok után a *Búcsú*, 1836-ból. Eötvös az általános emberi területekről hazajön, épen úgy, mint később a *Karthusi* után írt regényeiben. Akkor jön haza, mikor különben külföldre indul. Akkor eszmél legjobban magyar voltára. E költeményben friss hang van. Fájdalomról szól ez is, de nem világfájdalomról, hanem magyar fájdalomról

és nem csüggeteg lemondással, hanem a lelkesedés és hit erélyével. Ezt a magyar fájdalmat szebben senki sem határozta meg, mint ő.

Az ég egy kincset ad minden hazának . . .

— — — — —
 Hellásznak kincse egy elomló rom
 Tied, hazám, egy szentelt fájdalom.

Ez a szentelt fájdalom a magyar föld különleges varázsa, mely drágábbá teszi a költőre nézve a külföld minden szépségénél. Rákos az enyészet jelképe, Buda maga a nemzeti nagyság sírköve, Mohács jel nélkül is a gyászt hirdeti; mind a három ama fájdalom emléke. S ez a fájdalom nem múlhat el, míg a Duna itt foly és magyar lakik partjain. A Budánál, Mohácsnál, Nándornál elfutó folyam talán a haza könyeiből telik ki. A kép erős, olyan, mint Vörösmarty és Petőfi merészebb képei; de érezzük a motivumául szolgáló indulat igazságát. A nemzeti fájdalom e szép kiemelése s az a gondolat, hogy épen szenvedéseiért kell még forróbban szeretni a hazát, egyéni varázst ad a költeménynek, s Eötvös lelkét érezzük benne. S meleg és megkapó közvetlenséggel tör ki belőle a szent vallomás:

S oh én szeretlek néma bánatodban,
 Hazám, szeretlek könyeid között,
 Égőn szeretlek özvegy fátýolodban,
 Nehéz keserved melybe öltözött.
 Bájlón mosolygsz, mert bár sorsod kemény,
 Él még a sír felett is egy remény.

Ez a reménysugár enyhíti a fájdalmat és fokozza büverejét. Ezzel a reménysugárral indul a költő vándorútjára.

E költemény, mely egy évben keletkezett Vörösmarty *Szózatával*, Eötvösnek első költeménye, melynek helyi színe és hazai zamatja van, s egyúttal első, mely erősebb egyéniséget mutat be. Egészen modern hazafias költemény. Személyes élményből indul ki, s onnan nem a reflexió felé halad, hanem a reflexiókon keresztül az érzelem felé emelkedik, mely egy szerelmi vallomás bensőségével kap meg. Ilyen konkrét és egyéni módon, ilyen élményszerű közvet-

lenséggel 1836 előtt mások sem fejezték ki a hazafias érzést; Eötvös itt új változatot kezdett a magyar hazafias lyrában, melynek magasztos, ünnepies alkotásai mellett is ez a bizalmasabb, újszerűbb hangulat mély hatást tett és hatása tartós maradt.

Most bukkannak fel Eötvös versei közt a szerelmi vonatkozásuak. Az első, *Az élet fája* (1837), csak tünődés: vajjon az élet fája, a szerelem, milyen gyümölcsöt ad neki; az érzés mintegy elhúzódik a kép mögé, reflexióvá alakul, s a különben csinos és kedves lelemény nem tesz erősebb hatást. A másik, a *Szörnyen szép*, Eötvösnek különben kevés szerelmi verse közt a leglázasabb, legszenvedélyesebb, bár a mámor közvetlen hatását nagy mértékben csökkenti a szélesen kirajzolt hasonlatok sora, melyekkel érzékeltetve van. A szenvedély izgató veszélyeinek rajza után jól hat a szilaj felkiáltás:

Mit bánom én? Oly szépek a veszélyek,
Gyönyör között ha halhat a kebel.

A *kísértet* (1837) kecses leleménye az, hogy a leszakított rózsza piros színe kísérteni jár fel a szép leány arcának havára. A románcznak jellemző sajátossága nincs.

A *vár és a kunyhó* ismét legismertebb és leghatásosabb versei közé tartozik Eötvösnek, egyúttal az, melynek célzata leginkább nyilvánvaló. Népszerűségét inkább is tendenciájának, mint költői szépségeinek köszönhetette, mely utóbbiak nem hiányzanak, de nem is nyilatkoznak jellemzőbb erővel. A cél kedvéért a költő lemond a merőben költött mese valóságosává tételének is több eszközéről. A paraszt hosszas beszéde a gróf előtt a költőé, s az elszakított szerelmesek egymás mellé temetése symbolumnak szép, de a költeményben lélektanilag előkészítve nincs és inkább szeretjük, mint tudjuk elhinni. De a költő nagy nyomatékkal fejezi ki újra meg újra az alapgondolatot, hogy kunyhóra és palotára az Istennek egy napja süt, a szerelem üdve és keserve s a szív gyásza, egyáltalán létünk emberi tartalma grófnál és jobbagynál azonos. A költő demokratiai felfogására nézve jellemző, hogy a jobbagy apa nem a tör-

téneti múlt értékét tagadja, hanem arra hivatkozik egész büszkeséggel, hogy abban a multban az ő őseinek is érde-
mes része volt. A költemény e nemes demokratiizmusa ép
annyira a kor szellemét fejezte ki, mint Eötvösét.

A *Remélj* című «Máriához» intézett költemény érde-
kes abból a szempontból, mert mikor a reményevesztett nőt
a szenvedésben tapasztalt szív részvételével vigasztalja, nem-
csak annak a lélekállapotával, hanem a magáéval, a maga
szenvedéseivel is foglalkozik, s két lélekre világít rá.

Magam vagyok. Ifjú és elhagyatva
E nagy világon, hol szeretni kell.
Ki bánja ezt? Ők sorsomat irigylik,
S e puszta fényt nem ismert terhivel.
Én bús vagyok; de te, ki még szerethetsz,
Kit gyermekek mosolyganak körül,
Ki jó maradtál, mondd, mért nem remélsz te?
Ki még szeretni tud, az még örül.

A *tokaji hegy* (1838), mely egykor tüzet hányt s most
lángnedvű bort terem, a magyar nemzet symbolumává lesz
egy lendületes kis dalban.

Képed ez, te árva nemzet,
Mely elvesztéd fényedet;
Oh, de mondd, hát könnyeidben
Lángol-e még szent tüzed?

Egy egész elnyomott nemzet iránti rokonszenv, az el-
nyomók iránti nemes haraggal, szinte szokatlan pathosszal
nyilatkozik A *befagyott Visztulához* című, még 1838-ban
írt, de akkor ki nem adhatott allegoriájában. Az összhangos,
kerek alkotás, végig emelkedő hangú költemény hatását csak
az csökkenti, hogy a benne kifejezett jóslat hiúnak bizonyult.

Az *Álom* című rövid költeményben (1839) az elmúlt
szerelem gyönyöre és bűja után sóhajt vissza érzelmesen és
melegen:

Oh álom volt a rózsá s a tövis,
Álom, mely többet vissza nem jövend.

A *nap mikor* című kis dal A *tokaji hegygyel* rokon-
szerkezetű és tartalmú hazafias töprengés, de okoskodóbb és
hidegebb, benne a symbolumok alkalmazása mesterségesebb.

A *Molnárleány* alapmotivuma nagymessziről rokona Uhlandnak *Die Mähderin* című románczáéval, de se a situatio, se a hang nem afféle. Eötvös románcza mintegy elvontabb is. Különben szerencsés párhuzamban festi a tárczavölgyi szép molnárleány szive történetét a természet változásával; tavaszi büszke virulását és őszi bánatos hervadását. A költemény mély érzelmességét bizonyos genreszerű könnyedség igen vonzóvá teszi. Az elhagyott leány képe Eötvös kedves motivumainak egyike.

Kevésbé sikerült a *Szerencse s nyugalom* című költemény, mely azt ábrázolja, hogy állandó nyugalom nincs, örök a változás a természetben és az emberi szívben. De a természet változását igen szélesen festi, az emberi szívnek kevés hely marad s Elvirával, a kihez a végső stropha fordul, inkább életnézetet, mint érzelmet közöl.

Legutolsó és legszebb szerelmi költeménye a következő, mely *Elvirához* van címezve (1839). Hevesen tör ki belőle a vallomás:

Szeretlek! — oh vagy mért ne mondanám ki,
Mit évekig kinosan érzék,
Mi szívem átka volt, szívem reménye,
Vigasztalóm, s mi által szenvedék!

Az indulat nem kevésbé erős, mint a *Szörnyen szépben*, de a két évvel idősebb férfi vallomásában több a lélek heve, mint a vér heve. Lelke egész tartalmát: lelkesítő ábrándjait és kinzó kétségeit, bánatát, örömét, törekvéseit és aggodalmait tárja föl imádottja előtt s megértést kér tőle. Megértést különösen eszméi iránt is.

Megérteni e szívet bánatában,
A mit reméltem, s a mit szenvedek;
S ha majd a nép megindul szózatomnál,
Titkon elmondani: én értelek!

Akár viszonozza érzelmeit az imádott nő, akár nem, de legalább megértse.

Ha boldogabb utódok majd kivítták.
Miért korunk hiába küzködött,
S ha visszanéznek hálás érzetökben
Tán megneveznek a dicsők között.

De ha felejtés lenne is díja életének s ábrándjai nem létesülnének:

Te ne felejts el sírom éjjelében,
Gondolj reám, ha majd már nem leszek:
Czélom magas vala, bár el nem értem,
S dicső vagy névtelen — szerettelek!

Mindenesetre érdekes okirata Eötvös lelki történetének; első nyilatkozata abban az irányban, hogy küldetést érzett magában, közre akart munkálni a vezetők közt, vagy épen mint vezető a nép megváltásán s eszméiért való hevélete még szerelmi elragadtatásába is belevegült. Ez ismét sajátosan Eötvös lelkére valló tünet, melyben eszme és érzés, köz- és egyéni érzelm oly szorosan összefonódott.

Küldetésében való hite ettől fogva uralkodó elem lesz lyrájában, a vele járó lelkesedéssel és kétségekkel együtt. A *Karthausi* előtti lyrai szakasz bezárult. Az erélytelen panasz, szenvedés és önvád egész felgyülemlett hangulat-tömegét kiárasztotta a költő ebben a sajátos regényében. Az életben megnyitlak számára a cselekvés, az országos közhatás sorompói, az 1839—40-iki országgyűlésen és a közéleti irodalomban. Érezte a maga értékét s tapasztalta fellépésének hatását. Egész lyrájában több lesz az erély, tisztultabb, férfiasabb a hang. Ez időből írja róla Miss Pardoe, hogy néhány évvel ezelőtt fénylő és lehetetlen álmokat ápolt az egyetemes szabadságról és boldogságról, de szerencsére ítélőképessége nem volt kisebb, mint lelkesedése s mert lassankint megtanulta, hogy némi bizalmatlansággal tekintse világot átölelő tervét az egyenlőségről, nézeteiben mérsékeltebb és gyakorlatibb lett. De a mit el akart érni, még mindig igen sok volt, az akadályok és veszélyek igen nagyok s Eötvös lelkét olykor végletes izgalmak felé ragadták. A küzdelemnek nem csupán gyötrelmeit érzi ezután sem, hanem töviseit is, de nem merül el többé panaszos érzelmeibe, hanem erős visszahatással fogadja a szenvedést.

Épen a gyötrődés sír fel «Maholnap sír takarja Elfáradt szivemet» kezdetű versében is (1841).

Nem volt oly könnyü éltém,
Mint mások képzelék;
Higgyétek, jobb volt nékem,
Hogy jókor elmenék.

E belső vívódás lelkének gyakran rendkívüli fájdalmakat okozott. Ezeknek a terméke a *Boldogság* című vers ironiája, melyben a maga lényének mintegy a visszáját mutatja be mint kívánatos példát.

Boldog az, ki e világon
Senkit nem szeret,
Élvez, mit az élet nyujta,
Élvez és megvet.

Egy kell a boldogsághoz: légy szívtelen. Élvezd a jelent, ne teremts bús ábrándokat.

Mindez mély lelki élmény, nem utánczott hangulat, Eötvös énjének hangja.

De a mit előbb csak félszavakkal mondott meg, belső vívódásainak okát, azt egy 1846-iki költeményében világosan és ritka erővel fejezi ki. Igazolja költeményeinek, regényeinek komor alaphangját. *Én is szeretném*, úgymond, nyájasabb dalokban üdvözleni a szép természetet, kedvesem szeméről szépeket dalolni, bort és hazát énekelni szépen zengő sorokban.

De engem fölver nyájas képzetimből
Komoly valónak súlyos érczkara;
Fajom keserve hangzik énekemből,
Dalom nehéz *koromnak jajszava.*

Mit ezrek némán túrva érzének,
Eltölti égő kinnal lelkemet . . .

S ilyen legyen dalom: egy villám fénye,
Egy könny, kimondva ezrek kínjait;
Kit nem hevít korának érzeménye,
Szakítsa ketté lantja húrjait!

Ugyanaz a dogmává erősbödött meggyőződés ez a költészet feladatáról, a költői ékesszólás hevével kifejezve, melyet a *Falu jegyzőjében* így formulázott: «Van az írónak egy magasabb feladása. A költészet kedves játékká aljasul,

ha a kor nagy érdekeitől különválva, nem a létező hibák orvoslása, nem az érzelmek nemesítése után fárad. ... Ki magas helikonokról, félistennek képzelve magát, kora szenvedéseiben csak művészi studiumok tárgyát látja, s míg a föld vérben áll, s az egész emberi nem vajudasok között új életnek indul, virágok-, s a langy esti szellőről énekel: azt bámulhatjuk hideg magasságában..., tisztelet s szeretetünket azonban csak az érdemli, kinek Isten szívet adott, hogy embertársai szenvedéseit megérthesse.»

Fajának keserve, korának jajszava hangzik főleg ekkor írt regényéből: *Magyarország 1514-ben*. A lyrában ezt a feladatot csakhamar mások vették át. De, hogy a kor válsága mily lelki feszültségben tartotta, annak ez a költemény is egyik jellemző emléke.

Utolsó lyrai évéből, 1847-ből való legvégletesebb, legkeserűbb költeménye: *Oh lennék felhő...*, mely ezzel végződik:

Lennék bármi — felhő vagy fergeteg,
Féreg vagy tölgy — csak ember ne legyek!

Ez a hang bizonynyal közéleti zaklatások és csalódások visszhangja, s Eötvös érzelmeinek egyik határa, a hol már az embergyűlölettel kaczerkodik.

De ugyanez évből való két harmónikus költeménye, mindegyik gyöngye az Eötvös lyrájának. Az egyik a *Mohács*. Rövid, kerek és bensőséges, mélyen érzett költemény. Mohács mezején zöldebb a fű, illatosabb a virág, szebb a kalász, mert Isten áldása van a szent határon, melyet honfiszívek ereje áztatott.

Oh ne sirasd meg annak végzetét,
Ki a hazáért adta életét!
Édesen alszik anyja kebelén,
Áldások őrzik csendes nyughelyén.

Mely a hazáért élt, a hű kebel,
Földjét termékenyítve hamvad el;
És szelleme a sír körül marad,
Tettekre intvén az utódokat.

Nem elősejtelve volt-e az ő érzékeny lelki műszerének, hogy annyit foglalkozott Mohács képzetével, s hogy mintegy előre megírta a vigasztalást a hazáért elesendőkért?

De még szebb a *Végrendelet*, Eötvös ifjúkori verseinek záródarabja, melyben egyéni és közéleti érzései, pályájának foglalata és szelleme egy friss meghatott érzelembe felolvastva, néhány strophában megható egyszerűséggel és nemes művészettel vannak kifejezve.

Ha majdan átfutottam
Göröngyös útamat,
S hová fáradtan érek,
A sír nyugalmat ad :

Márvány szobor helyébe,
Ha fennmarad nevem
Eszméim győzedelme
Legyen emlékjelem.

Sírja látogatóitól dalt kér.

Magyar dalt, lelkesítőt,
Melynél a szív dobog,
Tán halva is megértem,
S keblem hevülni fog.

És sírjátok egy könnyet
Barátotok felett:
Dalt érdemelt mert költő,
Könnyet, mert szeretett.

Tulajdonkép az egésznek kellett volna idéznünk, mert az egész oly egy, hogy egyetlen szó elvétele is már rontás a költemény finom szövetén.

Eötvös lyrai művészete ime fejlődésben volt, s magasabban állt, mint bármikor. E versével mégis elbucszott a lanttól. Az a költő, a kinek művészetét és hivatottságát épen ez évben ő méltatta egész jelentősége szerint: Petőfi, eljutott ereje teljességébe, s volt a ki hangot adjon, merész képzelettel, magyar izlésben a kor lelki mozgalmainak. Eötvös még csak egy költeményt írt, sokkal később, 1863-ban, *A zászlótartót*, melynek allegoriája azt az eszmét érzékíti, hogy a nemesség történeti hivatása a nép kezébe ment át. A kritika kifogásaiból csak azt ismerjük el, hogy

a költemény egy kissé hosszás, de anachronismusa inkább csak allegoriaszerű: a mohácsi vész a szabadságharc helyett szerepel. De számos részlete és etikai tartalma a legnemesebb magyar hazafias költemények közé emeli.

Ha azt a néhány apróbb verset idevesszük is, melyek eddig említetlenül maradtak, melyek egyike másika olyan, mint egy megverselt Eötvös-féle «Gondolat» (pl. a *Tanács*), s melyek közt az *Újszülött gyermek halálára írt költemény*, és *A múlt* érzelmes, formás dallá érlelt reflexiók, az *Osz* pedig az egyéni lyra egyik érdekes kísérlete: az kétségtelen, hogy e költemények nem adják Eötvös egész lelki történetét. Nem tükrözik kedélyének minden oldalát sem. Hiányzik lyrájából a szatira, a humor, a mire pedig a *Falu jegyzőjében* erős tehetséget mutatott.

Az azonban, a mit e költeményekben veszünk, mind benső kapcsolatban van Eötvös egyéniségével. Azok az ő lelkéből fakadtak s nem utánezatok. Hatás van rajtuk, de min nincs? Az érzelmek csalhatatlanul és követelőleg Eötvöséi.

Honnan van tehát érzelmi gazdagsága mellett is költészetének többször érezhető halványsága, közvetettsége és aránylag nem nagy hangterjedelme?

Eötvösnek két elsőrendű lyrai tulajdonsága van: a gazdagság érzelmekben és eszmékben, s a könnyűség associációjukban. Ezekhez képest Eötvös képzelete aránylag visszamaradt. Inkább szemlélete erős, mint képzelete. Kevés költeményében is számos képet ismételt, s gyakran él közhelyszerű képekkel, bár új vonatkozásban.

E mellett kisebb mértékben volt meg benne a kritikusnak egy szükséges kelléke: a dalformában, a rhythmusban való gondolkodás, a gondolatnak a nyelv muzsikájába való önkéntelen átömlése. Ennek valószínűleg kettős oka volt, egyik az, hogy Eötvösnek nem volt egyetlen anyanyelve, a mint nincs is verseinek különösebben magyaros zamata; a másik ok pedig az, hogy Eötvösnek a gondolatközlésre szolgáló lelki organismusa már mintegy eleve is inkább a prózai formára volt berendezve. Az ő mondanivalói többnyire reflexiók, az érzelmek rendszerint gondolatokkal van-

nak összenöve s elvonás, általánosítás felé mozognak. A prózában van otthon, az ő körmondataiban, melyeknek egyéni stilusa van. Érzelmeinek hullámszása ritkán gyűrűzik úgy, hogy lyrai formát követeljen, szivesebben hömpölyög a próza szélesebb formáiban. Ha versben szólal meg, áthatólag sok energia fogy el az átvitelnél, mintegy a közeg ellenállásán. Így megy veszendőbe a hatás jórésze.

A színező képzetek kisebb készletének és csekélyebb realismusának, továbbá a technika nehézkességének következménye, hogy érzelmei is kevésbé látszanak eredetieknek, mint a minők valóban. Ennek a következménye, hogy keveset is írt. Létrehozni a lélekben a hangot, de nem közölhetni a hangszereken másokkal úgy és azzal a jellemzetességgel, a mint maga érzi: a művészre kétségtelenül nem lehet ösztönző hatású.

Gondolati gazdagsága, reflectáló hajlama is gyakran útjában van a lyrai emelkedésnek. A gondolat gyakran elnyomja az érzést. Lyrai versei közt több az objectiv, mint a subjectiv tartalmú, több a reflexiós vers, mint a dal vagy az óda.

A gondolat cultusa nemcsak hajlam, hanem szinte programm nála. Már a 30-as évek elején jelét adja az «alapmondatok» alkotására irányuló becsvágyának. Ez, főleg Goethe hatása alatt, kora több írójával közös. A vele egy évben született Hebbel 1835-ben kezdett *Naplójában* épen úgy jegyzi és gyűjti gondolatait, mint Eötvös, mintegy szellemi kincstárba. A foganásban a vezérszerep rendszerint nem a külső élményé, a friss benyomásé, hanem valami belső, állandó lelki mozgalmasságé, mely mintegy várja, hogy a legcsekélyebb alkalomra lecsapódjék. Ez az alkalom, ez a külső, tárgyi támaszték, gyakran nem is kívülről érkezik, sokszor a költő maga vetíti ki egy reproducált élményből. Minden elbeszélő költeményének meséje ilyen projiciálás eredménye: *A megfagyott gyermeké, A vár és a kunyhóé, A dalnok és királyé, A zászlótartóé*, stb. Kész az eszme s hogy realizálhassa, gondol ki hozzá történetet. Ritkábban kapcsolódik külső élményhez a gondolat, mint a *Bedgellertben, A tokaji hegyben*. Néha még a pathos is így teremt ma-

gának külső élményt, mint a *Befagyott Visztula* képét. De hogy a pathetikus érzés nála friss élményekhez fűződve, mire képes, azt a *Búcsú* is tanúsítja.

Mindent összevéve, Eötvös lyrája aránylag önálló helyet követel a magyar költészet történetében. Modern hangulatok és motívumok voltak benne, egyéni élményekből fakadtak és a vajúdo nagy kor hangulatait fejezik ki.

Petőfi közvetlen előzőinek Vörösmarty után egyik legjelesebbike. A lánczolatban mintegy Kölcsey és Petőfi közé esik. Erős kapcsolat a korrallal, erős törekvés az egyéniség felé, modern felfogás, emelkedett érzület, egy élet egész irányát éreztető költői ethos, nemes de mesterkéletlen költői nyelv s aránylag jelentékeny hatás adja meg jellemét és jelentőségét.

Eötvös költészete az ő pályája magaslatának a tövében terül el; e virágok a hegy lábánál nyíltak, feljebb kezdődik és végződik regényköltészetének öve örökzöld lombjával. Még feljebb emelkedik a gondolkodó, az állambölcselő munkásságának gránitja.

De e virágok is nagyon értékesek. Ezek is Eötvös lelkét illatozzák. E költemények közül egynehánynak nyoma van a magyar közelet történetében. *A befagyott gyermek*, *A vár és kunyhó*, a *Búcsú* és a *Végrendelet* sok ezerek lelki kincsének közös, összetartó birtoka; a többiek is a magyar lyra történetének figyelemreméltó emlékei. Eötvös költészete nélkül nemcsak az ő szellemi képe volna hiányos, hanem szegényebb volna a magyar költészet, a magyar lélek is.

NÉGYESY LÁSZLÓ.

EÖTVÖS JÓZSEF GONDOLATAI.*

«Eötvös gondolatai» a legnagyobb thema a magyar irodalom multjában. E gondolatok világa páratlanul gazdag, ép oly mélységes, a legszélesebb körű és rendkívül változatos. Maga Eötvös szinte gondolattá fokozódott egyéniség. Bármely tevékenységbe merül, megjelenik mögötte a «Gondolat». Mint publicista és államférfiú ő jóformán az egyedüli történetünkben, a ki egyetemleges gondolatok magaslátán eredő fénynyel iparkodik megvilágítani a multat és jelent, hogy biztos utat találjon a jövő számára. Azt a rendkívül magas színvonalat, melyre a negyvenes évek politikai küzdelmei hazánkban emelkedtek, elsősorban Eötvös gondolatainak köszönjük. Ő nem éri be a routine, a közönséges józan ész absolut dictatumaival, hanem segítségül hívja a történet és az államférfiúi tapasztalat tanulságain iskolázott államphilosophiai gondolatot. Nála ez nemcsak az értelem, hanem a legfinomabb erkölcsi érzés ügye, mert hiszen a haza sorsát nem lehet a routine élettelen mechanismusának, a politikai ösztön kockázatos merészségének, a szenvedély vak hevének átengedni. Csak a gondolat vezérel biztosan a gyakorlati élet terén is, erre kell szert tenni; mindaddig nyugtalanul habozik, a mi persze a routineosokon, az ösztönösökön, a szenvedélyeseken sohasem esett meg. Eötvösnek, a két ízben miniszternek, pártja vezéralakjának, a nagy, eleven, termékeny publicistának igazi élete a Gondolatban van, minden egyéb csak kirándulás, mely onnét indul és oda tér vissza. Gondolat pedig jelenti nála az egyetemes, az összefoglaló, a philosophiai gondolatot. Páratlan és tény

* A Kisfaludy-Társaságnak 1913 okt. 1-én tartott emlékünnepeén.

volta ellenére szinte hihetetlen dolog, hogy a szabadságharcz után meg nem roppan, el nem ernyed, ellenkezőleg a legnagyobb szellemi rugékonysággal, a legnyugodtabb körületekintéssel, kritikai óvatossággal megírja *A XIX. század eszméit*, azt az államfilozófiai remekművet, mely az ő nemzetének, az ő korának szólott, de melyről kitünt, hogy egyetemes érvényű és örök értékű. Hogy ez hasznára vált-e politikai és államférfíui működésének, hogy a filozófiai gondolat megbízható kalauz-e ezen a téren, hogy szabad-e a politikusnak «gondolkodni», nem vizsgálom e pillanatban, tudjuk, hogy ő maga ezen is sokat gondolkodott, míg kortársai közül némelyek phantastának nézték és a mi kortársaink közül sokan most kezdik felfedezni értékét, mert mindinkább átlátjuk, hogy egyetemes gondolat nélkül a politika mégis csak tévelygés, a világtalanoknak vakok által való vezetése. De a megértés minden téren Eötvös lelkének szenvedélye. Mint költő is inkább philosophus, mint művész, illetőleg sajtósági és nem mindennapi művészet az övé: a gondolat művészete. Mint 24—25 éves ifjú írja első nagy művét, a *Karthausit*, melynek I., II., III. része 1839-ben, a IV. 1840-ben, az V. 1841-ben jelent meg. A munka túlon túl telítve van elmélkedésekkel. Ennek az ifjúnak gondolkodó ereje minden pillanatban megakasztja, megállítja elbeszélő tehetségét, melynek pedig sok érdekes mondanivalója volna. A szerző látta s megalkotta alakjait, melyekben gyönyörűsége telhetett. De még nagyobb gyönyörűsége telt az így megalkotott alakok bonczoló megértésében, minden tettüknek, érzésüknek, egész sorsuknak egyetemes gondolatok légkörébe emelésének. Ennek a fiatal embernek van színes phantasiája és mélységes, igaz érzése, de ez mind prédájává lesz gondolatainak. Csak fiatal embertől telik az a naiv pedanteria, melylyel minden érzelmet mintegy megállít útján, hogy kikérdezze, titkát fürkészsze, gondolat útján megértse. Tudja ő éreztetni velünk alakjainak érzését és ez elég, ez minden; de a Gondolatnak ez a szenvedelmes bajnoka mindent odahurczol a Gondolat ítélőszéke elé, hogy ezé legyen minden. Lelkében a Gondolat mindig féltékenyen örködik, hogy más ne foglaljon el benne túlságos helyet.

Üssük föl a könyvet bárhol. Itt van a XXVI. szakasz. A regény hőse azt feleli barátjának, a ki arra kérte, hogy írja le neki egész életét, hogy azt nem teszi, az ő sebei úgy sem fognak gyógyulni. Ezt Gusztáv így érzi, ez az érzés jellemzi lelkének mostani állapotát. De ezzel Eötvös Gondolata nem éri be. Gusztáv keresi, *miért* nem gyógyulhat be a sebe. Azt mondja: Kinek fájdalmai a külvilágtól jönnek, azt az idő vigasztalja. Mert eltávozván szenvedéseinek eredetétől, azok kisebbeknek látszanak előtte. A gyermek is olyan. Új játékszer elfelejteti vele a régit. De ha az embernek a szíve beteg, annak a baját az idő nem gyógyítja. Az idő gyógyító ereje egyáltalán nem ellenállhatatlan. Az idő a külső fájdalmakat lerontja, de a keblünkben rejlőket még növeszti. Az embernek a jövője a múltban fekszik egészen. Ha a mezőn a vetés csírái elromlottak, hasztalan árasztja rája később meleg sugarait a nap. Ámde nem látjuk-e, hogy minden fájdalom idővel enyhül? Az a búskomor fölfogás valami pathologikus jelenség. De vigasztaló gondolat-e ez? Az élet nekünk az, a minek látszik. Most a szerző erre a gondolatra veti magát. Pedig vigasztalás, úgymond, ha a gazdát, kinek háza leégett, arra intjük, mily csekély szikra kellett egész vagyonának lerontására. Egy vigasztalás megvetni a világot, az életet, az embereket, megvetni mindent és a magányba vonulni, azzal a szörnyű tudattal, hogy elátkozott, ki emberekben bízik. Most nagy elmélkedés következik a bizalomról. A növény, az állat nem csalja meg az embert, a kutyát talán azért teremtette Isten, hogy bajban egészen elhagyatva ne álljunk a világon. Emberekben ne bízunk, a legjobb is önző. Most az önzésről elmélkedik a szerző. Az ember állhatatosnak hiszi szívét, míg végre eljő szívének Galileije és megmutatja neki, hogy ő változott, szíve szüntelen önmaga körül forog, önös . . . Az erény sokszor nem más, mint szerencsés véletlen. Ismerd tenmagadat, szól a bölcs. Jaj annak, ki tanácsát követi, kinek tudomány az emberismeret. Csak az vigasztal ebben benünket, hogy magunkat jobbaknak hisszük a többieknél. De eljő a pillanat, midőn felfedezzük, hogy nem vagyunk jobbak másoknál; ha magunkat ismerjük, akkor fájdal-

munk orvosolhatatlan. Akkor, ha végre látjuk, mi keveset bizhatunk önmagunkban, mondjuk, elkeseredett szívvel, elátkozott, ki emberben bizik! Oly önösek az emberek, hogy csodálkozni kell azon, a társadalom miként állhat fenn. Ugy látszik, csak a hit és a hiúság tartja össze a világot. De a ki elveszti a hitet, a ki átlátja, mily dőreség a dicsőséért lelkesedni, a ki végig élvezett mindent, mi marad annak hátra a világon? A sír. De be kell-e várni a halált, nem lehetne-e elébe menni? Nagy elmélkedés az öngyilkosságról. Miért kárhoztatják? A szívnek is megvan a mérlege és ha nagyobb a fájdalmas terhe, ellensúlyát veszti. Ez csak száraz kivonata a ragyogó gondolatsornak, mely e fejezetben foglaltatik. Közelebbről vizsgálván ezeket a reflexiókat, kitűnik, hogy fölötte jellemzők Gusztáv lelkiállapotára, melyben a melancholia dialektikája az emberi élet értékeit egymásután meg akarja semmisíteni. Így lesz a gondolatok kapcsolata eleven lélektani rajzzá, de a fő a szerző előtt mégis a gondolatok dialektikája. És ilyen a regény elejétől végig, míg végre a szeretet apotheosisában fejezi ki az emberi élet igaz értelmét, miután gondolatban bejárta és felfogta az emberi élet hullámos mozgását. Ez Eötvösnek minden tendenciától ment lélektani regénye, valószínű tobzódása a gondolkodásnak, az élet előtte könnyen megnyíló mélységeinek és sorsfordulatainak megértésében. Később reflexiója mérséklődik, de kevésbé drámai is lesz és regényeinek meséje, cselekvénye, alakjai egészen a gondolat szolgálataba szegődnek.

E gazdag gondolatvilág föltüntetése, elemzése, méltatása nem lehet egy szűkre szabott előadás feladata. Néhány általános vonás kiemelésére kell szorítkoznunk, melyek inkább a gondolkodó egyéniség jellemzésére szolgálnak.

* * *

Eötvös gondolkodásának alkata rendkívül érdekes. Hogy milyen valamely gondolkodás, a motivumokból tűnik ki, melyek megnyilatkozásra indítják, a szellemből, mely áthatja, a termékenységből, melylyel producál és a célból, melyet szolgál. Hogy mely irányban működik, mely termékeket

hoz létre, miféle hatást tesz és mily értékűek alkotásai, az habár a gondolkodás alkatával is kapcsolatos, itt csak másodsorban jó tekintetbe, mert nagy részt a kortól, a körülményektől, az eseményektől függ, melyeknek taglalásába itt természetesen nem bocsátkozhatunk. Eötvös gondolkodása, hogy egy quantitativ kifejezéssel éljünk, mindenekelőtt rendkívül erős, de ez az erő nem merül ki szellemességben, a mi a gondolkodás játéka, nem merész kombinálásban, a mi a speculativ és constructiv elmék sajátossága, nem encyclopædismusban, a mi a mélységet el nem érő szellemek kárpótlása: ez az erő mindig egyetlen egy célpontra irányul: a megértésre. A megértés akarata valóságos szenvedélye szellemi alkatának. Meg akarja érteni az emberi életet minden formájában, az egyén lelkét, a társadalmak és államok alakulását és természetét, az eszmék erejét és működését. Ez a megértési akarat nem szorul nála külön erőfeszítésre, nagy nekilendülésekre, buzditásokra, rendkívüli alkalmakra, ez mintegy magától, állandóan, folytonosan működik. Gondolkodása mindig résen áll, hogy az eléje kerülő jelenséget földolgozza. Voinovich a *Gondolatok* című kötethez írt becses jegyzeteiben mondja, hogy mindig hordott magával kis jegyzőkönyveket s gondolatait séta közben is föl szokta jegyezni mindenről, a mi foglalkoztatta. Már ifjan megvolt ez a szokása. Jegyzetéseivel legfőbb elfoglaltsága idején sem hagyott fel, bár szellemének gazdagsága és szüntelen munkája mellett lehetetlen volt mindent följegyeznie. Ülésen, mialatt elnökölt, időt talált érdekes aphorismusok leírására, sőt ministeri audientiák alatt is megteltek kis papirszeletek érdekes mondásokkal. Egy részét ezeknek a gondolatoknak feldolgozta nagyobb műveiben, a mit föl nem dolgozott, bele került a *Gondolatok* című kötetbe, melynél érdekesebb, elmemozditóbb olvasmány alig van irodalmunkban. Sok ily gyűjtemény akad a világirodalomban, de majdnem valamennyi fárasztó olvasmány, Eötvösé üdítő. Mert az ő gondolatai nem játékok, nem elmésségek, nem pusztá szellemes ötletek, hanem mindig a megértés vágyából születtek és azért nyugodtan fénylenek, míg az elmésségek nyugtalanul és

nyugtalanítóan villámlanak. Legtöbb aphorismusa vagy kezdete, vagy sűrített kivonata egy tanulságos eszmesornak. Akárhány olyan akad, mely dióhéjban fontos tudományos igazságokat tartalmaz és nagy területeket bevilágít. Mindig komolyan veszi gondolatait és azért mi is komolyan vesszük őket. Lelkéből születnek eszméi és nekünk is lelkünket fogják meg. Nem merek sokat idézni belőlük, mert akkor csakhamar kitűnik, hogy a legjobb előadás Eötvös gondolatairól az volna, ha néhányat felolvasnak belőlük, ámbár ezek a gondolatok mégis inkább a csöndes olvasásra és a hozzájuk fűződő nyugalmas elmélkedésre valók. Ki mondott szebbet, bölcsőbbet, igazabbat pl. mint Eötvös ebben az aphorismusban: Nemcsak minden jó tett, de még minden jobb gondolat és nemesebb érzés is meghozza jutalmát. Mert ha a világ elfeledi is legszebb tetteinket, szivünk, mint az edény, mely egykor drága illatot foglalt magában, megtartja minden érzésnek nyomait. S ha van valami, mi a jobb embert az élet bajai közt vigasztalhatja, az azon meggyőződés, hogy élteinek minden pillanatában öntudatlanul saját jövőjén dolgozik. Életünk termékeny földjében minden megtermi gyümölcsét s valamint a bűn vagy tévedés nem marad büntetés nélkül, úgy minden jó meghozza jutalmát legalább az által, hogy jobbá tesz bennünket. (35. l.) Mit bámuljunk inkább ezen a gondolaton, annak formáját, mély bölcsességét, világos igazságát, vagy azt a nemes lelket, mely benne megnyilatkozik és mely kötelességének tartja, folyton építeni maga magán, szünetlen munkával, egy ideális tervzet megvalósítása végett? És ilyen gondolat száz meg száz akad.

A megértés azonban ő benne nem hideg szenvedély, valamely abstract kíváncsiság kielégítésének akarata. A szellemiek terén egész lelkünk bele van bonyolítva a megértés munkájába. Az első, mi hozzája tartozik, a megértés akarata. Eötvös született mestere és tanítója a gondolkodásnak. A közlés vágya épp oly erős benne, mint a megértésé. Eötvös nem tartozik a hallgatag, a tartózkodó egyéniségek közé. A miről mélyen meg van győződve, arról meg is akarja győzni az embereket. Egyike azoknak ő, kik,

midőn irnak, egészen feltárják belsejüket, egészen odaadják magukat. Ha bármit olvasunk tőle, ennek az odaadásnak lüktetését érezzük írásában. A mit ő tud, hadd tudják mások is. Mert fölötte fontos, hogy az igazságot ismerjük, az visz bennünket előre, ezért terjeszteni kell a tudást, ez erkölcsi kötelességünk. Ezért szereti Eötvöst az ifjúság, mert érzi, hogy ez az író a legőszintébb lélekkel közeledik feléje és ők odaadást odaadással hálálnak meg. A politikai élet terén Eötvös sokszor a második helyre szorult, de mint író mindig az első helyen fog állani. Valami nagyszerű lyrismus van egész lényében, mint általában a magyar irodalom aranykorában, mely a lyra terén emelkedett legmagasabbra; ez nála a gondolat lyrismusában nyilvánul. De irodalmi alakulásában is a megértetés vágya teremti meg magának legalkalmasabb, legmeglepőbb formáit. Legerősebb fegyvere e téren a hasonlat, mely a gondolat terjesztésében mégis leg-hathatósabbnak bizonyul. Egész irodalmunkban nincsen senki, ki e tekintetben vele mérkőzhetnék. Hadd idézzek erre néhány találomra kijegyzett példát. Ész és szív — bizonyára elkopott thema, melyről ma senki nem merne írni. Ő azt mondja, hogy a kettő viszonya ahhoz hasonló, mely mélység és a világosság között létezik. Annyira együtt nyilatkoznak többnyire, hogy látszó különbségek mellett mégis azon gondolatra jutunk, nem ugyanazon kútöböl erednek-e? Mily találó, igaz és mennyire jellemzi őt magát! Minden aphorismusát átélte. A szív a magnestühöz hasonlít, mely csak akkor nyugszik, ha természetes hajlamának megfelelő helyzetbe jut. Az ember boldog lehet oly helyzetben, mely meggyőződésével, de sohasem olyanban, mely érzelmeivel ellentétben áll. Sokat elmélkedik az emberi kiválóságról. Egy helyen azt mondja: Nagy népszerűséggel bíró emberek, közelebből ismerve, ritkán szeretetreméltók. Az ok ugyanaz, melyért a legszebb frescókép sem tetszik. Az egyes vonások nagyon is durvák és erősek. Vannak emberek, kiknek erényei körülbelül azt a hatást teszik ránk, mintha valaki a legszebb dallamot trombitán fújná. Künn az utcán nagy élvezettel hallgatják a bájoló zenét, de jaj annak, kit a sors a trombitás közelébe állított. — Hozzá kell gondolnunk az

ő finom, sensitiv lényét! Elmés hasonlat: Hogy a tüzet eloltsuk, sokszor nem szükséges egyéb, mint hogy azt széjjel-szórjuk; a halom izzó parázs sötét széndarabokra oszlik fel, melyek között rövid idő múlva egy szikrát sem találunk. Hasonlót tapasztalunk tömegeknél. Úgy látszik, mintha ezeknél is a lelkesedés képessége a csoportozás lehetőségétől függne. — Ime a tömegek lélektanának csirája. — Nézzük ezt: Senki sem tagadhatja, hogy a politikai agitatio hazánkban nagy eredményeket vívott ki, de abból nem következik, hogy azt újra megkezdjük. Idáig olvasva figyelmünk nincsen nagyon lekötve. De most jó az elmés hasonlat: A forrás a mustot borrá változtatja, de ha a bort újra forrásba hozzuk, csak eczet lesz belőle. A hasonlat megkapó és fokozott figyelemmel olvassuk az aphorismus fejtegető végét. Az embert egy helyen narancsfához hasonlítja, mely gyümölcsöt és virágokat egyszerre hord ágain. Itt a hasonlat nem megkapó, de azzá válik a hozzá fűzött elmélkedés által. T. i. így folytatja: Ki ifjúkorának lelkesedését és mélyebb érzelmeit elveszté s kit az élet poesise egészen elhagyott, attól ne várjon senki hasznos vagy nagyszerű tetteket. Ez is vallomása az ő lelkének. A hasonlatok oly plastikussá teszik gondolatait, hogy e tekintetben alig van párja a világirodalomban.

Egyébként is odavetett gondolatainak remek a formájuk. Az a kimért periodus szerkezet, mely a kor stylushajlamaiból reáragadt és pl. a *Karthauziban* némelykor oly türelmetlenné tesz bennünket, itt igen ritkán zavarja figyelmünket. Nem gondosan nem tud írni, de itt a szépen írás szándéka, a gondolat pillanatnyi feltűnése és megnyilatkozása folytán, nem túlozza ezt a gondot. Mily tömör pl. ez a gondolat: Elménk és kedélyünk nyugalma a legfőbb, sőt az egyetlen boldogság, melyet a földön találhatunk, s miután az elsőt csak erős meggyőződés, a másodikat csak erős akarat által érhetjük el, életünk főfeladata az, hogy e kettő után törekedjünk. Vagy ez: Önmagunkban hordjuk az emberismeretnek egyedüli, de biztos kulcsát; s ha mégis kevesen jutnak e tudományhoz, az ok abban fekszik, mert kevesen tudunk és még kevesebben akarunk visszaemlékezni

saját multunkra. Ezt is csak igen bölcös ember írhatta. Szereti az elmés ellentétet, de nem szereti a paradoxont, a szellemnek ezt a flirtölését az igazsággal. Mily szép ez: Irigy ember, ha mást kitűnő állásban lát, helyén szeretne lenni. Valóban ambitiosus ember nem kívánja soha másnak a helyét, de annál magasabbat. Az író művészetéről azt a nagyon igaz gondolatot találjuk: Jó író csak az lehet, ki azért ír, hogy gondolatait kifejezze; — ki azért gondolkodik, hogy írjon, jó mesterember lehet, de való művész nem lesz soha.

A megértés uralkodó vonása másképp is visszahat az egész szellemi alkatra: azokat a functiókat fejleszti, melyek az ő czeljait szolgálják. A legfontosabbak bizonyára a következők. Megértésen különbözöket értünk a megértendő tárgy sajátosságához képest. Az összetettet megértjük, ha részeire bontjuk, a következményeket, ha föltételeiket tudjuk fölmutatni, a fajt, ha neme alá soroljuk, az egyszerűt, ha elkülönítjük minden egyébtől. A természettudományok megértő folyamatához tartozik a quantitativ viszonyok pontos megállapítása, a szellemi tudományokéhoz a beleérzés, a megértendőnek belső átélése. Mindennemű megértés betetőzése a rendszeralkotás, a tudás összefoglalása, egységesítése. Nem akarok most mindezekre a mozzanatokra kitérni, csak jelzem a figyelembe veendőket. A «megértők» ritkán jó megfigyelők. Annyira sietnek a megértés ösztönétől hajtva a véghez, az egyetemes tételhez, mely alá sorozhatják a megértendőt, hogy figyelmük nem szegeződik mindig elég feszülten az egyesre, a részletre, melynek pontos megfigyelését alábecsülik. A megértendők hasonlóságát könnyebben észreveszik, mint a különbségeket. A legáltalánosabbat gyorsabban concipiálják, mint a közbensöket, melyek a valósághoz közelebb állanak. A görög philosophusoknak ez volt a bajuk, elsiettették az egyetemesítéseket, melyekkel nemcsak elébe vágta a specialis tények megismerésének, hanem azt egyenesen megakadályozták. Ezek a fogyatkozások kisebb-nagyobb mértékben Eötvösben is találhatóak, nem mint az ő alkatának sajátosságai, hanem mint olyanok, melyek az egész irányt jellemzik és a szellemi

tudományok terén ma is nagyon gyakoriak. Szivesebben emlitem azonban, hogy Eötvös elemzései igen finomak; hogy eltökélt szándéka, mint azt nagy állambölcséleti művében kifejti, a tapasztalati anyag gondos vizsgálatából kiindulni; hogy a történet megértésének fontosságát teljesen fölismeri, hogy történeti jelenségekbe való beleélése a legkiválóbb. Kevesen vannak, kik oly finom, beható történeti érzetéről tesznek bizonyosságot, mint Eötvös. Nagy művének első conceptiója is egy nagy történeti constructio terveiből fakadt. A *Gondolatok*ban is történeti aphorismái a legbecsesebbek. Hogy gondolatvilágában nem fog megállani a részleteknél, hogy nagy összefoglalásra fog törekedni, előre tudtatjuk. Bámulnunk kell energiáját, melylyel ő, kit a viszonyok és körülmények politikai reform-küzdelmek terére szólítottak, szellemi habitusához hiven azon a téren, melyen legjáratosabb volt, nagy összefoglalást, egységes, rendszeres alkotást tudott véghezvinni. Szellemi érdeklődése mindenre kiterjedt, társadalmi és concret politikai kérdésekre, közigazgatásra, törvényalkotásra, vallásra és művészetre, természettudományra, erkölcsi életre es nagy rend volt a fejében. Hívő lélek volt, az elvont metaphysikai problémák nem ingerelték, æsthetikai és ethikai kérdésekben nem érezte a rendszerezés szükségét, de mindenben erős meggyőződése volt az alapvető dolgokról, melyek az életben való eligazodására teljesen elegendőknek bizonyultak. Csak a történeti fejlődés és az állam problémája ingerelték, itt nem talált nyugtot, míg szigorú rendszer alapján a múltat, a jelent és a jövőt egy nagy conceptióban egységbe nem foglalta és itt szellemének alkata és az alkotás egyéb körbeli és tudományos föltételei a legmagasabbra képesítették. A XIX. század eszméivel beírta nevét az európai államtudomány elsői közé.

* * *

Még gondolkodásának rúgóiról, szelleméről, célpontjairól kell röviden szólnunk. Eötvös gondolkodása a legnevesebb értelemben utilitaristikus volt. Bármily erős volt intellectualismusa, megértő akarata, soha eszébe nem jutott,

hogy a tudományt csak magáért a tudományért művelje (még a művészetet sem a művészetért), hogy elvont gondolatvilágba mélyedjen és hogy a gyakorlati és erkölcsi élet minden tekintetét, mint az emelkedést megakasztó ballasztot eltávolítsa. Ezt az egész embert, ezt az erkölcsi pathostól áthatott embert a sors odaállította a nemzeti létért való leghevesebb küzdelem terére, hogyan vonhatta volna ki magát alóla? Habozás nélkül oda állott a küzdők közé és hű maradt a zászlóhoz élte utolsó pillanataig. Egész gondolatvilágát, mint akkor minden jóra való magyar ember, a nemzeti küzdelem szolgálatába bocsátotta és ez a tényező bizonyára a legfontosabbak egyike volt. Hitt a gondolat erejében és belevitte oda, a hol leghevesebben dúlt a harc. A *Gondolatok*ban, melyben annyi vallomása foglaltatik, a főszakasz utolsó gondolata ez: Két dologra megelégedéssel tekinthetek vissza. Az egyik az, hogy bármennyiszer csalódtam, bármennyiszer kételkedtem egyes nézeteimben, érzelmeimben sohasem ingadoztam és egyes eszmékhez sohasem vesztettem el bizalmamat. A másik az, hogy egész életem az eszmék létesítésének volt szentelve s mint magamat, úgy minden tehetegemet csak az eszmék eszközének tekintettem. A mondat elejéből kihagytam ezeket a szokat «s ezt tőlem még elleneim sem tagadhatják meg». Elleneim? Ez akkor volt. Ki ma az ő ellene? Valóban Eötvös nem volt pessimista, nem volt skeptikus. A *Karthauziban* egész codexét találjuk a pessimismusnak, mely Madáchra is nagy hatással volt, de Madách egészen sohasem gyógyult ki a pessimismusból, Eötvös kigyógyult. A *Karthauzi* az ő pessimismusának könyve, melyből ép ezzel a könyvvel teljesen megszabadult. Ezentúl hitt az eszmékben, hitt az emberiségben, sőt hitt az emberekben. Sokszor óva int bennünket, hogy ne bízzunk túlságosan az emberekben, de még kevésbé bizalmatlankodjunk. A nagy meglepetések közé sorozta, hogy sokszor az embereket sokkal jobbaknak találjuk, mint gondoltuk. Világfájdalma ifjú korában inkább visszénye volt az akkori európai áramlatoknak, mint saját valójának színe, mely a legépebb szellemi és erkölcsi alkatról tanuskodott. Idealista volt a szó legjobb értelmében. A mint

szellemileg, értelmileg odaadta magát olvasóinak, úgy erkölcsileg nemzetének, polgártársainak. Ez a született báró volt az első igazi demokrata hazánkban, kinek demokrata érzése, lelke a modern Magyarország kialakulásához nagy akadályokat hárított el. Ha eszmei ember, minő ő volt, demokrata, akkor igazán az, akkor az ő hite csodaerővel hat. Egész gondolatvilága, melynek most tudományos részleteit mellőzhetjük, a szabad egyéniség gondolatában csúcsosodik ki, ezt adta át nekünk ideal gyanánt, ezért kell küzdenünk a jövőben, ennek a küzdelemnek a lehetőségeiért senki annyit nem tett, mint ő. Ő nekünk több, mint gondolkodó, mint tudós, mint költő, mint író, mint minister, mint államférfiú; nemzetének megváltói, prófétái, vezeterei közé tartozik, kire áhitattal s büszkeséggel gondolunk.

A templom egyike a világtörténet legnagyobb intézményeinek. Egész nap nyitva áll, hogy a hívők zaklatott szíve minden pillanatban felkereshesse és vigasztalást találhasson benne. Még a legutolsó faluban is a templom a legszebb épület, a melynek belseje, művészi dísz, tisztasága, nagy térsége, idealokra emlékeztető berendezése fölemelik az egyszerű paraszt lelkét. Más világban érzi ott magát, jobb, felsőbb, gyönyörűséges világban. Nekünk Eötvös gondolatvilága ily templom. Mindig nyitva áll előttünk, minden pillanatban beléphetünk abba, kimenekülve a mindennapi élet süket zajából, szennyességéből és öldökléséből. Ez jobb, nemesebb, felsőbb világ, melyből mindenki javulja, fölemelve távozhatik. Sok-sok kétséget ott megoldva találunk, találunk idealokat és egy idealis ember tiszta lelkét. Mily különös, hogy oly kevesen élnek az alkalommal! Micsoda Magyarország volna az, mely ettől a remek templomtól el tudna idegenedni! Száz éve annak, hogy Eötvös József született; a második század indult meg, most másodszor fog megszületni eleven hatásra és közreműködésre nemzeti életünkben.

ALEXANDER BERNÁT.

EVOLUTIO = INVOLUTIO?

Az ember érző és cselekvő élő lény. Érző mivoltából folyik, hogy vágyai, szükségletei és törekvései vannak, melyeknek kielégítésére cselekvésével törekszik. Érzései és cselekvése között áll akarata és gondolkodása, mint a léleknek azon állapotai, melyeken keresztül a kielégülésért feszülő érzés a külsőleg megnyilvánuló cselekvéshez jut. Mint oly állapota a léleknek, mely benne a testben, illetve a külvilágban végbement valamely változásoknak nyomán keletkezik, a belső lelki folyamatok között az érzés a passiv elemet képviseli. Ezért az érzés mindig az akaratlanság, az ösztönszerűség jellegét hordja magán.

A gondolkodás viszont már belső cselekvés, az a belső visszahatás, mely a lélekben a külvilág behatásai, az érzések nyomán megy végbe. Pillanatnyi, szinte hogy semmi ott, hol a cselekvés az érzés elementáris ereje folytán, vagy bizonyos más okokból, rögtönösen, ösztönszerűleg, ellenállhatatlan erővel következik be, hosszú ott, hol különböző természetű belső vagy külső akadályok a kielégülés bekövetkezését megnehezítik. Leghosszabb a gondolkodás ott, hol a cselekvés nehézségei, avagy a gondolati megoldás, a végelhatározás maga, egy és ugyanazon érzés szolgálatában az elhatározásoknak, vagyis a fokozatos kielégüléseknek egész sorozatát igénylik.

Ha az érzés, mely a gondolkodás folyamatát megindította, nem követel közvetlenül bekövetkező külső cselekvést, akkor a cselekvés pusztán belső folyamat, gondolkodás marad; de mert végeredményben az ily gondolkodás is, több-kevesebb közvetettséggel bár, — de mégis mindig valamely cselekvésbeli magatartásra irányul, teljesen egyenlő jelen-

tőségű azon gondolkodással, mely közvetlen kapcsolatban áll valamely külsőleg megnyilvánuló cselekvéssel. Egyenlő jelentőségű vele akkor is, ha az általa meghatározott cselekvésnek még lehetősége is csak a messze jövőben talál bekövetkezni és egyenlő jelentőségű vele akkor is, ha az ad hoc kielégülést tevő gondolati megoldás nem is egy bizonyos cselekvésre, hanem a külső és belső cselekvések egész sorára, sőt mint legáltalánosabb alapelv, a jövőbeli külső és belső cselekvések összességére vonatkozik.

Ily természetű, tehát teljesen gyakorlati jelentőségű az a gondolkodás is, melylyel az ember saját magát és az őt környező jelenségvilág lényegét megérteni, felfogni igyekszik. Alapja ez alig nyugvó belső cselekvésnek nem más, mint az az aggodalomérzés, mely a bizonytalanság, a tájékozatlanság által mindenkor előidéztetik; az ismeretlen által felidézett az a félelemérzés, mely ha egyszer felébredt, annál erősebben ösztönzi az embert kutatásra, minél tisztábban látja és érzi tudásának hiányait és mely nem tud megnyugodni mindaddig, míg az érzett ismerethiányok, további ismeretek szerzése vagy az addig megszerzett ismeretekből levont következtetések által ki nem egészítetnek.

Az ember érző és cselekvő mivoltából és tudásának hiányából következik tehát, hogy emberi létének kezdete óta keresi mind az élő és holt külvilágnak, mind' saját énjének megértését is; és bár időnként csüggedten engedi magát az agnosticizmus érvelése által lenyügöztetni, újra és újra visszatér a lét ősi problémájának kutatásához.

Az emberi gondolkozás alaptermészetéből folyik, hogy mindenütt, hol tudásának hiányait ki nem töltheti, általánosítások (hypothesisek, törvények) felállítása által igyekszik magán segíteni. Ezen általánosítások azon összefoglaló fogalmak, tételek és törvényszerűségek, melyek az összehasonlítás útján összetartozóknak ítélt tapasztalatokból leszűrve, mint azoknak belső tartalma, lényege szerepelnek. Az ily módon nyert törvényszerűségek szerint igyekszik az ember cselekvését irányítani, valahányszor újonnan nyert benyomások azt a meggyőződést keltik benne, hogy az új jelen-

ség, mely előtt áll, a már korábban megállapított általánosítások valamelyike alá tartozik.

Hiányos tudásának ezen mankóin jól is jár az ember mindaddig, a míg új tapasztalat ellene nem mond a régi igazságnak s új általánosítást nem követel, vagy a míg a megállapított tétel gondolati továbbfejlesztése önmagában való ellentmondáshoz nem vezet s az újonnan feltámadt bizonytalanság további kutatásra nem ösztönöz.

Az általánosítások tehát oly ideiglenes megnyugvások, melyek a bizonytalanság, az ismerethiány érzete által megindított gondolati belső cselekvés eredményei; oly gyakorlati célú megállapodások, melyek a mult tapasztalataiból leszűrve, hivatva vannak esetleges jövőbeli cselekvésekben irányító vezérmotivumként szerepelni. Ezért van gyakorlati jelentősége a legelvontabb gondolkodásnak is és ezért kell megdölnie minden oly általánosításnak, mely a gyakorlatban nem válik be, mely nem bizonyul olyannak, hogy a külső cselekvés irányításában hasznos szerepet játszhatnék. Életképesek ilyképen csakis az oly általánosítások lesznek tehát, melyek a gyakorlatban beválnak és így alkalmasak az emberi cselekvés irányítására. Legelterjedtebbek, legáltalánosabbak és leghosszabb életűek pedig azok lesznek, melyek alkalmasak lévén arra, hogy útmutatóul, alapelvül szolgáljanak a létért való küzdelem ama nagy problémáiban, melyek az emberi társadalmak érdeklődését lekötik, alkalmasak arra, hogy az emberi cselekvés legáltalánosabb irányítói legyenek.

Az általánosítások gyakorlati természetéből folyik, hogy változnak hely, idő és faj szerint. Magának a fenntartó működésnek szempontjából szemlélve azonban e cselekvési és gondolkodási általánosítások mindig mint a fenntartó tevékenységet zavaró nyugtalanságot, ingadozást csillapító, egyensúlyozó gondolkodási tevékenység szerepelnek. Mennél általánosabb a nyert gondolkodási elv, annál általánosabb normája a cselekvésnek, annál egyetemesebb egyensúlyozója a tevékenységnek.

Ezen legáltalánosabb megoldásra való törekvésekben két főirányt különböztethetünk meg, a szerint, a mint az

általánosításra törekvő ember a lét megoldásának alap gondolatát az én közvetlen érzéseiből, vagy pedig az értelme által rendezett külső tapasztalataiból igyekszik meríteni.

Az első az énből, az érző emberből indul ki és belülről kifelé haladva igyekszik a tapasztalati külvilág felé; a másik a külvilág tapasztalataiból igyekszik kiindulni s az abban felismert törvényszerűségek segítségével önmagát, a tapasztalót is megoldani.

Mindkét iránynak megvannak a maga természetes akadályai, melyeknek legyőzetlensége mutatkozik azon ellentmondásokban, melyek a nyert általánosítások következetes teljes kifejtésének útját állják és azon lehetetlenségben, hogy a nyert általánosítások a cselekvésben való általános érvényű, egyeduralkodó szabályozói legyenek.*

Az első irány legnaivabb formája az exact természettudományi tapasztalatokban szegény népek világnézetében nyilvánul, mely az ént minden közvetlen jelenségével együtt, egészében vetíti ki a tapasztalati objectiv világ egyes jelenségeibe. Ezért is látja minden természeti tünevényben érző és cselekvő lények ténykedését, ezért népesíti be környezetét emberi formára szabott istenekkel és szellemekkel.

A tapasztalati irány legmerevebb képviselői azon mechanikai világnézetek, melyek az exact természettudományi tapasztalatokból leszűrt törvényszerűségek alá foglalják az őket megalkotó emberi gondolkodást is és melyek szerint a gondolkodó, tapasztaló ember sem más, mint puszta anyag, erő, vagy energia systema, mely vakon engedelmeskedik a világegyetem mechanikai törvényeinek. A mechanikai világnézetek különböző systemái tehát a tapasztalatok töme-

* Be kell látnunk, hogy ez másként nem is lehet. Az emberi gondolkodásnak nemcsak tapasztalati tartalma, hanem alapsajátságai is, maga az emberi gondolkodás, sőt maga a gondolkodó subjectum is az énnel és a környezet kölcsönhatásának eredménye. Örök érvényű törvényeket csak az adhatna, a ki megfejtve ezen kölcsönhatás lényegét, abszolút igazságot tudna adni. Ez az abszolút igazság az az elérhetetlennek látszó ideál, mely után az emberiségnek törekednie kell, ha nem akar üres körfogású dogmatismusba esni.

gében magát a tapasztalót is tapasztalattá objectiválni, feloldani igyekeznek.*

Az emberi cultura haladása — e szó alatt a fehér fajok culturáját értve — természettudományi tapasztalatainak súlyával mindjobban háttérbe szorította a naiv világfelfogást és maga után vonta azt a törekvést, hogy mindazok a hypothesisek, vagyis törvényszerűségek, melyekben az embernek, mint élőlénynek legősibb ösztönszerű érzéseiből fakadó törekvései kifejezést és magyarázatot, megnyugtató megoldást találtak, a mechanikai világnézetnek megfelelő formában fejeztessenek ki.

Ez ősi ösztönszerű érzések között legerősebbek, azaz legnagyobb fokú nyugtalanságot okozók azok, melyek a fennmaradási tevékenységgel, az ön- és fajfenntartási ösztönnel — mint mendani szokás — állnak kapcsolatban. Legerősebb impulzust a kielégülési cselekvésekre azok az érzések adnak, melyek a fenntartási cselekvések lefolyása által nyernek megnyugvást.

Mondhatnók, hogy tág értelmezésben a fennmaradási törekvések alapjai minden emberi tevékenységnek, bár a kielégítő cselekvés sokszor ellenkező természetű, mint a minő az impulsus eredeti jelentősége volt. A fennmaradás biztosítottasága utáni vágyakozás már azon activ psychikai elem, mely a fenyegetettség érzéséből következik: az ismeretlen által okozott az a nyugtalanság, melyről fennebb már megemlekeztünk volt, az önfenntartási functio legtermékenyebb nyilvánulása. A mikor az ember saját magának és jelen-segvilágának léttitkán töpreng, akkor az ismeretlenben lapangó esetleges veszedelem ellen óhajt védekezni s a jelenleg még nem nyilvánult, vagy legalább a jelenlevőben

* Sajátságosan mutatkozik mindkét világnézet cardinális egyoldalúsága abban, hogy következetes végkifejtésében mindkettő ép ellenkező eredményre jut, mint a milyen természetű kiindulási pontja volt. A lélek érzéseiből, tehát az én passiv eleméből kiinduló naiv világnézet, activ cselekvő lényekkel tölti meg a világot, míg az ember activitásából, a környezetre gyakorolt reactiv visszahatásából kiinduló mechanikai világnézet akaratlan, nem cselekvő, csak passive mozgottt gépezetté degradálja az embert.

még meg nem nyilvánult eshetőségekkel szemben óhajt idejekorán állást foglalni.

A jövő eshetőségeivel szemben való állásfoglalás, a jövő veszedelmeivel szemben való védekezés szükségességének felismerése szülte az erősödés, a fejlődés utáni vágyat is. A jövő eshetőségei gondolatának fel kellett pedig merülnie a gondolkodásban, mihelyt képes lett az ember arra, hogy az egyszeri cselekvés igényelte impulsív gondolkodás fölé emelkedve, magáról és környezetéről összefüggő képet alkosson. Ekkor kellett tudatára jutnia annak, hogy ereje a múltban akárhányszor elégtelennek bizonyult ahhoz, hogy a környezeti viszonyok felett diadalmaskodjék s tudatára jutva annak, hogy a viszontagságok, éhség és ellenségek ellen a múltban is akárhányszor csak alig-alig tudott védekezni, múlhatatlanul fel kellett benne merülnie annak a vágy-nak, hogy erősebb, hatalmasabb és eszesebb legyen.

Abban a pillanatban tehát, mikor az ember először concipiált oly gondolatot, mely nemcsak a pillanatnyi védekezés szükségességének tett eleget, hanem előkészületet jelentett a jövőre is, öntudatlanul megindult a szellemi fejlődés útján és abban a pillanatban, midőn eme jövőre vonatkozó tevékenységének jelentőségét felismerte és rendszerezni kezdte, tudatosan is kezdett foglalkozni az erősödés, a fejlődés utáni vágyával. A fejlődés utáni vágyakozás tehát legközvetlenebb következménye a gondolkodó lény fennmaradási törekvésének; nem más, mint annak a jövőre való vonatkoztatása s kifejezése az egyéni aktivitásképesség növelésének formájában.

A fejlődés utáni vágy nem maradhatott izolált egyéni jelenség. Vele egyidejűleg és egyazon alapon, bár megnyilvánulásában az egyéni törekvésekkel folytonosan összeütközve, ki kellett fejlődnie a kezdetleges emberi közösségek hasonjelentőségű törekvéseinek is. A mennyire kezdetleges emberi társadalmakra vonatkozó ismereteink terjednek, mindenütt találunk oly institutiókat, melyeknek naiv megnyilvánulása semmit sem tartalmazott ugyan ezen törekvések tudatos kifejezéséből, de mégis alkalmas volt arra, hogy a közösség erejét az egyes erejének fokozása és az egyesek

cselekvésének a közös cél irányában való egységesítése által növelje.

Az erősödésre, fejlődésre való törekvés egyik legerősebb impulzusát az ember, az ember ellen való küzdelméből meríti. Mert az emberi faj egyedei solidárisak ugyan egymással abban a küzdelemben, melyet az emberiség természeti környezete ellen vív, de a faj keretén belül, az egyes közösségek s a közösségek keretén belül az egyedek szemben állanak egymással s ez a belső versenyük, küzdelmük annál intenzívebb, minél erősebben áll az egység, illetve az egész emberiség a természeti környezet ellen való küzdelmében.

Az a vágy tehát, mely végső alapjában individuális természetű az emberi közösségek extenzív fejlődése és az egyes egységek közötti küzdelem kiegyensúlyozása által mind általánosabb érvényességű törvénynyé lett. Minél erősebb lett a küzdelem, annál inkább erősebben foglalkoztatta az emberiséget az erősödés, a fejlődés szükségességének eszméje, melynek lényege is fokról-fokra annál erősebben mutatkozott a maga valódi mivoltában, minél intenzívebb lett a cultura, mely maga sem más, mint a fennmaradás biztosítására irányuló törekvésnek realizált eredménye.

A kezdetleges egyéni vágyakozás, az erősödésre, fejlődésre való törekvés általános emberi törvénynyé lett végre, legalább is az úgynevezett culturének ideológiájában. Tudatossá válásának első időszakában deistikus tökéletesedési formába öltöztetve, erkölcsi és vallási törvények formájában alkotta és alkotja meg ma is a társadalmak erejének fenntartására hivatott összes institúciók alapját. Mikor azonban ez ősi érzésről a természettudományi tapasztalatok rohamos haladásának súlya alatt sokak szemében lefoszlott a deistikus hypothesis ruházata, szüksége mutatkozott annak, hogy a fejlődés utáni vágyakozás a kor szellemének megfelelő, vagyis oly formába öltöztetessék, mely alkalmasnak mutatkozik arra, hogy az emberiség érdeklődésének központjában álló kérdésekre megnyugtató választ adjon. S a kor szellemének, vagyis a nagy tömegeket átható és mozgató vezéreszméknek az felelt meg, hogy ez a forma a ter-

mészettudományi, majd pedig a tisztán mechanikai fejlődéselmélet legyen.

Egyedül a mechanikai fejlődéselmélet látszott ugyanis alkalmasnak arra, hogy ugyanakkor, mikor a fejlődést a legfőbb világtörvénynyé teszi, annak oly formulázását is tudja adni, mely egyrészt a fejlődés törvénye fölött álló magasabb törvényszerűségnek minden további kutatását kizárja, másrészt pedig magának a fejlődéstörvénynek is oly végső alapját adja, mely kielégítő, megnyugtató megoldását adja magának a fejlődésre való törekvés lényegének is. A Spencer-féle mechanikai fejlődéselmélet népszerűségét az magyarázza, hogy látszólag teljesen megfelel a fentebbi kívánalmaknak, holott elvitathatlan, hogy agnosztikus álláspontja már önmagában is ellene mond az emberiség ősi fenntartó törekvésének. E nagyszabású konstrukciónak van is egy érdekes pontja, mely arra mutat, hogy önmaga Spencer is tudatában volt annak, hogy elmélete mechanikai ugyan, de nem fejlődéselmélet, úgy hogy e pontot olvasva, szinte elementáris erővel tolul elénk az a kérdés, vajjon akadt volna-e és akadna-e ma is oly számos követője, ha alaptörvényét nem az evolutio, hanem mint ő maga is mondja, sokkal megfelelőbben és helyesebben az involutio törvényének nevezte volna el.

A «fejlődés» kifejezése alatt a közfelfogás valaminek belső okokból kiinduló növekvését, gyarapodását szokta érteni: a növekvésnek, gyarapodásnak oly nemét, melyben a növekvést előidéző erőknek belső volta s a növekvésnek oly faja van hangsúlyozva, mely a már meglevő, de még ki nem fejlett fejlődő egyedben tökéletlenebb, rudimentær alakban van meg. A fejlődés tehát a mindennapi beszéd szerint oly növekvés, oly szervezeti tökéletesbülés, melynek jövőbeli lehetőségei és feltételei már a jelenben, az embrióban adva vannak. A pusztán külső hatások útján, az anyagi odarakodás által való növekedést, melynek mikéntje és jövőbeli alakulása meglevőből ki nem következethető, nem szoktuk fejlődés névvel megnevezni.

A fejlődéskifejezést tehát elsősorban élő lényekre szokás alkalmazni, mint olyanokra, melyeknek növekedése belső,

(már az embrióban adott) erőkből kifolyólag és belsőleg, egyes külső részecskék látható odarakodása nélkül, fokról-fokra haladva, a már meglévő természetének ismerete alapján, előre tudott irányban következik be. Épen ezért az élő lény életének az a periodusa, melyre leginkább szokás alkalmazni, az ifjúság kora, mely természetszerűen a befejezetlenségnek, a gyarapodásnak időszaka. A megtett kornak bizonyos gyarapodásaira már nem szokás a fejlődés kifejezését használni, még akkor sem, ha ezen gyarapodás mikéntje (pl. szellemi téren) meg is felelne különben a fejlődés fogalmának.

Használjuk átvitt értelemben a fejlődés kifejezést élettelen tárgyakkal bizonyos jelenségeire, valamint eszmei dolgokra is. Az előbbiekre akkor, ha tömegük gyarapodása fokozatosan, láthatatlan módon és olyképen történik, hogy ezen gyarapodás tovahaladásának mikéntje a már meglévőből kikövetkeztethető volt. Használjuk tehát elsősorban bizonyos kémiai folyamatokra, melyek folyamán új testek fokozatosan állanak elő, úgy, mint a hogy' azt például gázok fejlődése, vagy kristályok képződése alkalmával látjuk.

Eszmei téren a fejlődés kifejezést magára a szellemségre, valamint magának a szellemnek productumaira is alkalmazzuk, ha azok azt a benyomást keltik, mintha valamely irányban önmaguk erejéből kifolyólag növekednének jelentőségben, hatásképességben, vagy ha valamely szellemi irányzatnak mintegy önmaga erejéből való fokozatos kibontakozásának képét mutatják.

A közfelfogás szerint való «fejlődés» fogalom tehát mindenkoron valaminek önmagából való kialakulását, gyarapodását, erősödését, tökéletesedését jelenti. S így a közfelfogás fejlődésfogalmának megfelelő csak az oly philosophiai fejlődésfelfogás lehet, mely a fejlődésnek ezt az önmagából kiinduló «kialakulás», «gyarapodás», «erősödés», «tökéletesedés» fogalmát tartalmazza. Minden más felfogása, értelmezése, illetve más értelemben való használata e kitételnek csak félreértést, ellentmondást szülhet, mert a fejlődés fogalma a köztudatban már olyannyira rögzítődött, kristályosodott, hogy más értelemben nem is használható.

És valóban, a fejlődésnek teljesen azonos értelmezését látjuk érvényesülni a biológiában és hosszú időn keresztül a philosophiában is. Mert hiszen a fejlődésnek nemcsak Lamarcki-, hanem Darwin-i és Spencer-i értelmezése sem jelent mást, mint tökéletesedést. A természetes selectio, vagyis az alkalmasabbnak fennmaradása, a gyengébbnek, a kevésbé alkalmasnak elpusztulása a létért való küzdelemben, mi mást jelent, mint azt, hogy a faj, az adott viszonyok között gyengébbnek, védtelenebbnek, kevésbé ellenállónak, kevésbé alkalmasnak bizonyuló egyedek elpusztulása, kimustrálódása folytán, az adott viszonyok között erősebb, életképebb, fennmaradásra még alkalmasabb, azaz tökéletesebb lett.

A fejlődésnek, sőt magának a selectioelmélet alap-gondolatának ezen természetű felfogása megtalálható már Empedokles teremtéelméletében és más görög bölcselek tanításaiban is. Az egyes szervek kapcsolódása által létesült kezdetleges alakok közül a sikerületlenek, a czélszerűtlenek, a fennmaradásra alkalmatlanok elpusztulnak és a tökéletesebbek, a czélszerűbbek, a fennmaradásra alkalmasak elszaporodnak.

Az újabb kor bölceletében is a fejlődés minden tekintetben a kibontakozásnak, a tevékenységnek és érvényesülésnek gyarapodása; a mással szemben való ellenállásnak, tehát az egyedi fennmaradásnak megerősödése és megszilárdulása. Más szóval: az egyetemes univászális tevékenységnek (az abszolútnak) az adott egyedben való egyre tökéletesebb és gazdagabb önkifejtése, vagyis az egyetemesnek az egyediben való minél többoldalú érvényesülése.

Ettől eltérő értelmezését a fejlődésnek először a Spencer-féle agnostikus és mechanistikus világmagyarázatban találjuk. Spencer szerint minden emberi tudás csak relatív értékű s az abszolút megismeréséhez ember nem juthat el. Végső tudományos fogalmaink csak symbolumai a valóságnak, melynek megismerését nem tartalmazzák. Minden emberi tudás csak összehasonlítás, általánosítás, osztályozás. Az egyes tudományágak czélja, hogy a tapasztalatok egyrészét osztályozza s a philosophia feladata, hogy az egyes

osztályokat a minden jelenségben nyilvánuló legáltalánosabb alapjellemvonás alapján a legmagasabb osztályozásban összefoglalja.

A minden tapasztalati változásokban megnyilvánuló, legáltalánosabb közös elem, mely így a legmagasabb osztályozás alapja, az erő tudata. De azon erőről, melynek nyilvánulását a külső mozgásjelenségekben látjuk, illetve feltételezzük, voltaképen semmit sem tudunk; róla alkotott fogalmunk szintén csak symbolizálás eredménye, melynek ismereti alapja saját izomerőnk érzete. Ezen legvégső közös elemnek, feltételezett végoknak megnyilvánulása mozgásjelenségekben, az anyag eloszlásának és újraeloszlásának képeiben történik. Az a törvény, mely szerint az anyag oszlása és újraeloszlása végbemegy, a fejlődés törvénye, mely a maga legegyszerűbb fogalmazásában a következőkép hangzik: «Minden jelenség anyagtömörülés mozgás szétszóródásával, melyet esetleg anyag szétszóródása követ, mozgás felvételével.»

Hogy a világegyetem eseményei, ha elfogadjuk a mechanistikus álláspontot, nem egyebek, mint anyagtömörülés és anyagszétszóródás, az ellen nem lehet kifogásunk. Még kevésbé akkor, ha az agnosticizmus álláspontjára állva, magában az anyag és erő (vagy akár a modernebb egységesítő energia) fogalomban csak a megismerhetetlen abszolút lét symbolumát látjuk. De súlyos ellenvetések merülhetnek fel az ellen, vajjon jogosult-e az anyageloszlás változásának első phasisát, az anyagtömörülést, szigorúan mechanistikus felfogás szerint fejlődésnek, evolucionak nevezni és különösen az ellen, hogy az, a mit Spencer bizonyos súlyos ellenvetések lehetőségének concedálása után, jobb meggyőződésének ellenére, az általános felfogás kedvéért mégis a fejlődés névvel illet, csakugyan megfeleljen annak, a mit közfelfogás szerint fejlődés néven érteni szoktunk.

Mert az anyageloszlás első phasisára, az anyagtömörülésre, a fejlődés elnevezés alkalmazását maga Spencer is aggályosnak találta s nyíltan kimondja, hogy a jelenség természetének az evolutio szó nem felel meg és sokkal

megfelelőbb lenne az *evolutio* szó helyett az ellenkező jelentőségű kitévelt, az «*involutio*»-t használni.

«*Evolutio* az ő legáltalánosabb megjelenésében anyag integrálódása (tömörülése) és mozgásnak evvel járó szét-szóródása, míg *dissolutio* mozgás absorptiója (felvétele) és evvel járó szétszóródása az anyagnak.

Ezen elnevezések közül az utolsó elég jól megfelel czéljának, de az első nyitva áll súlyos ellenvetéseknek. *Evolutiónak* más értelmei vannak, melyeknek egy része *incongruens*, egy másik része pedig egyenesen ellenemondó annak az értelemnek, melyben itt használtatik. Egy gáz fejlődése szószerint mozgás absorptiója és anyag *desintegratio*ja s ez éppen az ellenkezője annak, a mit mi itt fejlődésnek nevezünk. A mint közönségesen értetik, fejlődni annyit tesz, mint széthajtódni, kinyilni, szétterjedni, szétvetődni, (to unfold, to open, to expand, to throw out), míg, a hogy mi itt értjük, az *evolutio* folyamata, bár magába foglalja egy konkrét aggregatum növekedését, létesülését és így gyarapodását, kiterjedését, mégis magába foglalja azt, hogy az őt alkotó anyag egy ritkább állapotból egy sűrűbb állapotba ment át, tehát összezsugorodott. Az ellentétes értelmű *involutio* szó sokkal hívebben fejezné ki a változás természetét és bizony sokkal jobban írná le ama másodlagos jellemvonásokat, melyekkel itt dolgunk lesz. Mégis kénytelenek vagyunk tekintet nélkül mindazon zavarokra, melyek meg nem felelő, sőt ellentétes elnevezésekből származnak, *evolutiót* használni, mint ellentéteset a *dissolutió*val. A szó most oly általános elterjedésnek örvend, (nem ugyan az imént leirt folyamatrak, hanem legfeljebb változatainak és bár *secundær*, de legérdekesebb kísérő jelenségeinek jelölésére), hogy más szót nem tehetünk helyébe.»*

E szerint tehát a Spencer-féle mechanikus fejlődéselmélet a maga legegyszerűbb fogalmazásában, de mint látni fogjuk még *secundær* jelenségeiben is olyannyira nem

* First principles. 228. old. (IV. impr. Pop. Ed. Williams and Norgate. London 1911.)

felel meg annak, a mit a fejlődés kitételen érteni szokás, hogy maga Spencer is szükségesnek találta ez ellentét szövé-tételét. Hogy miért tartotta meg mégis azt az elnevezést, mely ellen súlyos ellenvetések útja áll nyitva és mely sok-szor homlokegyenest ellenkező értelemben szokott használatni, mint a hogyan ő használja, ezt avval igyekszik indokolni, hogy annak a jelenségnek folyamatában, mely lényegében involutio, oly secundær jelenségek észlelhetők, melyek általában evolutio névvel szoktak jelölteni. Az elnevezés, — mondja — olyannyira elterjedt és általános, hogy nem használhat más szót még annak ellenére sem, hogy a szónak a megszokottól eltérő módon való használata számos félreértésre adhat okot. Nézetünk szerint azonban a megszokásra való ezen utalás mint indokolás elégtelen. Elégtelen pedig azért, mert az, hogy a közhasználat bizonyos jelenségeket, melyek nem is fedik teljesen a Spencer által értett involutio-jelenségeket, fejlődésnek nevez, nemcsak egy egyszerű megszokottságot, hanem egy lépten-nyomon megnyilvánuló oly alapgondolatot jelent, mely teljesen ellenkezik az involutio fogalmával. A közönséges értelemben vett evolutio fogalom alapgondolata olyannyira más, hogy még azt sem lehet mondanunk, hogy az általános involutio jelenség legföltünőbb változatainak és secundær jelenségeinek jelölésére szokott volt használatni. Az egyes változatokra is ep úgy áll az az ellenvetés, melyre Spencer maga mutatott rá, s az általános involutio részletjelenségeinek szemlélete közben is áll, hogy azokat csak akkor tekinthetjük evolutionak, ha az eredeti mechanikai álláspontot elhagyva, más szemlélődési alapra helyezkedünk.

Az, a mi az evolutio tétel legegyszerűbb fogalmazásában toglaltatik, homlokegyenest ellenkezik az evolutio, a fejlődés fogalmával. Mert akkor, mikor a szétszórt anyag tömörüléséről szólunk, de már a következő pillanatban, valaminek keletkezéséről beszélünk és így a keletkező valamit az elébb szétszórt állapotban volt anyag helyére substituáljuk, már elhagytuk eredeti szemléleti pontunkat, s ennek keletkezéséről, illetve fejlődéséről beszélünk, már nem az elébb szétszórt állapotban levő anyagnak, hanem az újon-

nan keletkezett valaminek szempontjából nézzük a folyamatot.

Akkor, mikor a világűrben szétszórt ködanyagból égitest keletkezik, oly módon, hogy az elébb egyenletesen elosztott állapotban lévő anyag valamelyik pontján sűrűsödni kezd és egyre több és több anyagnak hozzáarakódása által egy növekvő mag, égitest keletkezik, akkor a folyamatban résztvett anyag szempontjából nem evolutio, hanem involutio, nem kifejlődés, hanem zsugorodás ment végbe. Zsugorodás, reductio térfoglalásban, hatóképességben, mozgékonyságban és energiában egyaránt. Fejlődésről csak abban az esetben beszélhetünk, ha hirtelen ugrással elhagyva az eddig szemlélt anyag összeséget, most már nem a világűrt betöltő ösködöt, hanem a sűrűsödés által keletkező magot, a születő világtestet vesszük tekintetbe, melyben az universalis egy adott egyedében kezdi magát tevékenységében minden oldaluan kifejteni és melynek fokozatos növekvése, kiterjedésben, tömegben, hatóképességben, energiamennyiségben való folytonos gyarapodása csakugyan megfelel annak a fogalomnak, melyet magunknak a fejlődésről kezdettől fogva alkottunk. De a világtest keletkezésének ily szempontból való szemléletére már nem alkalmazhatjuk a Spencer-fele mechanikai fejlődésfogalm-tételt, mert a fejlődő valamiben még nem foglaltatik a még nem csatlakozott, a még szétszórt állapotban levő anyag és nincs benne, illetve nem az ő lényegéhez tartozik már a mozgásvesztés, melyet a sűrűsödő anyag szenved.

Akkor, mikor a fejlődő valamit tekintjük, már nem tekinthetjük a fejlődést anyagsűrűsödésnek, mert már nem sűrűsödő anyagról beszélünk. Az anyag, a mely sűrűsödik, az az anyag, mely az egész világűrben volt szétszórva. Az a valami pedig, a mi felfogásunk szerint fejlődésben van, annak csak az a része, mely már ködmaggá, születő, kifejlő világtestté sűrűsödött. De voltaképen még ez se, mert a fejlődő valami nem a már sűrűsödött anyag fejlődése által fejlődik, hanem további anyagnak folytonos hozzáarakódása által. A mi tehát evolvál, az sem az egyik, sem a másik anyagcsoport, sem az, mely

sűrűsödik, sem az, mely már sűrűsödött; mert az, a mi evolvál, nem egyéb, mint az általánosított világtestszemlélet, mely minden változáson és alakulásra keresztül állandónak látszik s melyről csak azért mondom, hogy fejlődik, mert minden további változásfokokozatokon úgy tűnik fel, mintha magát egyre intensívebben, gazdagabban és hatékonyabban fejtené ki.

A mikor azonban ezt teszszük, akkor már elhagytuk azt a mechanikai szempontot, melyből eredetileg kiindultunk s melynek megtartására kötelezve vagyunk és az egész mozgásjelenséget már nem az eredetileg szem előtt tartott világköd szempontjából, hanem egy gondolatilag elkülönített részlet szempontjából vizsgáljuk, melyre azonban az egyetemes szemléletből folyó tételeket alkalmaznunk nem lehet. Az egész folyamat csak az összeség szempontjából anyag-sűrűsödés és mozgásszétszóródás; de akkor nem evolutio, hanem involutio. Csak a keletkező szempontjából fejlődés; de akkor nem anyagsűrűsödés és mozgásvesztés. Mert a kisebb magból fokozatosan előálló égitest mindaddig, míg növekvése tart, egyre gyarapszik s így fejlődése anyag-szaporodás, térfogatnagobbodás, mozgás, hatóképesség, energianyeresség.

A Spencer-féle evolutio tehát csakugyan involutio, zsugorodás, mert az addig nagy területen szétozlott nagy mozgásmennyiséget tartalmazó anyag egyre többet veszít mozgékonyaságából és mozgásából. Involutio, mert az egész anyagmennyiség szempontjából semminemű gyarapodást nem jelent, hanem csupán zsugorodást, vesztéséget. Evolutióról csak akkor beszélhetnénk, ha elhagyva az összeset felölelő eredeti álláspontunkat, a folyamatot már nem az összes aggregálódó részecskék szempontjából, hanem az aggregálódó részecskék hozzárakódása által folyton gyarapodó új objectum, de most már nem aggregatum szempontjából tekintjük.

De ugyanez áll az összetett fejlődés, vagyis az involutio további folyamata közben előálló secundær jelenségekre nézve is. Míg maga az egész újonnan keletkezett jelenség, mely az összes szempontjából involutio által keletkezett,

de a maga szempontjából tekintve valóban evolvált, fejlődésének, vagyis gyarapodásának határához eljutva, most már involvál, zsugorodik, addig a rajta végbemenő secundær változások, melyek e secundær folyamatban résztvevő részecskék összeségének szempontjából ugyancsak tisztán involutio folyamatok, a secundær keletkező szempontjából, — tehát ismét a megváltoztatott centrikus szempontból nézve, — mint evolutio folyamatok tűnnek fel.

Ebben a folytonos önkéntelen szempontváltozásban nyilatkozik az a lehetetlenség, hogy a létezőt tisztán mechanikus alapon mint aggregatumokat alkotó részecskék halmazát fogjuk fel és ugyanezen mechanikus alapon kielégítő, valódi fejlődésméletet is adjunk. Hiszen már akkor is, mikor még semmi mást sem veszünk tekintetbe, mint az aggregatumalkotó részecskék relatív helyzetváltozásának irányát, abban a pillanatban, midőn nemcsak mozgó, hanem aggregatumalkotó részecskékről, aggregatumokról és aggregatumokra vonatkoztatott irányokról beszélünk, már is kénytelenek voltunk oly képzeteknek egész sorát beiktatni, melyek a mozgó részecskék fogalmánál sokkal többet, illetve a mozgásban levő részecskék fogalmától egészen eltérő valamiket jelentenek.

S ily képzetek beiktatásának kényszere alól nem térhetünk ki. Kénytelenek vagyunk a nem érzékelhetőből felmerülő jelenségeket oly módon tekinteni és fogni fel, mint a hogy azok érzékelhetővé válásuk pillanatától fogva magukvalóságából kifolyólag nekünk mutatkoznak. Mindaddig, míg az érzékelhetőnek érzékelhető változatairól beszélünk, nem hagyhatjuk el a tárgynak maga realitása követelte álláspontját s nem szemlélhetjük azt a nem érzékelhetőben lappangó hypothetikus jövőző alkotórészecskék szempontjából. Emiatt a kényszer miatt látjuk az érzékelhető keletkezési folyamatát evolutiónak a szó amaz értelmében, melyben általánosan használtatni szokott és akarva sem tudjuk magunkat szemléleti álláspontunk következményei alól kivonni. Viszont, ha szemléleti álláspontunkat megváltoztatva az ismeretlenben lappangó alkotó részecskék, tehát voltaképen az agnosticismus által teljességgel megismerhetetlennek állított

absolut álláspontjára állva, az érzékelhető keletkezési folyamatát az őt alkotó érzékelhetetlen részecskék szempontjából vizsgáljuk, akkor el kell veszítenünk szemünk előtt az érzékelhető magát, hogy a folyamatban tisztán a concentratio folyamatát lássuk. Ebben az esetben azonban a részecskék evolutiója, vagyis az összes anyag evolutiója már nem evolutio, hanem involutio, mert a bármiféle valaminek keletkezése ebből a szempontból nézve nem keletkezése valaminek, hanem pusztán az addig szétszórt szabad és mozgékony részecskék tömörülése és lekötődése.

Az ily fejlődésfelfogás azonban homlokegyenest ellenkezik a fejlődés fogalmával, illetve ellenkezik az ő természetes őseredeti létalapjával s így alkalmatlan arra, hogy a gyakorlati élet általános alapelvévé tétessék. Az az ember, ki ösztönszerű fennmaradási törekvése által jutott a fejlődéselmélethez, nem nyugodhatik meg oly fejlődés értelmezésben, mely nemcsak hogy nem képes ezen fennmaradási törekvésének magyarázatát adni, hanem mint legvégső általánosítás, a gyakorlati alkalmazásban sem válik be. Mert a mechanikai fejlődéselmélet gyakorlati alkalmazása nyilvánvaló lehetetlenség. Ha az ember kénytelen minden létezőnek fejlődését, vagyis keletkezését és gyarapodását, végeredményben pusztán involutióknak tekinteni és semmi másnak, tehát egyedül csak az egyensúly, a megmerevedés, a mozdulatlanság felé való haladásnak, akkor a fejlődés csak mint a megsemmisülés, a halál folyamata tűnhetik fel. Minden lépés, mely haladás a fejlődés irányában, csak közeledés az örök nyugalom, illetve a pusztulás felé; s így minden emberi cselekvés, mely a fejlődés folyamatát igyekszik előmozdítani, csak eszeveszett sietés, értelmetlen, örült rohanás az egyensúly, vagyis a halál, a feloszlás, a megsemmisülés elé..

Nyilvánvaló tehát, hogy a fejlődés fogalmának a mechanikai világfelfogással való ez az egyesítése oly mélyreható ellentmondást rejt magában, mely lehetetlenné teszi a kutatásra ösztönző aggodalom megnyugvását és lehetetlenné teszi az ily módon nyert legmagasabb általánosítás gyakorlati alkalmazását. Aligha tévedünk, ha azt mondjuk,

hogy ez ellentmondásnak alapja az agnostikus mechanikai világfelfogás erőfogalmában van, illetve abban, hogy az agnostikus világnézet mechanikai constructiójának alapjául szolgáló erőfogalom, bármily alkalmas is legyen a világegyetemet az emberi activitás formulájában kifejezni, éppen ezen kiindulási pontjának egyoldalúságánál fogva a priori alkalmatlan arra, hogy segítségével vele magát az embert is megoldjuk és vele az embernek ösztönszerű fennmaradási törekvéséből származó más általánosításait is kifejezzük.

A mechanikai fejlődéselmélet szerint a jelenségek végső megismerhető létalapja az erő. De ez az erő, melyet a jelenségek végokának tekintünk, nem az az abszolút erő, mely a lét valódi alapja, nem az abszolútnak felismerhető lényege, hanem annak csupán symboluma. Az az erő, melylyel a megismerhetetlen és elképzelhetetlen abszolút erőt symbolizáljuk, melyből tehát az abszolút erő fogalmát abstraháljuk, saját izomerőnknek érzése, saját izomerőnknek tudata.

Az abszolútnak ilyen módon való symbolizálása és az abszolútnak teljes felismerhetetlensége között már bizonyos ellentmondás van. Ez a symbolizálás ugyanis vagy nem olyan, mint a milyen symbolizálásokról Spencer előzőleg beszél, t. i. olyan, hogy az egyszerre felfoghatatlant olymódon igyekszünk megértésünkhöz közelebb hozni, hogy ismert kisebb részeinek általánosításával symbolizáljuk az egészet, vagy olyan, de akkor már az abszolút sem teljességgel megismerhetetlen, mert ahhoz, hogy symbolizálhassuk, valamely még oly kis részét, a symbolumot, mégis ismerünk kell. Saját tudatunk és így saját izomerőnk is vagy része az abszolútnak és akkor az abszolútról, ha egyebet nem, de legalább is eme tudatnak formájában való megjelenését, mintegy énbéli megnyilatkozását ismerjük, vagy az én és a tudat jelenségei nem részei az abszolútnak és akkor az abszolútnak az izomerő által való symbolizálása már valamilyen más természetű, mint többi symbolizálásaink.

Bármint legyen is, annyi bizonyos, hogy az abszolútnak az izomerővel való symbolizálása ismét csak nem más, mint

az ének, illetve az én egy részének kivetítése a környezetbe, vagyis a környezeti objectiv tapasztalatoknak mint tulajdonképen belső tapasztalatoknak egy más hasonló természetű belső tapasztalat alapján való rendszerezése és osztályozása. Tiszta kivetítés, mert a tapasztalati objectumban az izomérzés nem foglaltatik benn, ez nem része a tárgynak, hanem legsubjectivebb jelensége az ének. És habár ezen kivetítés nem is olyan öntudatlan, nem is olyan naiv, mint a primitív ember kivetítése, habár az exact tudományos tapasztalat e kivetítésnek egy bizonyos értelemben való jogosultságát sokszorosán igazolta, használhatóságát bizonyította, alapjában véve mégis csak kivetítés, mely akarva nem akarva bizonyos lényegbeli realitást is postulál önmagának.

E szerint tehát minden oly mechanikai világnézet, melynek alapja az erő, vagy ennek bármely más kifejezési módja, csak az én testi, külső, kifelé ható tevékenységének érzéséből indul ki. Végső alapja a cselekvést legtöbbször kísérő érzés, az izomérzés. Éppen ezen aktivitásbeli alapjából kifolyólag van az, hogy, ámbár az energetikai, mechanikai világnézet végső következményeiben homlokegyenest ellenkezik az ember legalapvetőbb ösztönszerű érzéseivel és törekvéseivel, mégis a legalkalmasabb arra, hogy épp ez érzések által irányított cselekvése eszközeit helyesen megválogathassa.

A mechanikai világfelfogás ezért lesz mindég alkalmas arra, hogy az ember cselekvésének eszközeit megválogassa, sőt hogy a cselekvés eszközeinek szempontjából tapasztalatait rendezze és végül, hogy a további tapasztalás eszközeit is kiszemelje, de ugyancsak ezért nem lesz alkalmas soha arra, hogy segítségével oly világnézetet alkosson, mely a lét titkát és az ő viszonyát az általános léthez jobban megközelítve, e cselekvéseknek nemcsak eszközeit, hanem magasabb és legáltalánosabb irányító elveit is megadja.

Ettől a lehetőségtől előre is megfosztja végső kiindulási alapja. Mert a saját testi tevékenységét kísérő izomérzés nem primordialis tapasztalata az ének, hanem secundær, sőt, ha szigorúan vesszük, tertiar jelensége az érző

és cselekvő élő lény reactiv functiójának. Az izomerő érzése, mint a külső behatásra történő másodlagos visszahatásnak érzése, nem azonos az én ellenálló visszahatásával. A primær behatást, mely magát ezt a másodlagos érzést keltő másodlagos visszahatást provocálja, a mely tehát az ént a környezeti valóságról első helyen tájékoztatja, nem foglalja magába; így tehát a reá épített gondolkodási rendszer, éppen mivel a primær behatást nem foglalja magában, kénytelen ezt a valóságot későbbi conclusióiban, az én aktivitásának másodrendű érzésében, vagyis a nem objectivban feloldani.

Már pedig az ennek mint subjectumnak és a vele szemben álló környezeti objectumnak fogalmában rejlik, hogy az én első sorban csak receptiv, felfogó, befogadó, szenvedő. Az első cselekvő maga az activ beható környezet. Nem az ember cselekvésétől függ, hogy környezete hat-e rá vagy sem, hanem magától a környezettől. Hiszen az ember sokszor a legerősebb igyekezettel sem képes magát környezete hatásai alól kivonni és környezeti hatások közül csak azok maradnak rejtve előtte, melyeket tudatosan felfogni nem képes. Az embertől magától függ az, hogy a környezeti hatások közül melyekre tud a secundær reactióval válaszolni, hogy miképen képes a benne (tudatában) létesített változásokat interpretálni, s hogy mily formában jutattja azokat vissza oda, honnét az első impulsus kiindult.

Ezért csak oly világnézet számíthat a világ és a lélek ellentmondás nélküli megoldására, mely az én aktivitását is az én őseredeti passivitásából, receptivitásából és assimilatio érzéséből, szenvedőleges, befogadó, érző mivoltából volna képes kimagyarázni, vagyis mely az én cselekvő jelenségeinek lényegét is az én azon passiv jelenségeivel lesz képes megmagyarázni, melyekben az ő környezettel való solidaritása primær módon nyilvánul.

Ezért van az, hogy az oly rendszerek, melyek az emberi cselekvőképesség külső érvényesülésének érzetéből indulnak ki s melyek a környezetet az emberi aktivitás szempontjából szemlélik és rendszerezik, igen alkalmasak

azoknak az aggodalomérzéseknek megszüntetésére, melyek a cselekvés eszközeinek felkutatására irányulnak, de nem alkalmasak mindazon aggodalmak megszüntetésére, melyek a cselekvés általános irányítására szolgáló alapelvek keresésére irányulnak.

Ezért van az, hogy oly mechanikai rendszerek, mint Spencéré, az első pillanatra tökéleteseknek és megtámadhatatlanoknak látszanak, míg közelebbi szemléletre róluk is kiderül, hogy súlyos belső ellentmondásokban szenvednek. Természetes, hogy ezek az ellentmondások nem akkor kerülnek napfényre, midőn vele a környezetet magyarázzuk, mert az a további tapasztalat, melynek próbakövén a régiekből levont igazságot kipróbálni akarjuk, ismét csak ugyanabból a szempontból bíraltatik és az az eszköz, a melylyel exactságot igyekezünk vinni tapasztalatainkba, az ismét csak maga az emberi, cselekvésben való erőnyilvánulás. A mechanikai világnézet belső ellentmondásai akkor kerülnek napfényre, midőn vele az embert, magát a tapasztaló subjectumot akarjuk magyarázni, midőn maga a cselekvő, maga a tapasztaló a mechanikai felfogás szemében minden tapasztaló és cselekvő lénye ellenére, a saját activitásán alapuló világnézet világításában, passiv mechanismussá válik.

Ezért van az, hogy a felszabaduló nagy tömegek feltörekvésének korában, mely közvetlenül megvalósítható és megvalósuló nagy feladatok megoldását követeli, a közfigyelem a távolabbi céloktól elterelődve oly mechanikai megoldások iránt lett fogékony, melyek ugyanakkor, mikor igazolni látszottak a fejlődést magát, mechanikai formulázásukban arra is alkalmasak voltak, hogy agnosticismusuk által a figyelemnek a nehezebben megoldható, távolabb fekvő problémáktól való elterelődését és tisztán az erős verseny megküzdéséhez szükséges eszközök felkutatására való irányulását is igazolják.

De ezért van végül az is, hogy a mechanikai fejlődéselmélet megvilágításában a világtörténés éppen ellenkező folyamat színében tűnik fel, mint a mily törekvés igazolására és megfejtésére hivatva lett volna, s a mely a lét titkára irányuló kutatás kiindulópontja. Ezért van az,

hogy a mechanikai fejlődéstudéletben nem láthatjuk azt a nagy czélt, melyre a mindenféle változásokban állandóan megmaradni törekvő ember folytonosan igyekszik, nem látjuk benne azt az ideált, melyet a maga állandóan ugyanazonosnak gondolt énje minden oldalú önkifejtésében elérni törekszik. Mert ez a mechanikai evolutio épp az ellenkezője mindennek. Ez az összetömörülés, összezsugorodás, az erők lekötődésének, a tehetetlen holt merevségnek a processusa, a megdermedésnek folyamata, vagyis az egyéni tevékenységnek és cselekvésnek a halála s így homlokegyenest ellenkezik az általános értelemben vett fejlődésnek igazi fogalmával, mely maga az önfenntartásnak, vagyis az önállandósításnak és önegyetemésítésnek épp az ember élőlény mivoltából következő legtisztább kifejezése.

RÁTHONYI REUSZ FRIGYES.

KÖZSÉGI REFORM ÉS KÖZSÉGI HÁZTARTÁS.

I.

A magyar kormány a legnehezebb és legfontosabb kérdések egyikét akarja megoldani, mikor a közigazgatás reformjának kérdését programjába vette. A legellentéte-
sebb nézetek ütköznek össze e kérdés körül, átítatva nem
egyszer az érzelmi politikának phraseológiájától is.

A kérdésnek elvi súlyt adnak a vitázó különféle párt-
árnyalatok, s félő, hogy az elvi harcok közben a reform-
nak higgadt megvitátást igénylő egyéb kérdéseiről alig esik
majd komoly bíráló szó. Pedig azok a szürke részletkérdé-
sek, a melyek ezen elvi ütközőpontok lőtávolán kívül
esnek, azok döntenek majd el, hogy milyen lesz a jövő
Magyarország közigazgatása.

A harc jobbára a vármegyei reform körül folyik, mert
ebben a kérdésben látja veszélyeztetve mindegyik felfogás
a maga nagy elvi szempontjait. A községi igazgatás reformja
sokkal mostohább, és kevesebb érdeklődésben részesül; a
legközvetlenebbül érdekelt jegyzői kar nyugtalankodik kissé
miatta, s szövögeti terveit a kérdésnek legalkalmasab meg-
oldása felől, más alig vet ügyet rá.

Ime, a községi reform már egy szürke részlet, s van
ennek még szürkébb oldala is: a községi háztartás kérdése,
a mely felől már a jegyzői kar figyelme is bizonyos mér-
tékben elterelődik, mert a jegyzők régi sérelmei — min-
denért felelős, s mégis intézkedésre nem jogosított, aláren-
delt voltuk — nem ezzel a részlettel kapcsolatosak.

Hogy azonban a községi igazgatás reformja mennyire
szervesen összetartozik a községi háztartás kérdésével, s hogy
a háztartásnak mostani néhány organikus hibáját mennyire
sürgősen orvosolni kell, ha csak nem akarjuk, hogy a leg-

szebben kidolgozott községi igazgatási reform idő előtt csődöt mondjon, arról immár van alkalmunk meggyőződni. Beszédes tanulságot nyújt erre a m. kir. központi statisztikai hivatalnak most megjelent hatalmas adatgyűjteménye, a mely épen alkalomszerűen, a közigazgatási reformok megtervezésének idején számol be a magyarországi községek háztartásának állapotáról. Ez a hivatalos kiadvány kénytelen megőrizni a hideg objectivitást adatainak szöveges ismertetésénél; elvezet odáig, a hol a hibákat s azok okait meglátjuk, de azután már választásunkra bizza, mint vélekedjünk ezeknek az orvoslása felől.

Talán nem végzünk tehát fölösleges munkát, ha folytatjuk a vizsgálódást ott, a hol a statisztikai kiadvány abbahagyta, s keressük a módokat, hol és hogyan kellene a tervezett közigazgatási reformnak leginkább belenyúlania a községi háztartás eddigi rendjébe, ha azt elhanyagolt, sőt itt-ott csőddel fenyegető állapotából ki akarja ragadni.

Nem merjük állítani, hogy itt következő megjegyzéseink, — melyek némely tekintetben csak első impressiók, s közelebbi szemléletnél talán magunk is módosítanánk azokat — teljesen kiállják a kritikát, s a legjobb panaceát hozzák. De hiszen épen a községi reform jóságának volna érdeke, ha minden felmerült javaslat megkapná a maga bírálatát, ha egészséges, tárgyi vita indulna meg, a részletekbe menő, s a gyakorlati megoldást kereső: egy szóval, ha concret érvek csatája folynék, nemcsak elvi tusák mérkőzése.

II.

Azokból a megjegyzésekből, a melyekkel a statisztikai hivatal felpanaszolja adatgyűjtésének küzdelmes folyását, s a melyekkel a községi számadások nem egyöntetű voltát, s a vagyonteltár készítése, az adósságok nyilvántartása stb. körül uralkodó fogalomzavarokat ismerteti, mindjárt kiviláglik a mai községi gazdálkodásnak egy eredendő hibája, a melyet mindenek fölött orvosolni kell: nincs elég gazdasági képzettség és szakértelem a községi háztartás vezetésében, a felülről jövő ellenőrzés és felügyelet pedig kései,

és formaságokra szorítózkodó csupán, nem pedig oktató és irányító.

Így, egy mondatba sűrítve ezeket a háztartás minden részletére kiterjedő bajokat, tán nem elég világos, hogy mire célzunk; jobban szét kell tagolnunk észrevételeinket, hogy az orvoslás módját is közelebbről meg tudjuk határozni.

A széttagolást pedig mindjárt azon kezdhethjük, hogy mások a gazdálkodás föltételei s a háztartási politika irányelvi a kicsiny, szegény, és mások a nagyobb, vagyonosabb községekben. Hogy nagyobb községi egységek megteremtésére kell törekednünk, azt a községi háztartási statistikának szinte minden lapja élénken igazolja; hogy azonban a nagyobb községi egységek létesítését számos helyen a földrajzi fekvés lehetetlenné teszi, az nyilvánvaló. Már itt meg kell tehát említenünk, hogy a reform egyik alap gondolatául azt vennők, hogy a nagy- és kisközségi típus közt lévő különbség még jobban kiegyenlítessék: nagyközséggé váljon mindaz, a mit csak össze lehet foglalni, s kisközség csak az maradjon, a mit megváltozhatatlan földrajzi helyzete a kicsiny faluként való tengődésre utal. Ennek az okait es keresztülvitelének módjait csak akkor tudjuk meggyőzőbben kifejteni, ha szemlénket a községi háztartásnak már minden részlete fölött megtartottuk: az alábbiakban tehát gyakran utalunk a nagyobb megkülönböztetésnek erre a szükségességére, de a megoldás módjával fejtegetéseink végeig adósak maradunk.

A községi háztartás vezetőinek gazdasági képzettségére, a felügyeletnek módjára, a számadási rend megállapítására mindenütt az alapelvekben azonos, a kivitelben kisebb és nagyobb községekben eltérő intézkedések volnának szükségesek.

A nagyobb község üzemeket létesít, kölcsönöket köt, gyakran milliós értékeket kamatoztat, bevételi forrásai sokoldaluak, kiadásai a közelet minden ágára kiterjedők: a a kisebb falu legelőjének vagy egyéb kis vagyonának jövedelmén kívül csak pótagból fedezi kiadásait, s e kiadások a tulajdonképeni adminisztratív költségekre szorítózkodnak

csupán, mert semmiféle jóléti és kulturális berendezkedése, semmi fejlettebb községi igénye nincs. Nyilvánvaló, hogy másféle gazdasági szakértelem kell az egyik, s más a másik falu háztartásának viteléhez.

Azt, hogy a községnek intézkedésre hivatott vezetője ezentúl a jegyző legyen, s tanulatlan falusi bírák csöknyössége, vagy hatalmi vágya őt ne korlátozhassa a község javát célzó intézkedéseiben, azt ma minden vélemény és minden árnyalat már egyformán sürgeti. Hogy a jegyző képzettségét bizonyos irányban — ha nem is a tőle megkívánt iskolai végzettség meghosszabbításával — emelni kell, arra a belügyministerium is gondolt, mikor a közgazdasági tanfolyamok legutóbbi átszervezése, alkalmával újabb tárgyakat illesztett be a tanfolyam tanrendjébe. A háztartási statistika tanulságai szintén azt mutatják, hogy a jegyző képzettségének különösen gazdasági irányban való kiegészítésére van nagy szükség; hogy mennyiben történhetik ez meg a belügyministerium által felvett új tárgyak keretében, s mennyiben kellene időnkint, a már gyakorló jegyzők részére rendezendő tanfolyamokon közölni a szükséges ismereteket, az már részlet dolga.

Bizonyos azonban az, hogy ha nem akarunk belebonyolódni a különböző qualificatio-kivánás labirinthjébe, magát a jegyzői képesítést bifurcálnunk nem lehet. Annak a megoldására tehát, a mit fentebb említettünk, hogy másféle szakértelem kell a nagyobb, s' más a kisebb falu vezetéséhez, nem az alaki qualificatio kétféleségét keresnők, hanem a személyek gondosabb megválogatását (pl. vezető állásoknál megelőző gyakorlat megkívánását valamely nagyobb község irodájában, stb.), a már működő személyzet részére időnként továbbképző tanfolyamok tartását, a melyek nemcsak előadásokban, hanem colloquiumszerű eszmecserekből is állának stb.

Ez azonban csak egyik oldala a dolognak; ha gazdaságilag képzetebb lesz is a községi személyzet, mint eddig volt, ez nemcsak nem mentesítheti őt a felügyelet és ellenőrzés alól, hanem ellenkezőleg, még nagyobb gonddal kell arra törekednünk, hogy az a felügyelet és ellenőrzés is a

kellő képzettséggel történjék, ne üres formák szerint, s megfelelő gyorsan is kövesse az intézkedés, nehogy tanulságai elkéssenek.

Ma az a helyzet, hogy a község számadását elsősorban járási számvevő vizsgálja felül. A tapasztalatból tudjuk, hogy a pénzügyi tisztviselők derekabbja vonakodván kimenni a járási székhelyekül szolgáló gyakran kicsiny falukba, a járási számvevők átlagos színvonalá nem a legkiválóbb. De az eddigi gyakorlat szerint nem is kell valami kiváló munkát végeznie: ha gazdaságilag helytelen, a községre érdemben káros kiadást látna is, mihelyt az számszerűen rendben van, s a jóváhagyott költségvetésbe beilleszthető, nem kifogásolná. Innen kerül a számadás törvényhatósági megvizsgálásra, a mely még inkább formai, s igazán érdemes volna egyszer statistikát csinálni arról, hány percz jut egy-egy községi számadás törvényhatósági megvizsgálására, s hangzik-e föl — a subjectiv érdekeltség hangjain kívül — a község realis érdekeivel törődő tárgyi észrevétel, a gyorsan pörgő referádák közben? S ha legalább a felülvizsgálatra szánt perczek a kellő időben következnének be! De, a mint a statistikai hivatal külön összeállításban is bemutatja, ezzel az értéktelen, formai eljárással is évekig húzódik a községi számadások jóváhagyása, s a község éveken át gazdálkodik anélkül, hogy előző számadásainak tanulságait ismerné, s azokból okulna. Innen van az, hogy a számadások szerkezete egyáltalában nem fejlődik, egyre távolabb marad a valóságos állapottól, nem hű tükre lesz a községi gazdálkodásnak, hanem eltorzítója, s a külön nem részletezett, vegyes kiadásoknak évről-évre növekvő összege elnyel minden tanulságot.

Két összefolyó baj mutatkozik tehát itt: nem fejlődő, rossz számadási rend, és nem irányító, felületes felülvizsgálat. Az elsőt úgy lehetne segíteni, ha új, a mostani községi igényeknek megfelelő, de a továbbfejlődésre mindenestre utat engedő számadási rend iratnék elő a községeknek, ismét más a nagyobb, és más a kisebb falvak részére.

A második ellen a községi háztartás felügyeletének olyan decentralisatiója volna az orvosság, a minőt, mint öröm-

mel olvastuk (báró Perényi Zsigmond államtitkár nyilatkozata egyik napilapunk tudósítója előtt), a belügyministerium tervez: járásokként működő forum, a mely közvetlenebb közlelől látja a község valódi szükségleteit, megfigyelheti tényleges bajait, s az ellenőrzést nemcsak actákból, s nemcsak papíron fogatosíthatná. Ezt a járási szervet nagyon össze lehetne egyeztetni a Návay Lajos által a *Budapesti Szemle* f. évi augusztusi füzetében contemplált járási önkormányzattal, s annak épen a községi háztartás ügyeibe való közelebbi beleszólhatással lehetne concrétébb tartalmat adni.

Návay Lajos a járási bizottságokat egyelőre csak ott kívánná létesíteni, a hol elég műveltség van, s így megfelelő szelleml erő áll rendelkezésre. A dolog azonban úgy áll, hogy a községi életre (themánknál maradva, még inkább a községi háztartásra) való szélesebb látkörű, de a vármegyeinél mégis közvetlenebb és közelebb felügyeletre még nagyobb szükség van kevésbé művelt vidékeken, s ezért, ha a szervezet némi módosításával is, s a hivatásos intelligencia befolyásának nagyobb biztosításával is, de meg kellene csinálni véleményünk szerint a járási forumot a culturában hátrább álló vidékeken is. Végre is föl kell tételoznünk, hogy az egész járásban mindenesetre több hozzáértő akad, mint az egyes községekben, s így okvetetlenül csak nyereség az, ha a hiányos culturájú község gazdálkodása valamivel műveltebb és sokoldalúbb járási felügyelet alá kerül.

Az az aggodalom, a melyet Návay Lajos az esetleg nemzetiségivé válható vármegyei önkormányzattal szemben kifejezett, természetesen fokozottabb mértékben fennállhat a kisebb egységnek s így nemzetiségileg homogénebb járásnak autonomiájával szemben. Hogy ezt az aggodalmat hogyan kellene hatálytalanná tenni, s hogyan lehetne elérni azt, hogy az autonomia komoly érdekeiért dolgozni kész nemzetiségek helyet kapjanak ott, de azért az autonomia ne válhassék nemzetiségi agitációknak szinterévé, arra megfelelő megoldási módot javasolni nem ezeknek a soroknak a feladata.

Itt csak a községi háztartás érdekeinek szempontjából vizsgálva a dolgot, ismét ki kell fejeznünk azt az impressiónkat, hogy a községi gazdálkodás ügyeinek ellenőrzését föltétlenül decentralisálni kellene. A decentralisált szervezetnek pedig egyfelől arra kellene törekednie, hogy az eddigi eljárásnál sokkalta gyorsabban végezze dolgait, másfelől s főleg azonban arra, hogy a formákon kívül érdembe is minél jobban behatoljon, s szélesebb áttekintésével helyes irányban vezesse a község gazdálkodását. Ehhez képest bármilyen szervezetet adnak is a járási forumnak, akár önkormányzati alapon létesítik azt, akár hivatali szervezettel, a kellő gazdasági képzettségnek föltétlenül illő helyet és intézkedési kört kellene juttatni benne, s pragmatica körülírni, hogy ennek a szervnek a községi háztartás irányításában micsoda teendői lesznek.

III.

Nem közvetlenül a községi háztartást illeti ugyan, de mint a most végrehajtott statistikai adatgyűjtés egyik eredménye mégis említésre méltó, hogy az 1886. évi XXII. t.-cz.-nek az az intentiója, hogy bizonyos magasabb szellemi képzettségnek az adó kétszeres számításával virilis jogon helyet biztosítson a község vezetésében, a gyakorlatban nem vált be.

Ennek a kedvezménynek az alapján ugyanis országos átlagban a virilistáknak csak 12·1%-a került be a községi képviselőtestületbe, s a mi még feltűnőbb, a nagyközségek 16·2%-os arányával szemben a kisközségek 10·2%-os aránya áll. Az intelligentiának e czímen való részvétele a községi autonómiában tehát épen ott kisebb, a hol nagyobb szükség volna rá, a kisközségekben, a hol a lakosság átlagos culturalis színvonala alacsonyabb.

Figyelembe kell vennünk, hogy az országgyűlési képviselőválasztási jog kiterjesztését előbb-utóbb nyomon fogja követni a községi képviselőválasztási jog reformja, még pedig ha nem is oly mértékben, mint a hogy az az országgyűlési képviselőválasztási jognál történt, de mindenesetre

szintén kiterjesztő mértékben. Sőt kérdéses, hogy a virilizmus intézményét, a mely egyre több támadásnak van kitéve, törvényhozásunk fenn fogja-e tartani?

Már pedig a politikailag éretlen és fegyelmezetlen tömegnek jogtöbblete az országgyűlési képviselőválasztásnál távolról sem olyan veszedelmes, mint a községházán. Amoda csak egy voksot adhat le, ide maga is beférkőzik, s kezébe keritheti a község vezetését. Ilyen kilátások mellett törvényhozásunknak nagyon komolyan meg kell majd fontolnia, hogy ha az intelligentiának vezető szerepét a községben, a község javára biztosítani akarja, ez ne történjék csupán olyan szépen elgondolt, de a gyakorlatban félrendszabálynak bizonyult intézkedésekkel, mint volt eddig az adó kétszeres számításának jogosultsága, hanem hatásában előre kiszámított, a megfelelő eredményt nemcsak biztosító, hanem úgyszólván kikényszerítő, imperative elrendelő paragrafusokkal. A nagyobb községi egységek létesítése ebből a szempontból is kívánatos volna, mert több lehetőséget nyujtana az intelligentiának részvételére.

Nem a statistikából tudjuk, hanem a köztudomás alapján állíthatjuk, hogy az intelligentiának ama csekély hányada is, a mely e révén helyet kap a községi önkormányzatban, ezt csak jogosítványnak tekinti, nem pedig kötelezettségnek, s a törvény intentióját a gyakorlatban még jobban meghiusítja az intelligencia közönye, a melylyel sok helyütt távol tartja magát a községi élettől.

Ez is olyan tényező, a melylyel a jövőben is számolni kell; ha tehát intézményes biztosítás fog történni arra nézve, hogy az intelligencia a községi élet vezetésében megfelelő szerephez jusson, biztosításnak kell történnie abban a tekintetben is, hogy ezt a szerepét tényleg be is töltsse, s lanyhaságból, nemtörődésből ki ne vonhassa magát a községi autonómiában való részvételből.

IV.

A községi adóztatásnak a statisztikai közlemény által megrajzolt állapota nagyon sok rendezni valóra hívja föl a reform megalkotóinak figyelmét.

Dönteni kell mindenekelőtt abban a kérdésben, hogy érdekeltségi alapon tagoztassék-e többfelé továbbra is a községi póttadó kivetése, vagy pedig, tekintettel arra, hogy minden községi teljesítmény — ha látszólag érdekeltségi csoportokat szolgál is — végelemzésben a község valamennyi lakójának hasznára válik, egységes alapon?

A kérdés elméleti jellegű ugyan, de a gyakorlati szükség és czélszerűség nagyon is beleszól. Az 1886. évi községi törvény tudvalevőleg a községi póttékolásnak háromféle módját szabta meg, ahhoz képest, hogy az adóval fedezendő kiadások az összes lakósságnak, vagy csak a belterületi, vagy csak a külterületi lakóknak érdekeit szolgálják e? Azt látjuk azonban, hogy a községeknek nagy többsége nem bibelődik ezzel a hármas felosztással, hanem minden közköltséget egyforma kulcs szerint kivetett adóval fedez. Ma ez az eljárás tulajdonképen törvénytelen: de hogy felülről túrték, lenn szívesen alkalmazták, az mintha mégis a mellett szólna, hogy helyes és czélszerű volt.

Úgy hiszszük, a közösség és együvértartozóság érzetét is jobban ápolja, s így bizonyos socialis jelentősége van, ha mindenki mindenkiért adózik, s az a szörszálhasogató megkülönböztetés, hogy melyik kiadás kinek használ első sorban, eltűnik a községi költségvetésekből. Az egyszerűbb adókezelés — s főleg kivetés — szempontjából pedig oly óriási előnye van az egységes póttékolásnak a a hármas kulcs szerint való adóztatás fölött, hogy már ez maga lenyomhatja a mérleget az elméletnek az érdekeltségi alapon való teherviselés mellett szóló érveivel szemben.

Nem szólna természetesen ez az egységesítés azokra a rendkívüli kiadásokra, a melyeknél az érdekeltségi jelleg határozottan kimutatható (pl. gyalogjárda létesítésének költségeit városban és falun eddig is az érintett telkek

tulajdonosai viselték), hanem csupán azokra a mindenképen közkölségnek tekinthető kiadásokra, a melyeket eddig a törvény értelmében háromféle kulcs szerint kellett volna kivetni, s a melyeket a községek nagyobb része a gyakorlatban már eddig is egy kalap alá vont.

Ha már az adókezelés kérdésénél vagyunk, megemlítetjük, hogy az egységesítésben és egyszerűsítésben még tovább lehetne haladni, és törvényesíteni azt, a sok helyen már most törvény ellenére szintén divó eljárást, hogy a vármegyei pótadót nem vetik ki egyénenként, hanem megállapítván, hogy a községbeli lakosok állami adója után az illető vármegyebeli pótadókulcs szerint mennyi törvényhatósági pótadó lesz esedékes, ezt az egész összeget beállítják a községi költségvetésbe, s magának a községi pótadónak kulcsát szabják már meg úgy, hogy a bevételből mindenre jusson: községi pótadóra is, meg vármegyeire is. Nyilvánvaló, hogy az adókezelés tekintetében ez sokkal egyszerűbb, s igen sok fáradságot megkimélő eljárás. Igaz, hogy így a község fizet tulajdonképen esetleges hátralékosai helyett is, de ez érdemleges eltolódást csak olyan abnormis időkben okozna, a mikor elemi csapás folytán túlnagy az adóhátralek. Abnormis időkben pedig rendkívüli intézkedésekkel lehet segíteni a bajon; fontosabb, hogy a szokásos rendes kezelés terhei lehetőleg könnyíttessenek.

Mennél jobban egyszerűsít és egységesít a jövőendő községi adózás terén a törvényhozás, annál indokoltabb természetesen, hogy azok a szórványos különlegességek, a hol az eddigi jogos hármassal adókiivetésen kívül ugyanazon alap variálásával még negyedik-, ötödikféle stb. adókiivetési módok divtak, kiméletlenül eltiltassanak.

Más kérdés azonban az, nincs-e szükség a község adóztatási jogának kitégítésére olyan irányban, hogy külön, új adónemeket létesíthessen, mint a hogy' e joggal már most is rendelkeznek a rendezett tanácsú városok, s mint a hogy' e jogot concedálta a községeknek is az 1859. évi patens?

Abból ugyanis, hogy a községi adóztatásnak szorosán az állami adókhoz kell simulnia, s legfőljebb a gradatiót emelheti, de a pótlékolás alapján nem változtathat, helyen-

kint sok hátrány származik, a mi nemcsak szélsőségekre vezet, hanem igazságtalanságot is okozhat.

Nyilvánvaló, hogy azóta, a mióta törvényhozásunk legutóbb a községek adóztatási jogát szabályozta, a községi élet igényei sokkal inkább differenciálódtak, mint az állami életé. Az állam terhei is megsokszorozódtak ugyan, de kevés és kisebb fontosságú kivételek leszámításával, ugyanazokban a főbb ágazatokban maradtak meg, a melyekben korábban is felmerültek. A községek mostani kiadásai között pedig sok olyan novum van, a mire az 1886. évi adóztatási jog megállapításakor egyáltalán nem gondoltak. Legyen elég csak egy szembeötlő példára rámutatni, az új gyermekvédelmi terhekre, a melyek törvény parancsszavára nehezedtek 1901 óta községeinkre. A községek csinosítása, világítása, utczáinak kövezése, közegészségügyi berendezéseinek szaporítása stb. legalább a nagyobb falvakban szintén új, a nyolczvanas évek közepén még nagyon kevésre taksált terhek.

Tudjuk, hogy az állami egyenesadó-alap a városoknak s azoknak a vidékeknek a kivételével, a hol valami különleges ipari vagy egyéb gazdasági fellendülés van, jóformán mozdulatlan, alig növekszik, s az állam egyre szaporodó terheinek fedezésére nem is az egyenes adóbevétel emelkedésére számít, hanem a közvetett adókra, díjakra, illetékekre, jövedékekre, üzemeinek növekvő pénzügyi eredményeire stb.

A község azonban csak az egyenesadó után pótlékolhat, s így, még ha fönntemlitett új terhei nem keletkeztek volna is, magának az administrációnak növekvő drágasága, az alkalmazottak szaporítása és jobb díjazása miatt is kénytelen volna pótdószázalékát lassan, de fokozatosan emelni. Az új terhek azonban már teljesen megbontják az egyensúlyt, s ezért kell látnunk elég sűrűn oly szélsőségeket, a mikor a pótlék több magánál az alapadónál, s a községi adó kétszer, háromszor, sőt ötször is meghaladja az állami adót. Egyelőre ne nézzük, hogy ezekben a nagy kilengésekben néhol a községi háztartásnak egyéb komoly bajai is visszatükröződnek; szorítkozzunk csupán arra,

hogy a községi pótléknak egyre magasabb százaléka sokkal terhelőbb a lakosságra, mint ha a község szükségletei legalább részben valamely más módon, az adózóképességhez jobban közel férközve fedeztetnének. A mi igazságtalan tehermegosztás van eddigi egyenes adóztatásunkban, annak igazságtalan volta persze csak hatványozódik, ha a községi adóztatásnak mindig magasabbra nyúló tornyát erre az ingatag alapra helyezzük.

A sajtóban egyre gyakrabban hallatszik az a hang, hogy némely külföldi mintára valamely tárgyi adónak hozadéka engedtessek át a községeknek, növekvő kiadásaik fedezésére. Még ha ez nem történik is meg, mert hiszen a többlet, a mire községeinknek szükségük van, legnagyobb részt kifejezetten községi célokra kell, s így az állami adóval való kárpótlás kevésbbé van helyén, akadhatna egyéb segítség, a mely a tulajdonképeni községi póttadó további fokozását elkerülhetővé tenné, vagy legalább is csökkentené. A betterment nemcsak városainkban, hanem nagyobb községeink legtöbbszörében is nagyon helyénvaló, indokolt adónem volna. Bizonyos — de nem elsőrendű életszükségletet tevő — fogyasztási tárgyak megadóztatásából városaink tisztességes bevételre tesznek szert: nagyobb községeink szintén hasznát vehetnék ezeknek, ha engedélyt kapnának kivetésükre.

Csak látszólag van ellentétben az efféle külön adónevek propagálása azzal a főntebbi fejtegetésünkkel, a melylyel a községi adóztatás egységesítése mellett szoltunk. Technikai keresztülvítele ezeknek mindenestre könnyebb, mint a most kötelező hármass adókivetés. Nemcsak azért, mert nem kell minden adózóra külön megállapítani az eltérő adókulcsok szerinti összeget, hanem azért is, mert a kiadásoknál nem kell mérlegelni, hogy melyik érdekelttség javára történnek. Bármily szórásalhasogatóan csinálják is ezt a szétválasztást, bizonyos igazságtalansággal mindig jár ez. Sokkal egyszerűbb, ha a fedezeti lehetőségnél distingválunk, s a tulajdonképeni póttadó kulcsát csak addig fokozva, a mig az a lakosság mindegyik rétegére nézve elviselhető, a fedezetlen többletre keresünk olyan megoldási

módot, a mely a teherviselésre képesebb lakosságra rója ki a különbözetet, tehát a tulajdonképeni községi pótdóban szükségszerűen rejlő igazságtalanságot paralizálja.

Nagyon természetes, hogy ha valahol, hát e kérdésben erősen distinguálnunk kell nagyobb és kisebb község között. E külön adónemek behozatala csak a nagyobb községben lehetséges (gondoljunk csak a bettermentre) s csak ott is van rá igazi szükség. Ahol a községi feladatok már a földrajzi elhelyezkedés miatt sem tudnak bizonyos primitív határokon túlelmelkedni, ott az adózási módnak is egyszerűnek kell maradnia, s ott a felügyeletnek inkább arra kellene irányítania a figyelmét, hogy a tulajdonképeni községi pótdó kulcsa ne legyen szeszélyesen ugrándozó, hanem ahhoz az egyenletesen kevés teljesítményhez képest, a mit ily helyeken a községi szervezet a lakosságnak nyújt, maradjon az is egyenletes és szerény keretek közt mozgó.

Községeink szeretik itt-ott a beruházások költségeit is egyszerre kifizetni, s azért inkább kétszeresre-háromszorosra emelik a pótdót, csak hogy kölcsönre ne kelljen szorúlniok. Ez a felfogásuk — mint egy újabban előfordult, s a sajtóban is emlegetett concret példából láthattuk — felsőbb helyen is biztató támogatásban részesül. Ha a mostani generatio teherviselőképesége megengedi, természetesen üdvös nem háritani át a terheket a jövő nemzedékre: az azonban már nagyon kérdéses, hogy a lakosság egyetemének teherviselőképesége olyan-e, a mint azt a kölcsöntől riadozó községi képviselőtestület megítéli, s egyes magángazdaságokban nem terem-e válságos helyzetet a pótdónak gyakran néhány száz százalékkal való felrugatása? Az adótehernek — bár esetleg emelkedő irányzattal — egyenletes, szabályos volta föltétlenül szükséges, s a megfélemlítéseket erről az oldalról a legtöbb magángazdaság megsínyli.

A minthogy komolyan megfontolandó tehát, hogy a községi adónak valamely — esetleg vidékenként változó — maximalis határa megállapíttatnék, úgy szükség volna oly intézkedésre is, a mely az egyik évről a másikra történő túlságos kilengéseket megakadályozza, s az adóztatási szabadságot korlátolja.

Ha ezt kívánjuk, felelnünk kell arra a kérdésre is: mi történjék, ha a községnek váratlanul nagyobb kiadásai merülnek föl. Nem helyezkedünk arra a kényelmes elméleti állaspontra, hogy a beruházás a jövő érdekében történvén, fedeztessen az mindig a jövő nemzedeket is terhelő kölcsönből. A míg ugyanis községeinknek hitelszervezete jobban ki nem épül, addig a kölcsönhöz kisebb községeink rendszerint elég drágán jutnak.

Hanem az alapszerű gazdálkodásból, a melynek sok félszagségét és hibáját alább ismertetni fogjuk, kiválaszthatnók azt, a mi jogosult és logikus, s rászoktathatnók községeinket a tartalékolásra. Itt-ott eddig is megtették ezt községeink, bár tételes intézkedések tiltották el őket tőle. A törvényhozás, mikor az adóztatás lehetőségeit megszabta, egyenesen maga utalta a községeket rövidlátó, csak a mára gondoló pénzügyi politikára, megtakarításokra nem nyitván módot, s a föltétlenül szükséges kiadások fedezésén túl nem engedvén meg az adóztatást. Ha a reform majd engedni fog ebből a merevségéből, sőt a beruházások céljaira bizonyos tartalék képzésére, s egyenletesen évről-évre való dotálására kötelezni fogja községeinket, akkor a minimumra reducálódhatik annak a szüksége, hogy a pótdózsázalék időnkint hirtelen felszökkenjék. Ebből a beruházási alapból ugyanis a kisebb községekben úgyis csak nagyobb időközökben előforduló beruházások vagy teljesen fedezhetők lesznek, vagy legtöbbször a költségek egy részét kell kölcsön venniök, s a kölcsön törlesztésére az alap folytatólagos évi javadalma bőséges fedezetet fog nyújtani.

Fölösleges hosszan fejtegetni ennek az institutióknak, vagy valamely ehhez hasonlónak a fontosságát; elég, ha azt ismétljük, hogy a jövőbe tekintő pénzügyi politikát, a mit minden jól vezetett magángazdaságban is megtalálunk, a községek köréből eddig intézményesen kizárták, s a községi háztartás sok egyéb baján kívül főleg a közsegi adózás terhes és szabálytalan volta is ebből az eredendő hibából származik.

V.

A községek bevételi és kiadási tételeinek vizsgálatánál első pillanatra szembeötlő, hogy a kisebb falvaknál a kiadásoknak mennyivel nagyobb hányadát foglalják le a merőben administrationális költségek, mint a nagyobbaknál, viszont a cultura s a belső rendészet költségei, továbbá a beruházási kiadások mennyivel kisebb arányban szerepelnek itt, mint a nagyobb községekben. A mint nagyobb és nagyobb lélekszámú község-kategoriákhoz érkezünk, egyre jobban elsimulnak az ellentétek: csupán a legnagyobb, a tízezer főnél népesebb községekben inog meg kissé a szabályszerűség.

Gondoljunk most arra, hogy a legkisebb falvak többedmagukkal alkotnak egy jegyzőséget s így igazgatási kiadásait különben is megosztva viselik; jusson továbbá eszünkbe, hogy az administratív személyzet fizetésére a község által szánt összeg éppen ezekben a falvakban a legkisebb, itt szorulnak rá leginkább állami fizetéskiegészítésre, míg a nagyközségek maguktól is bőkezűbben dotálják tisztviselőiket: mindezek még jobban kiéleltetik az aránytalanságokat s még jobban szembeötlővé teszik azt a tanulságot, hogy a kicsiny falvaknak úgyszólván egész anyagi ereje csupán administratióra pazarlódik el.

Ismét annál a conclusionál állunk tehát, hogy nagyobb községi egységeket kell létesíteni, mert a terheket a mostani apró falvak nem bírják. De hogy nemcsak a községi egységeknek kell nagyobbaknak lenniök, hanem bizonyos egyéb distinctiókra is van szükség, azt mutatja az aránynak a 10,000 lakónál népesebb községeknél való visszafordulása: túlságba tehát az egységek növelésénél sem szabad mennünk.

A kiadások valódi megoszlását az alapokban való gazdálkodás túlságba vitele folytán nehéz első pillantásra helyesen megítélnünk; mégis sok tanulságot nyújt az egész kép, ha apróbb mozaik-darabokból van is összeállítva.

Magának az administratióknak a költsége — ha a kisebb

falvakban aránytalan is — általában nem túlsok s mint-hogy most már a többletet jóformán teljesen levette az állam a községek váilairól, mert nemcsak a jegyzői fizetés-kiegészítést és rendezést vállalta, hanem a segédjegyzői állások fokozatos szervezését is, a községek szempontjából most már nem is aggodalmas.

Sokkal komolyabb teher, mert még egyenlőtlenebbül oszlik meg s éppen a legszegényebb falvakat sújtja legerősebben — a szegényügy ellátása.

A községek mai szervezetének és bevételi forrásainak megállapítása óta ez a teher megsokszorozódott s különösen az utolsó ètappe, a gyermekvédelmi teher súlyos. Lá-tunk falvakat, a hol a pótdadó hirtelen megnégyszereződött s közel 600%-ig emelkedett egy-két községi tartásra utalt elhagyott gyermek miatt.

A honnan a nép kivándorol, ott sok a hatósági eltar-tásra szoruló gyermek. Ámde a nép onnan vándorol ki többnyire, a hol nagy a szegénység, tehát csekély állami adóalap mellett magas községi pótdadó van; ezt a magas pótlékot még magasabbra rugtatja a sok elhagyott gyermek, a terhet pedig még elviselhetetlenebbé az, hogy a fizetni képes munkabíró elem kivándorolt.

Gyors és határozott segítség kell e téren, azonban olyan, a mely a gyermekvédelmünk szép institutióját nem fejleszti vissza s az e tekintetben már úgy is nagyra növekedett állami áldozatokat sem öregbíti nagyon. Ismét a járási önkormányzatra gondolunk s arra, hogy a községek jótékonsági alapjainak járási összesítése az eddigi erőszétforgácsolás helyett eröegyesítés volna, a koczkázatok jobban megoszolnának s így a teherviselő képesség is növekednék. Az állam a gyermekvédelmi kiadások viselésében eddig is támogatja a községeket a vármegyei gyermekvédelmi alapok dotálása útján: ez a segítség is közelebb férközhet-nék a valódi szükséghez, ha az új járási szegényalapokat keresné fel. Természetesen mindaz a szegényügyi áldozat, a mi egyes községekben eddig naturáliákban történt (a községi szegényeknek fölváltva, házról-házra való ellátása), ezután is így maradhatna; a járási összefoglalással nem

bureaucratikusabbá s így költségesebbé akarnók tenni a szegényügyet, csupán a tőkéknek egyesítés útján való jobb kihasználását s a koczkatatoknak közös erővel való megosztását s kiegyenlítését tartjuk szükségesnek.

A községek közegészségügyi kiadásai elég szűk keretek között mozognak s meglehetősen kevés teljesítménynek az ellenértékei; ez azonban nem csak magának a községi háztartásnak a hibája, hanem közegészségügyünk rendezetlenségének is. Az 1876. évi közegészségügyi törvény állami feladatnak mondja a közegészségügyet, még is ró ki a községekre is annyi feladatot, hogy most, közel negyven év multával sem tudnak eleget tenni neki. Az 1908 : XXXVIII. t.-cz. az orvosok törzsfizetését az állam terhére vállalja át, de 1. és 2. §-ában még mindig nagyobb pensumot szab ki községeinkre, mint a mennyi anyagi erejűnkkel arányban áll.

Ez a nagy feladat (belvizek, szennyvizek, mocsarak levezetése, vízvezetékek fenntartása, heveny fertőző betegségek ellen való védekezés stb.) csodálatosképen nem terheli meg nagyon községeinket. A közegészségügy az az egyetlen igény, melynek gyors kielégítését nem tartják sürgősnek és nem sürgeti senki. A hogy' az 1876. évi törvény végrehajthatatlanul maradhatott évtizedeken át, éppen úgy az 1908. évi is várhat még a perfectuálásra. Nagy hiba, hogy ezeket a fontos és költséges közegészségügyi létesítményeket az új törvény is a községekre bízta, holott nyilvánvaló, hogy azoknak gazdagabbja is csak ügygyel-bajjal és lassú tempóban felelhet meg a követelményeknek, szegényebbje pedig teljesen képtelen minden komolyabb áldozatra. A közegészségügy iránt való érdeklődésünk komolyága vonható kétségbe, ha végrehajthatatlan paragrafusokkal tekintjük megoldottnak a nagy kérdéseket. A közigazgatás reformjának ügyelnie kellene arra, hogy — a mint egyéb téren is pontosan fejezze ki a községek feladatkörébe utalt teendőket — a közegészségügy terén is a fogyatékos községi erővel tényleg végrehajtható feladatokat tűzzön ki, a község anyagi erejét túlhaladó közegészségügyi berendezkedésekről pedig más úton gondoskodjék. Az országos betegápolási pótdó be-

hozatala megnövelte ugyan azoknak a millióknak a számát, a melyeket évenként a közegészségügyre szánunk, de ne feledjük, hogy mégis ezen a téren van még a legtöbb tennivalónk s hiába bízunk most a községekre végrehajthatatlan feladatokat, előbb-utóbb mégis az államnak kell megsokszoroznia áldozatkészségét.

A közművelődési kiadások terén a községeket már 1868 óta terheli az iskolafenntartás kötelezettsége. Ha a felekezetek s újabban az állam nem segítenék ebben őket, sok községünk régen összeroskadt volna e teher alatt, vagy a mi valószínűbb, iskoláztatásunk lenne sokkal hiányosabb. Ez idő szerint a helyzet az, hogy nemcsak községi iskola van legkevesebb, hanem a községek iskolaügyi kiadásai sem túlnagyok, élénk ellentétben a 68-as törvény parancsával. A törvénynek azt a kívánságát, hogy bizonyos lélekszámon túl a község polgári iskolát állítson, különösen nem kéri, mert nem is kérhetik számon a községektől. Valahogy ebben a tekintetben is szabadulni kellene a formai ellentmondásoktól, s papíron sem kívánni többet községeinktől, mint a mennyit a valóságban megkövetelünk s mint a mennyit anyagi erejük szemmeltartásával egyáltalán meg lehet kívánni tőlük. Igaz, hogy a községek iskolai terhei körül az állami segítség mindig fog bizonyos egyenlőtlenséget és látszólagos igazságtalanságot teremteni, mert az államnak és a culturának érdeke néhol sürgősebb és áldozatkészebb segítséget követel, mint másutt. Távol áll tőlünk azt kívánni, hogy az állam mindenütt egyforma arányú segítséget nyújtson a községeknek iskolai terheik viselésében: inkább jusson egy-két falu indokolatlanul nagyobb segítséghez, minthogy az egyenlő elbánás prokrusteszi ágyába szorítsák azokat a községeket is, a melyekben a cultura és az állam érdekei vannak veszélyeztetve, ha csak gyors és bőkezű segítség nem jó feléjük.

Talán olyan megoldás volna megfelelő, a mely kijelölné azt a minimális teljesítményt (a lélekszámhoz, vagy még inkább, mint a kisedővási törvény teszi, az adózó képességhez mérve), a melyet a községtől az oktatásügy terén az állam megkívánhat, továbbá azt a minimális határt, a

meddig az állam az existenciális nehézségekkel küzködő községeket mindenesetre segíteni fogja iskolaterhek viselésében, de oly túlkövetelések alól, a minő például a polgári iskolák fölállításának kötelezettsége, kifejezetten fölmentené őket.

Nem közvetlenül háztartási kérdés s így csak futólag említjük, hogy a község nem mindig bizonyul elég megértő s a kulturát megbecsülő iskolafentartó hatóságnak; a tanító és a falusi iskolaszék közti összeütközésekről hírlapjainkban is eleget olvashatunk. Egy okkal több, hogy ne kívánjunk a községtől az oktatásügy terén a kelleténél többet s ne tegyük a szükségesnél nagyobb mértékben részesévé olyan culturmunkának, a melyhez csak immel-ámmal nyúl.

VI.

A községi alapok legnagyobb részének már pusztá létezése is ellenkezik az okos, körültekintő gazdálkodás alap-elemeivel. A mily méltánylandó gondolat az alapok vezéreszméje: lekötni bizonyos összegeket meghatározott célokra, annyi fonáság rontja meg ezt a vezéreszmét községeinknél s teszi az alapokban való gazdálkodást a községi háztartás terhes nyügévé.

A statistikai hivatal beszámolója bővebben megemlékezik e fonáságokról: kicsiny tőkék daraboltatnak szét az alapokban még kisebbekké, hogy soha termékenynyé ne váljanak; sürgős szükségletek halasztatnak el ad graecas Calendas; a rendes költségvetés tételei hasítottatnak ki (de rendszertelenül) alapokká, hogy aztán mégis a rendes költségvetés hozzájárulásaira szoruljanak rá, stb.

Egyik főirányelvül tekintenők e kérdés rendezésénél, hogy semmi olyan igazgatási ágat, a mely a községnek természetes, vagy törvényszabta teendője, a rendes költségvetésből kihasítani s alapszerű kezelésbe vinni ne legyen szabad. Ezen a téren befolyásolja ugyanis az alapokban való gazdálkodás leghátrányosabban a községi háztartást, sőt a község munkakörének köteleességszerű ellátását is s ezen a téren okoz leginkább confusiót a kiadásoknak

hol a közpénztárban, hol alapokban, hol mind a kettőben vegyesen való elszámolása.

Különben is az alapok természetéből következik, hogy azok legföljebb csak arra lehetnek hivatva, hogy a község rendes munkakörén túl bizonyos többletet lássanak el, olyan többletet, a melyet ellátni üdvös és hasznos lehet, de nem föltétlenül szükséges. A föltétlenül szükséges kiadásokat az alap teljesítő képességének véletleneire bízni nem szabad; ha pedig — mint a hogy sok helyen megtörténik — a közpénztárnak kell pótolnia az alap hiányos teljesítő képességét, akkor czéltalan az alap külön fentartása teljesen.

Ha azonban a rendes munkakörön túl való többletet bízzuk is csak a községi alapokra, a reformnak mindenestre ügyelnie kell arra, hogy az alapokkal való gazdálkodás — szinte azt lehetne mondani, játék — túlságba ne menjen. Községeinknek ugyanis jobb a szíve, mint a mekkora az anyagi ereje; sok fellengős czélra egyre-másra létesítik tehát az alapokat, akkora tőkeerővel, a mely együttvéve talán egy bizonyos czélra elégséges volna, de egyenkint — öt-tíz alapra széttördelevé — annyira számba sem vehető csekélység, a mi pusztá erőszétforgácsolásnál nem egyéb. Ha a községi háztartás kérdései ezentúl magasabb szempontból ítéltetnek meg, lehetetlen, hogy az alapok e túltengésének is végét ne vessék.

Főntebb azonban említettük már, hogy a beruházási kiadások fedezésére, illetőleg azoknak a rázkódtatásoknak a mérsékelésére, a melyeket a váratlanul föllépő beruházási kiadások egyes községek költségvetésében okoznak, bizonyos tartalékalap létesítését tartanók szükségesnek. Ugyanígy helyesnek vélnők oly alap képzését, a mely a háztartás viteleéhez szükséges forgótőkéről gondoskodnék. Nélkülözhetetlen ez is minden okszerűen vezetett gazdálkodásban s különösen a községek háztartásában, a hol a jövedelmek tudvalevőleg legnagyobb részt ősszel folynak be, a kiadásokat pedig az év kezdetétől fogva kell eszközölni s a hol gyakran terhes függő kölcsönöknek az okozója az, hogy kellő forgótőkéről nem gondoskodtak.

Alapszerű kezeléssel kellene megoldani továbbra is minden községi üzem számadásvitelét is. Sőt, mivel a községi üzemek nagyobb községeinkben most is még igen szórványosak s csak ezután lehetne számítani szélesebb elterjedésükre, a községi háztartás reformja ezt a kérdést különös figyelmére méltathatná. Oly részletről van itt szó, a mely a közel jövőben nagyfontosságúvá válhatik s a rendezésnek jó előre figyelemmel kell lennie a várható alakulásokra, nehogy a szabályozás módját az élet mihamar meghaladja. Vannak községi üzemek vízellátás, csatornázás, továbbá — de csak akkor, ha az árak mesterséges fölhajtása ezt a lakosság érdekében elkerülhetetlenül szükségessé teszi — bizonyos élelmiszerelárusító üzemek¹⁾, a melyeket a közjólét érdekében mindenesetre fön­n kell tartani még akkor is, ha azok nem nyereséges vállalkozások. Kívánatos ezeknek az alapszerű kezelése is, hogy a község mindig tisztán, egyéb ágaktól elkülönítve láthassa üzemének mérlegét.

Azoknál az üzemeknél azonban, a melyekben kifejezetten a község magángazdasági tevékenysége bonyolódik le, kétszeresen szükség van az alapszerű elkülönített elszámolásra. A községesítésnek különben nagyon figyelemre méltó eszméje ugyanis könnyen bizonyos túlhajtásokba téved (a mint az alapok létesítésének életrevaló ideája is eltorzult a gyakorlatban) s községi üzem létesítettik gyakran olyan esetben is, a mikor arra a közérdek szempontjából nincs szükség, a község háztartása szempontjából pedig esetleg egyenesen káros is, mert veszteséggel járó. Ez a kifogásunk ezidőszerint ugyan még csak városaink némelyikét illetheti meg, nem pedig községeinket; az eszme azonban terjedőben lévén, nagyobb községeinket is könnyen elfoghatja az üzemek létesítésének láza s a községi háztartás reformjának előre kell készülnie erre a valószínű fejlődési irányra, előre egyengetni a talajt azzal a célzattal, hogy a jóra való alkotás boldogulni tudjon, de előre megszabni a korlátokat is, hogy a könnyelmű alapítások kifejlődni, vagy legalább is a községi háztartáson hosszabb ideig élösködni ne tudjanak s annak erejét el ne szívják.

Ha a tisztán magángazdasági célzattal létesített községi üzemek számára kötelező lesz az alapszerű kezelés, akkor könnyebb lesz számon tartani, hogy az esetleg túlvérmes remények hogyan válnak be s inkább meg lehet állapítani, hol érdemes folytatni tovább a kísérletezést, hol kell felhagyni a meddő vállalkozással.

Volna még néhány észrevételünk azokra a községi alapokra, a melyeknek a célja nem bizonyos igazgatási ág ellátása, hanem vagyongyűjtés vagy vagyonconserválás: ezeknek kérdése azonban kapcsolatos a községi vagyon egész complexumával s így azzal kapcsolatban emlékezhetünk meg róla.

VII.

Községeink vagyoni viszonyai tekintetében a szélsőségek sokkalta nagyobbak, mint a háztartás egyéb ágaiban. Itt nemcsak a kisebb és nagyobb népesség, nemcsak a lakosság szegényebb vagy jobbmódú volta esik a mérlegbe, hanem még talán a rendiség idejéből származó bizonyos vagyontöbbletek is némely vidéken (így különösen keleten és délen), a melyek a vagyonmegoszlást községeink között meglehetősen egyenlőtlennek teszik. Még kirivóbbá válik az egyenlőtlenség akkor, ha figyelembe vesszük, hogy az általános kulturális állapot magasabb foka, tehát a községi igényeknek is fejlettebb s így költségesebb volta azokon a vidékeken van meg (pl. a Dunántúl), a hol a községi vagyon viszonylag kevesebb, csekély igények pedig ott, a hol ezek kielégítésére bőséges vagyonforrások állanak rendelkezésre. Ilyenformán a kulturáltabb területek községei kétszeres nehézséggel küzdenek: nagyobb teljesítményeket várnak tőlük s kevesebb erőforrásuk van hozzá.

Természetesen nem lehet ebből oly irányban következtetést levonnunk, hogy a községi vagyon egyenlőtlen megoszlásán valami erőszakos változtatás történjék; olyan jogsértő cselekedet volna ez, akár a secularisatió. Olyan irányban azonban kormányzatunk a consequentiákat mindenestre levonhatná, hogy a községek segítségére szánt pénzübeli áldozatokat már az egyenlőtlen vagyonmegoszlásnak

figyelembevételével s annak némi ellensúlyozásául oszszaszét. A felekezeti s iskolai segélyek szétesztásánál is megtevésztő s bizonyos mértékig igazságtalan szempont volt azt nézni, hol történtek eddig kisebb culturális teljesítmények s oda sietni az állami beavatkozással, mert ezzel szemben egyebütt a nagyobb teljesítmények a felekezetek s a lakosság áldozatkészségét hosszabb idő óta, nagyobb mértékben kimerítették s így a bőkezűbb támogatás indokoltabb lett volna. Ugyanúgy a községi feladatok teljesítésénél is nem az a vidék igazán támogatásra méltó, a mely teljesítményeiben eddig — gyakran igen jó, legtöbbször kielégítő vagyoni ereje ellenére is — hátramaradt, hanem az, a mely eddig, jóllehet kevesebbje volt, megtett minden tőle telhetőt. Ne az indolentiát jutalmazzuk azzal, hogy elvégezzük helyette, a mit neki magának kellett volna elvégeznie, hanem azokat az elemeket emeljük még jobban, a melyek maguktól is emelkedni igyekeztek s a melyeknek culturigényük nagyobb lévén, mint teljesítő képességük, hálásan és kellő értékeléssel fogadják a segítséget.

Annál inkább merjük mindezeket hangsúlyozni, mert az a népelem, a mely kisebb községi vagyon ellenére nagyobb erőfeszítéseket végzett, éppen a magyar s botor dolog volna a formai egyenlőség kedvéért érdemben annyira igazságtalannak lenni, hogy az állami támogatásoknak növekvő áradata ezt az elemet kikerülje csak azért, mert dolgát eddig is becsülettel elvégezte.

A községi vagyonnak legősibb — aránylag azonban a magyar részeken kisebb hányadú — forrása a földbirtok, többnyire erdő, legelő s csekélyebb mértékben szántó stb. alakjában. Az erdő többnyire állami kezelésben van, a legelő a községbeli lakosság állattenyésztési érdekeit szolgálja, a szántót nagyobbrészt bérbeadják: közelebről tehát nem pillanthatunk bele, hogy a községi ingatlanok hasznosítása okosan történik-e? Azt azonban ne hagyjuk említetlenül, hogy senki sem pillant bele; ha tehát a községi háztartás felügyelete decentralisáltatik, a vagyonhasznosítás módjának ellenőrzése szintén egyik fontos feladata lesz a megalkotandó új szervezetnek. A szántók és egyéb közös

használatra nem való művelési ágak itt-ott igen jó jövedelemhez juttatják községeinket: kérdés azonban, indokolt-e ezeket mindenütt közös tulajdonban megtartani s a lakosságnak nem használnának-e többet, ha kifarcelláznák.

Általában azt vesszük észre, hogy bizonyos merevség mutatkozik községeinknél a meglevő vagyonformákhoz való ragaszkodásban s ezt a merevséget fölülről még csak szilárdítják némely intézkedéssel. Bizonyos határig szükséges ez a conservativismus, mert a községi vagyon nem arra való, hogy egyre forgassák s biztos elhelyezkedéséből kockázatos vállalkozásokba vigyék. Másfelől azonban a községnek egyéb életcélja is van, mint a vagyonnak fölhalmozása és zsugorgatása s részünkről szívesen látnánk itt-ott olyan vagyónátalakítást, a mely a községre, mint gazdálkodó félre talán nem közvetlenül nyereséges ugyan, de a mely a lakosság jólétét jobban előmozdítja, mint a korábbi vagyonforma. Ha az iskola düledező, a községház fölszerelése hiányos, a fertőző betegségek uralkodnak, mert nincs jó ivóvíz: akkor hiába lapulnak a község pénztárában a regálekötvények és egyéb biztos értékpapírok, nem tudjuk kellőképen megbecsülni a község gazdálkodását és takarékoságát.

Községeink legtöbbször már maguk is megkötik kezeiket a vagyónátalakításban, mikor bizonyos vagyonalkatrészeket elidegeníthetetlen és megmásíthatatlan törzsvagyonnak mondanak ki s ennek jeléül azt gyakran alapszerű kezelésre választják külön. A kormányzat is ilyen felfogást dédelget, mikor a regálekötvények elidegenítését csak nagyon indokolt esetekben s akkor is azzal a feltétellel engedi meg, hogy a község újra gyűjtse ki az eredeti összegig a regálekötvényekben fekvő tőkéit.

Azt hisszük, a merevségnek ekkora mértéke nagyon sok üdvös községi alkotásnak a kerékkötője. A polgárok jólétét előmozdító intézkedésekre többet kell gondolnia a községnek, mint a vagyongyűjtésre s így a vagyónátalakításnak okos és jogosult eshetőségei elé nem kellene annyi korlátot szabni.

Ismét csak a háztartás decentralisálandó felügyeletére

appellálunk: ennek kellene majd éber figyelemmel kísérenie, hol közérdek a vagyónátalakításra irányuló törekvés, hol és mikor indokoltabb a régi vagyonformákhoz való conservativ ragaszkodás.

Az államhitelt sem feltjük attól, ha itt-ott a regálekötvényeket nagyobb mértékben kellene beváltani (föltéve, hogy hasznos beruházásra, vagy a község szempontjából indokoltabb vagyonszerzésre fordítottatik az így fölszabaduló pénz), mert másfelől éppen a községeknél van egyéb heverő tőke, a melyeknek állampapirokba fektetésére könnyen lehetne intézkedéseket tenni. Legyen a regáletőke — az ingatlanokon kívül — az utolsó községi vagyonalkatrész, a mit mobilisálni szabad; de a hol csak ez az utolsó van meg s a hol sürgős szükség kívánja, ott ne ragaszkodjunk ennek az őrizgetéséhez.

Nem szívesen látjuk a község vagyonehelyezései közt azt a formát, hogy magánosoknak adják kölcsön a tőkeiket. Más dolog az árvapénzeknek a gyámhatóság által való kikölcsönzése s más a községi pénzeké, a hol a község, mint a lakosság közigazgatási főlebbvalója, azzal egyuttal magánérdekeltségi viszonyba keveredik. Hogy mennyi ebből a kihelyezésből bíró uramék atyafiságos jóindulatának az eredménye, nem tudjuk, de azt hisszük, nem tartozik össze a községi közjogi functióival a kölcsönözgetésnek ez a formája, még akkor sem, ha az koczkázattól ment s még akkor sem, ha bizonyos sociális mellékize van s olcsó kölcsönhöz juttatja a község polgárait. A hitelszövetkezetek hálózata annyira sűrű már, hogy lakóhelyéhez mindenki elég közel találhat szövetkezeti kölcsönt is. Ha a község maga betétül helyezi el fölös tőkeit a szövetkezetbe, a kölcsönkérőket pedig oda utalja s nem maga közvetlenül szolgálja ki őket, akkor is úgy ki lesz elégitve minden igény, mint most, de a formák jobban megtartatnak s mindenki a maga mesterségénél marad.

Vasuti részvényekben meglehetősen nagy összegű, mintegy 30 milliónyi községi tőke fekszik, várva azt a boldogabb jövendőt, mikor ez az érték kamatozni fog. Néhol, úgy látszik, erejükön felül áldoztak falvaink a vicináliákra

s súlyos adósságterhelés nyomja őket e miatt. Vajjon a haszon, a mely a vasút építéséből rájuk háramlott, megfelelő-e? Látunk községeket, a melyek a kedvező vasúti hálózat folytán rendkívül fejlődnek, a nélkül, hogy valami nagy áldozatot hoztak volna érte; és másokat, a melyek nagy áldozataik ellenére is hiába várják forgalmuknak élénkebb lüktetését. Milyen eszközzel lehetne vajjon elérni, hogy a helyiérdekű vasutakhoz a hozzájárulást ne úgy licitandó szavazzák meg községeink, mint eddig, hanem a reális számítással várható haszonnal arányos megosztással?

VIII.

A községi adósságok terhét nagy átlagban nem mondhatjuk nagyra: mindenesetre elmarad még a vagyon, sőt a tiszta vagyon mögött is s a vagyonegyenleget még hosszú ideig nem fenyegeti semmi veszedelem. Jellemző, hogy a cultiváltabb vidékeken aránylag nagyobb a községi adósság; itt már a fejlettebb igények nagyobb községi teljesítményeket kívánnak meg, a melyeket a község rendes bevételi forrásaiból kevésbé tud fedezni. A nagy- és kisközségek adósságterhe közt (mindenütt a lakosság számához viszonyítva) oly óriási különbség van (amazoknál fejenként 16·1, ezeknél pedig csak 3·7 korona), hogy ez is élénken mutatja, hogy az adósságok alakulása legnagyobbbrészt a magasabbrendű községi teljesítményektől függ. Nem az a döntő tehát, hogy az egyik falu szegényebb-e, mint a másik (hiszen legszegényebb vidékeinken aránylag kevés az adósság), hanem az, hogy az egyik többet nyújt lakóinak, mint a másik.

Ha folytatnók ennek az okoskodásnak a fonalát, oda kellene jutnunk, hogy miután az élet mind parancsolóbban követeli a községek valamennyi kategóriájánál az úgynevezett magasabbrendű községi feladatok minél intenzívebb teljesítését, községeinknek ez a tevékenysége mindinkább kölcsönpenzből fog megtörténni s az adósságteher a közel jövőben rohamosan fog növekedni. Így lesz-e, nem tudhatjuk biztosan; de a föntebb mondottak némileg valószínűvé

teszik, hogy így lehet s így e kérdés a községi háztartás reformjának fontos problémájává válhatik.

Az bizonyos, hogy jelentős beruházások céljaira a községek adósságterhét még lehet növelnünk, a nélkül, hogy a vagyoni egyensúly megbomlásától kellene tartanunk; de az is bizonyos, hogy az nagyon is kóros állapot volna, ha mindaz a többlet, a melyet fejlettebb igényeink a közel jövőben a községektől várnak, kölcsönpenzen létesülne. Azt hisszük, a községi adózásnak olyan irányú reformja, a minőt föntebb megemlítettünk, hogy t. i. a teherviselő-képességhez jobban közel férköző külön adónemek engedjék meg, jótékonyan hatna ebben az irányban is s a községeket több alkotásra képesítené, a nélkül, hogy adósságaikat kelljen növelniök.

Az állam pedig levehetne a községek vállairól egy olyan adósságra kényszerítő terhet, a melyet ő rakott oda. A különféle iskolaépítéseket s az ehhez hasonló községi áldozatokat értjük, a minőket az állam rendszerint szerződésileg szokott kivánni a községektől, annak a fejében, hogy ezt vagy azt az iskolát államosítja, ezt vagy azt a hivatalt a községbe helyezi stb. Akkor, a mikor állami és községi erőforrás egyaránt az adózó polgároktól ered, van bizonyos fonákság az ilyen alkukban. Nem csak nem méltó sem az államhoz, sem a községekhez az ilyenkor napi-renden valói czítálás, hanem végeredményben egyikre nézve sem gazdaságos. Bizonyára nem egy középületünk azért fölöslegesen díszes, mert nem az fizeti, a kinek készül. A kisközségekben, azok közül is a szegényebbjében, éppen az ilyen kényszernagylelkűségből folyó építkezések okozzák az adósságok legnagyobb részét. Vajjon azon igazán nagyszámú milliók mellett, a melyeket az állam részben a községek helyett az iskolaügyre költ, nem lehetne-e ezt a terhet is elvállalni, hogy a község anyagi ereje egyéb célokra felszabaduljon?

A községi kölcsönök legnagyobb része különben a fővárosi pénzügyektől ered s nagyjában nem kedvezőtlen föltételű. Vannak azonban terhes függő kölcsönök is, másutt pedig az incidentaliter csinált s különböző lejáratú és kama-

tozó kölcsönöknek olyan hosszú sorozata, hogy valóban kívánatos volna egy kis conversió, mihelyt a pénzvviszonyok valamennyire javulnak.

A statistikai hivatal beszámolójából azonban azt olvasuk ki, hogy a kölcsönök nyilvántartása községeinkben sok helyen rendkívül primitív s jóformán a hitelező bankok jóakarátán múlik, hogy községeinket e miatt erzékeny károsodás nem éri. A községi személyzet szakképzettségének előmozdítása hihetőleg növelni fogná e tekintetben is felelősségérzetét és gondosságát; mégis szükségesnek tartanók, ha a községi kölcsönök intézményesen nyilvántartatnának egy magasabb fórumnál, a járásoknál is, a járási autonómiának pedig különös gonddal — de megfelelő gyorsasággal is — kellene elbírálnia minden egyes esetben a községnek adósságesináló szándékát: nemcsak azt, hogy szükség van-e arra s akkora összegre-e, hanem azt is, hogy a község megszorultságát és a pénzpiaczon való tájékozatlanságát nem akarják-e esetleg kihasználni a hitelnyújtók.

Hogy a keleti részeken lévő községek — jóllehet, itt ellenértékül sokkal nagyobb községi vagyron köthető le — általában drágábban tudtak csak kölcsönhöz jutni, mint a nyugatiak, az mindenesetre a mellett is szól, hogy a kölcsönkötés körül nem egyforma hozzáértés és agilitás működött közre. S minthogy a kölcsönkötés általában a községi közegeknek legfelelősségteljesebb, a jövő generatiókat is megkötő művelete, ezt a tevékenységüket nagyon kívánatos volna hathatósabb érdemi ellenőrzés alá venni, lehetőleg ismét distingválván a végrehajtás módozatai tekintetében a nagyobb és kisebb községek között.

IX.

S ezzel ismét visszatértünk kiindulásunk pontjához, a nagyobb és kisebb község közti különbséghez.

Már említettük, hogy a községi egységeknek annyira kívánatos növelése sok helyen — főleg hegyvidékeinken — kivihetetlen. A hol egyes falvak maguk is kilométernyi hosszúságban nyúlnak el s félnapi járóföldre van tőlük a

legközelebbi falu, ott az egység nagyobbitása, több község összezsátolása csak formai lehetne és semmi tényleges előnyvel nem járna. Bele kell nyugodnunk ebbe, a földrajzi helyzet által dictált változhatatlanságba, de a mikor a községek jöendő kötelességeit s az általuk végzendő teljesítményeket előírjuk, akkor nem szabad felednünk, hogy ezektől az isoláltan, kicsinynek maradó községektől csak a minimumot lehet megkívánnunk s szervezetüket is úgy kell megalkotnunk, hogy az a legkevesebb költséggel járjon. Kerüljenek tehát ezek ezentúl is többedmagukkal egy jegyző administratiója alá; az iskolai, közlekedési, belrendőri stb. kiadásokat azonban már mindegyik csak a maga nevében viselje, csak akkora minimum erejéig, a mennyire föltétlenül szükség van. Községnek itt nem sok értelme volna, mert hiszen az egyik intézményeinek a másik falu hasznát már nem látja. Községről — még pedig még nagyobb területű, esetleg az egész járásra kiterjedő községről — még leginkább a szegényügyi kiadásoknál lehetne szó, miután itt az egyesülés a kockázat megosztásával egyértelmű.

Ugyancsak hegyvidékeinken, azok szük völgyeiben gyakori azonban az az eset is, hogy egymástól alig kőhajításnyira vannak a falvak, gyakran éppen csak akkorák, hogy a községi törvény által kívánt minimális feltételeknek megfelelően, önálló községi életet tudnak élni. Iskolai tekintetben nem egyszer már eddig is csatlakozási viszonyban állottak; a községi élet egyéb nyilvánulásai tekintetében azonban már függetlenek voltak egymástól. Az administratióknak könnyebbége, a községi terheknek jobb megosztása s a községi teljesítményeknek fokozása következnek abból, ha az ily községeket egyesítenék; egyesítenék továbbá — nemcsak a hegyvidékeken, hanem egyebütt is — az összeépült s már eddig is egymásra utalt falvakon kívül mindazokat, a melyek oly közelben vannak egymáshoz, hogy községi feladataiknak közös ellátására képesek.

Az iskola szempontjából a négy kilométernyi távolságot tekintik irányadónak arra, hogy az egyik község a másikhoz csatlakoztatható-e még. Nos, ha ekkora távolságot az a hat-hét éves gyermek fagyban, hóban, sárban meg

tud tenni, akkor a község egyéb feladatai is elláthatók közösen. S nincs is szükség a legtöbb helyen még négy kilométeres körzetre sem, hogy bő választékunk legyen az egymáshoz illő és egymáshoz csatolandó községek összeválogatására.

Összeválogatást említettünk, mert a községek ezen egyesítését úgy képzelnők, hogy az teljes összeolvasztás legyen: már pedig ez esetben ügyelnünk kell, hogy lehetőleg homogén elemeket csatoljunk együvé, nehogy az egy test két alkatrésze harcba és háborúba keveredjék egymással. Nemzetiségi és vallásbeli különbségek mindenütt erős választó vonalat fognak adni, legföljebb a nyelvhatáron nem, a hol a magyarosodó kisebb községnek a már magyar nagyobbhoz való csatolása még jó eredménnyel is járhat. A korábbi községi vagyoni szempontjából való erősebb különbségek anyagi szempontból szítánának ellenségeskedést. Ezt annyival is inkább kerülnünk kellene, mert viszont az egyesítést nem a korábbi vagyoni különállás további fenntartásával képzelnők (a mi az adóknak a különbözőségét is maga után vonná, s az egyesítésből származó adminisztratív könnyebbséget lerontaná), hanem teljes összeolvasztással. Kisebb vagyoni különbségek nem okozhatnak elsimíthatatlan surlódásokat: nagyobb ellentéteket már nehezebb volna áthidalni. A vagyonosabb községrész kárpótlásul kaphatna nagyobb részvételt az új képviselőtestületben, bizonyos intézményeknek az ő részében való elhelyezését stb., de csak oly előnyöket, a melyek a másik résznek anyagilag nem károsak s a melyek nem foglalnának magukban a vagyonmegosztás, teherviselés szempontjából későbbre is kiható különbségeket.

2—5000 főnyi az a lélekszám, a mely adataink szerint — ha egyéb feltételek már megvannak — elég nagy arra, hogy virágzó és fejlődésképes községet alkosson, olyan községet, a mely a merő adminisztráláson túlmenő intézményekkel tudja előmozdítani lakosságának közös érdekeit. Ha mostani tengődő tizezer kisközségünkben, a melyek közül több, mint 8000 alul marad az ezer főnyi lélekszámon, a létszámot negyedére tudjuk reducálni, az erőknek ezzel

az egyesítésével a községi életnek friss, fejlődésre képes individuumait teremthetjük meg. S ha a községi háztartás új szabályai megnyitják a fejlődés lehetőségeit is előttük, nem rónak ki rájuk több terhet, mint a mennyi elviselhető s nem szoritják az eddigi primitív pénzügyi politikára, ha kellő szakképzettséggel látják el vezetőiket, a felügyelőket pedig merő formaiság helyett érdembe vágó és érdeklődő gondoskodással intézik, akkor községi életünk is új erőre kaphat s közeledhetik azok felé az ideálok felé, a melyeket nyugaton látunk, de a melyektől ma még oly messze, messze vagyunk.

BUDAY LÁSZLÓ.

SHELLEY.

Második és utolsó közlemény.*

Az a levél, melyet illegitim nászútjáról küldött a feleségének, szinte páratlanul áll a maga nemében; ekkora bétiset, hogy enyhén szóljunk, ilyen vak szivtelenséget szigoruan ítélve feltételezni is alig mernénk valakiről. Álljon itt a levél szóról-szóra: «Legkedvesebb Harriett! Ebből a rettenetes városból írok, hadd lássák, hogy nem feledkezem meg rólad, írok, hogy rá vegyelek, jőjj ki ide Schweizba, a hol legalább találsz egy állhatatos, igaz barátot, a kinek a te érdekeid mindig drágák maradnak, ki soha készakarva nem sérti érzelmeidet, senkitől sem várhatod el ezt, csupán éntőlem egyedül, a többi mind vagy érzéketlen önző, vagy van már saját szeretett barátnője» és végzi: «sietve írok, mindjárt indulunk.»**

Ez a levél már ott tart, a hol a véresen fájó tragikum magától átszap a komikumba. Ki tudja ezt elolvasni nevetés nélkül? Ilyen mesés figyelmen kívül hagyása a pszichikai lehetőségeknek csak Shelleyvel eshetik meg. Oltárt emelt lelkében a jóságnak, de a jóságot lelke önkénytelen önzésén át látta. Shelley élete telides-teli van furcsaságok-

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1913. évi 442. számában.

** «My dearest Harriet (he begins) I write to you from this detestable town; I write to show that I do not forget you; I write to urge you to come to Switzerland, where you will at last find one firm and constant friend to whom your interests will be always dear — by whom your feelings will never be injured. From none can you expect this but me — all else are either — unfeeling or selfish, or have beloved friends of their own.» — I write in great haste; we depart directly, *Matthew Arnold Essays in Criticism* 188. l.

kal. A hat heti toura minden pénz szűke ellenére sok gyönyörűséget adott a költőnek és a remek tájak, melyeken át vezetett az útjok, maradó emléket hagytak hátra agyában és ez a sok emlék-kincs mind irodalmi aranyakra van rövid időn beváltva. A hajóskapitánynak baza jövet adósak maradtak. Londonba érve Cavendish square-n vettek ki lakást. Mindjárt másnap meglátogatta Shelley Harriettet és húsz fontot vett át tőle, hogy kifizesse vele a hajóskapitánynak tartozásukat. Harriet nem valami szívesen adta. A szíve mélyén még mindig remélte, hogy az ura majd vissza tér hozzá. Az új párra és Janere (a későbbi Claire Clairemont) rossz napok következtek. Talán a legrosszabbak, melyeket a költő ezideig átélt. Megrohanta a hitelezők serege, üzték, hajszolták egyre; menekült, bujkált előlük. Jött egy idő, mikor még a lakásán mutatkozni sem mert s Maryvel lopva találkozik egy-egy eldugott külvárosi hételben, nehogy megtudják hollétet az éhes pénzhíának s az adósok börtönébe zárják s ott tespedjen, az Isten tudja meddig.

Harriettet meg-meg látogatja a fiatal asszony, hol elkeseredett hangulatban fogadja, hol vígabb arcot mutat, szeretne remélni. A Godwin-család ellen végkép el van keseredve, mert ezeket okolja szerencsétlenségéért. Mikor megszületik a kis fia s az apa eljő a babyt megnézni, heves szemrehányásokkal illeti őt és Shelley ezt keserűen panaszolja Marynak. Ez alatt Harriett pénzügyei sem kielégítőek, a pénzhíány nála is nagy. Atyja, az öreg Jew Westbrook, nem hajlandó folyton a cserbehagyott leányát segíyezni. Harriett hitelezőit a boldog pár nyakára küldözi (a nasty woman, mint Mary Godwin Harriettet nevezi). Ez a két nő levelet is vált néhányat. Furcsábbnál furcsább helyzetek alakulnak ki, a groteszk és a tragikus kergeti egymást.

Shelley a tél békésebb napjaiban sűrűn hallgatta az orvostani előadásokat, otthonn is folytatta tanulmányait, a német költők fordultak meg ezuttal legtöbbit a kezében; Schiller: *Rablói*, Goethe: *Faustja*, Wielandtól *Agathon*, *Peregrinus*, *Protheus*, *Emilia Galotti* Lessingtől, ezek voltak

kedvencz kötetei. A nővéreket, Maryt és Janet, latin és görögre oktatja. Társaságuk nem nagy. Shelley válasza visszatetszést szült, mindenütt elítélték, a kedves De Boynville család volt az első, ki követ dobott kedvenczökre. Egyedül Peacock maradt továbbra is jó barát, meg Hogg, ki újra a régi egyetemi napok Hoggjává lett. Október 23-tól november 9-ig terhes napok virradtak Shelleyre; mint az űzött vad futott egyik helyről a másikra, mint már említök, hitelezői elől, de végre derülni kezd az ég. Január 6-án 1815-ben meghalt az öreg Sir Bysse, a nagypapa és Shelley megegyezik atyjával, ezer font évi apanaget kap. A legrosszabbon tehát túl van, Harriettnek kétszáz fontot biztosít évente. Csendesebb napok köszöntenek be, áprilisban azonban jelentkeznek a financialis bajok újra; ötszáz font kamatot kell fizetnie és Godwinnek is ezer font kell. 1815-ben Shelley egészsége aggodalomra adott okot, a mi nem csoda, ha a rettenetes rázkódásokat, idegölő gondot nézzük, melyeken keresztül ment. Görcsei vannak, légzési nehézségek gyötrik, egy hires specialista tüdőbajt állapít meg. A baj idők folyamán lassan visszafejlődött, de a külső egészség mindamellettt gyöngelábon állt, táplálkozásának rendszertelensége szintén elősegítette a bajt. 1815. febr. 20-án Mary leánygyermekkel ajándékozta meg, a gyermek nem élt soká, márcziusban már meghalt. Egy kis szélcsend állt be a viharos életben, de nem tartott sokáig.

Jane, Mary féltestvérének jelenléte kezdett az utóbbira nézve mind elviselhetlenebb lenni. Szeszélyes, akaratos leány volt Jane, ámbár szép, és ha akarta, tudott igen kedves lenni. Az *Orlando furioso* ártatlan olvasmány, melytől egy asszony sem rémül meg, ha a férj vagy kedves kezében látja, de ha egy szép fürtös leányfej is hajol a könyv fölébe, a dolog kezd kellemetlenné válni. Godwinékkal egyetértve sok kellemetlen jelenet, pour-parlerek után Jane lement a devoni partokra Lynmouthba lakni. Ki tanácsolta? Kinek a kezdeményezésére történt, nem tudni, maga Jane elégedett hangon ír Fanny nővérének Lynmouthból.

Mary fellélegzett, mikor a békerontó végre távozott

s ő egyedül maradhatott Shelleyvel - nem sok része volt ez örömben — harmadik nélkül. Következett tehát egy igen jól eső pihenés. Vidékre mentek lakni, a Windsor-forest mellett béreltek házat, s itt a Windsor-forest szép berkeiben új erőre kapott az agyon csigázott költő. Egyhanguan, nyugodtan folytak a napjaik, társaság jóformán semmi, Peacock, Hogg és egy vidéki öreg orvos, később Mary félfivére Charles Clairemont. Szemtemberben egy örökké emlékezetes, pompás vízi kirándulást tesznek fel a Themsén egészen a folyam forrásáig Shelley, Mary, Peacock és Charles. Költői kedélynek bő impressio-aratás volt ez az út; kastélyok, parkok őszi aranyba, biborba öltözve, a csillogó fodros víz, a melyen ezüst barázdát von a hajó. Megerősödve, megihletve érkezett haza Shelley és megalkotta jeles művét, melyben már nem az ígéretet találjuk, hanem a nagyszerűen kibontakozó, kész költői tehetség ejt ámulatba.

Alastor ; or the spirit of solitude a költemény czíme. Megjelenése nem keltett feltűnést, a kritika agyonhallgatta.

Queen Mab-ben a gyűlölt szokás és álszenteskedés (custon and hypocrisy) ellen kel sikra. *Alastorban* nyugodt, resignált szellem uralkodik; allegoria leple alatt a saját lelki drámáját festi, az ideálért, a szélflemlés abszolút perfectiojáért hasztalan epedő lélek vágyódása ez.

A halál árnyéka ott lebegett a költő felett, mikor *Alastort* írta. Lemondó megadás ömlik el rajta, az *Alastor* hasonlít a szép hervadó őszi tájhoz, benne van Shelley költészetének minden jellemző sajátossága. *Alastor* egy bosszuálló szellem neve, ki az egyedülálló, magányos lelkeket kiüzi a sivatagokba, ember nem lakta rengetegekbe. Shelley Peacock tanácsára adta az *Alastor* címet költeményének, melynek a magányos lelkek Nemezise a tárgya.

A magányos lélek tragikuma, mely a mindenség szemlélésébe belefáradva, társ után vágyik, magas eszményének megtestesülését keresi mindenütt hiába, abszolút jót, szépet, tökéleteset áhít, melynek testi-lelki tulajdonai együtt soha fel nem lelhetők.

Az abszolút minden jót magába foglalót, az idealt, melynek csodaszép képe *Alastor* lelkében él es az *Epipsychidion* tárja elének talán a legjobban a költő e vágyódását. Meddő ábránd, melyet Shelley csak jóval később érez át, érettebb észszel átlátta tévedését. A legutolsó levél, melyet Shelley közvetlenül halála előtt írt, világot vet megváltozott eszméire.*

Alastor formailag fenségesen szép, természetleírásai nagyszerűek. Kétségen kívül a költő hangulatos utazása a Themsén, a sok színes táj, mely szemei előtt elvonult, termékenyítőleg hatott reá, de a régebbi, lelke mélyén szunnyadó emlékek is hozzájárultak, hogy a leírások pompáját növeljék. Olvasmányainak a hatása is érzik itt-ott, főképen Southey *Thalaba*-ja és Volney *Genie des tombeaux et des ruines* tett erős benyomást a szerzőre. Mind e mellett tény, hogy a sajátos Shelley-szellem át meg áthatja a költeményt es semmivé törpíti benne az idegen elemet, jobban mondva átalakítja.

Leírásai csodaszépek, alig lehet velök betelni. *Alastor*-ban a költő halálát így írja le: «A sarlós hold lent a láthatár szélén ontotta tengernyi fényességét. Fényárja átcsapott a hegyeken. A végtelen légkört sárgás köd töltötte be, felitta a holdvilág sápadt fényét. Egy csillag se ragyogott, egy hang se hallatszott. A szelek magok is, a veszély e mogorva játszótársai, szunnyadtak ez örvény szélén.»**

Utolsó látomása a nagy holdvilág volt, melynek halvány fene a setétségbe vegyül. Most megpihen a fény a hegyormok szaggatott vonalán es csendesen, a mint a nagy

* «I think one is always in love with something or other; the error, and I confess it is not easy for spirits cased in flesh and blood to avoid it, consists in seeking in a mortal image the likeness of what is, perhaps, eternal» *Symonds Shelley* 87. l.

** «The dim and horned moon hung low, and poured. A sea of lustre on the horizon's verge that overflowed its mountains. Yellow mist Filled the unbounded atmosphere, and drank Wan moonlight even to fulness: not a star shone, not a sound was heard; the very winds, Danger's grim playmates, on that precipice slept. *The Compleat poetical works of Percy Bysshe Shelley (Oxford Edition 1907.)* 27. l.

meteor ketté osztott teste aláhanyatlík nyugaton, úgy nyugszik meg a költő vére is, mely titokzatos rokonszenvvel együtt lüktetett a természetben minden ár-apálylyal.*

Shelley főereje leírásai szépségében rejlik s az eszmék gazdagságában. Gondolatainak remek köntöse elvakít, magát a történetet olyan ragyogás veszi körül, hogy figyelmünk kevésbé koncentrálódik rajta, különben sem valami csudás elbeszélő a költő. Költeményeiben érezzük a mese mellékességét, lebilincsel nyelvének zengő varázsa, leírásai minden dicséreten felül állanak, lyráját egyetlen angol költő sem mulja felül.

Alastor után (1817) a *Revolt of Islam* jő; eredeti czíme *Laon and Cythna* volt. *Alastorban* ideal-imádatát éneklí meg. *Laon és Cythna*ban másik oldalról mutatja a költő énjét, mert *Laon* Shelley épúgy, mint *Alastorban* a költő, *Rosalind and Helen*-ben *Lionel*, végül a *Prince Athanase* szintén önarckép. Későbbben kevésbé subjectív lesz, az autobiographiai elem csökken Shelley költészetében.

A *Revolt of Islam*-nak — mint imént mondtuk — *Laon és Cythna* volt az eredeti első czíme. Hat hónapi munkájába került, a *Bisham*-i ligetek árnyában írta szabad ég alatt. Kéziratban, sőt néhány első példányban *Laon és Cythna* testvérek, később Shelley kiadója tanácsára változtatott a szövegen s a *Revolt of Islam*ban *Laon és Cythna* nem rokonok többé.

Az amúgy sem népszerű költőt még ellenszenvesebb, gyűlöletesebb világitásba helyezte ez a műve. Lehurrogták, kigunyolták s a *Queen Mab* [szerzője a *Revolt of Islam* révén még mélyebbre sülyedt a közönség szemében. Shelleynek félremagyarázott tettei, kissé furcsa életfolyása nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy költészete oly roppant megvetéssel találkozott; még jó volt, ha hallgatott a sajtó róla. Chaosnak nevezték a műveit, mely se nem próza, se nem vers, érthetetlen, ostoba zagyvalék, pedanteria, egy deliriumos agy korcsszülöttei és a kritikus bizonynyal úgy magában halkan hozzá tehetette: «Egy ilyen embernek nem

* U. ott 28. l.

került valami nagy lelki tusába elrabolni egy benne megbízó atyának a lányait és bűnös viszonyban élni minden tagjával e családnak (Godwinékat érti), melynek tisztességét a csábító aljas sophismái tették tönkre». Bizony ilyes mondasok hangzottak sűrűn.

Pedig a bűnös szerelmet Shelley nem a bűnben való kéjtelenség kedvéért írta le a Laon és Cythnában, eredetileg őt tisztán a bevett szokások, előítéletek ellen táplált forró gyűlölete ragadta túlságba.

A költemény a változtatással nyert. A *Revolt of Islam* teljes értékű Shelley-munka; megvan benne minden jeles tulajdonsága. 1818 januárjában látott a költemény napvilágot. Godwin kevésre becsülte, meg is írta ebbeli véleményét Shelleynek, ki azonban önérzetes határozottsággal háritotta el magától gáncsait. A kiadás költségeit maga viselte, 118 fontjába került a kinyomatása.

Shelley egész lelkét óhajtá a költeménybe bele önteni, minden hitvallását letenni benne, úgy vélte, egy haldokló utolsó eszméit. A *Revolt of Islam* lapjain megtaláljuk mindazt, mit Shelley hat előző éven át érzett, gondolt, tanult. Politika, moral, vallás sorra kerül, egész lelkét élénk tárja, mint irányköltemény módfelet nemes, tiszta forrásból fakadt. Álmodó írta, de nagyszívű ifjú álmodó, ki a világot a saját eszméire akarja oktatni, szeretetet, igazságot ír zászlajára. A cél, mely a munka megírásában vezeti, hogy saját szavaival éljünk: «kísérletet a tette, az embereknek az ő gondolkodásmódjára való tanítására, beléjük oltani az ő hitvallását szabadságról, igazságról».

A költemény tartalmára is ő tőle vesszük át, szerintünk igen helyes jellemzését a költeménynek. Emberi szenvedély regényes keretben, megható események központjába állítva, történet, mely minden érző szívhez beszél, képsorozat, mely egy emberszeretnek szentelt lélek haladását, fejlődését, tökéletesedésre való törekvését tárgyalja. Egy nagy nép újjászületését, népét, mely lerázza a rab-szolgaságot, megaláztatást, az emberi méltóság, szabadság igaz megértésére ébred.

Abban a hitben írt, hogy a francia forradalom bor-

zalmai után a letiportak érettebbek lettek a szabadságra és jobb idők következnek. Ez tehát a tizenkét énekben megírt költemény lényege, a meséje hosszadalmas, így elmondva ridegen hat, de vannak felülmulthatatlan szépségű részletei, egyes helyei megütik a legmagasabb mértéket. Az eszmék kifejtése, a leírások szárnyaló transcendentalis szépsége lépten-nyomon ámulatba ejtenek.

Talán mint egész hosszadalmas, meséje némelyek szemében kissé elhibázott alkotásnak tűnhetik fel, de ismételjük: benne van Shelley egész lelke szellemi fejlődésének utolsó stadiumában, mikor az ígélet kezd valóra válni s a chrisaliból kiröppent a lepke. A maga elé tűzött cél nemes, a társadalmi bajokra keres gyógyírt.

Marlow-i tartózkodása alatt két szintén introspectiv, autobiographiai jellegű költeménybe kezdett Shelley, az egyiket, *Prince Athanase*-et nem végezte be, lehet, saját maga is túl subjectivnek találta. A másik *Rosalind and Helen*, ezt az utóbbit befejezte, valami sokat ugyan nem tartott rá. Tényleg kissé gyenge munka; érdekes azonban, a hogyan benne Lionelt jellemzi. Lionelt olyannak rajzolja, a milyen ő maga szetett volna lenni. Szeretett mindent, belévegyült az emberek harczába és megállt a fegyveres hatalom trónjánál egy világ gyötrelmeiért szót emelni.

Szilárdan, mint sziklára épült tornyon, állt a hullámverte-törte roncok felett. Az emberi nem vad szenvedélyei közepett megállt s mintegy túlvilági szellem csitította le azokat.

Az volt róla mondva: szava mint a zene lopja magát a tömegek lelkébe, s gátat vet ama nyugtalan álmok árjának, melyeket a halandó észnek és okosságnak hív.*

Ez az. Ezt kívánta volna véghezvinni ő. Ilyen az irhoni napok álmának hőse, ilyennek látta magát Shelley akkor.

Prince Athanase szintén betegesen introspectiv, első

* But he loved all things ever. Then He past amid the strife of men, And stood at the trone of armed power Pleading for a world of woe. stb.

czíme *Pandemos and Urania* volt. Athanase keresi lelke társát, a nőt, Az Egyet, kit szeretni tudna. Utban hajón találkozik egy asszonnyal, kit megtestesült eszményének néz, de ez a nő nem bizonyul az igazinak, ez Pandemos, nem az égi, hanem a földi Venus, érdemetlen szerelmére. Megcsalja Athanaset és otthagyja legkedvesebb álmaiban, reményeiben megcsalatozva. Végül halálos ágyán megjelenik Athanasenak az igazi nő, lelkének megfelelő társa és ajkon csókolja. A költemény töredékekben van, Shelleynek elment tőle a kedve, talán az egészségtelen önanalýsis riasztotta vissza a befejezésétől. *Prince Athanase* első énekében világosan állítja önmagát elének, még saját előkelő eredetére is czéloz. Szelid, de törekvő szellem volt, ártatlan és igaz, tudással táplált és az ilyen isteni vigaszt lel mások örömeiben, ha már az övé halott.

Szeretve küzdött vergődő embertársaiért. És mégis ő, nem úgy mint más, nem talált enyhülést fáradozása révén. Vagyonban, hatalomban született, nagy név árva örököse volt. A lelke a bölcseséget vette nőül és annak a hozománya szeretet és igazság. Ezekkel felruházva lakott ő emberektől távol, mint egy pusztá vártoronyban, szánva setét sorsuk küzdelmeit. De még ifjan sem élt vissza tehetség és vagyon adta hatalmával, hogy megerősítse, szentesítse a hamis elveket, melyekkel a gazdag elvakítja a világot, mely miatta éheznek s megadta kinek kinek mi járt. Sőt mint becsületes gondnok iparkodott jóságát, kincseit híven osztani fel siróknak, küzdőknek, okosoknak és szegényeknek.*

Az 1819. evet veres betűvel kellene írni a Shelley élet-

* He had a gentle yet aspiring mind ;
Just, innocent, with varied learning fed ;
And such a gloriús consolation find
In other's joy, when all their own is dead :
He loved, and laboured for his kind in grief,
And yet, unlike all others, it is said
That from such toil he never found relief
Although a child of fortune and power,
Of an ancestral name the orphan chief.

írójának, ez a legjelesebb alkotásainak dátuma. A *Prometheus Unbound* és *The Cenci* ebben az egy évben keletkezett. Elgondolni is nagyszerű, mint lehet két ilyen remekművet, mely még hozzá egymástól egészen eltérő genre, ily rendkívül rövid idő alatt megalkotni; a csodával határos. Nehéz lenne hasonló példát találni a világirodalomban.

Prometheus Shelleynél megalkuvást nem tűrő, hősiesszellem, ki nem békül meg Zeus-sal, mint az Aischylos elveszett *Lelánczott Prometheus*ának befejező részében. Shelley teljesen különbözőleg fogta fel e tárgyat. Ő nem volt képes elképzelni az emberiség javáért küzdő szellem megalázkodását zsarnoka előtt. Ő másként írta meg a lelánczott Prometheus szabadulását, nála Prometheus az emberiség lelke, olyan, a minőnek Shelley szerint az emberiség szellemének lennie kell. Zeus Prometheus ellentéte, nagy gátlója minden haladásnak. Shelley szembe helyezi egymással a jó és rossz, szabadság és zsarnokság, szeretet és gyűlölet jelképezőit.

A Prometheus-monda mindig tüzelte Shelley phantasiáját, már 1816-ban Diodatiban eshetett róla szó közte és Byron közt, ki ekkoriban írta az emberi szenvedések fölött lázongó hymnusát, *Prometheust*. A görög tragikusok folyton jobban lebilincseltek figyelmét, az Aischylos-féle *Προμηθεὺς λυόμενος*, ez az elveszett darab adott hozzá kedvet.

De mint említők, Shelley az emberiség zsarnokával nem hagyja kibékülni Prometheust, ki a költő szemében szellemileg s erkölcsileg legmagasabb eszménykép, ki a legnemesebb indító okoktól vezettetve, a legnemesebb cél felé törekszik. Róma kék ege, a rügyező tavasz ihleti meg, allegoria, hasonlatok s képekhez Shakespeare, Dante, de főleg a görög classikusoknál merit inspiratiót.

Prometheus nem enged Zeusnak, tűr kint, gyötrelmet, testi-lelki szenvedést, mert tudja, hogy a jónak győznie kell, a zsarnokság szelleme porba hull egykor. Ez az óra elkövetkezik és leáldozik Zeusnek napja. Megkönnyebbültén lélegzik fel a föld s az ember; új korszak jön, határtalan energia, béke, szabadság korszaka, az egész mindenség fölszabadul. A föld szelleme nem nyöszörög

fájdalmában, testvér égi testtel, a holddal zeng együtt szerelmi hymnusokat. Prometheus egyesül elválhatatlanul régi szerelmesével Asiával. .

Az első felvonásban nincs színen Asia, csupán említve van róla, hogy száműzetésében várja a végzet óráját. Asia az emberi szellem igaz párja, a tenger s a föld legszebb leánya; mint Aphrodite, az aegi tengerből száll ki a nevérről elnevezett száraz föld közelében. Asia a megtestesült szépség eszményképe, árnyéka az élet fényének, mely fenntartja a világot s felgyújtja benne a szeretet tüzét.

Ugyanaz a mystikus szépség-ideal Asia, melyet *Hymn to intellectual beauty*-ban találunk, Alastor álma, a *Prince Athanase* szerelme. Dicsősége perczeiben Asia oly szép lesz, hogy Jone, a nővére, nem látja vakító szépségét, csak a jelenlétét érzi.

Gyönyörűek a *Prometheus Unbound* bekezdő sorai, midőn az istenek urához fordul szavával: Monarch of Gods and Dæmons and all Spirits — But one — (Istenek, démonok, minden szellemek ura — Egyet kivéve —). Prometheus fenségesen rajzolja Shelley, a rendíthetetlen, hajthatatlan szellemet. Erről a drámai költeményről alig tudunk eléggé magasztalóan beszélni. Emberfölöttien szép némely része, bár nincsen sor benne, mely szép ne lenne. Fordítani belőle méltóan csaknem lehetetlen. Engel véleménye szerint ez már többé nem is földi poesis. A szavai úgy zengnek, mint valami mennyei zene. Gondolatok, leírások, hasonlatok nagy kvalitásai csupán részben maradnak meg a legjobb fordításban is.*

Soha költő fenségesebben ki nem fejezte a zsarnokság gyűlöletét, mint Shelley, midőn Prometheus szájába a következő szavakat adja: «Megvetés, gyűlölet — ez az én birodalmam. Dicsőbb sokszorta, mint a nem irigyelt trónod, hatalmas Isten! Mindenható, ha gonosz zsarnokságok gyalá-

* Solch ein Gesang wie der im II. Akt des Entfesselten Prometheus ist kaum noch irdische Poesie zu nennen, er entzieht sich jeder Uebersetzung, die Worte erklingen wie Musik hoch aus den Lüften.

Engel: *Geschichte der englischen Litteratur.* 451. l.

zatának részese akartam volna lenni, nem lógnék itt e sasriasztó fekete, óriási, tél-holt hegyormon, melyen se fű, se féreg, állat hang, vagy élet-forma. Ah nekem, nekem csak gyöt-relem van, gyöt-relem vár rám mindörökre.»¹

Prometheus kifejezetten az emberszeretet hőse Shelley-nél, Byron nem így festette volna, az bizonyos,² ebben a Prometheusban a szeretet uralkodik. Byron-ének fő jellemvonása a dacz lett volna. Prometheus megbánja, hogy átkot mondott Zeusra. Egy darabig a fájdalom vak, az volt az enyém. Nem kívánok én szenvedést élőnek.³

A tudás megadja Prometheusnak kinjaiban a nyugalmat, mert vége szakad mindennek egykor, ismeri a nagy titkot, a Jupiter uralma véges, mulandó s az ő szenvedéseinek is határa van. Perchance no thought can count them yet they pass. (Meg nem számlálja azt a gondolat talán. De vége lesz.)

Prometheus az emberi művelődés első irányítója, ő adta az embereknek a nyelvet és a nyelv létrehozta a gondolkodást. He gave men speech, and speech created thought Which is the measure of the universe.

Prometheus után legkimagaslóbb műve *The Cenci a tragedy in five acts*, (május-augusztus 8 1819, kiadatott

¹ Scorn and despair, — these are mine empire :
More glorious far than that which thou surveyest
From thine unenvied throne, O Mighty God !
Almighty had I deigned to share the shame
Of thine ill tyranny, and hung not here
Nailed to this wall of eagle baffling mountain,
Black, wintry, dead, unmeasured ; without herb,
Insect or beast, or shape or sound of life.
Ah me ! alas, pain, pain ever, for ever !

Complete Poetical Works, (Oxford 1907.) 204. l.

² Hvor ganske anderledes vilde en Byronske Prometheus have svaret. Han er helt igiennem Kjaerlighed til sine Fjender, til Meneskene og Trodsen har ikke lukket Titanens Hjerter for Elskov.

G. Brandes : Hovedstrømninger, Naturalismen i England. (København 1875.) 349. l.

³ Grief for awhile is blind, and so was mine I wish no living thing to suffer pain.

The complete poetical works. (Oxford 1907.) 211. l.

1820. London, Olier); tökéletesnek mondható, hatalmas munka, melylyel a költő a nagy közönség szívéhez remélt közelebb férkőzni.

Még a művésznőt is kiszemelte — a híres Miss O'Neil-t, kivel Beatrice szerepét játszani kívánta. Nem lett belőle semmi, bár tény, hogy e műve leginkább alkalmas az átlagosabb olvasó figyelmének lekötésére, közelebb van az emberhez, mint légies költészete, van azonban egy nagy hibája — mely magában véve nem is hiba — ez a tárgy ellenszenves mivoltában rejlik; hogy ezt az ellenszenvet a képzetebb, mélyen gondolkodni és érezni tudó elme kevésbé vagy alig érzékeli a csodásan megírt darab olvasása közben, az a Shelley geniéjének csodatevése.

Midőn elküldte a művet a Covent Garden színház igazgatójának, Mr Harris a művésznőnek meg sem merte mutatni, s arra gondolni, hogy az angol közönség elé vigye ezt a borzalmas tárgyú művet, álmában sem mert volna.

A *Cenciben* két alak, Beatrice és atyja állanak az előtérben. Ez a kettő uralkodik a színen, a többi szereplő némileg háttérbe szorul. Készakarva tette Shelley relieffaragó művész módjára, hogy a fokozatosan az alapba beolvadó alakok a főcsoportot annál inkább kiemeljék. Symonds Orsino jellemrajzában hibáztatja, hogy végül lelkiismerete vádjai alatt megroskad ez a Machiavelli-szerű ravasz, számító ember, pedig Shelley nem tévedt emberben, a következetesség jóban-rosszban egyaránt ritka, az emberi psychének sok titkos, néha soha mozgásba nem hozott rúgója van.

Lucretia, a mostoha nőies gyöngesége, a határozatlan Giacomo ingatagsága jó ellentétül szolgál Beatrice öntudatos, bátor egyéniségének. Bernardo gyermeki ártatlansága Beatrice tudatosan tiszta lelkét emeli ki. Végül az apa, Francesco Cenci prototypusa a teljes romlottságnak, egy sadeista gonosztevő, ki leányát kínoztatja, börtönbe veti s a legszörnyűbb módon vétkezik ellene. Beatrice a család tudtával megöli s ezért a vérpadra jut mostoha anyjával, fivéréivel együtt.

A tárgy megválasztása characteristikusan Shelley-ies,

azóta a Shelley society előadatta a darabot és nagy sikert aratott vele. Shelley költészete mint egy fenséges folyam hömpölyög előttünk, szemünk megbabonázva tapad a forrására, a Shelley lelke, a Shelley szelleme csudás poesisének teremő ereje ragad meg.

1816-ban olaszországi útra indult a költő Maryval és Miss Clairemonttal. Olaszországban hozta őt össze a sors Lord Byronnal. Ez a költőbarátság nem volt valami üdvös hatású — már említők — Shelleyre. Imponált neki Byron tehetsége, hírneve és inferioritásának téves képzeletében ellankadt. Byronra ez a barátság több haszonnal járt. Byron nagyra becsülte Shelleyt «a legkedvesebb, szelidebb s a legkevésbé világias szellemű emberi lény volt, a kit valaha láttam, tele gyöngédséggel, önzetlenebb bárkinél, megáldva egyszerűséggel párosult lángésszel, mely époly ritka, mint csodálatra méltó. Formált magának egy minden szép-, fenkölt- és nemesből szőtt beau idealt és ehhez az eszményhez szabta minden cselekedetét a szó szoros értelmében» írja róla Byron.

Shelley jól megértette Byront, az embert nem tartotta benne utánzásra méltó példányképnek. Feleségéhez intézett leveleiben többször találunk igen találó megjegyzésekre, talán a legigazságosabbakra, melyeket a nagy britt költő egyéniségére valaha tettek. Sokat voltak együtt, csolnakázó szenvedélyüknek kis hija volt, hogy áldozatul nem esett egy kirándulás alkalmával a két költő. A Shelleyt fenyegető végzet bontogatta fekete szárnyait. Meillerie szikláin csaknem hajótörést szenvedtek. Egyetlen félelme az volt, írja Shelley Peacock barátjának, hogy Byron a saját élete árán akarja majd őt megmenteni. «Shelley olyan bátor volt, mint egy oroszán» (bold as a lion) jegyzi meg róla Lord Byron. És valóban a vakmerőségig fokozott bátorság egyik főjellemonása Shelleynek, sok-sok tévedésének indoka.

Még egy érdekes nyári kirándulás Chamounixba és elértünk az emlékezetes 1816-hoz, ahhoz az emlékezetes évszámhoz, melyhez hasonlók mélyen érző emberek lelkébe örökké sajgó sebként vannak égetve. Bathban időzött Shelley, mikor első neje, Harriett öngyilkosságának híre hozzá eljutott.

Lesujtva, szíve gyökeréig megrendülve siet Londonba, Leigh Hunt baráti keze könnyít a maró fájdalom alatt roskadozó jóbarát önvádjá terhen. Trelawney, ki Shelleyt már csak utolsó napjaiban ismerte, állítja, hogy Shelley lelke mélyén még akkor is ott lappangott a rettenetes órák emléke.

Szegény emberi báb! Kít a sors gúnyja megajándékozott minden jó lelki tulajdonnal, kinek a lelke szánalom, szeretet minden fuvallatára rezdül és a kít mégis a legszívetelenebb tettekre hajt a végzet. A tragédia befejeződött. Vége. Készen van, az élet műhelyében leteszi a végzet az eszközt s az eszköznek most már ráér a lelke vergődni . . . Shelley költészetében aránylag kevés nyoma van az egész valóját megrázó szerencsétlenségnek. A nagyon mélyen járó érzések nehezen jutnak a felszínre, a szívből az ajkra. Külsőleg a költő élete keveset zökkent, már 1816 december 30-án megesküszik Mary Godwinnel; hogy másodszor is megszegte sokat hangoztatott elveit, főleg Godwin erélyes fellépésének tudható be. Nagy keserűséget okozott neki ez időtájt az a körülmény is, hogy Harriettől született két gyermekét elvették tőle; ez a nekünk épen nem meglepő eset módfelett felháborította; «*to the Lord Chancellor*» című költeményében átkot szór a lord fejére «*Thy Country's curse is on thee*».

Westbrook Harriett atyja indította meg a pört és 1817 hozott ítéletében Lord Aldon gyermekei gyámságától megfosztotta mind a *Queen Mab*ben kifejezett elvei, mind a Harriettel szemben tanúsított magaviselete alapján. A gyermekeket bizonyos dr. Hume kezeire bízta és tartásukra Shelleyt kétszáz font évi fizetésére kötelezték.

Great Marlow volt 1817-ben Shelleyék residentiája. Itt lakott a költő 1818 tavaszáig, de részben a félelem, hogy a Lord Chancellor ráteheti kezét második házasságából született gyermekeire is, részben erősödő tüdőbaja rábirták, hogy végleg búcsút mondjon Angliának. Még négy éve volt hátra az életből, négy év, mely alatt a legszebb műveit alkotta Olaszország költőt ihlető ege alatt. Shelleyék Miss Clairmonttal és ennek Lord Byrontól való kis leányával Allegrával Milano-nak vették útjokat. Sorra látogatták Pisát,

Bagni di Luccát, Velenczét és Rómát, végül letelepedtek Nápolyban. Levelei melyeket útközben haza küldözgetett Peacock barátjának, mintái a szép angol prózának. Nem áradozik, nem pose-ol, őszintén, bátran, de azért szerényen nyilvánít véleményt a sok műkincsről, a melyet megszemlél. Nem minden ítélete helyes, saját maga változtatott volna egyikén másikon idővel, hanem mindig a saját lábán jár, veleménye mindig egyéni.

A természeti szépségek iránt Shelleynek csalhatatlan érzéke volt, a műremekek, szobrok, képek, épületek nagy kvalitásai kevésbé hatottak rá.

Augusztus közepén nejét Bagni di Luccában hagyva, felkereste Lord Byron-t Velenczében. Velenczébe nagy viharban éjfélkor érkezett. A rendkívül impressív utazás örök emléke lett a gyönyörű költemény *Julian and Maddalo*, mely egy kis bepillantást enged Lord Byron életébe s a mely legkivált csodás szófestése révén ejt ámulatba. Az örültek házának megkonduló barangja, mely a napnyugta fényárjában bűgva ing s a lemenő nap tűz-egén rajzolódó Velence leírása mind meg annyi drága köve az angol leíró költészetnek.

Shelleyre jó hatással volt az éghajlatváltozás. Olaszhon enyhe levegője sokat enyhített baján. erős görcseitől azonban itt sem szabadult meg, fájdalmai rettenetesek voltak s olyankor könyörögve kérte barátját, Trelawneyt, adjon neki mérget, hogy szörnyű kínjaitól szabaduljon.

Egy híres olasz orvos, a ki megvizsgálta, Vacca, nem bírt semmi szervi bajt felfedezni nála, legvalószínűbb, hogy Trelawney-nek volt igaza s az egész baj elégtelen és helytelen táplálkozásból eredt s túlfeszített idegek reactiója volt. Nápolyi tartózkodása alatt rendkívüli depressio fogta el, mi volt az oka, mi nem, nehéz megállapítani; felesége betegségének tudta be. Medwin regényes történettel magyarázza; még 1816-ban történt, egy este szép fiatal főrangú nő lép be Shelley-hez, bevallja szerelmét, kéri, szökjék meg vele, Shelley sajnálkozva magyarázza, ő már le van kötve, nem lehet.

Búcsúzás. Fellengős szavak. Finis azaz még sem finis,

mert a rejtélyes hölgy, hogy szíve bálványához közel maradhasson, városról-városra követi Shelleyt.

Nápolyban megszakad a regény fonala, meghal a hősnő. Innen a Shelley nagy lelki depressiója. Mese lehet, de lehet való is. Shelley rendkívüli hatást tett a nőkre. Harriett után a szintén öngyilkos, őt reménytelenül szerető Fanny Imlay, végül itt az ismeretlen nő — nem lehetetlen, hogy a történetkének volt valami reális alapja. Tény, hogy ekkori költeményein borongós hangulat ömlik el.

Fann Imlay, Harriett, végül az incognita — csoda-e, hogy a melancholia köde szállja meg a lelkét és az életet sötét színben látja. Se hírnév, hatalom, se szeretet, se pihenő — másoknak osztályrészül jutott mindez, mások élnek, mosolyognak, öröm nekik a lét *«to 'me that cup has been dealt in another measure»* panaszolja. Shelley olaszországi időzése eleinte majdnem kizárólagosan utazgatásból állott, több-kevesebb ideig maradva egy helyen, ment a kis társaság és Shelley teli tüdővel szívta magába az impressiv városok, a gyönyörű vidékek inspiratiót adó levegőjét. Szébbnél szébb költemények² fakadnak ajkán, természet-megérezése csodás. Ilyen gyöngyszem a *«Passage of the Apennines»*, *«listen, listen Mary mine To the whisper of the Apennine»*.

Olaszhon, a *Paradise of exiles*, egyre termékenyítőben hatott költői venájára. Hát még ha egészsége nem lett volna olyan törékeny!

Lines written among the Eugenic hills, egy töredék lyrai dráma, a már említett *Lines written in dejection near Naples* és Prometheusának kezdete ebből a nevezetes 1818-ból származik s a befejezetlenül maradt Marenghi szintén. *«Many a green isle needs must be. In the deep wide sea of misery»* mondja az *Eugenic hills* bevezető soraiban. Shelley hányatott életében ekkor már mind több veresbetűs nap következik. *Aye many flowering islands lie, In the waters of wide agony.*

Hangulatos kirándulások, hegyen-völgyön át bolyongások érdekes régi városokban, a hol a történelmi emlékek egymást érik. Mennyit láthatott, mennyit érezhetett ez az ihletett

lélek! A sok porladó ember taposta kő mennyit beszélhetett neki! Gyors egymásutánban alkot most a költő.

Megírja *Rosalind and Helen*-t (ezt 1817-ben kezdte). Mary unszolására fejezte be e művét. Mrs Shelley különös szeretettel viseltetett e költemény iránt, mely az ő kedves régi barátnője elhidegülését festi. Baxter Izabellát Marytól az utóbbinak Shelleyvel kötött viszonya idegenítette el. A költeményben Rosalind Izabella, Helen Mary, Lionel Shelley személyesítője. *Julian and Maddalo* követi a Rosalind és Helen-t, az utóbbit többen a költő legtökéletesebb alkotásának tartják, a forma kijegeczesült tiszta szépsége, a könnyen folyó vers fenséges volta miatt egyszerű, folyik-ömlik a leírások gondolatok árja, mint egy csillogó kristálypatak. Maddalo ajkain Byron gúnyoros mondásai csendülnek meg a Julian-Shelley emberi lélek erejét akarat-hatalmát hirdető beszédeire. A *Revolt of Islam* szépség-labyrintja is oda lép a fenséges sorba s a nagy állócsillagok köré gyűlnek a transcendentalisan szép lyrai darabok a gyönyörű *Ode the west wind*, a szenvedélyes *Indian serenade. To a sky lark*, melynél szebbet angol költő nem írt.

Írt ezenkívül két satyrát *The Mask of Anarchy* és *Peter Bell*. *The Mask of Anarchy* politikai satyra, melynek megírásához a reform-párt tiltakozó gyűlésének véres szétveretése adta Shelley kezébe a tollat. Az esetet túlságosan kiszínezték a lapok, Shelleyt roppant fölhaborította az eset, ő korán felülemelkedve, mindig a békés tüntetések pártolója volt. Satyrája a maga nemében jó, sok a szép sor benne, melyek a valódi Shelleyianus társadalmi, politikai, reform-eszmákat tükrözik vissza. A másik, *Peter Bell*, irodalmi satyra, melynek megírásához a barátja, Leigh Hunt szerkesztette *Examiner*-ben olvasott két kritika adott impulzust. Shelley neje a *Peter Bell*-hez írt jegyzetében jól jellemzi a darabot, kevés költeményében foglaltatik annyi Shelley sajátos nézeteiből, a tévedésekről, melyekbe a legbölcsebbek is beleestek, vagy a társadalomra káros hatású elvekről formált ítéletéből, mint ebben a gúnyiratban.

Szépen van írva, bár mint a burlesque drámája *Swallow-foot* pusztán játéknak kell tekinteni, mégis annyi érdeme,

költői szépsége van és olyan sokat tett belé önmagából, hogy nem tévesztheti el hatását, érdekes nagyon és joggal annak a világnak a tulajdonát teszi, melynek a hasznára, okulására íratott.

Így emlékszik meg róla Mrs Shelley, kinek férje műveihez írt jegyzetei rendkívül érdekesek és értékesek a nagy brit költőt tanulmányozó szemében. Számos fontos adatot nyújt magán életére, művei keletkezésének történetére vonatkozólag.

Mrs Shelley bámulatosan higgadt, világos fölfogású nő, a kinek nagy szeretete nem homályosítja el ítélőképességét. Ez az asszony tényleg méltó társa nagynevű férjének. Shelley maga kellően tudta értékelni neje tehetségét, midőn írói annus mirabilis-e, 1819-ben egy érdekes színmű tárgyra bukkan (I. Károly), rá akarja bírni nejét, írnia belőle tragédiát, mert magában nem érez hajlandóságot a dráma kötött formáihoz való alkalmazkodásra. Szelleme tágabb téren szeret mozogni, a hol lehet kitérni, elkalandozni a visiók mystikus világában, kéjelegni a képletek, hasonlatok örömeiben, mely kiapadhatatlanul ömlik a közönséges halandónak megérzékelhetetlen természetélet ezernyi színváltozásaira vibráló költő lélekből. Realistikus jellemrajz nem eleme Shelleynek, nem igen szeret a való élethez túl közel jutni szellemi munkáiban. Maga mondja magáról, hogy őt túlságosan vonzza az elvont, a metaphysika, az eszmény, a theoria, hogy sem jó tragédiát írhasson.

Mrs Shelley osztotta férje abbeli nézetét egy darabig, hogy a cselekmény szálaikat kézben tartva, a czélt folyton szem elől tévesztve — ilyet alkotni nem adatott Shelleynek. «Shakespeare is csak emberi teremtmény volt» biztatja egy levelében nejét s bátorítólag idézi St. Leon második kötetének büszke kezdő sorait: *There is nothing which the human mind can conceive which it may not execute.*

Shelley és Mary erősen tévedtek. Shelleynek volt tehetsége a drámához, nagy; buzdítás, siker, elismerés, egy kevéske dicsőség kellett volna hozzá és ma az angol irodalom jó egy néhány Shakespeare-i színvonalon álló színművel gazdagabb s most nem egyedül a *Cenci* fekszik előttünk.

Rómában járta közben terelődött a Cenci-k történetére a figyelme; meglepte, mennyire ismeri a nép e borzalmas tragédiát, milyen érdeklődéssel emlegeti annyi év multán is. 1818 májusában kapott egy érdekes, a Cenci-k levéltárából való kéziratot, a régi írás a család pusztulásáról szólt. Shelleyt erősen érdekelte a tárgy, a történetnél azonban még inkább feltüzeltelte képzeletét egy kép. 1819 április havában a Palazzo Colonna termeiben egy *Guido* kép vonta magára a figyelmét, gyermekgarczú leányképmás, a fején turbánszerűen csavart fehér kendő, gyöngédvonalú szája, nyugodt szép arcza, melyet a fájdalom merevvé fagyasztott, két nagy szem a kétségbeesés végső nyugalmaival oldalt néz. Állítólag Guido festette a képet Beatrice Cenci fogsága napjaiban. Sokkal jobban megragadta e kép, mint a történet maga, engedett neje unszolásának és megírta a tragédiát.

Mindössze három hónap alatt készült el vele, pedig ezt a három hónapot ketté osztotta egy nagy csapás: meghalt kis fia, William. Shelley többször meglátogatta a Palazzo Cencit, ez a régi palota akkor még azon állapotban állott, mint a véres tragédia idején, a zsidók városrészéhez közel, Rómának egy félreeső zugában. Egy óriás kövekkel kirakott boltozatos kapu különösen érdekelte, a kapu sötét magas folyosóra nyílik, melyből komor homályos földalatti szobákba lehet jutni. A szomorú napok multával újból munkához látott Shelley.

Ezt az egy darabját apróra megbeszélte Mary-val, minden jelenetet megvitattak és igen sokat dolgoztak együtt. Rómában azonban nem volt maradásuk a kis fiú halála után. Shelley mérhetetlenül sajnálta gyermekét, hatvan órán át egy folytában ott virrasztott betegágyánál. Mrs Shelleyt is teljesen lesujtotta a szerencsétlenség, szinte menekültek a szomorú emlékü helyről. Livorno közelében Villa Valsovano-ban telepedtek le, itt fejezte be a *Cencit* Shelley, ki nek ismert axiomája volt, hogy a munka a bánat legjobb ellenszere.

Sok olasz háznak volt valami terrasse-féle a tetején, a Villa Valsovano-nak is volt ilyen, fedett üveges, nem valami tágas, de pompás kilátás nyílt róla a dús növényzetű ter-

mékeny földekre s a közeli tengerre. A természetnek gyönyörű színjátékai játszódtak le a költő életen túl néző szemei előtt. Hatalmas viharok vonultak el a tenger felett, a felkorbácsolt hullámok zúgva szöktek a magasba, a nehéz vízterhes mélyen úszó felhők hatalmas víztölcsérekben egyesültek a tajtékzó hullámmal. Forrott, örvénylett a víz, villám villámot követett, majd vakító napfeny ragyogta be forrón, égetően a tájat.

Különösen erősen tűzött a nap a villa tetejére, benn rekkenő volt a hőség, alig elviselhető, de Shelleynek jót tett a forróság, szemlátomást használt neki. Ebben a milieuban támadt a *Cenci*, melyhez hasonló becsüt az egy Shakespeare írt, de jobbat tán még ő sem.

Miért vonzotta oly erősen ez a vérbeli olasz rémdráma a költőt, Shelleyt kevésbé ismerve is könnyű megérteni. A kegyetlen apai hatalom, pápai önkény, a papi uralom alatt nyögő város romlottsága, megkínzott ártatlanság boszszúja épen izlése szerint való thema volt.

A vérbűn motivuma Shelleynél már előbb is előfordult, nem mondjuk, hogy kereste, de kerülni távolról sem kerülte a morális tabu alá vetett themákat, sőt.

Rendkívül finoman, mondhatni, mesterileg bánik kényes tárgyával; egyetlen mondattal árulja el csupán az egész darabban, miről van tulajdonképen szó.

Ezután a költő egészsége egyre javult, de a tökéletes gyógyulást hátráltatja a sok baj. Kisebb-nagyobb bosszúság, kellemetlenség összetorlódik, szétoszlik, egyik múlik, másik támad. Elbocsát szolgáltatából egy tolvaj olasz inast, Pavlo Foggi bosszút forral, péuzt zsarol, botránynyal fenyegetőzik, végül, midőn semmit sem ér el, a leggaládabb pletykákat terjeszti róluk; Shelley, Jane Mary, Clairemont mindnek jut belőle.

A sok csunya gyanusítás utoljára Shelley fülébe jut, úgy, hogy kénytelen az ügyet ügyvédre bízni. A zsarolásból nem lett semmi, de a rágalomból sok rajtuk ragadt. Többek közt azt híresztelte Foggi, hogy Claire-nek Shelleytől Nápolyban gyermeke született s hogy ezt a gyermeket Shelley lelenczházba dűgta. Claire tényleg beteg volt Nápolyban,

annyi tény, de hogy milyen természetű volt ez a betegség, nem lehet megállapítani.

Természetesen ő és neje tőlük telhetőleg igyekeztek czáfolni, «még az ő philosophiája, türelme sem bírja ezt el,» írja Shelley egy levelében. Egy másik levelében különös kijelentésre bukkanunk: «A gazember kihasználta 1818-ban Nápolyban a helyzetemet, hogy pénzt csikarjon ki tőlem, fenyegetőzve, hogy a legocsmányább bűnnel vádol, ha nem adok».

Az az egy azonban kissé különös a dologban, hogy 1820 nyarán Nápolyban meghal egy kislány, ki iránt Shelley melegen érdeklődik s a kinek — látszólag — közel kellett állani hozzá.

A Godwin adósságai miatt szintén rengeteg kellemetlenségeknek volt kitéve és a szörnyű sok fizetésért, melyet a nyakába szed, mi köszönet sem jár az apósától. Godwin úgy beszél vele, mintha Shelley volna az ő adósa. Majdnem minden biographusa Shelleynek megbotránkozik Godwin viselkedésén. Matthew Arnoldot sem véve ki, a ki pedig ugyancsak lesújtó kritikát mond Shelley környezetéről. Mi sem mentjük Godwin eljárását; minden nagy tehetsége mellett, Godwin nem volt jellem, épen nem.

De hát Istenem, ennek az embernek Shelley, a későbbi veje, elcsábítja egy lányát, velük szökik a másik, öngyilkos lesz miatta a harmadik, ez a körülmény érthetőbbé, ha nem is menthetővé teszi a követelőző hangot.

Rút, de ebben a körben vajmi kevés a rokonszenves alak. Maga Shelley igen szerencsés, jó lelkiismerettel volt megáldva, kellő időben ez a minta lelkiismeret, mindig meg volt teljesen győződve, hogy helyes az az irány, a mely felé véletlenül épen az óhaja is vonzotta. Egyszerűen bele suggerálta magába a meggyőződéseit. Mrs Shelley jóhiszemmel mondotta róla Alastorhoz írt jegyzetében: «In all Shelley did he at the time of doing it, believed himself justified to his own conscience.»

Tehát a költő napjai sok ügyyel-bajjal multak, míg végre kezdett lassan kerékvágásba jönni minden. Claire elutazik, békülési kísérletei Lord Byronnal csütörtököt mon-

danak, a nemes lord ekkor már Guiccioli grófnénál volt, vele volt Claire gyermeke is; az utóbbi körülmény aggasztotta Clairet legfőképp, mert a kislányt még látnia sem volt szabad. Shelley jár közbe, hogy Claire legalább hírt hallhasson a gyermekéről. Claire távollétében egyidőre megkönnyebbül a Mary szíve, férj és feleség együttléte bensőbbé válik. A pár megelőző év alatt házasságuk egén két-három ízben is tornyosultak a felhők, Shelley költeményeiben itt is, ott is találhatni egy-egy panaszszót, mely kétségbevonhatatlanul házaseletére vonatkozik. Marynak kissé hidegebb természetű férje túlhevülékeny temperamentumával összeütközésbe jött olykor, másrészt talán ép erre a phlegmatikus vérmérsékletre sok szüksége volt.

A békés napok alatt egy szép tavaszi reggel Maryval tett sétája alatt vetette papírra az általánosán ismert, soha eléggé nem dicsért költeményét, *To a sky lark*ot. *Letter to Maria Gisbournet* kell még megemlítenünk, mint szintén ez időből származó munkáját, *Letter to Maria Gisborne* könnyed társalgási hangja némileg a *Julian and Maddalora* emlékeztet. *Ode to Liberty*, *Ode to Naples*, *the witch of Atlas* és a remek *The sensitive plant*, a páratlan *The cloud* a főbb irodalmi termékei az 1820. évnek. Az *Ode to Liberty* Shelley legmagasztosabb költészetet ragyogtatja. Horatius vagy Pindar ódáihoz hasonlítható műremek, mottoja a tartalmáról mindent megmond: *Yet, freedom, yet thy banner torn but flying. Streams like a thunder storm against the wind.* (Byron.)

Megírásához az ihletet a könnyen fellángoló költőnek a spanyolországi felkelés szolgáltatta. Ez időtájt írta, már említők, szép költeményét, a *Felhőt*, mely, miként a *Sky lark*, minden angol anthologia legnagyobb ékessége. Milyen sok halhatatlan nagyot alkotott Shelley, az angol anthológiákat lapozgatva látjuk csak meg igazán; kevés nagy kort élt poeta nevével találkozunk bennük olyan sűrűn, mint az ifjan sírba szállt Shelleyével.

A *sensitive plant*, a mimosa, Prometheussal egy kötetben látott napvilágot. A költemény 1820 márcziusról van datálva, de állítólag még a téli napok alatt készült, mondják,

hogy neje salonjában telelő virágok adták hozzá az első eszmét, némelyek viszont a Shelleyék ismerőse. Mrs Mason kertjének vélik a *sensitive plant* színhelyét.

Ez a hölgy aligha szolgált a költeményben szereplő kert úrnőjének mintául, pusztán képzelet festette alak volt, egy későbbi barátnőjében véli felfedezni Shelley ennek az alaknak a prototypusát (Jane Williams).

Csudálatos tökéletességű költemény a *Sensitive plant*, más verseiben sehol nem érzékelhető ennyire a Shelley pantheismusa, természetimádása, a szerető szerelme, a szufi Allah imádása. Legtisztább rajongás az örök végtelen Egy-ért.

Keats halálhírére, 1820 deczember 27., tollat ragad és az ifjan elhalt költőtársnak remekbe készült emléket emel.

Keats halálát tudvalevőleg siettetette *Endymion* című költeményének a *Quarterly Review*ben megjelent ellenséges bírálata. Ez a körülmény keltette fel Shelley rokonszenvét, *Adonais an elegy on the death of John Keats*, Pisában nyomatta ki. Fenségesen szép, maga Shelley sokat tartott róla, pedig ő többnyire meglepő helyesen ítelt a saját műveiről; önérzetesen írja róla: «it is absurd in any review to criticise Adonais and still more to pretend that the verses are bad.» 1821-ben *Hellás* című lyrai drámáját írja meg, «a sort of imitation of the Persæ of Aischilos» mondja róla Shelley. Drámai érdekessége csekély, legértékesebb része a görög rabnők chorusa, ennek lendületes, szárnyaló rhythmikájában Shelley önmagát multa felül.

Utolsó telét Pisában töltötte Shelley, aránylag békében; egész kis angol colonia vette körül, ott volt akkor már a Williams-pár is, kihez az utolsó időkig legszorosabb barátság fűzte. Kivált a Mrs Williams kedves egyénisége vonzotta. Nem valami tudós, tanult nő volt Jane Williams, de igen zeneértő, megnyerő egyéniség. Janeben a költő utolsó, «földöntúli» idealja testesült meg.

Egész sora a szebbnél-szebb verseknek köszöni Jane-nek a teremtő inspiratiót. Erről a lelki barátságról a férje is tudott s maga is mély szeretettel viseltetett a költő iránt. Shelley nem titkolta rokonszenvét, nem egyszer a

férjjel küldte el ideáljának a hozzá írt költeményt, így például a csodaszép *With a guitar: to Jane*.*

Ezt a verset egy gitár kíséretében küldte Janenek. Mrs Williams jelesen játszott hárfán. Shelley egy ilyen hangszerrel óhajtotta meglepni, azonban hárfát kapni nem sikerült s így faut de mieux, szert tett egy gitárra.

Ez a gitár számos csöndes, holdas estén pengett-zengett a Casa Magni terrasse-án.

The keen stars were twinkling,
And the fair moon was rising among them,
Dear Jane!
The guitar was tinkling
But the notes were not sweet till you sung them.

Gyönyörű szép «Jane- vers» még «To Jane: *The Recollection.*» és To Jane: *The Invitation (Best and bright est, come away!)*

1822 év telét tehát Pisában élte le Shelley, munkás-ságát — dolgozott ugyan — erősen bénította az önmaga képzelte, beárnyékoló magassága Byron geniejének. *I. Károly* című művén dolgozott, de abbahagyta.

Tavaszi jöttével a nyaralás fontos kérdése foglalkoztatta legfőképp a kis társaságot, akkor már köztük volt az érdekes arcú óriás, a sokat utazott Trelawney, kinek egyenes-lelkű egyénisége jólesőleg hat ebben a körben.

A házkeresés sok bajjal jár, végre nagy keresésre találunk egyet a tengerparton, a Casa Magnit. Egyszerű emeletes villa volt, fenn az emeleten négy szoba, tágas ebédlő-teremmel középütt, lenn semmi a földszinten. Az ár könnyen behatolt az alsóbb helyiségekbe és teljesen lakhatatlanná tette őket. Szűk lakás, de egy érdeme megvolt: a csodaszép kilátás és a tenger fölé kiszögellő terrasse, a derűs napok tanyája.

* Ariel to Miranda. — Take
This slave of Music, for the sake
Of him who is the slave of thee,
And teach it all the harmony
In which thou canst, and only thou,
Make the delighted spirit glow.

Holdvilágos estéken itt hangzott a mély csendben a Jane Williams harangtiszta hangja, egyszerű, bájos melodiáit itt hallgatta gitárkíséret mellett a kis társaság, Williams, a Shelley-pár, Trelawney s egy-két odavetődő ismerős. A két család, Williamsék és Shelleyék együtt laktak a Casa Magniban.

April derekán meghalt Claire Clairemont lánykája, Allegra, egy egészségtelen zárda falai közt, hova atyja, Lord Byron dugta. E miatt Shelley Claire nyugtalankodásainak jogos voltát belátva, némileg elhidegült barátjától. Neje egészsége is sok kívánni valót hagyott hátra, magát Shelleyt, bár egészsége javult, még mindig látományok zavarják.

Egyszer a holt kislányt, Allegrát pillantja meg Williamszel a Casa Magni erkélyén sétálva, a mint a gyermek mosolyogva merül fel a tenger habjaiból s karjait hívólag tárja feléje. Máskor éjnek idején támadnak rémes visiói.

Az utolsó nyár nagy igaz öröme a szép, könnyű tengeri jármű, melyet Williamszel együtt tervezgetnek s melyet a derék Roberts kapitány felügyelete alatt építtetnek meg. Egyidejűleg Byron is készített magának egy jachtot; a Bolivar nagyobb igényű, szép, valóban tengerálló («sea worthy») hajó lett, de a Shelleyék kis vitorlása nem versenyzett a Bolivar jó tulajdonságaival; Roberts kapitánynak sehogy sem tetszett a terve, de Shelleynek és még jobban Williamsnek egész hozzánőtt a szíve, semmikép se lehetett őket rábeszélni, hogy a terven változtassanak. A jármű könnyű vitorlascsonak volt, gyors, gratiosus, de veszedelmesen könnyű, mely épen nem volt alkalmas hosszabb útra nyílt tengeren.

A Don Juan, mint Lord Byron keresztelte el, rövid ideig viselte első nevét, mely senkinek sem tetszett s a vitorlásan ott ékeskedett csakhamar a szép név, «Ariel».

Ez időben várta Shelley régi barátjának, Leigh Huntnek megérkezését Itáliába. Leigh Hunt Lord Byronnal egy új folyóiratot akart megindítani, melynek a főszerkesztője Leigh Hunt lett volna. Shelley türelmetlenül várta Huntöt és családját, végre jött hír megérkezésükről.

Mary rossz előérzetektől gyötörve, hasztalan törekedett férjét visszatartani. Az Ariel kibontotta vitorláit és Julius elsején szerencsésen horgonyt vetett a livornói kikötőben, a Byron pompás Bolívarja oldalán. Egy livornói vendéglőben látta egymást viszont a két barát, Leigh Hunt és Shelley.

A költő nagy buzgalommal fogott hozzá, hogy a Hunt családját, a beteg Mrs Hunttel lehető kényelmesen elhelyezze a Byron-lakta Palazzo Lanfranchi földszintjén. Elhívta a beteghez orvosát, dr. Vaccát, mindenben önfeláldozóan törekedett segítségükre lenni.

Hetedikén — vasárnapra esett — már ráértek szét nézni Pisában. Sorra vették a látnivalókat, a Domot, a ferde tornyot, közben Shelley jó hangulatban, frissebb egészségben volt. Shelley jelentős szavakkal búcsúzott Mrs Hunttól: «Ha én holnap meghalok, mondotta, akkor én máris többet éltem, mint az apám, én kilenczven éves vagyok.»

Elvitte Hunttól úti olvasmányának Keats egy kötetét, *Hyperion* s az esti póstakocsival Livornóba utazott

Nyolczadikán délelőtt a városban dolgai után járt Trelawneyvel. A meleg nagy volt, minden a közelgő vihart sejtette. Roberts kapitány rá akarta beszélni, várná be az állandóbb időt, Shelley hajlott a tanácsra, de Williams mindenáron haza akart menni. Az út nem hosszú, hét óra és otthon vannak.

Forró, rekkenő hőség volt. A kikötőben horgonyzó hajók matrózai fejcsóválva nézték az Ariel készülődéseit, kivüle még két felucca hagyta el vele egyszerre a kikötőt.

A szép, karsú jármű könnyen szellte a hullámokat. Hárman voltak rajta, Shelley, Williams s egy tizennyolcz éves matrózfiú.

Trelawney a Bolivar fedélzetéről nézett utánok. Roberts kapitány a molóról vizsgálta, mint siklik ki a hajók közül az Ariel. Nyugtalan volt, vihartól félt. Felment a világítótoronyba, innen még látta, a mint az Ariel bevonta a felső vitorláját Viareggio vonalában, aztán a kitörő vihar setétje eltakarta szemei elől.

Midőn alig húsz percz múlva elült a fergeteg, Captain Roberts már nem látta az Arielt sehol.

A Shelley tetemét Viareggio közelében találták meg július 18-án. Ideiglenesen a part fövenyében temették el, három fehér fűzfaág jelezte, hol fekszik.

Augusztus 16-án Lord Byron, Trelawney, Leigh Hunt s a hivatalos személyek jelenlétében elegették holttestét. Hamvait tölgyfaszekrénybe helyezték a Trelawney kegyeletes kezei, csak a szive nem birt elégni, Trelawney kiragadta a lángok közül, egy darabig Leigh Hunt őrizte a drága ereklyét, később Mrs Shelley őrizetébe került.

Percy Bysshe Shelley. Cor cordium . . .
 Nothing of him that doth fade,
 But doth suffer a sea-change,
 Into something rich and strange.

Ezt vésették sirkövére s a római temető setét cziprusai sejtelmesen susognak a sirja fölött. Cor cordium, a szivek szive, mely a tűzben nem tudott elégni, mely az életben annyit lángolt, égett.

Shelley! Csodálatosan összetett jeltem, mi az ő lelke rejtelmének titka? A képzelet. Képzeletének mérhetetlen ereje, mely valót teremt a gondolatból s a melyet megihlet egy átsuhanó érzelem, egy önmaga előtt is rejtett vágy, tévedéseinek, halhatatlanságának forrása egyaránt.

KÉGL SÁNDOR.

A TÜCSKÖS EMBER.

— Elbeszélés. —

A Gombos Peti bá belsősége, a Szerdékben, olyan kicsi volt, hogy hordáskor sohase tudott megfordulni a csűrös-kertben a szekérrel... Sokat is búslakodott teljes életében e miatt, de akármit csinált, nem tudott benn, a faluban, nagyobb belsőséget szerezni, sem a szomszédokat nem tudta rávenni, hogy a sajátjukból egy kis darabot eladjanak neki, bár roppant pénzt ígértetett néhány lépésnyi telekért.

Ilyen körülmények között nagyon megörvendezettette magtalan nagybátyja, mikor hirtelen meghalt es reáhagyta a falu szélén lévő nagy kertjét... Ott volt hely bőven és Peti bá már a temetés alatt elhatározta, hogy kivonul oda... Bánta is ő, hogy mezőszélbe kerül!... Nem törődött a feleségével, a szomszédokkal, a kik váltig azt hangoztatták, hogy minek építkezik, mikor a régi ház is kiszolgálja s a három gyermeknek, a kik szárnyra vannak bocsátva, nem kell ház, mert van, a hol lakjanak. Az osztózáskor csak baj lesz belőle!... Jobb volna, ha a pénzt hagyná rájuk!...

Peti bá kijelentette, hogy egyelőre nem akar meghalni s már a télen átszállította a csűrjét a nagy telekre és tavasszal ott építtette meg új házat is.

Mikor a ház teljesen elkészült, nagy örömmel vonult ki a régi szűk viskóból s olyan reménnyel vonult be az újba, hogy ott végre kinyújtózhatnak és kedve szerint élhet...

Hanem akármilyen sietve is költözött be az új házba, mégis megelőzték... Előtte már beköltözték mások... A tücskök... Sokan, ezrivel... Egy egész tücsökország!...

A mezőn nem maradt tücsök, mind ott laktak a Peti bá házában, a faház sártapasza alatt, a hijuban, a pincze kövei között.

Este, vacsora alatt, hangversenyt rendeztek az ablak előtt s Peti bá még örült is a muzsikának:

— No feleség, itt nem unjuk meg magunkot! — mondotta vidáman. — Nincs olyan süket csöndösség a ház körül, mint odabé! . . .

De a mikor lefeküdtek s elfújták a lámpát, valami olyan történt, hogy megfagyott a Peti bá kedve . . . Benn, a szobában is életjelt adtak magukról a tücskök s valami láthatatlan karmester intésére sok ezer tücsökláb kezdte el a hegedülést és fölhangzott vékonyan, élesen, gyorsabban, lassabban, tactus nélkül összevissza, olyan sértő muzsika, hogy Peti bá összeszorította a fogát és dűnnyögni kezdett:

— A szönttyit! . . . Hallod-e — prücsök?! . . .

— Hallom! — mondotta az asszony. — Elég baj, most nyúghatik, ha nem nyughatott odabé!

Peti bá nem szólt semmit . . . Elgondolkozott . . . Tudta, hogy nagy baj van, mert ha az új házba beköltöznek a tücskök, nagyon nehéz őket kiirtani . . . Aztán úgy vélte, mégis csak jobb, mintha más féreggel volna tele a ház, mert a tücsök nem csip . . . Majd eszébe jutott, katonakorából, a város, s elkaczagta magát arra a gondolatra, hogy milyen zaj támadna ott, ha azok a férgek is egyszerre elkezdenének muzsikálni.

A kaczagásra megszólalt az asszony:

— Tám tetszik kijednek? . . .

— Tetszik a súlynak! — felelt Peti bá és befelé fordult az ágyban. Alvásról azonban szó se lehetett . . . A tücskök nem fáradtak el . . . Muzsikáltak szorgalmasan.

Peti bát, lassan, kezdette bizgatni a méreg . . . Odaodacsapott tenyerével az ágy fölött a falhoz, de nem sokat ért el vele . . . Csak egy félpercznyi csönd támadt, aztán kezdődött a ciripelés újra . . .

Sokaig fojtogatta a méreg, de türte szó nélkül . . . Éjfél felé már nem bírta tovább . . . Fölugrott; lámpát

gyújtott; aztán előbb a fejszével végigdöngette a falakat, aztán bicsakkal szurkált be minden lukba és dühösen mondogatta:

— Hogy az Isten tött vóna akarhova! . . . Dögöljetök meg! . . .

Végigvadászta az egész szobát, de nem sok eredménnyel, mert a fúrge tücskök elmenekültek belső termeikbe, a sártapasz alá . . .

Ott aztán tanácskozásba fogtak és megállapították, hogy az öreg mérges . . . Közülük sokan nem láttak még mérges embert s nagyon kíváncsiak lettek rá . . . A mint újra sötét lett, csak úgy özönlött ki a falból a sok tücsök . . . Ellepték a szobát . . . Fölmásztak az ágyra és a takarón muzsikálva találgatták, hogy pisze-e az öreg vagy nem pisze? . . .

Peti bát, a hosszas forgolódás, hánykódás után, elfogta valami kényszeredett szendergés-féle, de ez se tartott sokáig . . . Arra ébredt, hogy valami mászkál az orrán . . . Dühösen csapott oda, de a tücsök idejében leugrott a veszélyes helyről s így csak a saját orrát találta el, de azt aztán úgy eltalálta, hogy földagadt.

A tücskök azután a fülébe akartak bujni . . . Neki-estek orrlyukainak, bemásztak a szájába. Valahányszor elszenderült, mindig fölverték s mikor észrevette, hogy már a szájából is tücskök ugrálnak ki, fölugrott az ágyról s köpködve, prüszkölve, hadonázva kapkodott, aztán leakasztotta a zekéjét a szögről, nagy keserveset káromkodott és kiment a pajtába . . . Nemsokára a felesége is követte . . .

Mérgükben nem aludtak egész éjjel . . . Reggel, alig pittymallott, már munkába álltak . . . Forró lúgot öntöttek a nyilásokba, kipiszkáltak, aztán újra tapasztottak minden lyukat és sok tücsköt megöltek . . . Igaz, hogy a lúgtól föltáskásodott és megsárgult a fal és így nem volt belül valami szép az új ház.

A fáradságos nap után abban a reményben tértek pihenőre, hogy békességben maradnak . . . Hiába volt minden reménység! Újra kezdődött a zene . . .

Gombos Peti bá azt hitte, hogy szétpukkan, annyira dühös volt... Vak dühében fejszével vagdalta a falakat... Aztán lámpát gyújtott és kereste az ellenséget...

Egyet talált... Ott ült a kis barna jószág a padon és bizalmasan nézte az óriást, az embert... Peti bá felhőrdült. Megsuhogott feje fölött a fejsze és úgy vágta szét a padot, hogy majdnem a lába fejében állott meg a fejsze éle. Alig ujnyira szalaadt be a padozatba a lába mellett... Meg is rázkódott, mikor odanézett...

Napról-napra kinlódtak, de hiába, mert a tücskök uralmát nem tudták megtörni.

Az asszony lelkében lassan föltámadt az emberfölötti segítség utáni vágyakozás... Egyszer azt mondotta az urának:

— Kijed elmehetne Keszeg Márton bához!... Tud a' mindönre urusságot, hátha erre is tudna!

— Asszonbeszéd! — felelt Peti bá komoran.

— Asszonbeszéd? — pattant föl az asszony — hát az is asszonbeszéd vót, hogy ide jöttünk?...

— Jó, jó, csak ne karicsálj! — szólt Peti bá, a ki érezte, hogy a kiköltözésben ő a hibás — elmönyök no, a kedvedér' elmönyök!...

El is ment és elpanaszolta a bajt s bár nagyon keveset bizott a Márton bá segítségével mégis megkérte, hogy egy zsák búzáért szabadítsa meg a tücsköktől...

A tücsök-üző áhítatos képpel figyelte a beszédet, aztán megkérdezte, hogy milyenkor tapasztották a házat: ujságkor vagy holdtöltén?... Mikor megtudta, hogy ujságkor, nagyon elkomorodott és hűmmögött:

— Baj, baj, igön nagy baj! — mondotta — bajosan segíthetök réta, de hát megpróbáljuk... Sömmi se lehetetlen!...

— A ketránba is, mi lössz itt? — gondolta magában Peti bá.

A tücsök-üző komédiázni kezdett... Leült, behunyta a szemét, majd kinyitotta és merőn bámulta Peti bát... Majd a gerendákat figyelte hosszasan... Aztán nyitogatta a száját, forgott ide, oda, kinyujtotta a karját, mammogott, föl-

állott, leült, lehajolt, kiegyenesedett, sétált, pipára gyújtott, fujta a füstöt és mindegyre rábámult Peti bára, a ki már kezdett félni . . .

Mikor eleget izgett, mozgott, megállott Peti bá előtt s úgy rákiállott, hogy szegény majdnem lefordult a székről.

— Ide hallgason! . . . Mönnyön haza! . . . Mikor egy körösztútra ér, kuczorodgyék le! Szödgyön föl kilencz kicsi földet, tögye a bal zsebibe s mondgya el háromszor: hop! hop! hop! . . . Ha hazaér, álljon meg a küszöbön! . . . Nyissa ki az ajtót! A jobb kezivel szödgye ki a bal zsebiből a kilencz kicsi földet, hajtsa hátra egyenként s mondgya ezt: «No prücskők, vaj ezt hozzatok vissza, vaj mönjetök el a lakadalomba!» Az ajtót ne tögye bé, met azon mönnek ki a prücskők! Sömmit el ne felejtson, met akkor nem lösz ereje a szónak! . . .

Peti bá elbúcsúzott és megindult hazafelé. . . Gondolkozott és mérgelődött magában, hogy ilyenre vállalkozott. Nem hitt a Márton bá hókusz-pókuszaiban és mondogatta:

— Hogy a súly ögye meg a czudarját, be megijeszte!

Hanem a hogy a keresztúthoz közeledett, mégis megakadt a lelkén valami kis hit, mert összeszedte a golyócskákat.

Otthon aztán, bár nehezére esett, kiszedte, mind a kilenczet, jobb kézzel a bal zsebéből és hátrahajigálta . . . Elmondotta a mondókát s várta az eredményt, de a tücskök nem jelentkeztek. Ott maradtak mind a házban, úgy látszik, nem hallották meg a varázsigeiket . . .

A szomszédasszony, a kinek nem volt semmi köze a dologhoz, figyelmes lett a mondásokra és a tücskök helyett is meghallott mindent . . . Estére végigfutott a hír a falún s mindenki tudott a Peti bá tücskeiről és a tücsöküzésről.

-- Gazdag lött, mióta új házat épített! . . . Prücskei vadnak! . . . Fekete juhái! . . . Jól tud a nyelvökön beszélni! . . . Megtanolta! . . . — mondogatták.

Akadtak már vállalkozók, a kik hajlandók lettek volna a tücskök legeltetését elvállalni . . . Majornak is ajánlkoztak az esztenára . . . Kérdezték, mennyi túrót ad és a kapu alatt beeregettek egy-egy tücsköt, hogy vegye be a seregébe . .

A tréfálkozók, ketten, hárman, a kapu előtt, csak egymásnak mondogatták ezeket az ajánlatokat, de olyan hangozatosan, hogy az utca végén is lehetett hallani . . . A kapun senki sem mert belépni közülök, de nem is lett volna tanácsos.

Peti bá a falu szájára került és a falusiak előtt nagyra növekedett a tücskök becsülete . . . A hol csak lehetett, összefogdosták őket . . . Sok háznál apró dobozokba gyűjtötték a zsakmányt és onnan tettek zsebre egy-kettőt, ha a Peti bá háza felé vezetett az útjuk.

Mikor Peti bá végigment a falun, a gyermekek tücsköket tettek az útjába és a kapuk mögül lesték a hatást.

A tücskös ember, mihelyt meglátta az úton ugráló tücsköket, toporzékolt, fűjt, fölhorkant és úgy összeszorította az öklét, hogy ujjai majdnem belevágtak a tenyerébe.

Ilyen alkalommal egy merész legényke igen közel engedte magához . . . Peti bá ráugrott, félkézzel elkapta és úgy elagyabugyálta, hogy a legényke zsebéből ijedten ugráltak ki a tartalék tücskök . . .

Egy szép vasárnapon aztán föltornyosult minden felleg a tücskös ember feje fölött . . .

Az ügy délelőtt kezdődött, a templomban . . . Peti bá figyelmesen hallgatta a tiszteletes urat, a ki a katedráról Jób szerencsétlenségét magyarázta . . . A beszéd meghatotta . . . Eszébe jutott, hogy őt is mennyi baj érte s kezdette Jóbnak képzelni magát . . . A képzelődését azonban megzavarta valami . . . Fojtott vihogás hallatszott az aszszonyok felől . . .

Odanézett . . . Csupa nevetésre torzult arcokat látott . . . Mind rája sandítottak s attól lehetett tartani, hogy a szent prédikációt egy kaczagó kórus megzavarja . . .

Hátrafordult . . . Hát mögötte a férfiak is küzdenek a kitörni akaró kaczagással . . .

Odatévedt a szeme a templom padozatára és hirtelen elsápadt a dühtől... Az Úr asztala körül egy tücsök sé-tált, ugrált és bámult mindenfelé.

Szegény Jób már nem érdekelte... Alig tudta be-várni a templomozás végét... Forgolódott ide-oda; viz-sgálta az arcokat és szerette volna tudni, hogy ki tette vele azt a csúfot...

Mindenki gyanús volt előtte, de leginkább a komáját, Dobos Jánost, vádolta, mert a koma a pad szélén ült s annyira küzdött a jó kedvével, hogy lehajolt a pad alá, ne-hogy a tiszteletes úr fejbeágja a katedráról a nagy bibliával...

A mint a tiszteletes úr elsiratta Jóbót és fölzengett az orgona, Peti bá kisietett... Ment, mint az örült; nem várt meg senkit; sietett haza s úgy bevágta maga után az ajtót, hogy leszakadt róla a zár... Aztán fölvetette magát az ágyra és ökolbe szoritott kezével a gerendákra fenye-getve, szinte állati hangon hörögte:

— Megállj kutya, megállj!...

A felesége alig tudott annyi lelket verni belé, hogy leüljön az ebédhez... Nagy nehezen odaült, de nem tett sok kárt az ételben... Villámlott a szeme; dühösen szo-rongatta a kanalat s mikor a kést vette a kezébe, félős volt ránézni...

Délután is dült, fült... Az asszony biztatta, hogy menjen valahová, verje el a haragját, igyék, ha másként nem lehet... Pénzt is szedett elé s biztatta, hogy men-jen...

Peti bá fölkészülődött... A csizmaszárba dugta a kaczrot, zsebébe a pénzt és ment, keményen, mint az ité-let. Ment a kocsmá felé...

Mikor leért, ott már zajos volt az élet. Az ajtó előtt szalfákon, köveken üldögéltek az öregebb renden levők és beszélgettek... Az ivóból kihallatszott a legények kacza-gása, az üvegek, poharak csörrenése, csengése és az asztal döngése, a mikor valaki, nagyobb nyomatek okából, beszéd közben rácsapott az öklével... Aztán hallatszott más is, paccsogó-csattogás, a mikor a kártyázók lecsapták az asz-talra a tromfot...

Peti bá az öregebbek közé ült és beleelegyedett a beszélgetésbe . . . Idő múltán új vendégek jöttek . . . Egy részük bement az ivókhöz, a más rész csatlakozott azokhoz, a kik a kocsmá előtt csak a szagát élvezték az itálnak.

A jókedvű koma is megérkezett harmadmagával . . . Peti bá messziről figyelte . . . Ugy látta, hogy a koma arcza most is olyan, mint a templomban, de a mint közeledett, eltűnt róla a vigyorgás . . . Nyugodt képpel nézett mindenkire, Peti bára is, a kit megtévesztett a nyugodt arcz és lelkében megernyedte minden harag . . . Bizonyosan nem a koma volt! — gondolta magában.

Közelebb kerültek egymáshoz és a mikor minden mezei dolgot letárgyaltak, a koma azt indítványozta, hogy menjenek bé filkózni.

A többiekkel együtt Peti bá is ráállott . . . Bementek az ivóba, a hol még egy asztal vendéget várt . . . Melléje telepedtek . . . Elésztedték zsebükből a gyufáspaklikat, mert gyufában szokták kiegyenlíteni a veszteséget és a koma letette az asztalra a piszkos, avas kártyacsomót, a melyben volt sok hiányos, kifoldozott és fehér czérnával megvarrt lap is . . .

Mielőtt hozzáfogtak volna, a koma odafordult Peti bához és megszólalt:

— Csak szárazon kártyázunk koma? . . .

— Nem muszáj! — Szólt Peti bá — a tavaj még termött bor!

— Hát hozat? . . .

— Miért ne! . . . Valakinek csak elsőnek kell lönni!

— Káfoljunk essze! — vágott közbe az egyik, a ki attól félt, hogy a végén sokba kerül a mulatság.

— Nem bánom! — hagyta helyben Gerő bá — káfoljunk essze két literre, de egyet azon küjel én fizetök a barátságér! Jó lössz koma? . . .

— Jó, jó! — felelt a koma és kiszedte a lajbi zsebéből a bugyilárist.

A többiek is úgy cselekedtek és arányosan kiosztva a két liter árát, mindenki lefizette a maga részét . . . A három liter bor nemsokára az asztalon állott és a koma

tölteni kezdett . . . Ittak . . . a kártya ott hevert az asztalon . . .

— Kezdgyük no! — gyürkőzött neki az egyik atyafi:

— Előbb egy csöppöt tám ihatunk! — torkolták le a többiek.

— Biza! — Kezdette Dobos István, a koma — hogyne innánk, mikor a komám is fizet . . . Hány juha van komám? — fordult Peti bához.

Peti bá ránézett, de nem felelt . . .

A koma mosolyogva folytatta a beszédet:

— Azét mondom komám, met a nagy vagyon terű . . . Hallottam én, hogy a kik erőssen gazdagok, azoknak se éjjelük, se nappalok . . . Kivált éjjel nem tudnak alunni, met a nagy vagyon elvöszi az álmot! . . .

• Peti bá megremegett . . . Eszébe jutottak a tücskök . . . Aztán véasztjóslóan felelt:

— Le lehet fektetni komám, azt, a ki nem nyughatik . . . El is lehet aldatni! . . .

— El el! — mondotta a koma — de a nagy vagyont nem lehet lerázni, sem hátra hajigálni: Az úgy van, hogy a kinek sokja van, még többje lössz! . . . A pénz is fiadzik s hátha még nem is pénz?! . . .

Szembenéztek . . . Peti bá majdnem fölnyársalta tekintetével a komáját, a ki mosolyogva türte a nézést, aztán töltött.

— Igyunk komám! — mondotta — kijárja a majorház s ha a métej bé is üt a serögbe, elég nagy ára van a fekete juhbörnek! . . .

— Nyughassék szomszéd! — mondotta a komának az egyik atyafi. — Kártyázzunk! . . .

— Jó, jó! — felelt a koma és babrálgatta az asztalon a gyufákat — annak is eljő az ideje . . . Ma jó gazdával kártyázzunk . . . Ki kezdi? Ugy-e a fejes?

Kivett a csomagból négy gyufaszálat . . . Kettőnek le-törte a fejét s az asztal alatt összerázta . . . Majd benyult a zsebébe, aztán a négy szálat, összeszorított öklében az ujjai közé dugta . . . Egyforma négy vég maradt ki az ökléből . . . Nem lehetett megismerni, hogy melyik a fejes . . .

Mikor elkészült, sorba nyujtogatta a társaságnak . . . Húztak egy-egy szálát, ki fejest, ki fejtelent. Komáját hagyta utoljára . . .

— No, húzza ki komám, a kijedének a vége a leg-szöbbs! — mondotta kaczagva.

Mikor Peti bá kihúzta a gyufaszálát, szétnyílt a kéz és a koma markából kiugrott egy tücsök . . .

Peti bá iszonyút ordított . . . Egy pillanat alatt a koma fején széttört az egyik telt üveg . . . Másik pillanatban az éles kaczor kétszer megfordult a mellében . . . Aztán földőlt az asztal, egy szék suhant el a levegőben, a koma a földre került s Peti bá ráugrott, rúgta, taposta rémes ordítások közben . . .

Mikor az emberek fölocsudtak és tizen valahogy megtudták fékezni a dühös embert, a koma már alaposan odavolt . . . Behasadt fejéből, melléből patakozott a vér; arca össze volt taposva s a kik lóháton a szomszéd faluba vágattak orvosért, nem igen hitték, hogy élve lássák még . . .

A koma azonban nem halt meg . . . Az orvos hamar érkezett és bekötözte, aztán siettetten, hogy vigyék azonnal kórházba . . . Valami kicsi élet még maradt benne s azt a doktorok úgy belészoritották, varrogatták, ragasztották, hogy nem tudott menekülni belőle . . . Az a kicsi élet aztán gyarapodott a komában, fiadzott s bár a tudomány szerint egy garast sem ért az élete, mégis lassan, félév alatt, fölépült . . . Összeforrt fején a lék; az arcán a sok patkónyom beheggedt; begyógyult a két seb a szíve fölött; a betörött bordák, az eltört kar, rendbe jöttek . . . Más nem igen látszott rajta, de az arca úgy elváltozott, hogy alig lehetett ráismerni . . . Agyon volt foldozva, mint a rossz csizma, csak a mosolygás nem vészett el róla.

Peti bá nem láthatta, de őt se a koma . . . Nagyon elterjedt a híre a gyilkos esetnek és a csendörök megtudták . . . Belenyúlt a törvény a dologba, pedig nála nélkül is eligazodott volna az ügy, mert Peti bá el akarta fizetni . . .

Igért egy tehenet, békeség fejében, a koma családjának és ott meg is volt a hajlandóság az egyességre, abban

az esetben, ha a koma megél... A csendőrök elrontottak mindent... Eljöttek és lánczra verve vitték el Peti bát az egész falu sajnálkozása közben... Az általános vélemény az volt, hogy Peti bá nem bűnös... A koma nagyon fölbosszantotta és ő jogosan simogatta meg... Mondogatták, hogy ha két ember egy kicsit összeszólalkozik, kinek mi baja véle?... Nem kéri senki a törvényt, hát miért nem nyughatik?...

A koma családja is el volt keseredve, mert ilyenformán elestek a kárpótlástól... Hangoztatták, hogy mit ér az a büntetés, ha le lehet ülni és a tehen megmarad...

A törvény másképen gondolkozott és nagyon komolyan fogta föl az esetet... Peti bát őrizték, igen megbecsülték, urak jártak a kedvibe, nagy sokadalmat rendeztek a tisztelőtére, szépen beszéltek vele, vallatták s Peti bá készségesen felelte:

— A mi igaz, igaz!... Beléeresztöttem a kaczrot, megütögetém, megsimogatám, mert csúfot csinált belőlem!... Mindön kicsiséggel csak nem lehet az ember a törvénybíró urak terhire!...

A törvénybíró urak helyeslően bólogattak, leírták a Peti bá beszédét. Ott volt a fél falu, mindenki szeme előtt történt, s Peti bát elfogta a büszkeség, hogy ilyen nevezetes ember lett belőle.

Nem érezte magát bűnösnek s a falusiak is ezt bizonyították... A koma is mentegette, gondolva, hátha mégis megkaphatná a tehenet, de hasztalan okoskodott... Peti bá csodálkozott a legjobban, mikor aztán azok a barátságos, fájin urak úgy elítélték őt, mint a pinty... Csóváltgatta a fejét és azt hitte, hogy álmodik...

Elvitték a tömlöczbe, Enyedre... Ott ült, ült... Lassan beletörődött a helyzetbe... Nem maradt semmi harag a lelkében... Jókat aludt, mert a tücskök nem háborgatták... A kosárfonás nem esett nehezeére... Hizott; nem érezte a büntetés terhét, szégyenét... Elgondolta, hogy mennyivel jobb dolga van neki, mint az otthonvalóknak... Nem kell annyit bajlódni, készen kap mindent... Arra is gondolt, hogy a tehenet nem vitte el a koma...

Mély hálát kezdett érezni a törvénybíró urak iránt és nagyon kezdte tisztelni a törvényt... Csak azt nem tudta, hogy mi a menykőnek ítelték őt hivatalvesztésre is, a mikor soha még baktárséget se viselt a faluban...

Ült, ült, Enyeden, Peti bá... Kitelelt szépen és semmi nem zavarta meg lelkében a harmóniát.

Csak nyár közepén történt vele valami szokatlan... Munka után, egyszer, a czellában hűsölt és nagyon ismerős hang bujt a fülébe... Olyanforma, mintha tücsök czirpelne...

Eleinte nem sokat törődött vele... A hang azonban olyan közelről jött, hogy kutatni kezdett utána... Nézett jobbra, balra, bekukucskált az ágy alá s egyszer meglátott az egyik sarokban egy eleven — tücsköt.

Hirtelen elfutotta a méreg... Eszébe jutott minden tücsök, az új ház, a tücsökűző, a gyermekek, a koma, a törvény, az ítélet s azt gondolta, hogy belehal, ha azonnal szét nem taposhatja azt a tücsköt!...

Fölugrott és dühösen lépett a sarok felé, de a tücsök nem volt ott... Úgy odalett, mint a kámfor... Azt kezdte hinni, hogy álmodik... Leült a székre, fejét tenyerébe hajtotta és gondolkozott...

Mikor fölemelte a fejét, tekintete ismét a czella sarkába tévedt... A tücsök ott volt!... Föl akart ugrani, de meggondolta és ülve maradt... Karját a szék karjába fonta és gyűlöletes pillantásokat vetett az ellenség felé...

A tücsök nem vette tekintetbe a gyilkos pillantásokat... Közelebb merészkedett... Ugrált... Körben forgott, megszokált, aztán megiramodott és bebujt a lyukba...

Peti bá leste... Nem mozdult meg a helyéről... Várta, mikor bújik ki a tücsök... Mikor a kis barna fej megjelent a lyuk szádánál, még a lélekzetét is visszafojtotta...

A tücsök újra kijött... Elülről kezdte mutatványait, ugrált, tánczolt, bukfenczeket hányt s úgy forgolódott, mintha érezte volna, hogy egész fajáért kell most helyt állani...

Peti bának megenyhült a lelke . . . Jól esett neki a tücsök furcsa mozgása . . . Nézte hosszasan s minél tovább, annál barátságosabban . . .

Megrándult a fél bajusza; majd utána vonaglott a másik fél is; szája lassan-lassan széthúzódott s egyszer csak azon kapta magát, hogy kaczag, kaczag, olyan jóízűen, hogy a könnye is kicsordul . . .

Azóta vig élet foly Enyeden . . . Könnyebb a Peti bá fogsága . . . Mikor csak teheti, ott ül a czellában és lesi a barátját — a tücsköt . . .

ÁRKOSI FERENCZY KÁLMÁN.

ÖREG LEGÉNYEK.

1.

Öreg legények, letelt az időtök,
Bevégződött az előirt szerep.
Jó lesz, ha lassan-lassan készülődtek
S másoknak adtok munkát és helyet.
Közétek állok én is, rokkant hősök,
És, kéz a kézben, veletek megyek;
Úgy sem lehetne itt már mást keresnem
Kiket becsültem, sorra — eltemetnem.

2.

Új nép tolong a régiek nyomába,
A korhadt törzs tövén új sarj fakad;
Gyorsabban szökkenő merész sudárba
S talán pompára, színre gazdagabb —
De más talajból szíjja fel magába
A nedvet, mi lombjának tápot ad,
S ha virágára szédülnek a méhek:
Nem szednek arról többé honi mézet.

3.

S új harcznak zendül harsány trombitája,
De haj! számunkra nem válik gyönyörre!
Az az ujjongó forradalmi lárma
Nem a mi harczi kedvünk zaja többé.
Reánk le hull az alkony kétes árnya,
Reményeinket gyászszors mossa köddé,

S mig lenn a völgyben melázunk mogorván:
Az ifju had fenn jár a bérczek ormán.

4.

Fenn jár hitének csapkodó tüzével,
Ajkáról lesüvölt a lázadó dal,
Megrázza öklét, pörbe száll az éggel,
S győz vagy bukik a felvett lobogóval.
Nincs kétség: szembe néz minden veszélylyel,
Pokol se bir e gőgös lázadóval, —
S mig száz halállal kél bátor birokra:
Lángokban áll, mint Mózes csipkebokra.

5.

S körötte, hajrá! tűzbe, lángba minden,
Égő viharban az egész világ!
Tenger kincs rogy üszökbe földeinken,
Zsarátnokká zuhannak ősi fák.
Potomság! A jövő száguldoz itten
Avatag multak alkotásin át,
S mi sápadozó arczunk eltakarva —
Reá omlunk a felperzselt avarra.

6.

S kezdődik új teremtés új munkája,
Látszatra szebb, dicsőbb a réginél;
A küzdő ember romról romra hágva
Egekbe száll a szellem fényinél,
Betör a titkok szent titokzatába.
Mindent mer, többé semmitől se fél,
S szilajon átgázolva egy a másón,
Úgy rémlik: győz magán az elmuláson!

7.

Oh mámor! oh tavasz! A régi tornán
 Valamikor mi is csak így csináltuk:
 «Csak neki bátran, vakmerőn, gorombán!
 Nincs igazabb, mint a mi ifjuságunk.
 Törjünk rést a tekintély sziklatornyán,
 S legyen halálos minden kardcsapásunk!
 Miénk az élet, az erő, a jog —
 Kik *voltatok* csak, most pusztuljatok!»

8.

Oh mámor! oh tavasz! oh ifju hév!
 Hogy' hamvadoztok, hogy' eltűntetek!
 S veletek annyi virágterhes év,
 Tündér fantómok, — bús kísértetek!
 Mind közelebb és közelebb a rév,
 Hol nem csattognak immár fegyverek, —
 A hadak útját más hősök tapossák:
 Csend a mi részünk, és — alázatosság.

9.

Gondokkal küzdve meg kellett tanulnunk:
 Az a valódi Gond, mely jönni fog!
 Mert bár a jövődöt szolgálta multunk:
 A holnap mégis rettentő titok.
 Im, az idők szennyében elfakultunk,
 Lettünk romokra roskadó romok,
 S most, a megásott sir szélén borongva,
 Állunk *fajunkért* aggódón, szorongva.

10.

Ne érjen téged ily sors, ifju had,
Ki vakmerően rontasz most az égbe!
S hivén: az igazságnak törzs utat,
Tört szárnyakkal ne hullj alá a mélybe!
Ha egykor rád borul az alkonyat:
Kísérjen sirba győzelmed zenéje,
S porod felett zendüljön hála-ének,
Mit majd dalolnak — boldog nemzedékek!

ENDRŐDI SÁNDOR.

ROLAND APRÓD.

Károly király Aachenben ült,
S körül a fejedelmek ;
Asztalra vad és hal került,
És sűrűn járt a serleg.
Aranyedény fénylett sok ott,
A terem szerte ragyogott
Piros, zöld drágakőtől.

S szólt Károly, a vitéz király :
«Mit ér e hiú pompa?
Egy kincs, különb mindannyinál,
Még mind' nincs birtokomba.
E napnál fénylőbb drága ék
Egy óriás pajzsában ég
Ardennek sűrű mélyén.»

Richard s Garin gróf vére forr,
Hős Haimon, Turpin érsek,
Vitéz Milon s Naim, a bajor,
Tovább perczig se késnek ;
Hamar kerül vért, fegyverek,
Lovon már rajta a nyereg,
Menni az óriásra.

S szólt Róland, Milon kis fia :
«Atyám! szabad-e kérnem?
Erőmnék még tán van hija,

Órjással összemérem,
De nem vagyok már oly kicsiny,
Hogy el ne birnák karjaim
Kopjáját és a pajzsát.»

S megindul a parányi had,
Már intenek a bérczek;
De oda érve mind a hat
Más-más irányba tértek.
Roland apai hát megett
A dárdát s nagy pajzskereket
Nagy lelkendezve vitte.

Nap- s holdfénynél éjt s napon át
Portyáztak a leventék,
De erdön az órjás nyomát
S a szirtek közt se lelték.
Negyednap déli hév elől
Milon herczeg álomra dől
Egy tölgy árnyas tövében.

S szemébe tűn Rolandnak im'
Távol fény villanása,
Melytől az özfi és a gim
Szétrebben egyre-másra.
S meglát egy zord, nagy óriást,
A pajzsa szór ily csillogást,
A bérczről hogy leszálla.

Róland elméjét hányja hab:
«Soha ily csodarémet!
Fölkeltsem-é legboldogabb
Álmából jó szülémet?
Hisz ébren a derék lova,
Ébren kard, pajzs és kopjafa.
Ébren Roland, az apród.»

S csatolja fel — nem vár soká —
Az izmos hosszú szablyát,

A pajzsot is jól megfogá,
 S vevé hamar a kopját;
 Aztán Milon lovára ül
 S megindul szépen, nesz ne'kül,
 Atyját hogy föl ne keltse.

S hogy a szirtfalhoz érkezett,
 Az órjas kaczag láttán:
 «Te csöpp vitéz, — sokra viszed
 Ily nagy paripa hátán!
 Kardod felülmúl kétszer is,
 Vigyázz, agyon nyom a paizs,
 Lóról lehúz a lándzsa!»

Róland kiált: «Föl bajra hát!
 Megbánod még e szókat;
 Ha e paizs temérdek is,
 Annál jobban megóhat.
 Apró vitéz, magas nyereg,
 Rövid kar, hosszú fegyverek
 Egymást kellőn kitoldják.»

Sujtván az órjas messzire
 Kilóditá a szálfát,
 De gyorsabb a Róland keze,
 S elrántá lova száját.
 Lándzsát hajítani ő se rest,
 De visszapattan egyenest
 Reá a csodapajzsról.

Kis Roland most kardját vevé,
 Két kézre fogta sebtlen;
 Néz amaz is, hol az övé,
 De lomha volt, esetlen;
 A fiu vág s leszelve hull
 A balkéz a nagy pajzs alul
 Hogy kéz, pajzs tovagördült.

Az óriásnak nyomban ott
 Nagy gögje szállt inába,
 A pajzsot s mely erőt adott,
 Kincsét sinylé, hiába!
 Mindjárt a pajzs után eredt,
 De térden szúrta a gyerek,
 Hogy lebukott a földre.

Róland hajánál fogja most,
 Fejét menten lecsapja;
 Vér folyamát, a biborost,
 Felissza völgy iszapja.
 A pajzsból meg kitördeli
 A drágakőt s gyönyörteli
 Szívvel szemléli fényét.

Majd köntösébe rejti hát,
 S megy, hogy forrást nyomozzon,
 Vértől, portól fegyvert, ruhát
 A hol tisztára mosson;
 Így felkészülve lóra ül,
 S ismét a helyre elkerül,
 Hol atyja most is alszik.

Az atyja mellett fog tanyát,
 S ő is álomba zökken;
 Majd érzi est hűs alkonyát
 Milon úr s talpra szökken:
 «Kelj fel fiam, kelj czimborám!
 Vedd pajzsom, dárdám szaporán,
 Az óriást keressük!»

Felülnek s már a ló üget,
 Az erdőt szerte járják,
 Róland apai hát megett
 A pajzst vivé s a dárdát.
 Majd ott állítják meg a mént,
 Hol Roland harczot állt imént,
 S az órjás vérbe fekszik.

Kicsiny Roland ám néz nagyot
 Hogy már nem látni ottan
 A főt s kezét, mit ott hagyott
 A törzstől lecsapottan;
 Sem az órjásnak fegyverit,
 Pajzs, lándzsa, kard, vért nincsen itt,
 Csak törzs véres tagokkal.

Nézi Milon: «Mily törzs, nagy ég!
 Itt vére vajh' kinek folyt?
 A csonka tönkön látni még,
 A tölgy mily rengeteg volt.
 Az órjás ez! Kérdeni mért?
 Elalvék jóhírt, friss babért,
 Ezt bánom, a mig élek.»

Áll aacheni kastélyfokon
 Károly aggódva váltig:
 «Vajh' él-e még hat bajnokom?
 Hol késnek oly sokáig?
 De jól ha látok, az bizony!
 Ott Haimon herczeg jó lovon,
 Az órjásfej a dárdán!»

Jó Haimon búsan ballagott,
 Lándzsáját lebillenté,
 S a főt, a véres zálogot,
 Ura lábához ejté:
 «Ezt ott lelém kész prédakép,
 S ötven lépésnyire odébb
 Hevert az órjás törzse.»

Majd Turpin érsek érkeze,
 Az órjás keztyüt hozta,
 Még benn' az órjás nagy keze,
 Nevetett, hogy kihúzta:
 «Csinos ereklye mondhatom,
 Lelőhelye a zord vadon,
 Úgy leltem már kiszabva.»

A bajor herczeg, jó Naim,
 Jött most nagy kopjafával:
 «Az erdön mit találtam im'!
 A gazdájára rávall;
 Meg is izzadtam szörnyümód,
 Bajor sörből, hej! húzni jót
 Most jól esnék ugyancsak!»

Richard gróf jött gyalogszeren,
 Lovát vezetve ühmget;
 Az órjas kardja volt ezen,
 S hozá a vértet, inget:
 «Erdön a ki keresni szer,
 Van ott még több ily harczi szer;
 Nekem ez ép elég volt.»

Garin gróf még oda sem ér,
 Már egy nagy pajzsossal intett.
 «Nála a pajzs, övé a bér!
 Ez hozza majd a kincset!
 Im' jó urak, itt a paizs,
 A kincs, jó volna, hajh, az is,
 De azt már más kitörte.»

Most végre Milon látható
 Kastélyhoz közeledve,
 Csak lassan léptetett a ló,
 Nehéz volt ura kedve.
 Róland apai hát megett
 Vivé a nagy pajzskereket
 S az izmos hosszú dárdát.

De hogy már czélnál járt a mén,
 S ért az urak elébe,
 Az atyja pajzsa közepén
 Róland a diszt kitepte,
 S az órjas kincsét rakta bé;
 Tüze mint égen a napé
 Csodás fénynyel sugárzott.

S hogy a tündöklő fényözön
 Milon pajzsában égett,
 Károly kiált örvendezőn :
 «Aunglanti üdv tenéked!
 A» órjással ez végezett,
 Ő vágta le a főt, kezét
 S elvette tőle kincsét.»

Megfordult Milon s szerfelett
 Ámult a fényességen :
 «Róland, mi ez? No mondd, gyerek!
 Hol kaptad? Valld ki nékem!»
 «Szünjön haragja jó apám!
 Hogy a czudart agyoncsapám,
 A míg ön épen alvék.»

UHLAND után, németből

WIGAND JÁNOS.

SZEMLE.

Négyes kiállítás a Műcsarnokban.

*Coulin Arthur, Löschinger Hugó, Papp Bertalan és Smigelschi Oktáv
hagyatéka.*

Művészeink legfiatalabb gárdájából alig egy esztendőn belül ragadta el a halál a felsorolt négy festőt. Pályájának delelőjét egy sem lépte át közülük. Egyikük sem szerepelt három lustrumnál tovább. Kisebb-nagyobb sikereket mind a négy aránylag elég sűrűn aratott. Ezeket azonban — s ez viszonyainkra nézve jellemző — annál nagyobb és emésztőbb küzdelmek árán érték el, minél nagyobb volt talentumuk.

Ifjúkori küzdelmeik sanyarúságának bizonyára nem kis része volt abban, hogy életük erejének lángja fiatalon, időnek előtte hamvadt el. Ime Coulin Arthur, a nagyszebeni születésű szász fiú 1888-ban, 19 éves korában, a grazi rajztanárképző iskolában ébred tehetségének tudatára s erejében bizakodva, Münchenbe költözik, a hol Hackl, majd Löfftz tanítványa. Szegénysége miatt azonban sokáig itt nem lehet maradása s Budapestre jön, a hol fényképészek megbízásából végez lelketölő munkát. Csak az esti órákban tanulhat tovább. 1898-ban végre a Műcsarnokban kiállított női arcképeivel állami ösztöndíjhoz jut, ezzel Nagybányára megy, hogy színérzékét fejlessze. Itt és 1900-tól Rómában festett munkáin azonban a rajz mindvégig művészetének uralkodó eleme. Mint erdélyi szász festőink szinte mind, Coulin is Dürer és Holbein hagyományaihoz ragaszkodik. Ezekről római impressiói sem térítik el. Bámulatraméltó módon biztos, finoman részletezett rajza azonban római néptípusokat s idealis compositiókat ábrázoló festményein és tanulmányain egyre tartalmasabb lesz. Az erdélyi szász népeletből merített, régebben festett alakjai passiv megjelenésükkel, bámulatraméltó gonddal részletezett külsőségeikkel ethnographiai vagy viselettanulmányoknál alig egyebek. A Róma környékén ellesett típusai kifejezőbbek, tartalmasabbak s bár izzóbb temperamentum nem igen tükröződik

vissza bennük, mind lebilincselnek pompás rajzukkal, classikus formáikkal s a leheletszerű finomsággal, a melylyel ez utóbbiak egymásba olvadnak.

1906-ban művészünk elnyeri Fraknoi Vilmos püspök római ösztöndíját s egy időre állandóan az örök város lesz működésének színhelye. A régi nagy mesterek közül, úgy látszik, a quattrocentisták és a velenceiek hatottak rá. Erre vall *Olajfaligetben* című alakos tájképe, a melynek finom formáit a szokottnál erősebben felcsendülő s lágy accordba olvadó színek emelik ki. Utolsó nagyobb művén, Zrinyit Tasso kertjében ábrázoló történelmi generaján azonban ismét a formák fejeznek ki mindent. Felfogásával, előadása módjával ez a festmény élénken emlékeztet Székely Bertalan képére, a mely Izabella királyné búcsúját ábrázolja s az Akadémia tulajdonába került. Csak színezése modernebb, hidegebb, de teljesen távol van a színek ama tobzódásától és egymással szembe való állításától, a melyhez az impressionismus szoktatta hozzá szemünket. Coulin semmiféle közösséget nem tartott fönn ezzel. Rendületlenül haladt a hajlamainak, izlésének és meggyőződésének megfelelő úton. Hirlapi kritikánk részéről talán épp azért nem sok méltánylásban volt része. A műértők azonban annál nagyobb mértékben karolták föl s a hagyatékának kiállításán bemutatott 124 munka sorában mindössze 30 volt, a melyen művészünk nem életében adott túl s ez is többnyire rajz vagy vázlatos tanulmány.

Löschinger Hugó hagyatékában, a ki Coulinnál öt évvel fiatalabb volt és 37 éves korában halt meg, 200 festmény és tanulmány maradt ránk. Ezek közül a művész életében alig egy-kettőnek akadt gazdája. Hátrahagyott művei sorában nem egy a nagyszabású compositio, a mely ha nem is kiforrott művészet, évek munkája árán készült. A rendkívül szorgalmas festő sokat betegeskedett, de ha egészséges ember is, korai végét ez a műtermében rekedt tömérdek munka eléggé magyarázná. Művészeti életünknek az a legnagyobb fogyatkozása, hogy a kik irányítására hivatottak, azokban nem elég a gyakorlati érzék. Külföldi példára a fiatal tehetségeket ösztöndíjakkal, pályázatokkal serkentjük, de ha túl vannak a tanulás évein, sorsuk irányításával senki sem törődik többé. Egy-egy alkalmi megbízásért művészeink közül a szerencsésebbek hébe-hóba fejedelmi jutalomhoz jutnak, hogy azonban állandó munkára tehessenek szert, arra többnyire semmi kilátásuk sincsen. Sőt, mintha ezt szinte összeférhetetlennek találnók a művészettel, rendszeres díszítő munkával nálunk

csak kontár mesteremberek foglalkoznak, ezek is többnyire a külföldről kerülnek hozzánk. A közvetlen megbízások, az állandó munka hiánya drágítja meg nálunk a művészetet annyira, hogy legtöbb mesterünkkel az államon kívül szinte csak fejedelmi macenás állhat szóba. Ennek a circulus vitiosusnak az az eredménye, hogy művészeink zöme a legtöbbet a maga számára fest. A hiába festett vásznak óriási tömege kedvetlenül el legtöbb művészünket, örli meg életét, még mielőtt tehetsége megérett és minden értékével kibontakozott volna.

Löschinger Hugót a véletlen szerencse 1901-ben Lotz Károly mesteriskolájába juttatja, a hol frescófestőnek készül. Természete, hajlamai nem igen tették alkalmassá erre, ám képzelete és temperamentuma fogyatkozásait példás szorgalommal és azzal igyekezik pótolni, hogy felfogásával és előadása módjával egészen kiváló mestereihez simul. Lotz és Székely Bertalan hatása nyilvánvaló ilyfajta képein, a melyekkel nem egy díjat nyert. Löschinger azonban nyilván érezte, hogy nem termett rá a történelmi compositiók festésére, vagy helyesebben készütsége még nem elég ilyenekhez. Különösen lovas alakjainak mozdulatai bizonytalanok. Így szent László párbaján a kúnna s más hasonló tárgyú történelmi képein. Örömmel ragadja meg az alkalmat, a mikor a gróf Andrássy Dénes ösztöndíjat elnyeri s Münchenbe költözik, a hol szinte kizárólag állatképfestéssel foglalkozik. Ebben különösen Zügel oldalán ért el jelentős eredményeket. Hagyatéki kiállításán ott festett állatképei képviselnek csak kiforrt és befejezett művészetet. Széles ecsettel, biztos kézzel s szinte sikokra bontott formáik ellenére is gondosan részletezett ilyfajta munkái elevenek, frissek, kifejezők s különösen mozdulataikban jellegzetesek.

Ha azzal kezdi el művészi pályáját, a mivel befejezte, Löschinger korai halála ellenére is bizonynyal maradandóbb nyomokat hagyott volna maga után művészetünk történetében. Így azonban pályája inkább külső tanulságaival érdekes, ha utolsó éveiben festett munkáinak, mint egy nagyratörő művészi lélek komoly készülődése documentumainak értéke nem is mulik el.

A műcsarnok posthumus négyes kiállításán a társaié közül Papp Bertalan élete ígérkezett a legszerencsésebbnek. Szegény szülők gyermeke, a ki betűszedő lett, de művészi hajlamait követve, az iparművészeti iskolába lép. Itt a fametszetet tanulja, a mikor nálunk a modern photomechanikai sokszorosítás már szinte teljesen lehetetlenné tette ezt a technikát. Szerencsére

művészi temperamentuma nem hagyja nyugodni. A művészeti főiskolába kerül, a hol rohamosan halad s a honnan Benczur Gyula mesteriskolájába lép át. A nélkül, hogy szolgálilag utánozná, mint világhírű művészünk legkiválóbb tanítványainak egyike mutatkozik be a műcsarnokban először kiállított nagyobb szabású művén. A *Dolce far niente* című compositio volt ez, a melyen három ruhátlan nőt örökített meg minden ízében festői felfogással, harmonikusan összecsendülő színekkel és formákkal. Problémákat nem hajszolva, ilyen és hasonló themákkal foglalkozott a legszívesebben. Szerencsés művészi temperamentumánál fogva azonban legigénytelenebb tanulmányának is jelentős, képszerű a hatása. Papp Bertalan szereplése mindössze három évre terjedt. A fényes ígélet beváltásában, a melyet működése élénk tár, alig 32 éves korában megakadályozta a halál.

Mint társai sorában a legidősebb, Smigelschi Octáv 46 éves korában halt meg. Művészi pályája azonban szintén alig néhány évre terjedt. Rajztanár volt s ebből az időből fönmaradt, Selmeczbányán készült vízfestésű tájképei csak dilettáns felfogást árulnak el, a mely azonban figyelemre méltó technikai készséggel párosult. Alighanem ebben bizakodott, a mikor Erzsébetvárosba helyezték át s itt az erdélyi görög keleti templomokat díszítő mesteremberekkel veszi föl a versenyt. Az iskolai szünidőt fölhasználva, ismételten megfordul külföldön s különösen az őskeresztyén és byzanci mozaikképeket tanulmányozza. Miután technikai készsége is kifogástalanná vált, elsőbben a nagyszebeni görög keleti székesegyház díszítését vállalja el. Ehhez készült cartonjai, a melyeket 1905-ben az iparművészeti társulat egyik kiállításán mutatott be s a melyeken a byzanci stylus merevségébe új életet igyekezett önteni, nagy feltűnést keltettek. Pompás decoratív hatásuk, élénk, de harmonikus színpompájuk mindenkit lebilincsel. Az alakok typusát, mozdulatait a keleti egyház conservatív felfogásának megfelelően, régi classikus mintákból meritette, a minthogy a kelet színpompájára emlékeztető ornamentikája is merőben kölcsönzött motivumokból állott. Az a mód azonban, a melylyel falképeinek elemeit harmonikus egészszé olvasztotta, nem volt minden sajátos varázs nélkül s ha monumentalis hatás tekintetében Smigelschi munkái nem is vételkedhettek classikus mintaképeikkel, a mester jó izlésében és élénk decoratív érzékében gyökerező művészi értékük messze felülmulta mindazt, a mit addig keleti szertartású templomainkban művészetnek gondoltak. A nagyszebeni székesegyház után a

csákovai, majd a szászújfalusi templom kifestésére került a sor. Közben Smigelschi, szintén a bőkezű műpártoló Fraknői püspök ösztöndíjával, Rómában telepedett le s ott egy a mozaikkal tartósság tekintetében vetekedő új technikát talált föl. A fővárosi Rákóczi-collegium kápolnája számára három ilyen cement-márvány incrustatiós festménye készült. Ezen természetesen még nem aknázhatta ki teljesen új eljárásának összes technikai lehetőségeit. Két éve szívbaja miatt szinte szüntelen betegeskedéssel telt el s első sikere után hét esztendőre, a múlt év őszén meghalt.

A négyes kiállítással kapcsolatban mutatta be Nagy Sándor és Róth Miksa a marosvásárhelyi Ferencz József culturház számára készült üvegfestményeit. Nagy Sándor ezek tárgyát székely népballadák-ból merítette, a melyek naiv hangját remekül sikerült a stylizált formákba átültetnie. A Róth Miksa technikai készségét dicsérő üvegeképek színpompája szinte mesés. Csak kissé sötétek, a minthogy a tervező mester is nem egyszer tévedt túlzásba, a mikor formáit az anyagszerűség ma szélében hangsúlyozott, de nem egyszer félre értett elvének megfelelően stylizálja.

D.

ÉRTESÍTŐ.

Egy új költészettanról.

Költészettan. Irta Moravcsik Géza. — Rozsnyay Károly kiadása. 1913.

A görög világban vers és zene összeforrott. Költő egyértelmű volt zeneköltővel; a «poeta» fogalma alá vonták mind a két tevékenységet. Csakis előadó zenészre, virtuózra céloztak, ha azt mondták «musicos». De a ki alkotott — epikát, lyrát vagy drámát — arról föltették, hogy tiszteli az összes muzsákat. Vers, a melyre nem énekeltek, zene, a melyhez nem verseltek volna, ritkaság. A hol az egész mű nem volt zeneileg átítatva, mint pl. a tragédiában, ott is az ének elég széles helyet foglalt el. A reánk maradt emlékek között csak egyetlen egy dallam van, a mely tisztára instrumentalis; a többi melodia alatt szöveg olvasható. Innen van az, hogy a költészettannal foglalkozó görög autorok egyuttal zenei elméletet is adnak.

Ezt az egységet, a mely vers és zene közt évszázadokon át fennállott, a rómaiak megbontották. Hogy a latin versre is szinte automatikusan énekeltek volna, erre nézve nincs kellő okmányunk. A középkor még jobban lazította ezt a köteléket. Egyesenesen naturalistának, nem komoly művésznek tekinti azt, a ki egyszerre versel, dalol és lantot penget. Az egyház üldözi ezt a kóbor elemet — nem is méltatlanul. A művészetek egyesítése, ez a szép antik gondolat, a legrosszabb kezekbe jutott. De a kegyelemdőfést csak később kapta meg: az utolsó szót kimondta a renaissance. Miként az egyes embert figyelmessé tette saját értékére, úgy a művészetekben is fölkeltette az egyéni önérzetet. Megélhet mindegyik a maga lábán. Még egy és ugyanazon a művészetben belül is észlelhetők függetlenítő törekvések. A tiszta, önálló hangszeres zene, a mely felszabadította magát a vocalis elemtől, az énektől, a szótól, éppen a XVI. század egyik jelensége.

Wagner szerette volna följújtani a régi álmokat. Úgy érezte, hogy minden művészet, ha külön utakon halad, boldogtalan. Mint a magános ember. Mindegyik művészet lelkében betöltetlen vágyakat sejtett. Azt tartotta, hogy a zene szeretne közelebb

jutni a fogalmi világhoz, a józan élethez, hogy a költészet viszont több zenéről, több elmosódó vonalról, több titokzatos, könnyű lebegésről ábrándozik, hogy a festmény megúnta már a színek izzását, inkább vágyódnék kilépni a keretből és átsiklani mozdulattá, élő rhythmussá, hogy a szobor fázik saját nyugalmatól, a márvány keménységétől és szeretne becsípni, szeretne magához ölelni egy behizelgőbb, puhább művészetet. Hogy a művészetek összefogjanak és körben lejtessenek, mint játszó, naiv gyermekek: ez volt Wagner gondolata. Csak a napokban nyilatkozott egy európai nevű táncművésznő a maga mesterségéről. Képtelennek mondja az egyedül álló táncot. Szerinte nevetséges mind a solo, mind a szövegnélküliség. Föl akarja eleveníteni a régi kartáncokat, a lejtő és éneklő chorust. Ha egymaga tánczol — írja — akkor is úgy érzi, mintha egy chorus nevében szólna: mintha egy tömeg lelke szállna rajta keresztül ismeretlen vágyak felé, mintha magában tömörítené egy egész angol leánycsapat boldogságát, a mikor várják a hazatérő flottát.

Ezek az adatok és hangulatok foglalkoztattak, miközben Moravcsik Géza *Költészetтанát* olvastam. Tartósan érdekelt, mert igen jó könyv, okosan, tisztán és melegen megírva. De különösen gondolatkeltő, a miért czélul tűzte ki a költői műfajok mellett a zenei alakzatok ismertetését. Ebben az irányban úttörő és ilyen módon bekapcsolódik a művészeteknek — hogy úgy mondjuk — monista fölfogásába. Maga a szerző első sorban arra gondolt, hogy műveltséget terjesszen. Megjegyzett egy lehetetlen állapotot. Azt, hogy a költészettel foglalkozó tanulót majdnem mesterségesen elszigetelik fogalmaktól, a melyek a poetika alaptételeivel tartják a rokonságot, szerkezetektől, a melyek ugyanabban az æsthetikai és logikai szükségletben gyökereznek, mint a költői szerkezetek, nem is említve azt, hogy ezekről a zenei constructiókról ma minden nap szó esik, hogy a legtöbb művelt agyban észlelhető a zenei formák kulcsa után való nyomozás. Moravcsik könyve a keresőt helyes útra viszi. Az olvasó meglévő ismeretéhez fűzi az újakat; a zenei meghatározásokat azon a nyelven adja, a melyet minden művelt ember jól ért. Hogy zavart ne teremtsen, először tárgyalja a poetika rendes anyagát — kimerítően, feltűnő közlési képességgel — csak utána tájékoztat a zenei összetételek iránt. Nehéz ennek a könyvnek ellentmondani. Csak az tehetné, a ki úgy véli, hogy költői és zenei symmetriák kieszelt igazságok, a ki nem érzi, hogy azok ugyanabból a szépségformából eredő követelések.

A ki el akar jutni a formák mély értelméhez, annak éppen a zenei formák titkait kellene kikutatnia. A zenében nincsenek fogalmak, lényege a szerkezet, az alaprajz és ezen belül a kis motivumokkal való formai játék. Szinte dematerializálva adja a formákat. Ez nagy tanulságot rejt a költészettel és a többi művészettel foglalkozó elmék számára. És még egyet. A kölcsönhatás zene és irodalom közt a XIX. század közepe óta jobban érezhető, mint valaha. Schumann óta alig van zenész, a kinek képzelmébe írói elemek bele ne vegyülnének. Nála sűrűn jelentkeznek zongora darabok, de duók és triók fölött is ezek a címek: «novellette», «románcz», «mese», «elbeszélés», Liszt és Brahms hozzá teszik: «ballada», «legenda», «elégia», «rhapsodia», nem szólva az «ódá»-ról, a mely már a XVIII. század ének-irodalmának egyik vezető műfaja. Ujabb mesterek ezeket az irodalmi hangulatokat, a melyek kezdetben szerényen egy vagy kevés számú hangszeren szólaltak meg, átvitték zenekarra, így Csajkovszki az elegiát, Mahler a humoresket, Mihalovich a balladát. Ugyanígy kalandozott el Whistler zenei térre, a mikor festményeiről úgy beszél, mint kék és lila «symphoniák»-ról és alig szorul részletezésre, annyira közismert modern költők eljárása, a melylyel zenei hatásokra, naiv csengésre, elmosódó vonalakra, a fogalmak némi lefátyolozására törekszenek.

Nem késhetnek sokáig dolgozatok, a melyek ebben a gondolatkörben fognak mozogni. Első sorban a költészetet érdekes szemlélni, a mint átnyulik a zene idegéletébe. Moravcsik mutatja az irányt és már az első jelzőkő, a melyet letett, minden figyelemre méltó. Ezúttal a zenei műfajokat jellemzi s talán más alkalommal a ráhatásokról is ír. Éppen tőle várnók ezt, mert az egész könyv pontossága és hangja arra vall, hogy tárgyához érzelmi szálak is fűzik.

Molnár Géza.

Gyöngyösi.

Badics Ferencz: *Gyöngyösi István ismert és ismeretlen költeményei.* Budapest, 1912. (Értekezések a nyelv- és széptud. köréből. XXII. 4.) 8°. 96 l.

Badics Ferencz legkiválóbb Gyöngyösi-specialistánk s ez az akadémiai székfoglaló értekezése is értékes adalékokkal és megállapításokkal gyarapítja Gyöngyösire vonatkozó irodalomtörténeti ismereteinket. Főérdeme, hogy megállapítja Gyöngyösi műveinek

keletkezési idejét. Szerinte a *Murányi Venust* 1660-64 januárja között írta, *Kemény János emlékezete* 1672-4 táján, a *Palinodia* 1681-ben, *Thököly és Zrínyi Ilona házassága* 1683. év tavaszán, a *Rózsakoszorú* 1688-9-ben, a *Csalárd Cupido* végleges alakjában 1695-ben, *Chariclia* 1698-1699-ben készült. E megállapítások nagyobb része valószínű és elfogadható. Továbbá a Nógrádmegyei Museum *Gosztonyi-codex*ének több költeményéről kimutatja, hogy szintén Gyöngyösitől erednek. Ilyenek: 1. Három Ovidiusi heroida fordítása (a. *Paris levele Helenához*. b. *Helena levele Parishoz*. c. *Penelope levele Ulysseshez*). 2. *Mars és Bacchus viaskodása*. 3. *Az jó Uitézeknek tüköre*. Valamennyit Gyöngyösi ifjúkori alkotásának tartja.

A már korábban is Gyöngyösinek tulajdonított művek közül a *Daedalus templomát* és *Az igaz barátságunk és szives szeretetnek tükörét* tartja kétségtelenül Gyöngyösiének. Az előbbi írási idejét 1650-57, az utóbbit 1672-74 közé teszi. Különösen becses értekezésének az a része, melyben nyelvi és stílusbeli egyezéseket hord össze Gyöngyösi szerzőségének igazolására. Ilyen sokféle kérdést felölelő fejtegetésekbe, nem csuda, ha egy-két tévedés is becsúszott. Ezeket akarjuk most itt helyreigazítani.

I. A 81. lapon arról szólva, hogy Dugonics milyen műveket sorol fel *Gyöngyösi bizonytalan munkáinál*, a jegyzetben ezeket mondja: «Szabó Károly (*Régi Magy. Könyvt.* 1879.) csak a Tesla Mihályról szóló *Siralmas Krónikát* említi meg Sándor István feljegyzése után a nyomt. hely megnevezése nélkül 1696. évvel, de mivel egyetlen példányát sem ismerte nyomtatva, hajlandó volt föltenni, hogy kéziratban maradt. Ennek ellentmond Dugonics pontos feljegyzése. A Tunnyogiról szóló krónikát sem ismeri Szabó s egyik sem fordul elő Petrik G.-nál (*Magyarország Bibliographiája*, 1702-1860.) sem, tehát ha megjelentek is 1695 körül, újabb kiadásra egyáltalában nem kerültek». Erre első megjegyzésünk az, hogy Szabó Károly mindkét éneket említi, még pedig 1379. sz. a. a Tunyogi (így) Sámuelről írt «szép ének»-et, 1498. sz. a. a Tesla Mihály erőszakos halálát kesergő siralmas krónikát. Igaz, hogy ekkor még egyik éneket sem látta, de még ugyanazon évben, mikor nagy bibliographiai műve megjelent, előkerült a budapesti egyetemi könyvtár unicumpéldánya s leírása megjelent a *Magyar Könyvszemle* 1879. 39. l. Ebből kiderült, hogy az 1689-ben írt *Tunnyogi-ének* s az 1692-ben készült *Tesla-cronica* egyszerre, egy füzetben jelent meg Lőcsén,

1696-ban. Ezt a két éneket a *Történelmi tár* 1879. évfolyamában id. Szinnyi József betűhíven kiadta s különnyomatot is készített belőle *Két verses krónika a XVII. századból* (Budapest, 1879.) címmel. Azt hisszük, fölösleges nyomtatási évül 1692—6-ot venni fel, mikor a másodikon, a *Síralmas Cronicán*, a címlapon ott van az «ANNO, M. DC. XCVI.». Több kiadásról nem tudunk, Petrik sem ismert más kiadást, ezért nem vette bele bibliographiájába. Dugonics azt mondja (*Gyöngyösi I. költ. mar.* I. dar. LXXVI. l.) «Ezen könyvét (t. i. a Tunnyogiról szólót) úgy annyira Gyöngyösiének tartották a' következendő együgyűek: hogy ezt Gyöngyösinek *Kemény Jánosával*, *Palinodiájával* mindenkoron egy könyvbe köttették, a' mint nálam is feltaláltatik». Két lappal odább *Tesla Cronicájáról* szólva, megmondja, hogy «Gy. J.-nak ezen vélt munkája annak *Palinodiájával* és *Kemény Jánossával* egybe vannak nállam köttetve a' lőcsei 1695-dik esztendei kiadásban». Ez évszám csak a *Palinodiára* vonatkozik, mert *Kemény Jánosnak* nincs 1695-iki kiadása, ezzel lehetett egybekötve a két ének 1696-iki lőcsei kiadása, tehát Dugonics se szól több kiadásról. Abban igazat adunk mind Dugonicsnak, mind Badicsnak, hogy nincs semmi alap arra nézve, hogy Gyöngyösi művének tartsuk. Sőt az sem egészen bizonyos, hogy azok az «együgyű» régiek azért köttették egybe ezeket, mert Gyöngyösiének tartották valamennyit.

II. A Gyöngyösiének vindicált *Daedalus temploma* kiadásáról szólva, Kovásznai Sándornak Ráday Gedeonhoz írt leveléből idéz (94. l.) egy passust s megjegyzéseket fűz hozzá: «Kovácsnai — Rádayhoz írt levelében — nem mondja, hogy a *Daedalus templomának* kezei közt levő példánya írott-e vagy nyomtatott; de abból, a mit mond: hogy «le van oda festve a' titulus alá a' Sybilla képe, a' ki egy könyvet tart kezében, mellyben az 1697. esztendő szám van írva, a mikor Gyöngyösi leginkább virágozott»: nyilvánvaló, hogy az eddig ismert legrégebb kiadás, t. i. az 1724-iki volt kezében, mert csakis ennek címlapján van egy könyvet tartó asszonykép (Sybilla) fametszete, de a könyvön nem 1697., hanem 1594. évszám és G. C. betűk vannak». (Jegyzet: «Kovácsnai hibás olvasása itt is igazolja, a miről Szombati Jánosnak panaszkodott . . : hogy «szemei meggyengültek».) «Az első a hely megnevezése nélkül nyomtatott kiadás valamely régi felvidéki (de nem lőcsei) nyomdában készülhetett» (Jegyzet: «Erre az 1594. G. C. nyomdász-jelvény mutat, de erre mutat az is,

hogy a verseket nem versszakos formában, hanem mint a XVI. századi kiadók, versszakonként külön kikezdéssel, de egyfolytában szedik»).

Azt hisszük, hogy Badics itt ok nélkül hivatkozik Kovásznai szemleinek gyengülésére. Abból, hogy Kovásznai példánya címlapján a Sybilla könyvében 1697. év volt írva, az 1724-iki kiadás asszonyképe vagy Sybillája kezében levő könyvön pedig 1594. évszám és G. C. betűk állanak, nem az következik, hogy Kovásznai hibásan olvasta az évet, hanem az, hogy más kiadást használt, melyet ma nem ismerünk. Ezt azért is állíthatjuk, mert tévedés az, a mit Badics mond, hogy csakis az 1724-iki kiadás címlapján van egy könyvet tartó asszonykép (Sybilla) fametszete, mert az 1764-iki budai kiadás címképe is egy ilyen Sybilla, csakhogy a kezében lévő könyvben «1616 A. D.» évszám van. Hogyan került ez a fametszet ide, azt is meg tudjuk magyarázni. A XVI., XVII., sőt a következő századoknak is nagyon kedvelt és sok kiadásban és utánnyomásban közkézen forgó népkönyve volt a *Fortuna, az az szerencsének avagy szerencsétlenségnek kereke* vagy sorsvető könyv, melyből a benne levő ábrák és versek segítségével jövődőt mondtak. Kéziratban is maradt ránk ilyen (l. *Könyvszemle*, 1906. 232. kk.). Az első nyomtatott kiadás nyomtatási éve: 1594. Ezt Majláth Béla, a ki akadémiai értekezésében részletesen foglalkozik a sorsvető könyvekkel, (L. *M. Könyvszemle*, 1887. 1—46. l.) abból határozta meg, hogy a második javított kiadásban az V. Sybilla vagy S. Erithrea kezében lévő könyv lapján «A. D. 1594.» évszám van s alatta a metsző kezdőbetűje: «G. C.». Közli is e kép hasonmását. Helyesen következteti ebből, hogy ez már e korábbi kiadásban is megjelenhetett, mert nem csináltak minden kiadáshoz új metszetet. Az is kétségtelen, hogy bártfai nyomtatvány, mert az ajánlólevelet Kléz Jakab, a híres bártfai könyvnyomtató írta alá. A mi régi könyvnyomtatóinknak nagyon szegényes fametszetraktára volt s a már meglevőket igyekeztek használni akkor is, ha kevésé illett a műhöz. Erre nagyon érdekes példákat hoz fel Majláth. (*Id. ért.* 38. l.), A *Daedalus templomához* még valahogy illett a *Fortuna* fametszete, mert hiszen a mű elején Deiphobéról, a cumaei sybilláról van szó s ennek képét közlik a *Fortuna*-könyvek (*Sybilla Kumena*, VII.). De azzal nem sokat törődtek, hogy épen ennek az «arczképét» közöljék, megelégedtek egy Sybilla-képpel: így kerül aztán a most lappangó kiadás címlapjára az 1697-iki metszet (esetleg annak utánzata), me-

lyet még Kovásznai látott, a most legrégebb ismert (1724-iki) kiadás címlapjára az 1594-iki, az 1764-iki kiadás címképeül az 1616-iki metszet.

Volna még néhány megjegyzésünk, de ezt máskorra hagyjuk. Talán felesleges is külön hangsúlyoznunk, hogy ezek a kérdések mellékesen érintik a *Gyöngyösi-bibliographiát* és semmit sem vonnak le a gondos, alapos és meglepően sok új adatot tartalmazó kritikai értekezés becséből.

Dézsi Lajos.

Ferenczy István levelei.

Rimaszombat rend. tan. város közönségének megbízásából közzéteszi Dr. Wallentinyi Dezső. Rimaszombat, 1912. 8-r. 528 l. 6 képmelléklet, 3 levélhasonmás s 1 tábla Ferenczy családfájával.

Fejlődőfélben levő, ki nem forrt kulturájú országokban sok tehetség kallódik el, a melynek kortársai állandó érdeklődése és hathatósan sarkalló elismerése híján szárnya is alig rebben. A hivatásában való hit, lelkének belső tüze ideig óráig káprázatos világot vet szokra, a kik talentumát észreveszik és megcsodálják. Ez a fény azonban csak a futó csillag fénye. Váratlanul villan föl, de hirtelen ki is lobban s ragyogásának nyoma sem marad az idők firmamentumán.

Ha mult századvégi műkritikusainknak kellő adatok híján megállapított ítéletét Ferenczyról senkinek sem jutott volna eszébe megfelebbezni, modern művészetünk úttörő szobrászának emlékébe a hulló csillag sorsára jut s azt a néhány művét, a mely véletlenül közgyűjteményeinkbe került, ma már talán szintén a lomtárak pora lepné el. Minthogy igazság, talán ezen a helyen is megírhatjuk, hogy Ferenczy István emlékének feltámadását, művészetének érdeme szerint való méltatását első-sorban Beöthy Zsoltnak köszönhetjük. Mint Wallentinyi Dezső fenti című s a maga nemében mintaszerű könyvében olvashatjuk, tíz évvel ezelőtt Rimaszombat Tompa emlékének leleplezésekor, Beöthy Zsoltnak jutott eszébe, hogy fölkeresse a város jeles fiának elfeledett sírját. A keserű szavak, a melyekre a besüppedt hantok láttára fakadt, egyszerre megtörték azt a közömbösséget, a melyet az újabban hatalmas fejlődésnek indult vidéki kis város közönsége, minden bizonynyal önhibáján kívül, Ferenczy István emléke iránt tanusított. Művészi hagyatékát, a mely évtizedeken át a mester egyik rokonának házában hanyó-

dott, a rimaszombatiak szépművészeti múzeumunkba juttatták, a mely viszonzásul Meller Simonnal megíratta a művész életrajzát s szülővárosában, az ősi református templom tövében Ferenczynek sírházát emelt és ennek homlokzatán emlékszobrot állított. S alig hét évvel a Tompa-ünnep után Rimaszombat új culturális ünnepre virradt. A kik Ferenczy új sírjának és emlékszobrának fölavatására egybegyültek, elálmélkodva csodálták meg a szobrász utolsó alkotását, a Canova vésőjére méltó Euridykét, a melyet tüztől repedezetten Ferenczy sírjába temettetett, a melyet koporsójával ezer darabra törve ástak ki, a melyet azonban a szeretet emlékéhez hasonlóan szintén új életre keltett.

A kigyótól marczangolt Euridyke, Ferenczynk küzdelmes életének ez a találó jelképe, ma az úttörő szobrász kőkoporsóját díszíti. Ő maga márványban megörökítve, diadalmasan tekint sírházának homlokáról alá. Egész elevenséggel azonban emléke csak most bontakozik ki előttünk, hogy levelei is közkinccsé váltak. Ezeknek kiadására szintén Beöthy Zsolt hívta föl Rimaszombatban tanárkodó jeles tanítványának, Wallentinyi Dezsőnek figyelmét, a kinek előterjesztésére a város készségesen vállalta el a kiadás költségeit. S ez év elején megjelent a sok jó ízléssel kiállított munka, a melyet többek közt Ferenczy sírházát, emlékszobrát és Euridykéjét ábrázoló sikerült képek díszítenek. «Rimaszombat rendezett tanácsú város közönsége kegyeletes tartozását kívánta leróni a levelek kiadásával nagy fia, nagy polgára iránt. Kéziratos forrásmunkául szánta és ajándékozó szeretettel küldi meg a művészeti, tudományos és irodalmi társulatoknak, könyvtáraknak, hazai magyar fő- és középiskoláinknak és szellemi életünk mindazon jeleseinek, a kiket Ferenczy sorsa, üstökösszerű pályája érdekel.»

Meller Simon jeles életrajza után Ferenczy leveleinek gyűjteménye a művész pályafutásának és egyéniségének ismeretéhez új adatokat nem igen szolgáltat. Okmánytár ez a nagy gonddal és szeretettel megírt monographiához. A kép, melyet Ferenczyről, művészi pályafutásáról, küzdelmeiről és csalódásairól nyujt, távolról sem oly művészi, mint Meller életrajza, de annál közvetlenebb.

A hézagokát, a melyek a művész életét visszatükröző leveleknek csonkán fönmaradt sorozatában fölmerülnek, Wallentinyi Dezső a Meller művéből meritett részletekkel egészíti ki igen szerencsésen. Jegyzeteiben pedig, a melyekkel a művész leveleit lapról-lapra kíséri, Mellernek az ország közállapotait festő milieu

rajzával szemben Rimaszombat egykorú életéről, ennek kisebb-nagyobb jelentőségű szereplőiről nyújt igen közvetlen hatású, tanulságos, bár a dolog természeténél fogva mozaikszerű képet. Bevezetésül Wallentinyi Dezső Beöthy Zsolt ünnepi beszédét közli, a melyet Ferenczy síremlékének fölavatásán Rimaszombatban mondott el s a mely először a *Budapesti Szemlében* jelent meg (1909. évf. CXL. kötet, 161—178. lap). Azután a Ferenczy családjára, születésére, neveltetésére és vándoréveire vonatkozó adatok összefoglalásával kapcsolatban a művész leveleinek jelentőségét méltatja. A könyv 55. lapján aztán maga a művész szólal meg. Négy híján kétszáz levele, a melyet szüleinek, barátainak, de túlnyomóan öcsésének, Ferenczy Józsefnek, a kassai református papnak írt s a melyet Wallentinyi időrendben közöl, hű tükre művészünk szellemi fejlődésének. S lehetetlen meghatottság nélkül olvasni, mint ragyog föl a nagyratörő lélek az egyszerű lakatos legény darabos stylusú reflexióiban, mint váltja be idegenben apránként törekvéseit, a melyek rugója erős nemzeti érzése s a melyekkel elsősorban hazája dicsőségének gyarapítására tör. Naiv elfogulatlansággal meséli el tüneményes sikereit, a melyek idegenben korának legfőbb hatalmasságaival hozták összeköttetésbe. S szinte természetes, hogy merő keserűség minden sora, a melyet a zajos fogadtatását követő sűrű napok tömérdek csalódásának és megaláztatásának közepette budai műhelyében ír. 1847-ben Ferenczy István művészi pályafutása hirtelen véget ér. Innentől kezdve rimaszombati magányából még tíz éven át írt levelei azonban arról tanuskodnak, hogy szelleme tovább fejlődött. Működésének első korszakából ránk maradt leveleinek darabos stylusa egyre csiszolódik, az olvasmányaiból kölcsönzött gondolatok helyébe helylyel-közzel megkapóan kedves ötletek és eredeti eszmék lépnek.

S ha valaki még ma is azt hinné, hogy Ferenczy művészete azért nem mutat fejlődést, mert ő maga sem volt művésztermészet, azt az ellenkezőről leveles könyve alighanem könnyen meg fogja győzni. Egy nemes lélek megnyilatkozása ez a levélgyűjtemény. Művészi szárnyalását csak a mostoha körülmények tették lehetetlenné, elsősorban az, hogy olyan időben jött vissza hazájába nagyszabású terveivel, a midőn a nemzet minden erejét az anyagi és politikai megerősödéssre való törekvés emésztette föl. Széchényi István gróf azért fakadt ki maró persiflage-zsal a Mátyás- emlékszobor ellen s minden bizonynyal igaza is volt, a minthogy ha feltámadna, bizonyára még ma is kikelne nem egy

fellengzős művészi vállalkozásunk ellen, a mely az ország anyagi és culturalis erejével semmi arányban nincs. Ferenczy, mint igazi művész-temperamentum, a szívével gondolkodott s természetesen személyes ellenségének tartotta a legnagyobb magyart. Idővel azonban ő is beletörődött sorsába s lelke nagyságának legékesebb bizonyosságai Rimaszombatban, önkéntes számkivetésében írt levelei, a melyek hangját a csöndes megnyugvás teszi meghatóvá. Hogy művészi ábrándjai összeomlottak, otthon, rokonsága körében keres vigasztalást s meg is találja azt, mert ha hazája dicsőségét nem is gyarapítja többé, szülővárosának mind halálig hű és hasznos polgára marad.

Ferenczy leveleit tanulságaiknál fogva különösen fiatal festőink és szobrászaink olvashatnák sok haszonnal. S hiszszük, hogy a nagy siker nyomában, a melyet Wallentinyi Dezső a levelek kiadásával és ezek kitünő commentárjával aratott, Rimaszombat városa a könyvpiaczon is hozzáférhetővé fogja tenni a munkát, a melynek ízléses kiállításáért az ottani Rábely-nyomdakülön is dicséretet érdemel.

T. Gy.

FORRADALOM UTÁN.

Szász Károly fiatalkori naplójából.

Néhai Szász Károly református püspöknek, az ismert költőnek és műfordítónak irodalmi hagyatékában nem érdektelen az a fiatalkori kéziratot napló, melyet ő még egészen gyermekfővel, 1843 szeptemberében, 14 esztendőskorában kezdett írni, s melyet ifjúvá serdülten, a forradalmi idők zivataros napjaiban is szorgalmasan írogatott, 1850 november végéig.

E napló igen sok, a nagyközönséget talán nem is érdeklő, s a nyilvánosság elé nem is való bizalmas közlést, vallomást, reflexiót tartalmaz, a fiatalság bőbeszédű őszinteségével adva elő.

Az alábbi részletek — melyeket a naplóból sok kihagyással, de egy szónyi hozzátevés nélkül adok közre — a szabadságharczot (vagy, mint az egykorúak általában nevezték: forradalmat) közvetlenül követő szomorú ősz napjaiban irattak, miket Szász Károly — Világos után, mint volt honvédtiszt. álrühában menekülve — Tisza-Roffon töltött, a sok bujdosónak menedéket adott Borbély-család vendégszerető házában.

Történelmileg új adatokat nem igen tartalmaznak e naplójegyzetek, de mint ama «nehéz idők» egyik fiának valóban közvetlen hangú nyilatkozásai, melyek a szegény bujdosók elnyomott kedvét, félénk reményeit s kínos aggodásait, kétségbeesését és sirva-vigadását, szóval amaz időszak igazi hangulatát fejezik ki s tükrözik vissza — olyan képet nyújtanak, mely talán még a történelmet írók számára sem egészen érdektelen.*

★

* E közlemény mintegy folytatása és kiegészítése annak a három közleménynek, melyek a *Magyar Figyelő* 1911. évi 7., 8. és 9. füzetében láttak napvilágot. — Kisebb részletek közöltettek még ugyancsak a *Magyar Figyelő*ben (1911. IV. 348.) és az *Úróniában* (1911. 11. l. és 1913. 43. l.)

Aug. 27.

Ha már itt vagyok, 's dolgom semmi, (a' mi nagyon különösen esik most) mit tegyek, a' társaságban töltöm az időt.

Tennap egész délután abban tölt, hogy Kaszát, Kemény Simonnéekat, Gáspárt stb. kerestem fel. Minden ember oly bús, oly levert, mindenki érzi a' haza baját.

Hanem itt is a' két Zeyk 's főleg Józsi oly bolondságig ellenségei voltak Kossuthnak, hogy most még örülni 's gunyolódni tudnak bukásán. Be visszatetsző ez nekem, be nem illik férfiakhoz.

Gáspár beszélt egyet. A' minap Kemény Simonné belép, hát éppen Kossuth feletti gunynyal foly a' társaság.

— Elment (mondák) Szemerével Konstantinápolyba is respublicat próbálni.

K. S. né hallgatta szótlanul egy darabig. Végre nem türelhető tovább 's nemes fájdalommal kifakadt:

— Ugyan ily napokban midőn az ember lelke megszakad a' nemzet soisán, midőn inkább szeretne halva lenni, hogy fér még szivetekbe a' guny a' szerencsétlenség felett.

És elhagyta a' szobát.

Ó! E' perczben szerettem volna látni e' derék aszszony nemes és szenvedő arczát. Egy kép lehetett az, Róma vagy Göröghon legmagasztosb nemes jellemű korából.

Részemről én Kossuthot tartom nemzetünk sirásójának. De azt végetlenül sajnálnám, hogy ha kézre kerülne, ha kiadná őt felteszem a' török. Ha nemes lélek 's nem gyáva lenne, meg tudott volna halni nemzetével együtt és bár nem is reméltem, de megvártam volna tőle hogy vérpadra tudjon lépni. De gunyolni őt, ki gyengeségei mellett is, nagy kártékonyága mellett is imádtá hazáját!

★

Tennap este, midőn lefekvénk, monda édes apám:*

— Fiam, már most neked is bujdoskodnod kell.

* Id. Szász Károly, a nagynevű enyedi tanár s Vizakna volt követje, 48/49-ben cultusministeri államtitkár — egy darabig szintén Roffon tartózkodott.

— Tudom, gondoltam is reá. Ha máshol nem, Borbély Józsi pusztai tanyáján.

— B. J. gondoskodott már, ajánlott téged Sárközinek 's az fia mellé, tanítóul, álnév alatt elfogad. Tiszafüreden lakik.

Tiszafüred ugyan nem tetszik nekem, mert utban van. De az álnév, 's az ismeretlenség rejtteni fog.

El fogom hát hányni nevemet. Úgy tetszik nekem, mintha azzal együtt multamat vetném el. Nekem mindenem e' névhez volt kötve... hanem a' szükség, a' *kell*.

*

Ott fogok élni, egyedül, nem ismerve, nem szeretve; családomtól külön, elválva... Ujra könyveim közt.

Édes apám, míg sorsa eldől, 's míg állomást szerez, hihetőleg az egész családdal szintén egy tiszai faluban fogja meghuzni magát.

De vajon hogy fog eldőlni sorsa? Nagyon compromittáltak nem mondhatni. Hivatalnoknak a' forradalom előtt, István nádor által neveztetett ki, később a' ministerium leléptével a' császár parancsából folytatta hivatalát. Mint képviselő ellentmondott az Aprilisi határozatnak, Kossuth embere soha se volt. Mind ez mentsége lehet. Csak egy aggaszt, hogy azok a' czudar papok ellenségei... Halálra nem, de nem fogják-e vajon néhány évi fogságra itélni? Ki fogja-e azt állhatni? Mi lesz addig családjából? Ki birja-e a' fájdalmat anyám, nem roskad-e le alatta?... Iszonyú aggodalmak...

Ó ha börtönre itélik, 's ha megengednék, hogy én álljam ki helyette a' büntetést!...

— — — — —
Ma történetesen kezembe került Uhland.

E költőt, kit egykor szerettem, a' forradalom előtt olta nem olvastam. Most oly silánynak, oly halaványnak tetszett. Úgy vagyok mindennel, mi nem a' szabadság eszméit leheli. Regényíró se kell más, mint a' mely a' társadalmi szabadság apostola, mint pl. Sand G.

Pedig hajh! ettől már el kellene szokni. Ó ha újra az

előbbi állapotba vissza tudnám vinni lelkemet, hogy a' forradalom 's szabadság képei ne legyenek egyéb, mint egy szilaj álom, melynek az ébredés után semmi nyoma se marad 's még emléke se soká tart.

De nem lehet, nem lehet.

Én magam nem irok. Hirlapok alávaló irodalmával nem boszantom magam. De azért jól érzem, hogy az elviharzott mult kísérletei sokszor fogják háborítani lelkemet.

Aug. 28.

Ma egész délelőtt Sand egyik remekét, Mauprat-t olvastam. Le se tettem addig, mig egyik kötetét át nem olvastam. Nekem Sand a' legnagyobb költők egyike. De ezen kívül most azért is mélyedtem úgy bele, hogy egyebektől vonja el figyelmemet. Jobb most az embernek olvasni, mint gondolkodni.

Hanem nem egészen sikerült a' költészetten kívül minden egyebet felednem. Lelkemet olykor akaratlanul megtenni érzém helyzetem, kedveseim 's a' nemzet sorsa fölötti nehéz aggodalmak és setét képekkel.

Ha pedig olykor csendes és lassú lépteket hallva közeledni, felemelém szemeimet a' könyvből 's édes apám aggodt és öszveesni kezdő alakját, vénült arcát látam magam előtt, szívem elszorult, lelkem reszketett.

Tennap azt kérdé tőlem Z. Domokosné,* nem bántam-e meg, hogy verseim által a' forradalom megjegyzettjei közé tettem magamat.

Első perczben azt felelém: nem. Később valami jutott eszembe 's megjavítam: hogy megbántam egy okért. Kérdé, miért, de ajkamról lemaradt a' felelet, mert féltem, hogy csak charlatán impostorságnak veszi. Azt érzém: megbántam, hogy prostituálva vagyok, mert ha elé állok a' kéréssel, apám büntetését magamra veendő, majd azt mondják: megállj, te külön szenvedsz. Hanem akkor azt mondom,

* Zeyk Domokosnak, a segesvári hősnek felesége, született báró Kemény Julka, K. Pál leánya.

adjátok össze a' két ítélet börtön éveit, ifju vagyok, nekem még hosszú az élet, én elhordozom mind a kettőt.

Ó meg fogják-e ezt engedni? Mert ha nem, úgy alávalóbbak a' haramiáknál. De hisz olyanoknak mutatták magukat mindig.

... Ma hihetőleg megérkezik édes anyám. Látni fogom őt, homlokomon érezni csókját, kárpótlást kiszenvedett fájdalomimért.

Várom, de félek is érkezésétől.

Midőn megpillantja apámat az elvénült arccal, a' fehér szakállal, a' setét, csaknem kétségbe esett tekintettel... Ó hát nem volt elég a' bucsunak, a' viszonzlásnak is iszonyúnak kell-e lenni?

És a' gondolat, hogy most még rejtve, bujdosásban kell élni, melynek végén tán a börtön áll...

De most már Sand George is hasztalan van számomra, nem tudok figyelni rá, egyébbel van lelkem elfoglalva.

Minden szekér zördülésre felugrom és nézem, ha nem édes anyám érkezik-e. De még mind nem akarnak telyesülni vágyó reményeim.

Aug. 29.

Édes anyám csak nem érkezett meg tennap. Nem tudhatom, mi oka e' késedelemnek? Tán az utlevél kiadásában tesznek valami nehézséget?

Ma a' doctor, ki Szolnokon járt, azt a' hirt hozta, hogy a képviselőket, egy kemény reversalis aláíratása után, bántatlan hagyják.

Ó ha igaz lenne e' hír, 's apámnak semmi büntetése nem lenne! Mert bizonyos, hogy ha mindjárt megengednék is a' netalán rámérendő büntetést nekem viselni, mégis rá 's családunkra is sok rossz következése lenne, mit bármily igen akarnék is magamra venni 's egyedül hordani el, nem lehetne.

Aug. 30.

— — — Ma jött ide újra egy szökevény tiszt, Dembinszki volt táborából.

Ez hozá azon tudósítást, hogy Haynau szavát váltotta 's a magyar tisztek mind közembereknek soroztattak be.

Hála égnek, hogy hallgattam magamra 's megszöktem. De meg vagyok-e szabadulva? Így állván a' dolog, nem fognak-e anynyi fontosságot tulajdonítani a' tisztekre, hogy az elszökötteket valósággal kerestessék? És főleg engem, ki különben is megjegyzett vagyok 's ki ellen ott veszett naplóm is, ha azt átolvassák, vádirat lesz...

Szegény napló, mi lesz történeted?*

E' hir azonban egyébért is aggodalmas nekem. Ha a' katonákkal ily könyörtelen bánnak, mit fognak tenni a' politicalai bünösökkel, a' képviselők 's hivatalnokok kijelöltebbjeivel?

Édes jó apámmal?

*

Ma este édes apámmal szekérre ültünk 's kimenénk a' Tisza azon helyére, hol az átjárás van.

Vártuk édes anyámék érkezését.

Valami méla és megható volt azt nézni, hogy állt édes apám ott a' parton, a' tulsó oldalra szegzett szemekkel, mozdulatlanúl, aggódó, váró arccal, olykor sohajtva, olykor a távol homályán egy setétebb pontot sejtve, 's reményre derülve!

De mind hasztalan, csak magunknak kelle visszateérnünk, búsan, aggodalmak között...

... Menet s jövet tervekről beszéltünk, mik jövőmet illettek. Hogyan fogok rejtőzni, alnév alatt élni, talán újra iskolába, diáki életre kényszerülni, forradalmi álmok után szegény fejemmel.

Nekem pedig eszembe jutott édes apám sorsa. Mi lesz belőle, mi lesz családukból...

Szólni akartam, hogy én majd elvállalom a' rá mé-

* Ez az a napló, mely egy időre elvezett, de aztán előkerült.

rendő büntetést, kérni akartam, hogy engem, bár hol leszek, mindenről tudósítson.

De a' szó elhalt ajkamon. Oly végtelenül nehezen tudok én édes apámmal beszélni. Alig lehet valami csudálatosabb, mint hogy a' végtelen szeretet, tisztelet, áldozatkészség mellett is, mi keblemben él iránta, mégis oly nagyon távol vagyok tőle, oly kevéssé tudok bizalmasan szólni hozzá. Igen nagy szellemi felsőséget érzem magam felett.

Feltettem magamban, hogy midőn elválunk, fogok írni neki, s' ugy intézendem, hogy csak akkor jusson kezéhez, midőn már távol vagyunk egymástól.

Aug. 31.

— — — — —

Ez a' Roff menekülő katonák szivesen látó tanyája. Miolta itt vagyok, már sok fordult meg. Rajtam kívül állandóbban van itt még Hrabowszky ezredes, s' Bakody Tivadar, ki az irodalomban mint Petőfi meglehetősen szerencsés fordítója ismeretes.*

Ma reggel újra két vendég érkezett. Egyik Görgei testvér öccse, Pista.** Másik segédje, Kempelen. Derék két fiu. Tán azért tetszenek, mert a' nagy, de mindenektől félre ismert férfi köréből jöttek, 's az egész hadjárat alatt oldalánál voltak.

Beszéltek temérdek érdekest, mi világot vet ügyeink homályára, jellemzi Görgeit 's tiszta világba állítja őt, felette csak egy setét felleget hagyván, a' mások büne által oda tolt balsors felleget.

Elbeszéltek mindent, mi a' fegyver letétel óta történt Görgeivel. Mikép biztatták őt, hogy szabad leend, 's nem adatik a német kezébe, 's végül mégis átadatott, és sorsa száműzetés Carinthiába, hova egy ellenséges szolgálatban volt magyar (Andrássi őrnagy) kísérendi, ki oly szemtelen volt azt mondani: édes Görgei! ugy hiszem kedves lesz

* B. T., ki később a homoeopathia tanára volt a budapesti egyetemen, a szabadságharcban mint kapitány szolgált Görgei főhadiszállásán.

** Görgei István, a nem régen elhunyt közjegyző.

önnek, hogy egy magyar kíséri. A' gyalázatos! Hudson Lowe* legalább nem volt francia, 's ha az lett volna is tán, még ő is szégyelte volna azzal dicsekedni a császár előtt.

— — — — —
Az est megint Görgeiék társaságában telt el. Szomoru életben egy oáz, mely boldog és állandó nyugalmat nem ad a' puszták vándorának, de adja a' vidámság egy percnyi enyhületét.

Kezdődött a' zongora és ének. Ebben én részt természetesen csak mint hallgató vettem. Eszembe jutott a' tábori élet, midőn késő estig ültünk körben a' tűz körül, járt a' kulacs, a' vidor tréfa, a' szilaj népdalok... míg egyszerre megzendült a' komoly Szózat, vagy a' lelkesítő «előre!»

Vacsora után rhumot és theát hoztak. Magára maradt a' fiatalság, az öregek 's hölgyek nyugalomra mentek. Zajosabb lőn a' kedv, de zajosságában is méla volt s egy-egy percre a' bú csendje állott be, mit csak egy-egy sohaj zavart. Szabadságharcosok valánk egykor! Szegény magyar szabadság.

Felszólítottak, hogy szavaljak. Előbb a' «Ne bántsd a' költőt»** olvasám el. Aztán enyéim közül kivántak valamit.

Most még Sz. K. vagyok, még nem dőlt hamuba multam. Akartam én is még utolszor hatytyu dal gyanánt hangoztatni egykori dalaimat. Szegény dalok!

És meg eresztém lelkemet, hogy csapongjon, a' szerelem 's harez énekei között válogatva.

Mikor a Rákóci zenéjére irt ábrándot mondám, éreztem hogy sirtam 's hangom elhalt. Görgei is, kinek keze kezemben nyugodott, sirt. Körül tekinték 's minden arc setét volt. Meglepetve láttam mellettem a' még mindig szép Borbélyné. Sirt ő is, könnyek nélkül bár de bú fátyolával arcán.

Rákócim nagy hatást tett. A' magasztalás, az élyenek, mik hangzottak a' csendülő pohár mellett, most az egyszer fájdalmasan hatottak lelkemre. Görgei egy sohajjal 's egy meleg és erős kézszeritással szólott.

És én egy percig oda engedém lelkemet a' költészet és

* A Napoleon angol őre, Szent Ilona szigetén.

** Moore Tamás verse, mit Petőfi fordított magyarra.

szabadság álmainak; talán feledtem is, hogy mind ez csak egy szép mult, sőt az sem, egy szét zavart álom a multból.

Aztán eszembe jutott, hogy kevés idő múlva meg szünik lenni nevem, 's multam könyve széttépetik és ha lábaimhoz esik belőle egy levél, nem azért lesz, hogy felemeljem, hanem hogy eltápossam.

Szomorú kilátás!

September 1-ő.

Késő volt, midőn szétozslánk, hogy felzaklatott érzelmeinknek az álomtól kérjünk csillapulást.

Ezer édes és fájó gondolattal küzdve, még soká álmatlanul hevertem ágyamban. Vége, vége!

Ma reggel midőn ébredék, már szépen s nyájasan sütött a' nap.

Görgeivel kimentünk a' szabadba. Nen tudom, mi érdeklí e' fiut irántam.

Mielőtt csak többecs két is szoltunk volna tennap, sokszor rajtam függve kapám szeméit. Hozzám jött nem egyszer a' félen álló szegletben, hol egyedül a' falhoz támaszkodva hallgatám a' népdalokat, a' mint távoli hab- vagy vihar zugásként telyes accordokban zengtek B. Antal ajkairól. Hozzám jött, szótlan megfogta kezemet 's csak egy setét tekintet árulá el, hogy az elesett hazáról, a' széttépett koszorúról 's a' szabadság meghazudtolt álmairól gondolkozik. Ilyenkor egy szó, és elég volt egy pontra vezetni merengő gondolatainkat.

Később barátság poharat ittunk, nem úgy mint szoktak, kik a' vigság és tobzódásért egyesülnek a' poharak körül.

Mind ez az előtt volt, hogy dalaimat mondtam volna, mik szintén meglepték őt.

Jó, hogy legalább testvérét ismerem Görgeinek. Őt magát, e' nemzet legfényesebb, de lehullott csillagát úgy se láttam soha.

★

Ma september elseje. Nevezetes nap volt egykor enyedi életemben. Barátok találkozása napja.

Most hol vannak ök, kiket akkor szerettem? Egy, de csak egy sincs itt. Valyon hány maradt a' vér mezőin?

Hánynak van ott felejtett sirja, hol e' rabházában még a' dicsőségnek is csak rejtett viharos éjeken lesz szabad felkeresni őket!

Sept. 2-k.

Tennap se érkezett meg édes apám. Aggodalmunk gyötrővé változott 's mint elmérgesedett sebet férgekkel, — úgy minden féle setét képzzel érzettük megnépesedni.

Aggodalmainknak, de egyszersmind azon reményünknek is, hogy meglátjuk édes anyámat. Laji* megérkezése ma reggel véget vetett. Az okos Kemény Domokos tanácsára jobbnak látták meg elégedni azon tudattal, hogy itt és jól vagyunk, 's a' mindenestre kétes eredményü kimozdulás tengerére nem kockáztatni magokat.

Bár sok okot félelemre nem látok, okosságom már is helyesli ez eljárást, szivem, mely már dobogott elébök, annál kevésbé.

Délután meglehetősen társaság gyült volt össze, mi ily társaságos helyen éppen nem csoda. Borbély Lajosnak eszébe jutott, hogy: táncoljunk. Csodálatos gondolat. El is felejtettem volt már, hogy még táncolni is lehet, 's valami rossz izü volt benne, hogy én most ugráljak.

Természetesen hogy mégis táncoltam. Mert nem az esett csodálatosan, hogy én egy unalmas kelletlen-kedvtelen táncot járjak, hanem azt nem tudtam meg fogni, hogy juthat most valakinek eszébe ilyes multság.

A' lányoknak is, legalább Ilkának így esett. Görgei is con amore táncolt, de úgy hiszem csak hogy ne sértse meg B. Lajost, ki úgy látszott, kedves vendégei hogy mulassanak, jött a' különös eszmére.

September 3-k.

Tennap kedves vendéginkkel, Görgeiékkel utoljára jól mulattunk. Késő éjig folyt a' thea, punch, tábori 's más anecdoták, verselés, tréfa.

Vagy egyszer a' szomorú élet fényes és vidám oldalait is fel kell keresni!

* Koronka Lajos, Szászék rokona.

Ma reggel végre elmenének. Három derék jó fiu. Nevéért 's egyéniségéért leginkább Göргеivel rokonszenveztem, mint ő is velem. Bucsunk néma volt; de a' kézszerítés erejében 's abban a' mélyen néző, méla és mégis férfias tekintetben sok volt mondva.

Vagy látjuk egymást. vagy sohasem. Ha igen, bár a szabadság terén találkozánk.

Kempelen is vig társ, és egyenes lelkű fiu. Albumába egy pár verset irtam be. Egyik «Görgei Arthur.» mit tennap este irtam. Első impurumát G. vette el, ugy mondá: jobb szereti, mintha szépen leirom számára.

Isten áldjon fiuk. Két napom csillagai voltatok, felderítétek egy percre balsorsom éjét — rövid öröm!

Holnap vagy holnap után megyek már én is Füredre, új helyzetembe.

Elindulok mint Szász K., megérkezem mint Szemerjai K.*

Oly kedvetlen, leverő nekem e' név csere. Pedig hiszen keblemet, lelkemet nem vetem el nevemmel.

Új életet kell e kezdenem? Multamnak vége — annak utolsó érütései e' most eltávozott fiuk körében valának...

*

Ma délután hosszasan voltam Kemény Simonnééknál. Mit még eddig egyszer se tettem, sokat beszéltem a' mult-ról és a' «jobb lett volna így meg amugy»-ról.

Most minden ember arról beszél, mi hiba volt hadjáratunk 's politikai eljárásunkban. Mit kellett volna tenni Kossuthnak, hogy kellett volna manoevrozni Görgeinek; mindenki azt hiszi, hogy az ő nézetei szerint járva el, meg lenne mentve a' haza.

Én, Kossuth eljárásának tagadhatlan hibái mellett, megbukásunknak egy fő okát látom: az ellenünk támadt roppant anyagi erőt, mely a mellett hogy anyagi erőnket elmorzsolta, képes volt megbénítani, elfojtani szellemi erőnket is.

* «Szemerjai» — a Szász-család nemesi előneve.

Én egyébiránt nem kérdem most az okokat. Veszem azt a' szomorú ténytet, hogy nemzetünk le van igazva és én hiszem (bár csalódnám!) hogy demoralizálva is.

Szenvedés, méltatlan főleg, egyes embert is csak ha nagyon nemes és erős természet, nem bír demoralizálni. Nemzetet mindig.

Kiépüli Magyarország anyagi veszteségeit három-négy év alatt. Azt mit alkotmány, nemzetiség és erkölcs tekintetében vesztett, egy század alatt tán — melynek bimbóját öntözőm tán igen, virágát nyilni látnom nem lehetend.

Mindenesetre K. Simonné szép szava igaz: hogy e' harcban annyi erőt fejtett ki, oly lelkesedést, annyi szép 's nagy tulajdönt mutatott e' nemzet, hogy becsülni kell.

De igaz az is, hogy e' perczen: megtörve, ellankasztva földre tiporva — e' nemzet csak szánalmat érdemel.

Sept. 4.-k.*

Ma reggelineél T.-Füredre menetelem szóra kerülén, Borbélyék marasztottak...

... Mondám ... hogy itt oly sokan csinálnak alkalmatlanságot, hogy inkább oda szeretek menni, hol a' fiut tanítván, legalább némi hasznöt teszek.

— Hát, mondta a' jó B.-né** -- tegye azt a' hasznöt itt, 's tanítsa Gézát, mi végtelenül fogunk annak örülni.

Megint van itt egy pár nem tudom ki, a' kik körömfogytig demonstrálják, hogy Görgei áruló.

Ezer és új ezer mondja ugyan ezt. De ha mondja a' világ, én ellenkezöt hiszek. Maga Görgei, midön az elhatározó lépésre szánta magát, tudta hogy árulónak fogják ki kiáltani. Férfi volt, 's ily kilátás által se engedte magát a' meggyözödése által parancsolt utról letaszítani.

Mondják, hogy világosí lépése, ha nem árulónak, legalább gyávanak bizonyítja öt.

Söt az mondom, a' legerősebb jellemnek, mely nem

* A kéziratban sept. helyett tévedésből august. van írva.

** Borbély Józsefné, szül. Zeyk Katalin.

csak az akasztófától, de attól se retten vissza, hogy imárott hazájából megvetéssel száműzve, kikiáltott áruló legyen.

Általában nálunk az egész forradalom alatt rettenetes uralkodó ragály volt mindenkit árulónak nevezni. Áruló volt Dembinszki is. Azt se hiszem. Hogy temérdek szerencsétlenséget okozott nekünk, azt tudom, hogy vele megveretés és balsors járt együtt, az igaz.

Sőt most végül Kossuthot is vádolják sokan, ha nem is azzal, hogy áruló (ez igen vastag szemtelenség is lenne) de azzal, hogy csaló volt. Én nem teszem ezt. Hogy kisebb nagyobb mértékben sokszor comœdiás volt, azt igen. De mert úgy hitte, hogy a' népet ámitani kell szent célből. Mert hogy gyűlölte a' despotiát, hogy a' magyar nemzetet magyarnak akarta, az igaz.

Feleségéről 's az intriguekról most nem szólván, bár azok a' családi szint elvesztve, nagyon is közérdekűség színvonalára emelkedtek.

 September 5-k.

Elhatározott tény már, itt maradnom. Ki is mondatott már, hogy tanítom Gézát naponta három órát.

 Sept. 6-k.

Tennap délután az időt előlni K. Dénezsnéékhez¹ mentem 's onnan Ilka* 's J. Pólival³ egy tiszaparti sétára. Ott Gáspárt találtam, kivel soká beszélgeténk politicumokról. Pedig hogy feltettem magamban, nem tudni semmit, nem beszélni 's nem olvasni többé ilyesmiről, mi lelkemet ugyanis csak keserítene a' szabadság elosztott álmai után. Azonban az ember nem elég erős, 's egy nap se mulik el a' nélkül. Annyit megteszek, hogy ily beszélgetések 's azok körüli gondolatim 's fájdalmas érzéseim feljegyzésével nem keserítem magam 's nem örökítem magamnak a' kegyetlenül szét kergetett illúziók fájdalmát.

¹ Bárá Kemény Dénesné, K. Gábornak, a későbbi miniszternek anyja. ² Kemény Ilka. ³ Jánosi Póli.

Setét este volt, midőn Lajival hazatértem.

Ki lepett meg a' kapunál? Lóri¹, Erdélyből, Kolozsvárról, R. néniéktől² jöve.

Első kérdésem Róbert...³

— «Megvan, volt a' felelet, jól, egészségesen, épen, de — fogva, Szebenben.

Több kérdezősködést se várva, elment Kr. nénihez.

Benn a' szobában általa hozott levelek és hírek tengerével vártak.

Rákhel néni is a' megcsalt illusiokról ir. Ő szegény a' legutolsó percig fényes reményektől engedé magát ringatni. Neki egyszerre és váratlanul jött a' csalódás egész iszonyúságában.

Pali bácsi⁴ rég előre látta bukásunkat. Számító fő és pessimista kedély, Kossuth iránti megvetés és gyűlölet, mind megannyi jósolói voltak nála a' szerencsétlen kimenetelnek. «Kossuth feltevé egy kártyára a' hazát — és el is vesztette!» Így ir.

A' leányok nem irtak politicáról, családi érzelmeket lehelnek soraik. Mily nyugalmas sziget a' háborgó tengeren, mily enyhítő oáz a' pusztában.

Irnak e' levelek egyes kedveseinkről inkább, mint a' közügyről. Robertről csak anynyit, hogy jól van Szebenben 's eddig tán Sz. Jánoséknál,⁵ hova szándékozott. Azt, hogy fogoly 's miképen: hadi-vagy fegyverletétel általi fogoly-e? nem írják. Tán csak kimélni 's vigasztalni akarnak.

Zeyk Sándor, s Vajda M. és S. meg vannak, K. Géza⁶ is. De Zeyk Domokosról semmi bizonyos. Leveleikben régibb tudósításokkal vigasztalják ugyan szegény nejét, ki két árva gyermekével semmivé lenne nélküle, — de e' tudósítások az ujabban történhetettek nem világosíthatják fel. És Lóri azt mondja, hogy D. kalapja gazda nélkül

¹ Jánosi Lóri. ² Báró Kemény Pálné, szül. gróf Teleki Rákhel.

³ Szász Róbert, Sz. K. testvéröccse, a szabadságharcban honvédfőhadnagy. Mint nyug. miniszteri oszt. tanácsos halt meg 1906-ban.

⁴ Báró Kemény Pál.

⁵ Szász János, Sz. K. nagybátyja s később ipa.

⁶ Kemény Géza, K. Dénes fia.

találtatott meg. Hihető előttem, hogy elveszett. Külömben én nem minden adat s ok nélkül gyanítom, hogy nejét nem szerette anynyira, mint ez őt, 's általában a' családi élet mély érzelmeire nem volt alkalmas. Adja isten, csalódjám, mert szegény Julkát végetlenül sajnálnám... 's nem mondtam sokat, hogy bár végtelen szeretem Robertet, inkább D. megkerültét óhajtom, ki három lénynek mindene.

Végre hol találjak szót P. b. 's R. néni leveleik fő célját leirni. Felszólítják édes apám 's anyámat, hogy menjünk hozzájuk 's a' két család éljen együtt. «Nincs haza, nincs nemzet, így szólnak a' levelek, 's más boldogságról álmodni se lehet többé, mint hogy azokkal, kiket szeretünk, együtt éljünk, feledve a' világot 's bolondságait és bűneit, és imádkozva, hogy az is feledjen el minket...» És ez ajánlatot minő gyöngédséggel teszik! Nem azt hozzák fel, hogy édes apám már most hivatal nélkül van, nagy családjával, hanem mind azon oldalait tüntetik elé, melyek az együttélést rájuk nézve teszik hasznossá. Édes anyám gondos takarékosága, a' fiaink együtt léte fiokkal, édes apám 's én tanítósága, sőt az öreg szappanyfőzése is mind felhozva. És végre a' mindent meggyőző 's túlhaladó ok: a szeretet, mely e' két családot oly régóta változhatlanul s válhatlanul ösze köti, a boldogság együtt, testvérekül élni — 's valóban egy családot alkotni, kik lelkeinkben mindig egy családot képeztünk.

Mily hidegen tudám leirni én, mi ott oly melegen, oly szépen 's pedig oly természetes egyszerűn van elmondva.

«Ne is alkossatok magatoknak más élettervet, mi tárt karokkal várunk, nagyobb boldogságot találva veletek egy tál étel 's kevesebb kényelem között, mint ha minden egyebet bőséggel bírva, titeket nélkülözünk kellene...»

Könynyeztem, midőn olvasám.

A' leányok leveleiben e' terv már mint bevégzett tény van tekintve 's csak anynyi írva felőle, hogy jöjjünk minél előbb.

Ó minő élet, boldogság lenne az!

Ma reggel újra egy idegen volt itt, ki N.-Váradról a'

muszkáktól legjobb remények 's biztatásokkal jön. Hogyan fogják jogainkat, a' közbocsánatot, 's a' magyar pénzt biztosítani stb.

Ki hiszen még az absolutismus bérenczeinek?

Most semmi sincs oly nagy divatban, mint a' muszkamania. Minden ember el van bájolva ezektől az északi jegesmedvéktől. Hogy Austria csörgőkigyóinál 's viperáinál jobbak, az igaz, de evvel nincs sok mondva.

Csak medvék ők mégis!

Ujra hallék egyet Roberték seregéről, mi nagyon meghatott.

Midőn Dévától a' híres Kenyérmezőig üzetve, végre vesztéstől, fáradságtól kimerülve tovább nem mehetének, letevék a' fegyvert: de az egész sereg sírva sírt.

Mikor a' hősök sírnak!...

*

A' doctor visszajött Pestről, hozott nekünk leveleket édes anyáméktól. Szeretetét, aggodalmait olvastuk e' sorokból. Irtak nekem a' fiak is. Szegény jó gyermekek.

Édes anyám aggódik, hogy itt egyszer csak rajtunk ütnek 's mind a' menynyi itt félig lappangókat elfognak.

Nem is éppen lehetetlenség. Főleg ma hirt hallék, hogy a' szökött katonákat igen nagyon keresik öszve. Különben is itt tenger ember jár, kit az ördög se ismer 's nem egy volt köztök gyanus.

A' doctor ezer hirt hozott, mi európai fordulatokat 's ország osztályokat jósol.

Vajon ennek a' szegény Magyarországnak minő szerep jut a' megzudulandó európai háboruban?

Austria csinynyán, sőt hizelgőleg bánand vélünk, ha szüksége lesz a' «hű magyar nemzetre.»

Én tudom, hogy Austria érdekében soha fegyvert nem fogok.

September 8.-k.

...E' percben mondja Zeyk Károly, hogy Bánfi Pál (ki mint örökös pecsovich jól lehet értesülve) írta, hogy Pesten az a' hir járt, hogy september 8.-kán (tehát ma) általános és kegyelmes amnestia fog hirdetni... -

...Ha ez úgy van, akkor hihetőleg sietni fogunk fel Pestre.

Ámbár nem ártana egy darabig elvárni, igaz-e ez az amnestia?

Mert Austria' anynyiszor 's oly gyalázatos szemtelenséggel megcsalt már, hogy legkisebb okot se látok még hinni neki egy szavát is.

Egyébiránt rám nézve e' kérdés marad még fenn: valyon a' katonaság menynyire foglaltatik be az amnestia határaiba? Elbocsáttatnak-e? vagy Haynau kifejezése szerint amnestiát nyernek és besoroztatnak? Ha ez utóbbi, úgy én csak politikai lehető notatusságomtól vagyok ment, mint szökött katonának meg rejtőznöm kell.

Ime, mire jutottunk. Hát ezért omlott anynyi vér, szövődött 's szakadt szerte anynyi fényes ábránd?

September 9.-k

A' doctor ma monda egy ujságot, mi bár telyességgel váratlan nem volt nekem, fájdalmasan megdöböntett.

Zeyk Domokos — úgy mondják, elesett a Temesvári csatában, imádott vezére, Bem oldalánál.

Azt tudtam eddig is, hogy azon napig igen, de azon innen senki se tud róla. Kalapja ott meg találtatott.

'S mégis midőn ma, bizonyosabb alakban hallám e' hirt, melyre oly rég készülök, lélekzetem elállott, kebelem úgy elszorult, oly nyomott volt, mintha kemény, erőszakos ütés érte volna.

Zeyk Domokosban sok külső durvaság, betyárság, de még több tiszta jó indulat igaz lélek, egyenesség volt. Azon kívül férfias, bátor, 's egyik leghűbb 's legerősebb harcosa ügyünknek.

Felejténém mindezt, mert hány (kiről enynyi jót mondhatni) veszett még a csaták terén. Felejténém azt is, hogy

irántam szives hajlama, részvevő barátsága volt, hogy még tett is érettem valamit (bár eredménytelenül) Pólinál.*

De mi lesz nejből? Elpusztul ez a' szegény aszszony, két árva gyermekével...

És én gyengeségei mellett szeretem az aszszonyt, mert hiszen leánya annak, ki nekem is anyám, testvére azoknak, kiket én is testvéreimnek szeretek nevezni.

Megsirattam szivemből őket. Lelkem még most is legben-sejében fáj, ha reájok gondolok.

Midőn először e' hír után megláttam Z.-nét, ki még nem tudja 's környezői kegyetlen gyöngédsége miatt még sokáig meg nem tudandja szerencsétlenségét — midőn először ölembe vettem szegény kicsi Simont, e' kedves gyermeket, ki még csaknem öntudatlan korában lett árvává...

Szegények!...

A' lapok irnak egy Párizsban, a' világ minden részeiből öszvegyülekezett «Béketársaságról».

Csak az a kár, hogy ezelőtt egy pár hónappal Miklós Cár 's Ferenc József e' társaságba be nem állottak.

September 10.-k.

...Nyolcadikáról már van pesti tudósításunk. Az amnestia-hirdetés telyességgel meg nem történt. Hanem jelent meg, ugy hallom, egy placat.

Itt szakasztám félbe, mert éppen à' propos mutatták azon placatot. Szerinte minden cs. k. szolgálatból a rebelisekhez át állott katonák 's hivatalnokok, továbbá képviselők, honvédi bizottmányi tagok, korm. biztosok, 's rögtön ítélőszéki ülnökök 's közvádlók, három hónap alatt magokat jelenteni köteleztetnek.

Tehát én se mint katonatiszt, se mint hivatalnok nem. Még kérdés, hogy egyéniségemért, vagy szökésemért meg nem idéznek-e?

* Szász Póli, — Iduna név alatt írónő — Sz. János leánya, Sz. K. unokatestvére, később felesége. Fiatalon, gyermektelenül halt el 1853-ban. Sz. K. 1858-ban házasodott másodszor, Bibó Antóniát vevén feleségül.

A' három hónap mindenesetre csinos idő kör. Azalatt Európa is sokat változhatik, hát még egy Haynăuszerű proclamatió ereje! Gondolkodni is lehet, hogy mit csináljon az ember.

De aggódom az öregért. Ő képviselő 's honv. biz. tag volt. Mi lesz vele? Mi lesz a családdal?

Anynyit látok, hogy ha lesz is általános amnestia, az nem előleges, hanem utólagos. Azaz elítélik 's bezárják a' compromittáltakat, 's azután egy császár-születésnapon elbocsátják...

De addig édes anyám...

Minden gondolat arra vezet vissza, hogy könyörögni fogok, engedjék édes apám helyett kiállanom a' büntetést.

Igen, könyörögni fogok.., ha kell, térdemen. Porba hajtánám e' gazok előtt is fejemet — apám 's anyámért...

*

— Képzelve Károly — így szólt Z. D.-né, midőn ma öt könyeiben megleptem, — azzal akarnak már vizsgálni, hogy Domokosom el van fogva, mert azt mondják, ha nem, úgy elesett vagy nehéz sebben fekszik. Mert már ime egy hónapja a' fegyverletételnek 's én még semmit se tudok róla. Rendre majd mindenkiről jött már tudositás, csak róla nem. Ó istenem, mintha előérzetem lett volna. Háromszor láttam őt katonasága alatt. Kétszer (pedig a' veszélyesb időben) még könnyebb szível váltam el tőle, de midőn harmadszor elbocsátám, úgy éreztem, mintha szivem megszakadna... És aztán ha erre a' két fiura tekintek 's elgondolom hogy ezeknek ne legyen apjuk...

A' zokogás miatt nem beszélhetett tovább.

Én vizsgálni akartam. Mondottam, hogy egy havi idő még nem bizonság a' legrosszabbra. Hogy csak egy perci határozástól, 's attól, mily színben nézi akkor a' jövőt, függhetett, hogy tán Oláhországba kivonult ő is... hogy még tán év múlva is vissza térhet... hogy ily időben türelemmel kell az embernek páncélozni magát... stb... stb.

De lehetett-e meggyőző hatálya szavamnak, midőn magam se meggyőződéssel mondottam azt, sőt azon hittel,

hogy D. elesett, hogy soha se jövend vissza 's szegény aszszony özvegygé, e' két gyermek árvává lett...

Ó be iszonyu érzés csak nekem is e' hit — hát még midőn Z.-né megtudandja!

Sept. 11.

— — — — —
Z. Domokosról] csak ugyan valami vigasztaló, bár még nem egészen bizonyos.

Bethlen Miklós mondja: látta szemeivel, midőn Szász-Sebesnél elfogták.

E' szerint künn se volt Temesvárnál.

Nem kell mindjárt az első szóra a' legrosszabbat elhinni az embernek.

*

Azt kérdezte ma K. S.-né, mi lesz már belőlem? Mondá, hogy Gáborra nézve Selmecről gondolkoznak.

Mi leszek, azt nem tudom. De hogy császári fizetésen nem leszek azt tudom. Selmecen a' magyarokat eddig is hátra tették, és az ottani viszonyok szerint akárkit egy professor szeszélye megbuktathat. Aztán mintsem éppen egyenesen 's közvetlen a császártól függjek — inkább vissza térek a' régi álmhoz és — pap leszek.

A' kép idylli oldala elveszett ugyan, de legalább függetlenebb leszek. Ámbár ki fogja a' zsarnokság hihetőleg a' prot. papságra is nyújtani kezét.

*

A' ki íróasztal mellett érez magában kedvet életet eltölteni, adhatja magát a' könyvtudományokra, vagy az élettudományon alapuló poesisre (legszelesebb értelemben). A' ki ez utolsót választja, az risquiroz. A' positiv tudományok *minden esetre* megtermik gyümölcseiket 's azok közt a' kenyeret is. A' poesis vagy nem terem semmit, ha nem sikerül a' középszerűn felyül mennie — vagy egy egész világot, a' szellemi élet kincses Peruját teremti.

En is e' risquirozó bányászok egyike vagyok — mert a' bányász is vagy talál eret, vagy nem, — biztos számítása

nincs — élete végén egyenlő szorgalom mellett épp úgy lehet milliomos, mint koldus. . .

Én is arany álmakért megvettem a' bizonyoságot. Büszke hittel elindítám hajómat, de nem tudom, arannyal rakva térendek-e vissza?

Jól tettem-e?

Sept. 12.-k.

Megint rosszabb hír Z. D.-ről.

Z. Károlyék Betlen Miklóshoz biztos embert küldtek, megtudni, mit tud ő D.-ről.

B. M. azt válaszolta: «nem mondtam, hogy elfogták, sőt úgy tudom, elesett a' szeretfalvi csatában, Erdélyben».

Tennap azt irtam: nem kell mindjárt elhinni a' rosszat, most szintűgy írhatom: nem kell mindjárt elhinni a' kedvezőt.

Tennap is jött Rákhel néniéktől levél — ők se tudnak semmit D.-ről.

*

Európa arca kitörni készülõ fergetegre mutat.

Abból, hogy Austria nyugodtan éldehesse a' muszka segítségével kivivott győzelem 's a' bosszú élveit, — ugyan semmi sincs.

Nem a' magyar szabadság veszte miatt, de saját érdekeikben fegyvert fognak ragadni nyugot népei.

Bánják, hogy ily késõn ébrednek.

Jókor jöve a' dicsõ és erõs magyar sereg, a' még ki nem fáradt nép, a' ki nem sajtolt gazdag ország mily hasznokra lehetett volna.

Most a' sereg nincs. Fegyver 's magyar pénz beszedve. A' föld és termései kizsarolva. A' nép elkésesítve, kimerülve, koldus botra juttatva.

Európa népei! gyávaságotoknak tulajdonítsátok, a' mi reátok következik.

Sept. 13.

Róbert szegény, csakugyan a' szebeni kaszárnnyában ül, mint fogoly. Vizaknára ki nem mehetett. Most Kemény Ferencz Szebenben van, Wallmodennel értekezni, õ tán

teend valamit R. kiszabadulása iránt. Jó dolog, ha az ember jó barátai közt vagy egy pecsovich is van.

Zeyk Domokos azonban még nem került meg.

Erdélyben általán még rosszabb, még setétebb színezetű a' jelen, mint itt. Az oláhok még mindig pusztitanak, gyilkolnak. A' német tisztek szemtelen arrogantiája csaknem képzelhetlen. A' városokon borzasztó sarczok...

Mind ezeket K. Géza hozta, ki tennap este érkezett. Ma jártam nála. Keserű dühének nincs határa.

— — — — —
Tennap Z. K. egy levelet hozott az öreghez olvasni, mit Tizsáné* irt. Én nem tudom tartalmát.

Ma azt kérdezte tőlem K. Dénesné: «hát apád mit mond a' Tizsáék ajánlatára?» Mondám hogy nem tudok az ajánlatról semmit 's egyszersmind kérdezém, mi az?

K. D.-né egy perczig habozott, feleljen-e? Aztán azt mondá: Tizsa ajál apádnak, ha még biztos állomása vagy egyéb terve nincs, három évi használatra, egy tisztí lakot, három lakszoba, konyha, kamarával, hozzá tartozó kert és szántó földekkel — ingyen.

Ez ajánlat a' mily váratlan, oly szép, oly megindító. Könyeznem kelle, mikor meg hallottam. Igazán, gondolám magamban, — szerencsétlenségünkben enynyi szives és igaz barátságot tapasztalunk!

Ugy gondolom, az öreg nem fogja elfogadni. Inkább a' Pali bácsiékét. Mert nem hiszem, hogy mind kettőt együtt lehetne. De már csak ez ajánlat oly szép, oly megható.

Tűz próbálja meg az aranyat. Balsors a' jó embert!

Sept. 14.

— — — — —
Kakaton** hallottam egy Szebenből szabadult embertől: Z. Mikli is Szebenben, 's mind ő, mind Kolozsvárott K. István mint bizonyost mondották, hogy Z. Domokos elesett... Szegény felesége. Mig azt írom, mind itt asztalom mellett 's sóhajtvá játszik gyermekeivel. — Szegény Domokosom!

* Tizsa Lajosné, T. Kálmán anyja.

** Kakat — pusztá Roff közelében.

hogy szérette kis fiát (Simont!). Valyon láthatja-e még, és mikor?...

Bizony...

Sept. 21.

A' szép reggel korán felébresztett. Egy darabig ágyamban, aztán felkelve olvasám B. Night and Morningját.* Meghatott ez olvasmány, mert az elhagyott családban, a' kétségbeeső anyában, Philipp korán igénybe vett erejében, a' kis Sidneyben mind csak saját sorsunk lehetőségét képzeltem.

Egyszer — a' belépő Vajda Simon lep meg.

Természetesen egy sereg levelet hoz Pali bácsiéktól. Megint hívják be a' családot, oly szívesen, oly testvérileg...

... És hozott Simon mindenek felett egy jó hírt. Róbert szabad, annak rendi szerint felmentve és Vizaknán Sz. Jánoséknál. A' felmentés kissé veszélyes operációval ment végbe. A' vesztegetett főorvos egy szemvizet adott, mitől szemére látszólag hályog bocsátkozott, miről úgy mondá, pár nap alatt elmulik. El is mult tán, de végre is félszemén ha vak lesz, úgy is jobb a' szabadság...

... Valami távoli remény sugár jött ma, hogy Z. D. tán él és fogva van Verestoronynál. Az illetők úgy megörültek neki, — csak csalódás ne legyen a' vége.

Octobr. 2.-k.

Komárom is feladta magát. Utolsó magyar pont, utolsó remediumunk. De egyszersmind utolsó ürügy is Austriának, miért halasztá az amnestiát. Mi lesz most? Nen fognak-e szokás és jellemök szerint már most semmitől se felve, kétszeresen oly vadak lenni a' hatalom mámorában...

Oct. 7.-k.

... Mára, vasárnapra van parancsolva imádkozni a' császár életéért. Mondva csináltatott imádság.

Én is imádkoztam érette...

* Bulwer regénye.

Oct. 8.-k.

... Kasza megjött. Még ágyban valék, hogy B. J. meg hozzá e' hírt. Hozzám jött 's sugá, hogy Batyánit megölték, Csányit elítélték. Ben fogdosnak. De ne mondjam az öregnek.

Mikor B. J. kiment, kezdett faggatni az öreg, hogy mi volt a' sugás.

— Beteg-e anyád? Kerestek engemet elfogni?

Anynyit mondék, hogy fogdosnak Pesten. Most megyek Kaszához.

★

Batyánit midőn kérdezték ki:

— Magyarország miniszterelnöke, ugymond, három napig hasztalanul várt bebocsátásra. Folyamodott oly eszközökhöz, minőkhez lehetett.

Értvén az october 6-ki Bécsi revolutiót.

Midőn a' vallató rárvált, hogy miért tette?

— Kérdje ön, mit tettem? 's felelek. A' miért az én dolgom 's istennek vagyok érte felelős.

Latourért engesztelő áldozatul: octber 6-kára akasztó-fára itélték.

Egész éjel irt, mig neje a' más szobában volt, halva inkább mint élve. Reggel nejét elvitték 's ő nyakán egy eret megvágott, hogy fel ne akaszthassák. Vérében, ájulva kapták. Délutánra halasztatott az ítélet és föbe lövésre.

Maga erején kiment, fehér kalapját átadta szolgájának, letérdelt, feltépte mellén köntösét. E' perczen jöttek a' golyók.

Két óra hosszat a' földön heverni hagyták, mint egy kutyát, hogy a' nép lássa, hogy valóban megölték 's tanuljon átkozódní...

Octobr. 9.

B. L. sorsára vannak ítélve Csányi és Szacsvai. A' követek mind el tűntek Pestről. Austria dühöng... A külfölddel roppant kutyaúl áll. Törökország angol 's frank közben járásra nem adta ki a' menekülteket, hanem adott egy keletien szép feleletet: «Előbb fog a' Korán minden

lapja hitvány ronggyá öszve szakadni, mintsem a' porta megtagadja a' vendégszeretetet azoktól, kik egész bizalommal vetik magokat kebelére.»

De hátha minden késő? Hátha itthon hiába várunk amnestiát, meg nem áll a' dühöngés, míg egy is marad... Istenem, ne vedd el eszemet, ha rágondolok. Édes apámat elítélnék — anyám megőrülne... 's az árvák? Én már elég nagy vagyok arra, hogy akár megélni, akár meghalni tudjak — de a' többiek?...
— — — — —

Octobr. 12.

Mit remélhetünk a' tennap megjött vérengzési hírek után? Vagy a' legvadabban fogják végig kivinni a' terrorizmust, — míg egy se marad, ki egy leendő forradalom bár mily kis körében centrum lehessen; — vagy a' főbketek s' főleg a' vezéreket eltevéen láb alól, nagy kegyelmesen megadják az amnestiát.

És ők nem szégyelnek császári kegyelemről beszélni, még amnestiát is adni ily alávaló eljárás után.

Egy Damjanics, várat ad kezeikbe, jó bolond volt, felakasztják.

A' többiek Görgeivel együtt feltétlen megadják magokat. Jó bolondok! itt az akasztófa.

'S pusztá lesz ez ország, mert jobbait kiölik avagy némává teszik, népét adóval, sarczczal sanyargatják, 's Austria legutolsó és leghitványabb szolgája is feljogosítva érzi magát, huzni vonni, lopni a' király nevében.

Pusztá lesz az ország, mint negyedik Béla alatt...

... K. D. anynyi aggasztó, szomorú hirt hozott. Halálmadár.

Tanácsolja, hogy vonuljunk el innen is, ha kerestetni találnak. De az öreg nem látja szükségét. Persze én se vagyok hajlandó reá...

... Eljött a' vacsora.

— Jobban megdöntöttem, így suttogott az öreg, s magam bár itt maradok, rád nézve szükségesnek látom, hogy a' kidühöngés egy pár hetére vonulj félre...

— Jó, ha úgy tartja jobbnak édes apám. Csak hogy Kakatra megyek. Ott a' pusztán legrejtettebben lehetek. Akár holnap elindulok.

---

16. Octobr.

A' tanyán, első ébredés a' tanyán.

Az ősz legkomorabb arcza. Iszonyulag sivító szél, az ablakokat csapkodó sűrű eső, a' behatoló hideg. Az ég borus, a' láthatár setéten olvad vele őszve.

És én egyedül. Tán először életemben ily egyedül...

... A' könyvek, a' papir, a' toll jó társaság nekem. Most lesz igazi alkalmam megpróbálni, hogy e' társaság kipótol-e mindent?

Mert rajta kívül semmim sincs!...

...Tennap este elolvasám Széchenyi «Programtöredékeit». Megjelenésekor, ezelőtt évekkkel, olvastam e' művet, de nem is értettem, tele is voltam Kossuthizmussal. Most látom, hogy e' legnagyobb magyarnak minden jövődölései szóról szóra, egész iszonyuságokban be telyesedtek.

Most elolvasni e' könyvet, lehető legnagyobb, bár felette szomorú satisfactio azon ember iránt, kinek nagy lelke megtört, igaz szíve megszakadt a' honérti fájdalomban!...

29-k Octobr.

Ujra Roffon vagyok. Tennap délután csakhamar beindulva, mikor az est leszállóban volt, már itt valék.

Felrohantam legelőször szegény öregemhez, kit betegen az ágyban leltem.

Miután vele kibeszéltem magamat, egy sereg levelet találtam. Rákhel nénieiben láttam, hogy Teleky György magát a' besorozástól megmentendő, beálott schwg. katonának. Gyalázat, soha le nem mosható gyalázat, ily emberekkel, bár mily ürügy alatt is kezét fogni...

Novembr. 2-k.

... Anynyi már bizonyos, hogy felakasztani egyiket se' fogják. A' halálos büntetések tisztán politicalai bűnért megszüntetettek. Már legfőlebb mint szökött katonát lehetnek meg.

Igen sokat is tréfáltam már a' hóhér kötelével... Még kis Bélácskám* is megsiratott érte...

...Elkezdődtek már a' mieink becitálásai is.

Borbély Lajos Egerbe beparancsoltatott 's ma el is ment. Nem sokára mennek édes apám 's Zeykek is. Isten vezesd öregünket!...

— — — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — — —

1850.

Ezernyoleczszáz ötven!

Év utolsó napján este Borbély Miklóshoz mentem, hol társaság volt, azon szándékkal, hogy vacsora után azonnal haza jövök irni. De ott marasztottak, 's most, midőn onnan haza jövök, már elmúlt éjfé! 's benne vagyunk az uj évben.

Tennap irtam haza levelet, 's szokott adómat egy dalban lefizettem.

Délután szánkázás volt, mint tennap előtt is...

...Így elvégezve a' mult evróli jegyzeteket, már az ó és uj között egy perczre megállhatok.

1849 első napján futottunk gyalázatosan Pestről Debreczenbe. Utolsó napján bujdosunk szomoruan... Üldözött vadak.

Szomorú kép.

De ez évben még is voltak szép napjaink.

Ittuk a szabadság és dicsőség gyönyör poharát — ittuk, de az meg nem részegített.

Egyfelől Szolnok, Izsaszeg, Bicske, Hatvan, Vác, Nagy-Sarló, Komárom és Buda bevétele.

Másfelől Temesvár, Világos.

* Sz. K. legfiatalabb testvéröcsce, a későbbi író és egyetemi tanár.

Egyfelől Kossuth, Görgei, Bem, Damjanics, másfelől Paskiewich, Haynau, Ferenc József, Miklós cár.

Egyfelől a forradalom, másfelől az akasztófa, min nagyjaink végsőt lehettek. Dicsőség és gyalázat, szabadság és rabság.

Mit hoz a' jövendő?

Nem kérdezem a' reményeket, azok hazudnak, — nem kérdezem az aggodalmat, az igen setét üvegen néz.

Várom a' jövendőt. Hiszem a' szabadság győzelmét, de nem tudom, megérem-e azt. Anynyit tudok, hogy soha se felek a' haláltól . . .

— — — — — — — — — — — — — —
 — — — — — — — — — — — — — —

Közli: LEGIFJ. SZÁSZ KÁROLY.

A VÁRMEGYE REFORMJÁRÓL.

I.

Határozott, bátor kijelentés hangzott el a minisiterelnök ajkairól, hogy a vármegyei reform kérdésének megoldását sürgősnek és szükségesnek találja.

A vármegyei reform kérdése nem novum a magyar politikában; egy negyedszázada idestova, hogy e kérdés sok más megoldatlan kérdéssel lebeg a magyar politikai élet sphaerájában, mint az elátkozott szellemek, arra kárhóztatva, hogy soha testet ne ölthessenek. Az okok, a melyek szükségessé tették, két és fél évtized óta nyomasztókká váltak, de a kérdés tető alá jutni máig sem tudott.

De ha maga a reform kérdése nem novum is, novum az a komoly határozott hang, melylyel az ország minisiterelnöke, azt hiszem, saját érzelmeinek s osztálya társadalmi előítéleteinek férfias legyőzésével, a reform mielőbbi megvalósítását az ország érdekében valónak találja. Novum ez ebben az országban, a hol nem az akadályok legyőzésében, hanem azok megkerülésében áll az államférfiúi bölcsesség. A megalkuvások politikája nem okos politika, az akadályok is megmaradnak, az államférfiak is megörlődnek mellette.

Elismerem, a magyar politikában alig van kérdés, mely annyira a szívek mélyére markolna, mint a vármegyei reform kérdése. Hát lehetséges ez? Lehetséges-é, hogy megszűnik a nemesi vármegye s kinevezett burocraták ülnek a hatalmas viczispánok és szolgabírák helyébe, a kik csibukszó mellett, úgyszólván mint Jupiter, a szemöldökük rezgésével kormányozták a vármegyét?

És ha valakinek, úgy első sorban annak az osztálynak a szívében rezdít meg fájó húrkat ez, a melyik kezébe az

ország vezetése van letéve. Mert hát szomorú is az, megvalni egy intézménytől, mely az alkotmányvédelem oly fel-emelően önzetlen példáját szolgáltatta. De ha indokolt is némi fájdalom a régi vármegye pusztulása felett, nem indokolt az a mód, melylyel a hajdani coalitio vezérei, közöttük gróf Andrassy Gyula is, az okot és okozatot felcserélve, több mélyszántású tanulmányában,* a vármegyei ellenállási jogban az alkotmány biztosítékait látván, a reformot, mint ez és a szabadság ellen intézendő támadást igyekezett és igyekszik beállítani. És némi sikert is látszott elérni azzal, hogy a reform előkészítése, melyet a jelenleg uralmon lévő párt megalakulásakor programjába felvett, az előző kormányok által egy időre hűvösre tétetett.

Miután valószínű, hogy ezen érvek, adott szerepkiosztáskor, a parlamentben és sajtóban, ismét elő fognak kerülni; s miután az elhangzott szép szavak a szívek mélyén visszhangzó húrokra fognak találni: attól kell tartani, hogy e kérdés megoldása a real politika teréről az érzelmi politika terére fog átcusúzni. Hiszen a mi fajunk tulajdonsága, hogy nálunk az ész hangos szavát elnémitja a szív legkisebb dobbanása. Nem korholjuk érte, — hiszen ha túlzásba nem csap át, szép tulajdonsága a nemzetnek, hogy saját érdekével szemben is szóhoz engedi jutni érzelmeit. —

De itt nem a nemzet érzelmeiről van szó, hanem egy osztály és egyes államférfiak érzelmeiről. És ha önsorsukat illetőleg a nemzeteknek joguk van is tévedni, az államférfiaknak nincs joguk a nemzeteket megtéveszteni.

Ép ezért óhajtok, kiemelve a kérdést a korteskedés hullámaiból, az objectiv kritika világítása mellett, egy-két őszinte szót ejteni a vármegyei reformról, szemben azokkal az aggodalmakkal, melyeket gróf Andrassy Gyula s a reform ellenzői támasztottak.

* *A parlament és közigazgatás*. 1910. *Magyar Hirlap* karácsonyi száma. *A közigazgatás reformja*. 1913. *Budapesti Szemle* szeptember—októberi számaiban (441. és 442.).

II.

Gróf Andrassy Gyula legelső e tárgyról irt essayjében* bonczkés alá veszi a magyar közéletet, a kormány, parlament és tarsadalom helyzetét s arra az eredményre jut, hogy a közigazgatás oly reformja, mely a választott elem helyébe szakképzett, hivatásos, kinevezett elemeket helyezne, az országra káros, sőt végzetes lehet.

Andrassy kétségtelenül az 1905. és 1906. évi események hatása alatt állván, érveléseit a következőkkel indokolja.

A parlamentarismus nem vert szilárd gyökeret a közvéleményben. A budget-megtagadási jog, a parlamentek leg-hatásosabb fegyvere, tompa fegyvernek bizonyult a kormánnyal szemben, melynek hatalma oly nagy, hogy ahhoz foghatót sehol sem találunk. A kormányok præponderantiájának oka a tarsadalom gyengesége és szegénysége. A magyar tarsadalomban alig van existentia, a mely erős, önálló gazdasági alapokon nyugodnék. Igényeink nagyobb mérvben növekedtek, mint jövedelmeink. A régi, mondhatni középkorias, megkötött gazdasági életből gyorsan, minden átmenet nélkül tértünk át a modern szabadversenyen alapuló gazdasági életre, s az ilyen gyors átmenetek mindig sok existentiát emésztének fel. Tönkrement a magyar politikai élet gerincze: a birtokos középnemesség, mielőtt örökét átvehette volna a még fejlődő városi középosztály. Alig van valaki, a ki ne várna valamit a kormánytól. A függés ezer és ezer szálai fűződnek egy központhoz. Ez teremti meg azt a centralisatiót, mely veszedelemmel fenyegeti a parlamentarismust, a mi azt eredményezi, mit Andrassy epigrammatikus egyszerűséggel így fejez ki: «Nálunk inkább a kormány dominálja a parlamentet, mint a parlament a kormányt.»

Lesujtóan sivár képe ez a magyar tarsadalomnak, me-

* L. *Magyar Hirlap*, 1910. decz. 25.

lyet a maga megdöbbenő meztelenségében állít elénk az éles látású író és államférfi, következtetéseiben azonban már a gyakorlati politikus jut szóhoz, a ki nem tagadja meg párt-állását.

E tünetekből kiindulva Andrássy ellenez minden reformot, a mely az amúgy is erős kormányt erősítené. Ellenzi, sőt veszélyesnek tartja a közigazgatás oly reformját, mely mellett a mai választott tisztviselőket kinevezett tisztviselők cserélnék fel, s az állami lét szempontjából a vármegyék mai szervezetben való fentartását mint alkotmánybiztosítékot követeli.

Ebben az okoskodásban kétségkívül van valami szermerje az igazságnak, mint mindenben ezen a világon. Az élet nagy hazugságai ép úgy az igazságnak egy szemcseje körül rakodnak le, mint maguk a nagy igazságai. — Az önkormányzatot mindenütt a parlamentarismus szükségképeni kiegészítőjéül tekintik.

Kisértsük meg analysálni, mi alapon.

Mit biztosít az a tény, hogy a nép politikai jogokkal ruháztatik fel? Bizonyára csak annyit, hogy a nép kívánásai kifejezésre jutnak. Ezek teljesülésének biztosítékait azonban egymagában sem a parlamentarismus, sem a népképviselő elvének keresztülvitele nem szolgáltatja.

Ezt csak a közigazgatás és jogszolgáltatás függetlensége biztosíthatja.

A parlamentarismus és népképviselő legfeljebb a többség érdekeinek érvényesülését biztosítja. Azoknak az érdekeknek védelmét ellenben, a melyek az uralkodó párt előtt gyűlöletesek, avagy vegyük csak az enyhébb esetet, csak közömbösek, másban mint a közigazgatás és jogszolgáltatás függetlenségében nem kereshetjük. Nyíltan fellépni a kisebbség érdekeivel szemben a többségeknek mindig módjukban volt s módjában is lesz, mert hiszen kezeik közt van a törvényhozás, de ehhez, egyes rendkívüli eseteket nem tekintve, nincs vagy elég bátorsága, vagy elég szemérmelensége. De ha ez minden feltűnés nélkül a közigazgatásra gyakorolt nyomás folytán módjában állna, talán nem haboznák azt véghez is vinni.

Innen az a nézet, hogy a közigazgatás függetlensége az egyéni szabadság egyik leghatásosabb védbástyája

De a közigazgatás függetlensége és az önkormányzat úgy, a mint azt nálunk értelmezik, a mint azt gróf Andrássy Gyula is értelmezte, nem azonos fogalmak, ámbátor gyakorta együtt járnak.

És éppen azért, mert gyakorta együtt járnak, erre a subtilitásra nagy súlyt kell helyeznünk. Magában az a körülmény, hogy bizonyos közigazgatási teendők ellátására a társadalom bizonyos elemei hivatottak, még nem teszi a közigazgatást függetlenné. Ez magában csak a függetlenség lehetőségét biztosítja, mely tényynyé csak abban az esetben válik, ha azt a társadalom oly elemei végzik, a kik anyagiilag függetlenek, s a reájuk ruházott teendők - ellátására kellő értelemmel és ismeretekkel rendelkeznek. Az, hogy választás vagy kinevezés útján foglalják-e el helyüket, az önkormányzat fogalmát illetőleg irrevelans.*

Mi sem természetesebb, mint az, hogy az önkormányzatnak az előzőkben körülírt, s a szabadság biztosítására kedvező hatása csak ott mutatkozik, a hol az önkormányzatilag szervezett közigazgatás valójában független közigazgatás.

Ezek után térjünk vissza gróf Andrássy fejtegetéseire.

«Nálunk — úgymond — még a legerősebb társadalmi tényezők is befolyásukat nagyrészt a kormánytól nyerik s csak addig bírják annak teljét, míg a kormánnyal összeműködnek. Nem álló csillagokhoz hasonlíthatók ezek, melyek csak saját tengelyük körül forognak s önálló fénynyel rendelkeznek, hanem inkább bolygókhoz kölcsönvett fénynyel s a központ által megszabott pályával.»

A vármegye, úgy a mint az ma nálunk szervezve van, a mint az 1848 előtt szervezve volt, a mint az Angliában, a parlamentarismus hazájában kialakult, első sorban társadalmi alakulat s csak másodsorban hivatott politikai feladatok megoldására.

* Angliában, az önkormányzat hazájában, az önkormányzati elemek nagy része ma is kinevezés útján foglalja el helyét. 1888 előtt csaknem az egész önkormányzatot kinevezett békebirák látták el.

Ezek után, egy anyagilag zilált, s egy oly kevésbé független társadalomban, mint a minőnek Andrássy a magyart festi és joggal festi, ott, a hol mint az ázalagok a napfény felé, tódulnak az existenciák a hatalom felé: egy társadalmi alakulatban, a megyében keresni az alkotmány biztosítékait a hatalommal szemben, a megyei önkormányzatban látni a kormányok túlhatalmának ellensúlyozóját, s ezért áldozatul odavetni a közigazgatás jóságához fűződő összes előnyöket: lehet látszólag hazafias álláspont, de nem egészen consequens álláspont.

A világtörténelem a helotáktól kezdve le a XIX. század capitalismusáig a függőségi viszonyok legkülönbözőbb formáit mutatta fel, és ezek között mindég azok voltak a legnyomasztóbbak, a melyek a gazdasági erők terére terjesztettek ki. Átvinni a függőséget a gazdaságiak terére, ez volt a despotismus mindenkori álma, mert ebben látta kényuralma tartósságának egyedüli biztosítékait.

A magyar társadalom gazdasági függése a hatalomtól sehol sem oly erős, sehol sem oly káros, mint éppen a vármegyékben, azok mai szervezetében, a hol a családos önkormányzati tisztviselőknél a függetlenség legminimálisabb feltétele, a megélhetés is, sok helyütt alig van biztosítva.

Látszólag a választott tisztviselői kar talán függetlenebb a kormánytól, de a főispáni candidatio, felügyelet és fegyelmi jog, a vármegyei közönség egy részének indolentiája, más részének elszegényedése, s az ezzel járó haszonlesés és az egyéni érdekek felülkerekedése, a tények világában a függés ezer és ezer szálait teremtték meg a létért küzködő vármegyei tisztviselők és a hatalmas főispán közt. És mi a feladata ennek a főispánnak? A megyei közigazgatás vezetése? Nem, hisz erre az alispán hivatott. Ez a főispán, vizsgáljuk állását bár a legelfogulatlanabban, nem más első sorban is, mint a mindenkori kormányok jó adag közhatalommal felruházott főkortese.

És hová vezet mindez? Kétségen felül oda, hogy a közigazgatás eme legvégső tagozataiban a politika s a helyi nagyságok érdekeinek hordozójává válik s liliputi helyi torzsalkodások martalékává lesz.

Ily körülmények közt hiába emelkedik felül az egyéni érdekeken a törvényhozás, hiába diadalmaskodik az ország egyetemes java az állam legfőbb szervezésében, hiába gyakorolják király, országgyűlés, sőt maguk a választók is a parlamentaris államok legfőbb erényét: az önmérsékletet, ha a keresztülvitel pillanatában, a közigazgatás legvégső tagozatának tökéletlen szervezése következtében ismét a localis és egyéni érdekek jutnak diadalra.

Tagadhatatlanul igaz, hogy a régi vármegye óriás szolgálatot tett az alkotmányvédelem terén. De az a vármegye s azok az idők már a múltéi. A régi vármegyei közigazgatás független közigazgatás volt, mert a vármegye független birtokos urai látták el. A legszegényebbje mögött is néhány száz hold föld állott. Ily gyökerek mellett könnyű volt függetlenségüket megőrizni a kormánnyal szemben annál is inkább, mert az erősítette helyzetüket lefelé a jómódú birtokos megyei közönnyel szemben.

De hol van ma egy ilyen osztály? A középbirtokosság vagy tönkrement, vagy még küzködik vagyona roncsain. De az osztálypolitikát csináló hatalomtól százszorta jobban függ, mint akár az iparos- és kereskedő-, akár a parasztosztály. Az a középosztály, mely a jómódú birtokos- és kereskedő- és iparos osztály s az értelmiség összeolvadásával az angol értelemben vett gentryt van hivatva megteremteni, még csak politikusaink ábrándjaiban él. Nincs mit léptetni a régi magyar nemesség helyébe. A mi a hatalmat illeti, rövidlátó politika azt akármelyikre ruházhatja, hiszen a hatalomba senkinek sem törik bele a dereka; de nem ruházhatja rá azokat a kötelességeket, a melyeknek a nemesség több száz éven keresztül tisztességgel megfelelt. És tartósan a hatalom csak azt az osztályt illetheti majd meg, mely ezen kötelességeket önként magára vállalja.

Ilyen osztály hiányában az önkormányzattól várni a közigazgatás függetlenségét nem lehet. S az élet százszorosán igazolta ezt. A régi középosztály pusztulásával, mely nobile officiumkép látta el a közigazgatás teendőit az önkormányzat formai fentartása mellett, a tények

valóságos burocratiát teremtettek, jobban mondva egy burocratia összes rossz oldalait megteremtették.

Úgy hogy bár teljes elismeréssel adózunk a vármegyéknek a multban teljesített érdemeikért, de ezt a pietást nem terjeszthetjük ki odáig, hogy a nálunk szinte kormányzati rendszerré vált nepotismus mintájára a mai csenevész, árnyék vármegyéket dédelgessük s összetett kezekkel nézzük, hogy az államélet egészséges vérkeringése mikép zavartatik meg unos-untalan a közigazgatás végső fokán: a megyei közigazgatás szervezetében.

III.

A reform megoldásának módozataival ez alkalommal nem óhajtunk foglalkozni. Nem tartozik célunkhoz, melyet e sorokkal elérni szeretnénk.

De minthogy minden reformnál, mely az alkotmányba oly mélyen belényúl, mint a vármegyei reform, bizonyos szempontokat kell megóvni, ha nem akarjuk, hogy az alkalmazott orvosság keserűbb legyen a betegségnél: szemügyre kívánunk venni egy pár irányelvet, melyek mellett a reform az összes felhozott és felhozható aggályoskodások félretételével, megvalósíthatónak látszik.

A reform ellenzői idegen, főkép angol példákkal igyekeznek kimutatni az önkormányzat előnyeit, a melyeket kétségbe vonni távol áll tőlünk. De megfelelnek arról, hogy emez előnyök csak ott előnyök, a hol az önkormányzat háttérében gazdag, erős társadalom áll.

Ezekkel az előnyökkel szembe helyezik a francia rendszer hátrányait, nem akarván tudomást venni arról, hogy ezek a hátrányok nem a kinevezési rendszer, hanem a túlzásba csapó administratív centralisatio hátrányai.

Ép ezért a mi reformunknak, mint minden közigazgatási reformnak egyébként, mely az állampolgárok szabadsága megóvásának s a legnagyobb administratív siker biztosításának kettős célját tartja szem előtt, el kell kerülnie a vészes administratív centralisatiót, mely a kormány vállaira is oly

súlyokat rak, melyek képtelenné teszik a kormányzat és vezetés nagy feladatainak megoldására.

A reformnak egyidejűleg tehát decentralisálnia is kell. Az ügyek egy részét a fentartandó önkormányzati bizottságokra és az önálló hatáskörrel felruházandó alsóbb hatóságokra kell átruháznia.

Mikor a közigazgatási reform kérdésével első ízben gyakorlatilag foglalkozni kezdtek, a Szapáry-féle javaslat készítésekor, a reformmal kapcsolatos decentralisatio kérdése minden kétségen felül állott.

De a kormány által akkor előterjesztett javaslat, a decentralisatio elvi álláspontján állván bár, nem gondoskodott semminő irányban arról, hogy a kormány előzetes utasításokkal s utólagos jelentések bekívánásával az ily ügyekben való intézkedés jogát magához ne ragadhassa.

Az említett javaslat azon törvényhozási alkotások közé tartozott volna, mely szolgálai utánzásával bevezeti egy rendszer összes rossz oldalait, összes előnyeinek kirekesztésével.

A javaslat abból a téves felfogásból indult ki, hogy kinevezési rendszer mellett a tisztviselők önálló hatóságáról (autorité) szó sem lehet, hanem hogy azok csak mint a felsőbb hatóságok segédei (agent) jöhetnek számba.

E szűk látkörű álláspont bővebb czáfolatot alig érdemel. A merev prefet-rendszer, a melyből már a francziák is sokat engedtek, nem egyetlen typusa a hivatalnoki rendszernek, legkevésbé pedig annak ideális typusa. Mert nem tekintve a veszélyeket, melyeket magában rejt, ily rendszer mellett, mely kiöli a tisztviselő felelősségérzetét, csökkenti elhatározó képességét, jó, tisztességes, kötelességtudó burocracia alig is fejlődhetik.

Az, hogy hivatalnoki szervezés mellett is megóvható a tisztviselők teljes függetlensége, a tudománynak* minden vitán felül álló kérdése, a mely előtt a XIX. század

* Stengel: *Wörterbuch. Behördenorganisation.* Hübler: *Die Org. d. Verwaltung.*

második felének gyakorlati törvényhozásai is mind meghajoltak.

A német-birodalmi 1873. törvény 10. §. mint fölvet hangsúlyozza, hogy a hivatalnok hivatalát az alkotmány és törvények szerint gyakorolja. A törvény 13. §. a megállapítja a hivatalnok felelősségét tényeinek törvényszerűségéért. A birodalmi hivatalnoki jog szerint pedig, melylyel a büntető és magánjogi törvények teljes összhangban vannak, a hivatalnok felelőssége alól nem menekül, még ha egyenesen fellebbvalóinak utasítására vagy parancsára járt is el.

De nemcsak a német-birodalmi hivatalnoki jog biztosítja azon nagy elvet, hogy a hivatalnok törvény iránti engedelmissége megelőzi a felsőbbség iránti személyes engedelmisséget, hanem még nagyobb mérvben a porosz jog, de az angol és amerikai hivatalnoki jog is, az utóbbiak mindamelllett anélkül, hogy biztosítani tudnák a hivatalnokok sorsát, a melytől viszont a közigazgatási siker nagy része függ.

A tisztviselő állása ekkép jogilag függetlenítettvén, lényegileg hasonló a bírakéhoz, s különbség csak ott van, a dolog természeténél fogva, hol nem önálló hatóságról, hanem önálló hatáskör nélküli segédéről van szó, vagy oly technikai teendőről, melyből minden jogi elem hiányzik.

A porosz jog a közhivatalnok elmozdithatatlanságát támogatja különböző rendszabályokkal.

Ez kétségtelenül túlzás. Az elmozdithatatlanságot nem szabad a közigazgatási tisztviselőkre kiterjeszteni. Návay helyesen utalt arra e *Szemle* hasábjain, hogy a reformtól várható legnagyobb siker éppen abban áll, hogy a megfelelő elemek a megfelelő helyen alkalmaztatnak.

Mindamelllett üdvös, sőt szükséges a reformmal kapcsolatos szolgálati *pragmatica* alkotása, nehogy a tisztviselők existenciája a kormány kezébe helyezessék s pártpolitikai célok vagy szeszélyek játékvá váljék.

Nem utánzásra csábító példaképpen állítottuk be mindezeket, hanem mint *sine qua nont* arra, hogy a burocratiából jogi önállósággal bíró, tisztelt külön társa-

dalmi kar alakulhasson, s ekkép az egyéni szabadság részéről vele szemben támasztott aggályok kiküszöböltessenek.

Nem tekintve tehát a modern közigazgatás színvonalának emelkedését, melynek egyik postulátuma a hivatásos szakképzett elemnek a közigazgatás körébe való bevonása, a közigazgatás függetlensége szempontjából sem kell idegenkednünk attól a gondolattól, hogy abban az élethivatásos elemnek tekintélyes közreműködés biztosítassék.

Sőt tovább mehetünk s a II. részben említett körülmények egybevetésével bátran állíthatjuk, hogy egy kellőleg decentralisált, élethossziglan kinevezett, szakképzett elemekből álló, a kormánytól jogilag függetlenített hivatalnoki kar, mely mellett — az alább kifejtendők szerint — az önkormányzat mint ellenőrző, fegyelmi és felügyeleti hatóság fentartandó, a rendes bíróságok s a közigazgatási bíróság hatáskörének kiterjesztése mellett, az Andrassy gróf által kiemelt szempontokat is jobban szolgálná a tarthatatlan mai «se nem önkormányzat, se nem burocratiá»-nál.

Nem akarunk idegen országokba menni bizonyító példákért. Az idegenből importált példák bizonyító ereje ritkán állja ki a hazai éghajlatot. De nem is szükséges. Épen nálunk, a jogszolgáltatásnak kinevezett tisztviselőkre ruházása classikus példát szolgáltatott arra, hogy kinevezett tisztviselői kar mennyire megőrizheti függetlenségét, bár ez csak jogilag van is biztosítva. A mai bírói kar függetlenebb, mint volt az önkormányzati, pedig akkor az önkormányzat sem mutatta azt a sivár képet, a melyet ma.

A mi a közszabadság szempontjából támasztott aggodalmakat illeti, a vármegyéket, mint a melyekhez nemcsak a czélszerűség kapcsai, hanem egy kegyeletesen őrzött mult történelmi hagyományai fűznek, mint politikai testületeket méltán óhajtják fentartandóknak. E tekintetben főképp a vármegyék kérvényezési és levelezési jogát kellene conserválni, melynek alapján a törvényhatóságok továbbra is országos jelentőségű kérdésekben az ország közvéleményének kifejezőivé válhatnának, annál is inkább, mert a vármegyék ezen jogaik által helyezkednek be a parlamentarizmus rendszerbe.

De fentartandók volnának a vármegyék mint önkor-

mányzati testületek, az ellenőrzés, fegyelmezés és felügyelet terén, sőt ez irányú hatáskörüket ki is kellene terjeszteni. Ezzel két célzt lehetne elérni. Egyrészt azt, hogy az új tisztviselői kar, ez által a régi megyei tradíciók nyomása alatt állván, nem válhatnék oly könnyen exclusiv bureaucratiává (a minek kétségkívül vannak káros hatásai). Másrészt, hogy ha kialakul majdan egy új vagyonilag független középosztály, megmarad annak a lehetősége, hogy a végkép fel nem adott autonomia ismét szélesebb alapokra fektetessék.

Mert Andrássy Gyula gróf külföldi példái nélkül is lehetetlen el nem ismerni, hogy bizonyos fokú önkormányzat nélkül egy nemzet szabadsága, mely abban áll, hogy lehetőleg összes polgárai által akarjon és cselekedjék, mindég csonka, s erkölcsileg szegény.

De viszont Andrássy gróf példáinak olyan csoportosítását, melyből ő az önkormányzat térhódítását akarja kimutatni, kissé önkényesnek találok.

Az önkormányzat az utóbbi évtizedekben inkább tért vesztett, a miből azonban ismét önkényes volna az önkormányzat ellen érvet kovácsolni. Ennek oka egész másban rejlik.

A modern közigazgatás fejlődésével az önkormányzatnak bizonyos fokig háttérbe kell szorulnia, s tekintélyes helyt adni a szakképzett tisztviselői elemnek. A primitív állam nem nagyszámú feladatait elvégeztethette mellékfoglalkozáskép jómódú polgárai által, de a mai bőséges szakismeretet igénylő állami teendő nagy complexumát ezek át nem vállalhatják.

De ezért az önkormányzatot végkép kiküszöbölni a közigazgatás szervezetéből, hiba volna, mert a hivatalnoki közigazgatás ebben találja kiegészülését és ellensúlyozását, meg oly téren is, mint a pénzügyi igazgatás vagy a jogszolgáltatás.

Ezért a kettő között van az igazság. Ezért az önkormányzat térhódításánál, nem lehet példakép felhozni se Porosz-, se Franciaországot, a hol sohasem volt önkormányzat. A mi pedig az angol példát illeti, a mily fáradsággal

igyekszik Andrassy kimutatni, hogy a békebirák hatásköre mint megy át a választott comitékra, ki lehetett volna mutatni azt is, hogy pl. — hogy egy konkrét esetet ragadjunk ki — a szegényügy terén, mely az önkormányzatnak ősi, főtterenuma volt, a Local Government Board felállítása óta a központi kormány közegeinek hatásköre mind nagyobb mérvben terjesztetett ki az önkormányzat rovására.

Mindezeket egybevéve röviden, a reformnak, hogy az összes felmerült követelményeknek megfelelően, arra kellene szorítkoznia, hogy csak ott pótolja az autonómiát, a hol ez a mai társadalmi viszonyok sülyedése s a közigazgatási feladatok színvonalának emelkedése folytán sikeresen fenn nem tartható: az egyes közigazgatási cselekmények intézésénél. Legálissá kellene tenni azt, a mi eddig tényleges volt, hogy a közigazgatás életpálya, de meg kellene szüntetnie azt, hogy rossz életpálya.

Ez által a közigazgatás oly elemeknek nyitvatván meg, melyek csak emelnék színvonalát: jobb lenne, tökéletesebb, függetlenebb.

IV.

Ezt nyeri a közigazgatás, vizsgáljuk már most, mit nyer és mit veszít az ország?

Sehol egy államnak sincs oly szüksége a haladásra, mint épen a mienknek. Az összes nemzetek a haladás felé törekednek. A mi kormányaink 1848 előtt idegenek voltak, politikai irányuk eltért a mienktől, erejük túlhaladta a mienket. Mi a nemhaladásra törekedtünk.

És mennyire megsínylettük ezt!

De a helyzet e tekintetben sokban megváltozott. Az 1848: III. t.-cz. óta van saját független kormányunk, melynek politikáját saját parlamentünk szabja meg. E kormánnyal szemben nincs többé okunk bizalmatlankodnunk.

E kormánynak több mint száz év mulasztásait kellett és kell jóvátennie. S elődeink igen bölcsek voltak erre a kormányra sok hatalmat ruházni.

Mert felette okos dolog oly, országokban, a melyek a

parlamentarismusra már áttértek, de a hol az állam még teljesen kiépítve nincsen, a kormányokra átmenetileg több hatalmat ruházni. Az úgynevezett szabad alkotmányok mindenütt akadályok a nagy alkotások keresztülvitelében. Ezek a dolog természeténél fogva nem egy csapásra, de évek lassú munkájával vihetők keresztül. Áldásos eredményei csak hosszú idők múlva következhetnek be, de veszélyeivel és kellemetlenségeivel azonnal szembe kell szállani. A gyakorlati változások a parlament kegyeit kereső ministeriumtól ezt várni nem lehet. Nagyon egyszerű dolog ez, nagyon emberi. A népszerűsége alapított kormányzat veszületett átka, hogy a népmínister hajlandó lelkiismeretének igazgyöngyét felolvasztani az ephemer sikerek mámorító vörösborában.

De kétszeresen bölcs dolog a kormányokra több hatalmat ruházni ott, a hol a társadalom gyenge, a maga erejéből mit sem tehet.

Andrássy gróf ebben az alkotmányosság veszedelmét látja, mások a haladás garantiáját.

És ma Magyarországon a haladásban kell keresni még az alkotmányosság biztosítékait is. Nagyon kétélű és veszedelmes doctrina az, mely oly alkotmánybiztosítókat állít fel, a melyek mellett a nemzet tétlenségre van kárhoztatva, csak azért, hogy vezetői a nemzet ellen mit se tehessenek. Mert a nemzetekre a mozgás az élet, a tétlenség a halál.

A míg a kormányok a többségekre támaszkodnak, addig közvetlen veszély abban nincsen, ha a kormányok erősek. Andrássy gróf aggodalmai támogatására azt a mély értelmű politikai axiomát állítja fel, hogy keservesen csalódtak azok a nemzetek, a melyek politikáját a feltétlen bizalom vezette.

En azt hiszem, egy nemzet alkotmányosan létrejött többségéről feltételezni azt, hogy az saját hazája ellen nem tör, oly primitív foka a bizalomnak, a mely nélkül nemcsak parlamentarismust, mely mindenhol és mindenkor a kölesönös bizalomra s a politikai erkölcsök nem codificálható rendszerére van alapítva, de egyáltalán alkotmányosságot elképzelni alig lehet.

Ott, a hol ettől méltán lehet tartani, a hol az erkölcsi züllöttség ily foka lehetséges, alkotmánybiztosítékokra többé szükség nincsen. Ott már nemcsak az alkotmány, hanem maga a nemzeti lét van gyökerében megtámadva.

De megismétlődhetik, vethetnék ellen, az a rendkívüli eset is, hogy a kormány szembehelyezkedve a nemzettel, parlamentenkívüli kormányzást kísérlend meg. Hogy mennyire kétes értékű az a támogatás, melyben ily esetekben a vármegyék, mai szervezetükben, a parlamentet részesíthetik, azt hiszem eléggé sikerült kimutatnunk.* Rövid ideig, míg a lelkesedés szalmalángja lobog, talán sikerül némi ellenállást kifejtenie a vármegyének, de hosszabb ideig tartó ellenállást tőle ne várjunk. A passiv ellentállás ereje pedig épen annak tartósságában rejlik. Olyan mint a várostrom; minden azon fordul meg, ki győzi tovább.

Egyébként az alkotmány ily válságaiban az intézményes alkotmánybiztosítékok szerepe csekély. Jogi eszközök (budgetmegtágadás, ellenállási jog) csak élesítik az összeütközéseket, mert, kiterjesztvén azokat a nemzeti élet minden phasisára, az állami élet felforgatásával a közérdek ægise alatt folytatott küzdelembe a magánérdekeket is sorompóba hívják.

Kormány és parlament összeütközései esetén sohasem ama jogi eszközök billentették a parlament javára a diadal mérlegét, a melyekkel rendelkezett, hanem annak az erkölcsi hatalomnak a mértéke, a melylyel egy-egy ilyen adott alkalmal fel birt lépni.

S ez annál nagyobb, minél fejlettebb, minél erőteljesebb, minél hatalmasabb a nemzeti élet. Ezt kell növelnünk, ápolnunk, fejlesztenünk, s az ily esetek ki lesznek zárva mindörökre, minden intézményes alkotmánybiztosíték nélkül.

Gyakorlatilag nagyon téves az a törekvés, mely az alkotmány biztosítékait az alkotmányon kívül keresi. Minden alkotmány legfőbb biztosítéka magának az alkotmánynak belső erejében rejlik. Sőt tovább megyek: a nemzeti

* De ha nem sikerült volna is nekünk, sikerült az Návay Lajosnak e *Szemle* hasábjain (I. cikkének 171—175. o.)

élet erőteljességében és összhangjában, a melynek az alkotmány csak külső szervezése.

S mi minden rejlik ebben valakire, a ki látni tud! Mindenekelőtt az, hogy a nemzeti élet erőteljességének garantiáit mindég csak a politikában és a politikában keresni felette elhibázott és veszélyes dolog.

A politika által egy nemzetnek sem sikerült eddig független államiságát kivívnia vagy fentartania — egy párnak sikerült azt elvesztenie.

A nemzeti lét függetlenségének és önállóságának igazi biztosítékai nem a jó alkotmányok, vagy nagyon kevésbé ezek. Nem az, van-e parlamentarismusa vagy nincs? van-e váltakozó két pártja vagy nincs? két millió embernek ad-e választói jogot, avagy két millió négyszázezernek? bír-e királyától engedményeket kicsikarni vagy se? Hiszen valamit ezek is érnek, de ezek már csak következmények.

A nemzeti lét függetlenségének és szabadságának két örök, igaz forrása van: a fejlett nemzeti cultura s a nemzet virágzó gazdagsága. Az előbbi adja a moralis erőt, az utóbbi a physikai erőt az önálló államiság kivívásához és fentartásához. A hol ezek a feltételek megvannak, az előbb említett következmények előbb vagy utóbb önként beállanak; a hol ezek hiányoznak, emez intézmények, ha megvolnának is, maguktól elfonnyadnak s a nemzet szolgaságba süllyed. Minden doctrinánál szebben megtanította erre három évvel ezelőtt a világot a kis Bulgária, mely évek hosszú során át sikertelenül küzdött a politika összes megengedett és meg nem engedett eszközeivel államiságáért; míg egyet fordítva a dolgon, összerejét a cultura és gazdagság emelésére fordította. S ime néhány évtized alatt, önként, minden kardesapás nélkül hullott ölébe a politikai függetlenség is.

Itt volna az idő, hogy egyszer már mi is szakítva a hagyományos politikával, a haladásra, a nemzet erőinek fokozására törekedjünk. S ez az alkotmány legfőbb és egyedüli biztosítéka is.

Mert mi az alkotmány? Az a szervezet, melyben egy nemzet politikai életét leéli. S ez a politikai élete egy nem-

zetnek nem külön élet, hanem az általános nemzeti élet egyik iránya. Minden, a mi a nemzeti életet erősíti, erősíti az alkotmányt, sőt csak az erősíti igazában az alkotmányt. Ha a nemzeti élet zavarokkal küzködik, ha szervi hibában szenved, ezt kell orvosolni betegségében, nem pedig ennek az életnek külső formáját, az alkotmányt, kívülről mester-séges eszközökkel megtámogatni.

A hol a társadalom gyöngye, tehetetlen, ennek az erősítésére kell törekedni, nem pedig a kormányt is, melyre ily körülmények közt kétszeres terhek szakadnak, békóba verni. A tehetetlenség a nemzeti élet elhanyaglásához vezet. S ha ez beáll, nincs oly biztosíték, mely megóvná az alkotmányt az elsenyvedéstől.

Keserves sorsuk volt azoknak a nemzeteknek, a melyek a nemzeti élet rovására áldozatokat hoztak a politikának.

Azt hiszem, a magyar állam függetlenségéért is az a kormány teend legtöbbet, mely majd zászlajára írja az állami élet megerősítését, hogy a megerősített államban ez a nemzet missióját teljesíthesse. Ehhez az első lépés az államélet helyes circulatiójának helyreállítása, az államcélok végső megvalósulásának lehetővé tétele jó, pontos, független közigazgatás által. Mert hiába fejtenek ki áldásos ténykedést az alkotmány keretein belől király, kormány, parlament. Mindebből csak annyi reális, a mennyit a közigazgatás valóra vált. Minden egyéb csak utópia.

A folytonos megalkuvások politikája által megnövelt beállétségeink közepett kövessük egyszer már a tevékenység politikáját, évtizedek után, mikor nem egyszer láttuk, hogy meddő tehetetlenségben eltöltött férfielet jutalmakép az államférfiúi corona civilis járt ki osztályrészül, akkor, a mikor az ország számos nemzetiségi helyén ép a mai rendszer következtében az ország érdekei az államhatalom palástjába burkolódzó ellenségeink által feláldoztatnak.

Az inertia politikájának 12-ik órájában felemelkedő alkotó kéz ne engedje magát jelszavak által megbénítani. Ha Andrassy gróf úgy véli, hogy ez az ország a vármegyei passiv ellenállásnak köszönheti létét, vele szemben is merem azt mondani, hogy ez az ország annak köszönhette létét,

hogy tudott önmagának czélja lenni s leteperte azt, ki ellensége volt.

Ma gyengék vagyunk. A vármegyében erő rejlik. Ezt az erőt ne az államhatalom gyengítésére, hanem erősítésére fordítsuk.

A vármegyei reform keresztülvitelével elveszítjük egy rossz alkotmánybiztosíték illúzióját, de erősítjük vele a nemzeti élet egyik lényeges feltételét. Egy lépéssel haladunk a cél felé — azon a téren, hol a nemzetek függetlenségének és alkotmányosságának igazi, örök biztosítékait kell keresnünk.

MIKSZÁTH KÁLMÁN.

A TRÓNÖRÖKLÉS KÉRDÉSÉHEZ AZ ÁRPÁDOK KORÁBAN.

Nagy érdeklődéssel és örömmel olvastam ez év elején Fraknói Vilmos tanulmányát a királyi trónöröklés rendjéről az Árpádok korában.* Már régebben nekem is aggodalmaim támadtak az általánosan hirdetett testvérörökösödés elve ellen, kutattam is ebben az irányban, de kutatásaim eredményét csak később, más kérdésekkel kapcsolatosan akartam nyilvánosságra hozni. Fraknói értekezését, a mely szembe mert szállani a régi fölfogással, épen ezért olvastam nagy élvezettel és készültem is, hogy némi pótlásokkal egészítsem ki. Közben azonban Ferdinándy Géza Fraknói érveit kritika tárgyává tette,** a minek következtében elhatároztam, hogy pótlások helyett a kérdést egész terjedelmében ismét megvilágítom.

A Fraknói és Ferdinándy bizonyítása itt két különböző kérdést bonyolított össze. Fraknói t. i. az örökösödés kérdésének tárgyalásában tovább ment, mint a meddig a rendelkezésünkre álló adatok világánál menni lehet, és arra a föltevésre alapítva, hogy már az Árpádok idejében írott örökösödési rend is volt, kétségbe vonta, hogy a nemzet királyválasztási jogát gyakorolta volna. Ferdinándy támadása tulajdonképen Fraknói érvelésének ezt a részét támadta s így az örökösödés rendjéről a vita átterelődött a trónbetöltés módjának kérdésére. Ferdinándy kimutatta, hogy Fraknóinak nem sikerült azt a régóta általánosan el-

* *A királyi trónöröklés rendje az Árpádok korában. Katholikus Szemle. 1913. 3—30. l.*

** *A trónbetöltés kérdése az Árpádházbeli királyok korában. Budapesti Szemle. 1913. 239—272. l.*

fogadott nézetet, hogy az Árpádok idején örökösödéssel egyes választás útján töltötték be a trónt, megdöntenie; azzal azonban, hogy az örökösödési tényező érvényesülésénél milyen elv jutott érvényre, keveset törődött. Engem a kérdésnek ez az oldala érdekel inkább. A trónbetöltés módját illetőleg ugyanis ósztozom Ferdinándy nézetében, hogy a nemzet választási jogát elvitatni nem lehet.

Szabadjon tehát ezt a kérdést abban a világításban előadnom, a hogy én a dolgokat látom.

I.

Fraknoi azt a véleményét, hogy az Árpádok korában megállapodott örökösödési szabályok intézkedtek a trónöröklés rendjéről, csupa az Árpádok korának végéről származó adattal bizonyítja, a mire Ferdinándy teljes joggal alkalmazza azt az ellenvetést, hogy «ez még nem teszi azt, hogy akár a vezérek, akár Szent István korára is biztos alapot nyujtanak a jogtörténeti következtetések levonására». Az az adata pedig, a melynek alapján fölteszi, hogy ez a rend írott szabályokban volt megállapítva és azt tanusította, hogy a korona örökösödés és nem választás útján szállt egyik uralkodóról a másikra, épenséggel csak 1303-ból való és minden ízében idegen fölfogást tükröztet, a melyet a római curia hangoztat a francia szarmazású nápolyi uralkodó-család igényeinek elismertetésére. Ferdinándynak tehát igaza van, a mikor ennek az adatnak, VIII. Bonifatius pápa «Spectator Omnium» bullájának bizonyító erejét tagadja.

Fraknoi szerint lehetetlen, hogy a trónörökösödés rendjére nézve «már a legrégibb időkben ne jött volna létre az illetékes tényezők részéről a megállapodás; mert e nélkül az öröklés elvének alkalmazása folytonos bonyodalmakra adott volna okot, és az öröklési rendszer a választási rendszernek minden hátrányát birta volna, előnyei nélkül».*

* *Kath. Szemle.* 6. 1.

Mindazonáltal Fraknoi itt figyelmen kívül hagyja azokat a tanulságokat, a melyeket más népeknek történetéből hasonló fokon levonhatunk. Mert megállapodott öröklési renddel népek fejlődésének kezdő fokain nem igen találkozunk. A népek törekvése általában mindenfelé az volt, hogy a trón betöltésére maguknak is őrizzenek meg bizonyos jogokat. Pflugk-Harttung a germán népek trónörökösödési viszonyait vizsgálva, arra az eredményre jutott, hogy «a trónutódlási viszonyok általánosságban azt tanusítják, hogy a küzdelem az örökösödés és a választás közt jellemzi az egész korszakot úgy a nyugaton, mint a keleten, Toledótól és Tarától Konstantinápolyig, Madainig és Damaskusig».*

Ez a kijelentés tulajdonképen még a népvándorlás korára vonatkozik. Más vizsgálódások azonban azt mutatják, hogy jóval későbbi időben a frank birodalomban, illetőleg annak szomszédságunkban fekvő keleti részében: a német-római birodalomban, sőt a szláv népeknél is hasonló viszonyok állottak fönn.

Pflugk-Harttung a népvándorlás korára a helyzetet így határozta meg: «A kit nemzetségivé (Geschlechtig), királylyá avattak, ezt a kiváltságot nemcsak magának szerezte meg, hanem utódainak is, a kik ettőlfogva a strips (gens) regia-t alkották. Ennek a királyi méltóságra annyiban volt joga, hogy a jog az összességet illette meg, a család egyes tagjának csak az igénye volt meg. Csak a nép választási határozata következtében lett az igény egyedi joggá; ez változtatta át az egyén részére a ius ad rem-et ius in re-vé: ruházta át a legfőbb hatalmat».**

Jellemző ezekre a viszonyokra az az eset, a melyet Prokopius elbeszélése alapján a herulokról mond el, a kik a királyi nemzetség kihalta után a távoli Thuléba küldtek követseget, mert tudták, hogy a királyi nemzetség egyik ága odaszakadt. Közbe azonban Justinianus császár a

* Zur Thronfolge in den germanischen Stammesstaaten. Zeitschrift d. Savigni Stiftung für Rechtsgeschichte. *Germ. Abt.* XI. S. 205.

** Id. hely 178. l.

rend érdekében maga jelölt ki királyt nekik, a kit el is ismertek. A mikor azonban a küldöttség Thuléból a kiválasztott jelölttel visszatért, Justinianus jelöltjétől az egész nép elpártolt és a thuléit ismerte el királyának.*

Ez az eset azonban azt bizonyítja, hogy a választás mellett épen olyan fontos volt a trón betöltésénél az örökösödési jog is.

Természetes, hogy az örökösödési és választási elv küzdelme az egyes esetekben a legkülönbözőbb helyzeteket teremtette s az egyes esetekben nyilatkozó sokféleség a kutatók útjába mindenütt nagy akadályokat gördített, a mikor a szokásjogban nyilatkozó általános szabályok megállapítására törekedtek. Theodor Lindner a német királyválasztások módját vizsgálva, belátta, hogy az egyes eseteket egyénileg kell kezelni, mert sokféle tényező befolyásától függött, vajjon az örökösödés vagy a választás elve jutott-e túlsúlyra.** Az egyes esetek egyedi jelentőségét a magyar fejlődésben is kellőképen méltányolnunk kell és a vitás eseteket közelebbről kell megvilágítani.

Lindner fejtegetései reánk nézve különösen tanulságosak. A Merovingoktól kezdve a középkor császárválasztásaiig ugyanazok a momentumok ismétlődnek. Kedvező családi viszonyok, a mikor az uralkodó fiára hagyhatta a trónt, különösen, ha ez ismételten történt egymásután, az örökösödés elvét szilárdította meg, a választás jelentőségét devalválta. Szerencsétlen családi viszonyok: az egyenes fiutódok hiánya, különösen egymásután ismétlődő több esetben, a választás jelentőségét nagy mértékben emelte.

A Merovingok idejében az örökösödés elve győzött, de a választás emléke is fönnmaradt abban a szokásban, hogy az új király, körüllovagolva, fogadta népe hódolatát. A belső küzdelmek és a terménygazdálkodás azonban csakhamar az előkelők hatalmát tetemesen megnövelte s a király kénytelen volt az ő elismerésüket megszerezni. Megszerezte

* Id. hely 179. l.; Prokopius II. 15.

** Die Deutschen Königswahlen und die Entstehung des Kurfürstenthums. Leipzig, 1893.

ezt az elismerést Pipin is.¹ Családjában azután az volt a divat, hogy az uralkodó fiát még életében elismertette utódának. Akkor az előkelők befolyása a trónbetöltésre ismét aláhanyatlott, de hozzájárulásukat mellőzni nem lehetett.² A birodalom bomlásával az akkor kitört küzdelmekkel ez a jog különösen a birodalom nyugati részében ismét fölelevenítette a választást. Ugyanúgy alakultak a viszonyok a keleti birodalomban is a Karolingok ott uralkodott ágának kihalta alkalmával. A szász dynastia idején ismét az örökösödés elve kerekedett fölül s a fejedelmek még életükben ismertették el fiaikat.³ Utánuk II. Henrik az örökösödés jogán úgyszólván kieroszakolta a hódolást.⁴ A választás csak II. Konrád trónrajutásánál érvényesült ismét, de őt is a szász dynastiával való rokonsága segítette a trónra.⁵ A sáliai ház idején a viszonyok úgy alakultak, mint a szász dynastia korában. Csak Sváb Rudolf ellenkirály választásakor hódított tért a törekvés, hogy az örökösödési jogot egészen figyelmen kívül hagyják.⁶ Ezt a törekvést megerősítette, hogy Szász Lothár a választás alkalmával, hogy magának a Hohenstauf Frigyessel szemben a többséget megszerezze, designatiojáról is lemondott.⁷ Az ő halála után azonban a Hohenstauf házat mégis örökös igényei alapján

¹ Lindner id. mű 3—6. l.

² Mag man den Einfluss der Grossen bei allen diesen Vorgängen noch so gering anschlagen und den Willen des regierenden Vaters als wesentlich massgebend betrachten. so ist doch nicht zu verkennen, dass die Idee bestand, zu allen Verfügungen über Thronfolge sei Zustimmung erforderlich. Die Optimaten oder Primaten müssen ihre Beipflichtung geben. U. ott 6. l.

³ U. ott 24—25. l.

⁴ Merkwürdiger Weise erfolgte nicht, was uns als das nächstliegende erscheint, der Zusammentritt eines Reichstages. U. ott 30. l.

⁵ . . . das Erbrecht verhalf ihm, der vorher keine grosse Macht und keine hohe stellung innegehabt hatte, zur Krone. Doch mit aller bestimmtheit kam diesmal das Kurrecht der Fürsten in Geltung, und dass dieser sich binnen kürzester Zeit zum zweiten Male wiederholende Fall einer Unsicherheit bei dem Thronwechsel den Fürsten zu gute kam, war natürlich genug. U. ott. 41. l.

⁶ U. ott 46. l.

⁷ U. ott 53. l.

helyezték a trónra. Akárhogy is jutott azonban az uralkodó a hatalom birtokába, trónralépését a források mindig választásnak nevezik, még abban az esetben is, ha a még élő uralkodó fiát a fejedelmek gyülekezetében maga designálta utódának.

Hasonló megfigyeléseket tehetünk Csehországban, a hol pedig a királyi nemzetség örökösödési szokásai egészen eltérőek voltak, a mennyiben a trónt nem az uralkodó elsőszülött fiának, vagy általában egyenes leszármazottainak, hanem általános szláv szokás szerint a család legidősebb élő tagjának tartották fenn. J. Loserth kutatásai ezt a kérdést is tisztázták.¹ Eredményüket Loserth így fejezte ki: «Ha bizonyosnak is kell tekintenünk, hogy a cseh nagyok választási joga a tizenharmadik századig fennállott, másrészt azt is constatalni kell, hogy ez a választási jog elejétől fogva korlátolt volt. Mint Németországban, Csehországban is az örökösödés és választás karöltve járt. Ha Csehországban a trónutódlás a nép választásától függött is, mégis tekintettel kellett lenni a Přemyslidák családjára». «A nagyok választójoga mellett az uralkodó család tagjai örökösödési jogukra is hivatkoznak».² A Břetislaw-féle örökösödési rend rendelkezései pedig — mint Loserth kimutatta — a szokásjogban már 200 évig ő előtte is fennállottak;³ «mindig a család legidősebb tagját választották, és ha egyszer a legidősebb jogát mellőzték, ezt a fennálló jogok megsértésének, a jogrend sérelmének tekintették és a krónikások is annak nevezték».⁴ Jellemzőek ezekre a viszonyokra a II. Břetislaw halála után történtek. A nagyok, a mint az előre meg volt állapítva, II. Bořivojt választották meg, a ki azonban nem volt a család legidősebb tagja. A jogaiban sértett Udalrik brünni herceg

¹ J. Loserth: *Das angebliche Senioratsgesetz des Herzog Břetislaw I, und die böhmische Succession in der Zeit des nationalen Herzogthums. Archiv für österreichische Geschichte. Bd. LXIV. I. Hälfte. S. 1—78.*

² Id. mű 59. l.

³ U. ott 29. l.

⁴ U. ott 63. l.

sérelmét a császárnak panaszolta el, a ki reá ruházta ugyan Csehországot «sed in ducem eligendi obtentum ponit in arbitrio Bohemorum».¹

A német és a cseh örökösödési rendből eléggé látható, hogy a választással vegyes örökösödés rendszerében a választás mellett a legkülönbözőbb örökösödési elvek érvényesülhettek. A választás joga tehát nem volt akadály arra, hogy a királyi családban akár az elsőszülöttség jogát, akár a testvérörökösödést iparkodjanak diadalra juttatni.

Nincs tehát semmi csodálatos abban, ha nálunk is az öröklés és választás jogát egymás mellett említik. Az «eligere» és «in hereditate succedere» kifejezések már Nagy Károly 806-iki örökösödési rendelkezésében együtt fordulnak elő.² Abban, hogy azok az iparkodók, a kik fiaikat az örökösödés joga alapján még életükben elismertették, mégis az «electio»-t hangsúlyozzák, semmi különös nincs,³ feltűnő azonban, hogy II. Henrik egyik oklevelében így nyilatkozott trónrajutásáról: «ut deo praeside concors populorum et principum nobis concederetur electio et hereditaria in regnum sine aliqua divisione successio».⁴ Pedig éppen II. Henrik esetében az «electio» tulajdonképen csak kiegészítő hódolás volt. Németországban, a hol az örökösödés jogát századokon át (912—1002. és 1024—1125.) nem vonták kétségbe, természetesen inkább a háttérbe szorított «electio» jogát hangsúlyozták, annál erősebben, mentől kevésbé érvényesült.

Természetes, hogy e két elv összefonódása és az örökösödési jog érvényesülése következtében tulajdonképeni választási rend nem fejlődhetett.⁵ A mi fogalmaink szerinti

¹ U. ott 47. l.

² Lindner id. mű 5. l.; Capitularia regum Francorum ed. Boretius I. 128. l.

³ Pl. I. Ottó megválasztásánál: iure hereditario paternis eligitur succedere regnis. Mon. Germ. SS. V. 54. l.

⁴ Lindner id. mű 32. l.

⁵ Die Wahlen geschahen demnach in einer Form, welche unseren Begriffen von einen Wahlverfahren wenig Entspricht. Der vorgang war ein überaus einfacher, und wenn er sich in dieser Schlicht-

választásról ott, a hol külön választótestület nem alakult, sőt még a választásra jogosultak száma és rétegei is ingadoztak, nem lehet szó. Németországban ilyen ingadozó a helyzet a választófejedelmi testület alakulása előtti időkben. Többnyire az «optimates,» «principes,» «primates» vagy «proceres» kifejezésekkel jelölik a választókat, máskor azonban szó van a «totus populus»-ról, «cuncti praesentes»-ről, 1077-ben «archiepiscopi, episcopi, duces, comites maiores ataque minores»-ről, sőt 1125-ben a választásról szóló tudósítás szerint Lothárt «principibus, archiepiscopis, episcopis, abbatibus, praepositis, clericis, monachis, ducibus, marchionibus, comitibus, ceterisque nobiles» részvételével választották meg.¹ A választásban többnyire csak igen kevesen vettek részt, a nagyobb tömegek szerepe meg nem volt több, mint hogy az új királyt felkiáltásukkal üdvözöljék. Lindner megállapítása szerint Németországban 1196-ig tulajdonképen csak három igazi választásról lehet szó: a mikor nem volt előre bizonyos a választás eredménye. Ezek II. Konrád megválasztása 1024-ben, Rudolf ellenkirályé 1077-ben és Szász Lotharé 1125-ben.² Elvileg sokaknak volt joguk a választásban résztvenni, de ez csak a részvételre szorítkozott; tulajdonképeni szavazás vagy a szavazatok összeszámolása sohasem ejtetett meg.³

A germán népeknél joguknak az a tétele, hogy az ítéletnél a kisebbség köteles a többség véleményéhez csatlakozni, a választásokra is átment. A választások tehát mindig egyhangúak voltak.⁴ A kik nem akartak hozzájárulni,

heit so lange erhalten hat, das war lediglich eine Folge der immer wieder obsiegenden Erblichkeit der Würde und der mit ihr verbundenen Designationen. Es war keine zwingende Notwendigkeit vorhanden, das Wahlgeschäft auszubilden, und wenn gelegentlich bei dem Wechsel der Herrscherhäuser Ansätze dazu gemacht wurden, so blieben sie, weil keine Fortsetzung folgte, ohne nachhaltige Wirkung. Lindner id. mű 90. l.

¹ U. ott 67—68. l.

² U. ott 66. l.

³ U. ott 91. l.

⁴ Ernst Mayer: *Zu den germanischen Königswahlen*. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germ. Abt. XXIII. S. 1—61.

eltávoztak, de Németországban még a későbbi időkben is a kettős választások két különböző választói gyülekezet működéséből származtak.¹ Ezeknek a választó gyűléseknek működését pedig a «prima vox» irányította. A Sachsen-spiegel szerint ez a jog a későbbi választófejedelmeket illette meg,² a régebbi időkben a kútfők egybehangzó tanúsága szerint a mainzi érseket,³ de gyakorolták mások is.⁴ Természetes, hogy ilyen körülmények között a prima vox mellett a többiek szavazati joga igen elenyésző volt: ők már úgyszólván csak hozzájárulásukat fejezhették ki. Lindner épen ezért a prima vox-ot úgy magyarázza, hogy az már csak a választás eredményének kihirdetése volt, de másrészről kénytelen elismerni, hogy előtte a választásban jogi actus nem történt, mert a fejedelmek előzetes tárgyalásait olyanokul tekinteni nem lehet.⁵

A választás tehát körülbelül így folyt le. A fejedelmek előzetes megegyezése után következett az ünnepélyes gyűlés, a melyben a «prima vox» elhangzása után az új királyt kikiáltották (acclamatio) és neki hódolatukat bemutatták (laudatio).⁶

Mindezekből kitűnik, hogy a választás igen gyakran csak a consensus nyilvánítása volt és hogy ezekben az időkben «electio» és «consensus» úgyszólván ugyanazt a fogalmat fejezik ki. Lindner ezek alapján arra az eredményre jutott, hogy az «eligere, electio» szavakat nem kell szószertinti értelmükben venni, abban az értelemben, a melyet mi hozzá fűzünk; igazi választás, talán többféle javaslat

¹ Lindner id. mű 91. l.

² E. Mayer id. h. 51. l.

³ 1024-ben Wipo szerint: Archiepiscopus Mog., cuius sententia ante alios accipienda fuit, rogatus a populo — laudavit et elegit...; — 1077-ben Berthold szerinti Rudolfus primum a Mogontino episcopo, deinde a cæteris in regem ab eis nominatus et electus est. — V. ö. Lindner id. mű 80—85. l.

⁴ I. Henrik trónraemelésénél Eberhard Frank herceg, II. Henrikénél Merseburgban a szász herceg.

⁵ U. ott 77—79. l.

Lindner a «laudatio»-t az «acclamatio»-tól megkülönbözteti és azt hiszi, hogy az egyesek egyenkénti hódolása volt.

alapján, egyenkénti szavazatleadással, nem képzelhető. Talán «elismerni, elismerés» (anerkennen, Anerkennung) volnának a legtalálóbbs kifejezések. Az «electio»-t gyakorló személyiségek activ és passiv tevékenységét fejezi ki.¹ Cseh kút-főkben a consensus és electio szinte helyettesítik is egymást.²

Ilyen határozatlan viszonyok között Németország kivételével mindenütt a főpapság szerzett magának különösebb befolyást a választásokra. Csehországban is a prágai érsek jogait a nemzeté mellett mintegy egyenrangút emelik ki.

Magyarországban erről a korról — sajnos — nem maradtak följegyzések a választásokról. Abból azonban, a mit közvetve tudunk, és a külföldi analógiákból Magyarországra is csak azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a választást gyakorló testület hiányában ezt a jogot nálunk is az előkelők, az udvar főméltóságai, első sorban a főpapság gyakorolta. A főpapság III. Endre megválasztásánál hangsúlyozta is ebbeli jogait. Ezek a választások azonban szintén inkább csak consensusnak, hódolásnak tekinthetők. Magában az actusban itt is nagy jelentősége lehetett valamelyes prima voxnak; legalább is erre következtethetünk Mátyás király azon intézkedéséből, a mely a királyválasztásnál ezt a jogot a nádornak kívánta biztosítani. Az ellenkirályokat ezekkel a választásokkal szemben mindig egy-egy elégedetlen politikai párt emelte a trónra, külön actussal és szintén egyhanguan.

Azok az adatok, a melyeket Ferdinándy a választásra Hartvicus legendájából és a Budai Krónikából fölhoz,³ nem szólnak ez ellen a föltevés ellen. Hartvicus két helyen is szól Szent István megválasztásáról először: «convocatis pater suus Hungariæ primatibus cum ordine sequenti per

¹ Lindner id. mű 7. l.

² Consensu totius Boemiæ nobilium Wladizlaus filius Wladizlai ducis paterna sede intronisatus collocatur: — Favorabili populorum assensu in paterni ducatus successionem electus...; — quia sine consensu Bohemorum et episcopi efficere conabatur. V. ö. Loserth id. h. 50, 48, 38. lapok.

³ Id. hely 268. l.

«communis consilium colloqui filium suum post se regnaturum populo præfecit et ad hoc corroborandum a singulis sacramentum exegit»; másodszer: «post obitum vero patris Stephanus adhuc adolescens favore principum et plebis in patris solium laudabiliter provectus». Az előkelők activ választási tevékenységére csak a második helyből lehetne következtetni, bárha a szavak az ellenkező magyarázatot sem zárják ki. Az első hely azonban ugyanazt a helyzetet festi, mint a mely a német designatióknál fordult elő, sőt Géza az összegyültek kezét esküvel is megkötötte. A Budai Krónika Szent László választására vonatkozó helye pedig az egyhangú választást négyszeresen is hangsúlyozza: «cum communi consensu parilique voto et consona voluntate.. concorditer elegerunt», a hol, ha a szavaknak minden esetben különös belső tartalmat is tulajdonítanánk, arra is rámutathatnánk, hogy consensu... elegerunt.

Mint hogy tehát ezek az adatok föltevésünket meg nem ingatják, mint hogy magyar királyválasztó testület nem volt s a királyokat fejenkénti szavazással nem választották, föl kell tennünk, hogy a királyi trón betöltésében, ha csak forradalmi mozgalom nem támadt, a királyi család örökösödési hagyományai érvényesültek.

A kérdés tehát az, hogy az az örökösödési rend, a mely a nemzet választói jogának épségben tartásával fennállott, az elsőszülöttség jogán alapult-e, vagy a mint Kinnamos hirdette, a testvérörökösödésem, vagy valami másféle örökösödési elven?

II.

Mindazok az elméletek, a melyek a fiúörökösödés elvével ellentétben állanak, hirdessék azok akár a testvérörökösödést, akár a senioratus elvét, vagy, hogy a korona az Árpádok családjának csak teljeskorú férfitagjára szállhatott, sőt még a választás elvének hangoztatói is többnyire Kinnamosra, Mánuel császár udvari történetírójára támaszkodnak.

Kinnamos t. i. II. László és IV. István trónkövetelésé-

vel kapcsolatosan azt írta*: «A mikor hát Géza halálával másik testvérét hívta az uralomra a törvény szava (mert törvény a hunnoknál, hogy a korona mindig a még élő testvérekre száll, a császár erejétől telhetően őket hazájukba visszavinni törekedett.» Ezen kívül pedig hasonló nyilatkozatot tesz Álmos Görögországba menekülésével kapcsolatosan: «A hunnoknál szokás, hogy ha az uralkodó gyermeket hátrahagyva hal meg, a míg fiúutódnak részese, a ki őt az uralomban követi, a testvérek megegyeznek és egymással kölcsönös jóindulatban élnek, mihelyest azonban fia születik, máskép nem, csak megvakítva élhetnek az ország határai közt.»**

Kinnamos azonban nem az a minden tekintetben hitelt érdemlő író, a kinek szavára, különösen ebben az esetben, építeni lehetne. Az ő tollára Mánuel politikája nem volt hatás nélkül. Mánuelnek a nyugat felé tekintő tervei pedig a magyar és a görög érdekeknek a Balkánon történt összeütközése következtében mind határozottabban fordultak Magyarország ellen. A jogczím, a melyen a magyar ügyekbe avatkozott, gyakran változott, csak a cél maradt ugyanaz. Először Boricsot támogatta, majd Géza király testvéreit iparkodott trónkövetelőkül megnyerni, a kik pedig békésen éltek a királyi udvarban. Először csak a népszerűtlen István herceget sikerült magához vonzania; László csak később ment bátyja után Konstantinápolyba. Nem nyugodott a Gézával kötött béke után sem. III. Istvánnal szemben II. Lászlót, majd IV. Istvánt emelte a trónra. IV. István elűzetése után III. Istvánnal is békére lépett és a király öcsesét, Bélát ismertette el trónörökösnek. De még

* τότε τοίνυν επειδή τοῦ Ἰατζᾶ τετελευτηκότος θάτερον τῶν ἀδελφῶν ἐπὶ τὴν ἀρχὴν ὁ τοῦ δικαίου ἐκάλει θεσμός (νόμος γὰρ οὗτος παρὰ τοῖς Οὐννοῖς ἐστὶν ἐπὶ τοῖς περιόντας ἀεὶ τῶν ἀδελφῶν τὸ στέρος διαβιβῆναι) . . . Lib. V. 1. Corp. Script. Byz. 203. l. — Ugyanott még kétszer utal erre: ἔσθαι δὲ τῆς Οὐννικῆς μεταποιεῖσθαι ὁ βασιλεὺς ἔθελεν, ἣδη λέγωμεν, ἐς Οὐννοὶ τοίνυν τὸ μὲν τι τοῦτον αἰδεσάμενοι τὸν νόμον.

** ἔθος γὰρ Οὐννοὶ ἐστί, τοῦ ἐν σφίσιν ἀρχοντος ἐπὶ παισὶ τετελευτηκότος, ἕως μὲν ὁ τὴν ἡγεμονίαν ἐκ τούτων παραλαβῶν ἄρρενος οὐκ εἴη πατὴρ παιδός, ξυνεῖναι τε ἀλλήλοις τοὺς ἀδελφοὺς καὶ τῆς πρὸ ἀλλήλω τυγγάνειν εὐνοίας, ἐπειδὴν δὲ ἦδη πρὸς αὐτῷ γέννηται, οὐκέτι ἄλλως τὴν ἐπὶ τῆς χώρας ζυγχαρεῖσθαι αὐτοῖς διοισθῆναι ἀλλ' ἢ τὰς ὄψεις ἐκκεντηθεῖσιν. U. o. 9. l.

ezek a megállapodások sem gátolták meg abban, hogy a Szerémséget és Dalmáciát elfoglalja; sőt hogy IV. István támadásait továbbra is támogassa. Ez a tendentia nem maradhatott hatás nélkül Kinnamosra, ez sugallta neki az itt szóban forgó sorokat is.

De Kinnamos hitelét ebben a pontban nem csak a pártszempont gyöngíti, a mely tollát irányította, hanem rossz értesültsége is. Azok a sorok, a melyeket Álmos megvakításánál mond el, a tényeknek nem felelnek meg. Egész általánosítása tudomásunk szerint két eseten alapszik: Vazul és Álmos megvakításán. A Vazul esete azonban tulajdonképen nem tartozik ide, mert Vazult nem testvére vakította meg és nem is fia trónigényei kedvéért. Ez a generalisatio tehát az egyedüli Álmos-tragedián alapszik, a mely azonban elszigetelt jelenség maradt, s így erre az adatra építeni nem szabad. És ha a «szokást» (ἔθος) így ismeri, akkor nem valószínű, hogy a «törvényről» (νόμος) jobb értesülései vannak; ez határozottabb fogalom és pontosabb információt igényel, a melyet megszerezni sokkal nehezebb. Hogy tehessük azonban föl Kinnamosról, hogy egy magyar törvényes szokásról pontos információt szerzett, ha még a királyi családnak általa említett tagjai közt a rokonsági kapcsokat sem ismerte és Álmost és Istvánt Szent László fiainak tette meg. Az ilyen környezetben megjelenő adattal szemben aggályainkat nem fojthatjuk el.

Igaz, hogy a Kinnamos említette örökösödési rend mellett még Konstantinos császár tekintélyére is szokás hivatkozni.* Konstantinos szóbanforgó szavai azonban a bessenyőkre vonatkoznak és róluk is egészen mást állítanak, mint a mit Kinnamos a magyarokról ír. Hiszen ott az unokatestvérek örökösödési jogáról van szó, nem a testvérekéről, tehát arról, hogy az uralkodó nemzetség távolabbi

* μετὰ δὲ θανάτου αὐτῶν δεδέξαντο τὰς ἀρχὰς οἱ τοῦτων ἐξάδελφοι. νόμος γὰρ ἐν αὐτοῖς καὶ τύπος ἐκράτησε παλαιὸς μὴ εἶναι ἐξουσίαν πρὸς παῖδας ἢ ἀδελφούς αὐτῶν μεταπέμπειν τὰ ἀξιώματα ἀλλ' ἀρκεῖσθαι μόνον τοῖς κεκτημένοις. τὸ καὶ μέχρι ζωῆς ἄρχειν αὐτούς, μετὰ δὲ θάνατον προχειρίζεσθαι, ἢ ἐξάδελφον αὐτῶν, ἢ ἐξἀδελφῶν παῖδας, πρὸς τὸ μὴ κατ' ὄλον εἰς ἓν μέρος γενεᾶς διατρέχειν τὸ ἀξίωμα, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἐκπλαγίους καὶ κληρονομεῖν καὶ ἀπεκδέχεσθαι τὴν τιμὴν. *Magy. Honf. Kútjői* 116. l.

ágait részesítették az uralomban s a trón ágról-ágra szállt át, nem pedig az ágban öröklődött. Ezt az adatot még csak az analogia jogán sem lehet Kinnamos sorai hitelének erősítésére fölhozni.

Azok az adatok tehát, a melyek a testvérörökösödés elve mellett szólhatnak, a kritika világánál helyüket meg nem állják,* s így a tények vizsgálatához kell folyamodnunk. Itt természetesen elsősorban az a három eset jön számba, a melyben az elsőszülött fiú a trónon mellőztetett s a melyekkel Fraknoi és Ferdinandy is tüzetesebben foglalkoztak. Ezek közül is tulajdonképen esik a második: Béla halála után Salamon trónrajutása, a melyről Ferdinandy kiemelte, hogy ez «Gejza és László engedékenysége» és a németek támadó magatartásának» volt az eredménye.** Marad tehát Béla és Szent László trónrajutása.

III.

Mínt hogy azonban az itt említett esetek közül az első, Béla trónrajutása, a XI. század második felében történt, szükségesnek tartom, hogy a korábbi örökösödési eseteket is megvilágítsam. Ebben a korszakban ugyanis minden adat a fiúörökösödés érvényesülése mellett szól, természetesen a nemzet választási jogának fönntartásával. Ellene csak Péter és Aba Sámuel és a Konstantinos említette Phaltzis esetei hozhatók föl.

Péter és Aba Sámuel trónrajutását azonban a Szent István halála után beállott rendkívüli körülmények magyarázzák. Szent Istvánnak eredeti terve nem az volt, hogy Pétert juttassa a trónra. Ez a fordulat csak Imre herceg halála után következett be. Akkor pedig Péter volt a király legközelebbi férőköna. Bizonyára mellette foglaltak állást az egyházi és az udvari főméltóságok, a kik pedig ebben az időben a nemzet királyválasztó-joga letéteményeseinek

* Ezt Ferdinandy is elismeri: «És a mily önkényes és hamis föltevésre volt építve ez a Kinnamos-féle öröklési jogszabály, olyan önkényes föltevésre építettnek látom én az elsőszülöttségi rend jogszabályát is.» Id. hely 257. l.

** Ugyanott 254. l.

tekinthetők. A politikai ellentétek Pétert a trónról hamar elsodorták. Akkor a forradalom segítette a királyi székre Abát, az egyetlen, a ki egy gyorsan támadt forradalmi mozgalomban elég közel volt, hogy a trónra lehessen emelni. Ezek az esetek tehát megzavarták a főnnálló örökösödési rendet, de mint rendkívüliek bizonyítékul sem jobbra, sem balra föl nem használhatók.

Maradna tehát a Phalitzis esete. Phalitzis neve csak Konstantinosnál fordul elő; sem a hazai hagyomány, sem a nyugati kútfők, sem semmiféle más emlék nem őrizte meg. Igaz, hogy Árpád többi fejedelmi székre nem jutott fiainak és unokáinak nevét is csak a biborban született császár öröközte meg. Hogy tehát Árpádnak volt Phalitzis nevű unokája, a kit Karácsonyi János a fehérmegyei Vaál helység nevével hoz kapcsolatba,¹ nem igen lehet kétségbe vonni. Határozottan kétségbevonom azonban, hogy Phalitzis tényleg fejedelem lett volna.

Bury teljesen tisztázta a *De administrando imperio* keletkezése történetét.² Kétségtelen, hogy ez a munka 948 és 952 közt keletkezett, de befejezetlenül, átdolgozatlanul maradt, a minek következtében a különböző korok adatai egymásnak gyakran ellentmondanak. A magyar adatokat a császár nagyreszt Bulcsutól és Gyulától szerezte, a kik 948 és 950 közt tartózkodtak Bizanczban. A mikor tehát a császár azt mondja, hogy Phalitzis a most uralkodó fejedelem,³ az csak ezekre az évekre vonatkozhatik. Igaz ugyan, hogy Konstantin — Bury szerint — a Gábor deák követségétől is szerzett adatokat a magyarokról; ez az adat azonban nem származhatik tőle, mert épen az Árpád utódai fősorolásában, tehát ugyanezen helyen Termatzuval kapcsolatban azt mondja a császár: «a ki eljött mostanság mint barátunk, Bultzu-

¹ Árpád birtokai. *Árpád és az Árpádok*. Budapest, 1907, 141. és 144. l.

² The treatise *De administrando imperio*. *Byzantinische Zeitschrift*, 1906. XV. köt. 517—577. l. — V. ö. erről ismertetésemet *Századok* 1907. 436. l.

³ ὁ Ἰουδοῦζας ἐποίησεν οὖν τὸν Φαλιτίζον τὸν νυνὶ ἄρχοντα. *M. Honf. Kútf.* 128. l.

val, Turkia harmadik fejedelmével és karchasával.»¹ Ez a kijelentés tehát pontosan meghatározza ennek az adatnak a korát. Csakhogy Liudprand tanúsága szerint 947-ben már «Taxis rex» vezette a magyarokat Italiába,² már pedig Phalitzis csak Taksony előtt uralkodhatott volna. Liudprandban pedig nincs okunk kételkedni, hiszen akkor épen a megtámadott Berengár titkára volt.

Phalitzis uralkodása tehát igen gyenge adatokon nyugszik. Az ἄρχων kifejezést pedig Kontantinos különben is nagyon elastikusan használja. Így nevezi a fejedelmet, de a törzsfőket is, a mikor azt mondja, hogy mindegyik törzsnek van fejedelme,³ vagy, hogy Gábor deáknak a magyarok fejedelmei mind egyhanguan válaszoltak.⁴ Sőt ἄρχων-nak mondja Árpád fiát, Leventét is, a kit később az Árpád család származási táblájában meg sem említ.⁵ És még sem jutott eszébe senkinek, hogy ezen az alapon Leventét a magyar fejedelmek sorába felvegye.

És szabadjon még valamit kérdezni. Ha Phalitzis tényleg fejedelem volt, miért nem szállott utána a trón testvérére Tasesre — mert hiszen Konstantinos tudósítása szerint Taseset csak testvérenek tekinthetjük.⁶ Vagy a Jutotza ágának kihalta esetén miért nem szállott az idősebb ágakra, miért épen a legfiatalabbra?⁷ Ezt csak úgy magya-

¹ ὁ ἀρτίως ἀνελεύθων φίλος, μετὰ τοῦ Βουλτζοῦ τοῦ τρίτου ἄρχοντος καὶ καρχᾶ Τουρκίας. U. o. 128. l.

² Taxis, Hungariorum rex, magno cum exercitu in Italiam venit. *Antapodosis lib. V. cap. 33.*

³ ἔχει δὲ ἑκάστη γενεὰ ἄρχοντα. *M. Honf. Kútfői.* 128. l.

⁴ πάντες οἱ ἄρχοντες τῶν Τούρκων μὲν φωνῆ ἐξέβόησαν. U. o. 112. l.

⁵ τῷ δὲ τότε καιρῷ τὸν Ἀιούτινα τὸν υἱὸν τοῦ Ἀρπαδῆ εἶχον ἄρχοντα. *M. Honf. Kútfői.* 125. l.

⁶ Ἰστέον ὅτι παντες οἱ υἱοὶ τοῦ Ἀρπαδῆ ἐτελεύτησαν, οἱ δὲ ἔγγονοι αὐτοῦ ὁ τε Φαλιῆς καὶ ὁ Τασῆς καὶ ὁ ἐξάδελφος αὐτῶν ὁ Τάσις ζῶσιν. U. o. 128. l. Φαλιῆς itt kétségtelenül azonos a korábban említett Φαλιτζίς-szel.

⁷ Árpád utódainak leszármazása Konstantinos szerint :

Arpades

Tarkatzu	Jeleh	Jutotza	Zalta
Tebele	Ezeleh	Falitzis	Taksis
Termatzu		(és Tases)	

rázhatjuk, hogy Árpád idősebb fiai még az ő életében meghaltak és így a fiúörökösödés elve alapján a trón a legfiatalabb Zaltára szállt s az ő ágában öröklődött tovább. Ezt bizonyítják nemzeti hagyományunk nem nagyon megbízható, de itt a biborbanszületett császár adataival mégis csodálatosan összeegyeztethető tudósításai is.

Ha tehát Phalitzist nem tekintjük, Árpádtól Szent Istvánig mindig azt látjuk, hogy a fejedelmet a trónon fia követte: Taksonyt Géza, Gézát Szent István. Ez a kettő egyéb adatok világánál elvitathatatlan történelmi bizonyosság. Szent István is fiát, Imrét akarta a trónra ültetni s csak a fiatal herceg tragikus halála akadályozta meg terve keresztülvételében és zúditott az országra a monarchikus szervezet életbeléptetése óta először súlyos trónviszályokat.

Sőt tovább megyek. Ha ugyan a törzsfői méltóság betöltésében is nem a fiúörökösödés lett volna az uralkodó szokás, akkor az agg Álmos helyett miért éppen a fiát választották volna meg, és Lebed miért utasította volna vissza a fejedelmi méltóságot éppen azon az alapon, hogy nincs fia? Hiszen Konstantinos tudósításából az olvasható ki, hogy még a karchasi méltóság is apáról fiúra szállt.*

Ezeknek a tudósításoknak az alapján nem látok egyetlen egy hitelt érdemlő adatot sem, a mely Béla herceg föllépése előtt a testvérörökösödés elvének nem érvényesülését, hanem még csak fölmerülését is bizonyíthatná. Szent Istvánig kétségtelenül a fiúörökösödés elve érvényesült, utána a szerencsétlen véletlen, majd a forradalom fölforogatta a fönnálló rendet, a melyet csak I. Endre akart ismét helyreállítani. Ebben a törekvésében azonban összeütközött testvérenek, Bélának igényeivel. Az a kérdés tehát, mire építette Béla herceg igényeit?

* Ἰστοίον ὅτι ὁ Βουλτζοῦς ὁ κρχᾶς υἱός ἐστι τοῦ Καλῆ τοῦ κρχᾶ. *M. Honf. Kutfői*, 128. 1.

IV.

Béla herceg trónigényeinek megvilágítására szükségünk van a források szigorú megbíráására. Sajnos, a külföldi források sovány adatai oly kevés fölvilágosítást nyújtanak, hogy csak próbaköveknek alkalmasak, a melyek segítségével hazai forrásaink szavahihetőségét megállapítsuk.

Krónikáink a hercegek bujdosásával kezdik elbeszéléseit. Lengyelországi tartózkodásukhoz fűződik Béla herceg párbaja a pomeránival, a melynek hatása alatt Mieczyslaw lengyel herceg Bélának nőül adja leányát, Rixát, udvartartásukra pedig a pomerániaiak adóját köti le. Endre és Levente akkor elválnak testvérüktől és Péter elűzésekor csak ők térnek vissza hazájukba. Bélaért I. Endre csak akkor küld Lengyelországba, a mikor Levente meghalt és az országot a császár támadása fenyegeti. Segítségére van szüksége. Krónikáink szerint ekkor a királynak gyermeke még nem lévén, Bélának azt ígerte, hogy utána ő öröklő majd a trónt, az országot pedig meg is osztották, úgy hogy Béla egyharmadát kapta. Az egyetértést a testvérek között Salamon születése, majd eljegyzése Judittal, III. Henrik császár leányával bontotta meg, a mire német és lengyel segítséggel kitört köztük a küzdelem.

Ezekben a fővonásokban krónikánk minden szerkezete megegyezik. Feltűnő csak az lehet, hogy Kézai erről a viszályról egy szóval sem emlékezik meg és Béla hercegről mélyen hallgat. Ennek azonban nincs semmi jelentősége, mert Kézai krónikája csak kivonata egy valamivel korábban készült szerkesztésnek, a melyet éppen I. Endre trónralépésétől rövidít legerősebben, úgy hogy tudósítása innen még szűkebszavú, mint a korábbi részeknél.* Ha érdeklődésének mozgató rugóit vizsgáljuk, arra az eredményre jutunk, hogy csak a királyok és személyes tetteik iránt érdeklődött. A hercegeket, a trónkövetelőket, sőt a nagy horderejű, országos érdekű eseményeket sem tartotta érdemeseknek

* V. ö. Kézai Simon mester krónikája cz. tanulmányomat. Budapest, 1906. 107—115. l.

arra, hogy reájuk pazarolja írói mestersége fáradságos munkáját. Rövidsége ellenére azonban számtalan tanubizonyosságát adta ennel a résznél is, hogy a Nagy Lajos korából ránk maradt — de még interpolátlan — szerkesztésnek, tebát az V. István korában készült krónikának szövege feküdt előtte.¹ Nagyon jól ismerte ennek a krónikának a hercegek bujdosásáról szóló történetét. Minden a királyra irányuló figyelme mellett is megemlékezett a hercegek meneküléséről, Lengyelországba érkezésükről, a pomerániaiak elszakadásáról a lengyel főnhatóság alól és Béla párbajáról: Vbi Bela Pomeraniæ ducem bello devincens, filia Miskæ sibi datur in uxorem.² Ezen kívül azonban Béla herceget csak Salamon koronázásánál említette meg. Andreas autem confectus senio, anno imperii sui Belæ et filiorum euisdem seu Geiche et Ladislai, Regem constituit. Ez pedig annál feltűnőbb, mert közvetlenül ezek után a szavak után áttér Béla uralkodására és csak az ő halála után beszél megint Salamonról.

Hogy különben ezt a bővebb szöveget rövidítette itt is, több ügyetlen adatösszekapcsolása és ferdítése is bizonyítja. Így pl. Péter uralmáról e szavakkal tér át a hercegek meghívására: Tunc in Chanad omnes in unum convenerunt, a nélkül, hogy tudnók, kiket ért az omnes alatt.³ Endre bejövételéhez is *qui cum* in Pesth aduenissent szavakkal kapcsolja hozzá, hogy a lázadó pogányok követekkel miként indították meg a mérszárlást.⁴ Pedig forrásában a *qui*

¹ V. ö. id. mű 125—133. l.

² A *Budai Krónikában* ennek megfelel: Dux (scil. Misca) uero inde revertens cum victoria per Belam acquisita, audaciam et potentiam valoris in Bela Duce collaudans, cum toto censu pomoranico ei tradidit filiam suam in uxorem . . . etc.

³ A bővebb szövegezés e helyen elmondja Viske, Bua és Bukna összeesküvését és Péter kegyetlenkedését, valamint az összeesküvők kivégzését és azután tér rá, hogy «Tunc nobiles Hungarie videntes, mala gentis sue, in Chanad in unum convenerunt, consilioque habito totius Hungarie, nuncios miserunt solempnes . . . etc.»

⁴ «Qui cum in Pest aduenissent absconse, sicut poterant, statim in curia Petri regis vna nocte in equis velocibus per nuncios trium fratrum proclamatur, quod omnes Theutonici et Latini ubique

nem a hercegekre, hanem Vathára és társaira vonatkozott. Minthogy azonban Kézai a pogány lázadást és a püspökök vértanúságát kihagyta, felületes adatösszekapcsolásával a hercegekre háritotta a pogány lázadás odiumát. Az 1051-iki hadjáratnál is rossz értelmezésével ferdítette el a *Vértességymológiát Bársonyos-mondára*.*

És annyira csak a királyok érdekelték, hogy nemcsak Béla herceget nem említette meg, hanem Leventéről is hallgatott, pedig haláláról tudott s az ahhoz fűzött megjegyzést (a hercegek származásáról) át is vette. Gézát és Szent Lászlót is csak azért említette meg, mert Salamon uralkodásánál összeütközésüket a királylyal el nem hallgathatta. A mikor azonban megemlítette őket, mindig csak a legszükségesebbet írta le, a mit Salamon sorsának vázolásánál el nem mellőzhetett. És hasonlóképp meg sem említette Álmost, sem Imre és Endre küzdelmét. Így tehát nem csodálhatjuk, hogy Béla hercegről sem akart megemlékezni. Természetes azonban, hogy ilyen körülmények közt az ő hallgatásának nincs semmi jelentősége, semmi bizonyító ereje.

Forduljunk tehát a bővebb szerkesztéshez. Ennek emlékeiben tulajdonképp két különböző tudósítás maradt ránk. A *Budai Krónika* csoportja tisztán őrizte meg az V. István korabeli szerkezetet, a melynek keletkezése azonban jóval későbbi, mint az itt vázolt események. E mellett a *Bécsi Képes Krónika*, *Mügel*n és az *Acephalus Codex* interpolációiban fönnmaradtak egy másik krónika töredékei is, a

inventi perimantur et resumatur ritus paganismus. A *qui* a bővebb szövegben is tényleg a hercegekre vonatkozik, csakhogy ott azután Vatháról és a pogány lázadókról van szó és rájuk vonatkozik: «Deinde contra Petrum regem rebellantes, universos Theutonicos et Latinos, qui in officiis diversis perfecti per Hungariam sparsi fuerant, turpi neci tradiderunt. Mittentes in Petri castra in equis velocissimis tres precones, qui deberent proclamare edictum et verbum Dei, Andree et Levente: ut episcopi cum clero sint necati; decimator trucidetur, traditio resumatur paganisma; penitus abolenda sit collecta; cum suis Theutonicis et Latinis Petri pereat memoria in eternum et ultra.

* V. ö. Kézai Simon mester krónikája. 109—110. l.

melyek III. Istvánig terjednek és időről-időre keletkezett közel egykorú följegyzések voltak.¹

Állítsuk adataikat egymás mellé és vizsgáljuk meg hitelenségüket.

A hercegek menekülése és Béla lengyelországi szereplése, párba a pomerániaival és házassága Mieczyslaw herceg leányával, Rixával, az V. István korabeli krónikából való. Történetünknek erről a részéről Dlugosz 1455 körül írt *Historia Polonicája* is értesít. Kétségtelen ugyan, hogy Dlugosz a magyar krónikát is használta, de Béla hercegre vonatkozó adatait nem onnan vette.

A magyar krónika ugyanis következőkép tárgyalja az esetet. A pomeráni herceg megtagadta az évi adót, a melylyel a lengyel hercegnek tartozott.² A lengyel herceg ezért fegyverrel akarta azt megvenni. A két nép párbajra bízta a dolgot, hogy a hercegek közt az döntse el az ügyet. Mieczyslaw és fiai azonban féltek a párbajtól, a mire helyettök Béla herceg szállt sikra. Le is győzte a pomeránit, a ki erre bűnösnek vallotta magát.³ Mieczyslaw hálás volt és «cum toto censu pomoranico ei tradidit filiam suam in uxorem, et universa, que sibi necessaria fuerant, sufficienter et copiose ministrari precepit, et eum in omnibus honoratum, in ducatu suo tenuit, ac bona quantitate, de terra eundem hereditare non omisit.»

Kétségtelen, hogy Dlugosz ezt az elbeszélést is ismerte, hivatkozik is rá.⁴ Ő maga azonban másként mondja el a

¹ V. ö. A *Budai Krónika* cz. tanulmányomat. *Századok*. 1902. *Mügel'n német nyelvű krónikája* stb. *Századok*. 1907. és *Die Interpolationen der Wiener ungarischen Bilderchronik*. *Ungarische Rundschau*, 1912.

² Tunc vero Pomorani annuas pensiones Duci Polonorum, cui tenebantur, reddere recusarunt.

³ Confessus est ipse dux Pomoranus se culpabilem. Quo viso Pomorani duci Polonie humiliter subditi, solitum tributum sine contradictione persolverunt.

⁴ Lib. II. ad ann. 1032. Aliis placet Belam Hungariæ Ducem cum tyranno Pomeraniæ congressum, singulari illum certamine viciisse, et ob id in generum Regis adscitum esse. ed. Przedziecki. *Cracoviæ*. 1873. Tom. I. 239. l.

dolgot. E szerint Mieczyslaw sereggel ment a pomerániaiak ellen és az ütközet nagyon heves volt. De Béla érdemeit ő is kiemeli: «Et quoniam in huiusmodi pugna virtus Belæ Ducis Hungarorum super ceteros enituit, Mieczslaus Rex illum, ut dignum erat, praemians, generum eum elegit, et dans ei filiam suam in uxorem, etiam universum censum Pomeranicum ad tenendum statum ducalem sibi consignat.»¹

Ha tehát formájára nem is, de lényegileg a két kútfő, a magyar és a lengyel elbeszélés megegyezik. A magyar krónika hitelét megerősíti, hogy a lengyel eseményekről jó értesülései vannak. A pomerániai adó Lengyelország történetében tényleg nagyfontosságú volt. Az is kétségtelen és a lengyel hagyományból is kitűnik, hogy Bélának nagy része volt a kivivott diadalban. A magyar krónika elbeszélése különben egészen istenitéleti párharczra vall (Confessus est ipse dux Pomoranus se culpalem). És érdekes, hogy Albericus Bélát Pugilnak nevezi,² a mi nálunk az istenitéletnél a felet helyettesítő bajnok elnevezése volt. Ez kétségtelenül nem véletlen és ha nem is bizonyít a párbaj mellett, mégis legalább Béla hadi erényeit dicséri.

Magát a lengyelországi szereplést különben megerősíti Béla ágának állandó összeköttetése Lengyelországgal. Béla később is oda fordult segítségért Endre ellen és sógorának Kázmérnak fia, Smialy Boleszló (1058—1079) meg is segítette, Béla fiait is haddal támogatta Salamon ellen, majd a mikor 1079-ben neki magának is menekülnie kellett országából, viszont ő kereste Szent László támogatását. Az 1110 körül író Martinus Gallus és Kadlubek 1200 körül írt krónikája is tud a hercegek megsegítéséről, arról, hogy László Lengyelországban nevelkedett,³ sőt Martinus Gallus

¹ Id. hely I. 239. l. A mennyiben a későbbi lengyel kútfők megemlékeznek róla, ők is ezt az elbeszélést követik.

² *Mon. Germ. Script.* XXIII. 793. l. ad a. 1061. *In Ungaria regnavit Bela Pugil annis 4.* — 795. l. *In Ungaria post Belam pugilem regnavit Salomon annis 11.* — 798. l. *In Ungaria regnavit sanctus rex Logescelaus Bele pugilis filius annis 18.*

³ *Galli Chronicon* I. 28. Ipse quoque Salomonem regem de

Boleszló menekülésekor, mikor Magyarországra Szent Lászlóhoz jött s az eléje siető királyt dölyfösen lóháton fogadta, a következő szavakat adja a trónjától megfosztott uralkodó szájába: Hunc alumpuum in Polonia educavi, hunc regem in Ungaria collocavi.* Ezek az összeköttetések és Martinus Gallus adatai. ha csak közvetve is, szintén a magyar krónika tudósításának hitelét növelik.

Sajnos, hogy Béla behívásánál és harcainál már nem ellenőrizhetjük annyira krónikáink adatait. Az V. István idejebeli krónika elmondja, hogy Endre Levente halála után követeket küldött öcséséhez Lengyelországba, visszahívta őt és minthogy örököse és vérrokona úgy sem volt, őt jelölte ki trónutódjának. Addig is fölosztották az országot egymás közt, úgy hogy Béla egyharmadát kapta meg. III. Henrik császár 1051-iki hadjáratában azután Endre mellett Bélát is a magyar sereg vezéréként említi. Pozsony ostrománál ez a tudósítás csak azt tudja, hogy a császár nyolczheti ostrommal sem ért célzt. Sokkal részletesebben beszél el azonban a dunántúli hadjáratot, a melyben a magyarok harcmodorát is jellemzi és a melyhez a *Vértés-etymológiát* fűzi hozzá.

Erre vonatkozólag már nem hivatkozhatunk a külföldi kútfők tanuságtételére. Az altaichi évkönyvek ugyan részletesen tárgyalják a hadjáratokat, a magyar harcmodor jellemzésével az ő leírásuk is egybevág, de Béla herczeg nevét nem említik.*

Ezeknél az eseményeknél azonban a *Bécsi Képes Krónika* interpolatióiban már a másik régibb magyar föl-

Ungaria suis viribus effugavit, et in sede Wladislaum . . . collocavit. Qui Wladislaus ab infantia nutritus in Polonia fuerat, et quasi moribus et vita Polonus factus fuerat. Bielowski, *Mon. Pol. Hist.* I. 422. l. — Kadłubek: Victus itaque Salomon tam bello quam regno excessit, cuius in locum alumnus Poloniæ Wladislaus Boleslai munere sufficitur. Bielowski II. 293. l.

* Bielowskinál I. 423. l. V. ö. még Kadłubeket u. ott II. 297. l.

** Ad a. 1052. Cum enim urbem Preslawaspurch in finibus utriusque regni sitam, diutina premerent obsidione, papæ adiuratione constricti inde discessere. Nem említi nevét a dunántúli hadjáratnál sem ad a. 1051.

jegyzés tudósításait is bírjuk. Igaz, hogy ez egyelőre csak Pozsony ostromáról szól, de ez a tudósítása már azért is hitelt érdemlő, mert a Pozsonynál kitűnt és névszerint föl-sorolt vezérek közül Vojtech és Márton a pannonhalmi apátság kiváltságlevelében is előfordulnak.

Béla herczeg szerepe különben nem olyan fontos, mint a hogy a földolgozások föltüntetni szokták. Pozsony ostrománál egyik elbeszélés sem nevezi meg Bélát, a dunántúli hadjáratnál pedig Bela dux mindig csak Andreas rex mellett fordul elő. Ha tehát Béla neve nincs is említve a német forrásokban, részvétele a háborúban mégis valószínű, mert hiszen az ország fölosztása után — a miben pedig nem kételkedhetünk — a sereg jó része is az ő hatalmában volt.

A két magyar értesítés különben a következőkben is lényegileg megegyezik. Az ellenségeskedés e szerint a testvérek közt Salamon születése, illetve Judithtal kötött eljegyzése után kezdődött. Salamon megkoronázása után, a melynél Béla is jelen volt, kenyértörésre került a dolog. Béla Boleszló lengyel herczeghez menekült, a mire Endre vizont fiát német területre küldte és Henrikhez fordult segítségért, a ki Vilmost és Pothot küldte be német seregekkel. Habár a királyiakra a küzdelem reménytelen volt, Endre és német segítői hőiesen küzdöttek, de leverettek. Endre maga is Mosonnál fogságba esett és meghalt, sőt a két német vezért is elfogták.

Így adja elő a küzdelmet az V. István korából származó tudósítás. Az interpolatiók egynéhány szilánkja pedig azt árulja el, hogy ez az elbeszélés még élesebben Endrét okolta a viszály szításával: «Rupto foedere suo promissionis, quod in regibus esse non deberet»; «Simulabat enim quod pro perdicionē regni hoc faceret, quia imperator filiam suam filio suo Salamoni non dedisset, si non eum coronaret». Ezek a megjegyzések és a várkonyi jelenet élénk leírása, a mely az Acephalus-codexben is fönnmaradt, bizonyítják ezt a tendenciát.

És ennél a pontnál a külföldi kútfők is megerősítik azt, a mit a krónika a küzdelem lefolyásáról mond. Az

eljegyzés óta támadt bizalmatlanságról az *Annales Altahenses* is tudott, hiszen azt mondja: cui conventioni regis frater, Bel nomine cum filio non intererat, ideoque nostratibus semper suspecti erant.¹ Hogy Endre a küzdelem előtt fiát tényleg átküldte a határon, hogy Vilmos thüringiai örgróf és Poto gróf segítséget hoztak, hogy Endre a mosoni kapunál fogságba került, de mindjárt meg is halt, azt az altaichi évkönyvek² és Hersfeldi Lambert³ is részletesen elmondják.

A hazai traditio különböző szerkesztéseinek és a külföldi kútfoknak összevetéséből tehát kitűnik, hogy chronicáink elbeszélése nagyjában hitelt érdemlő. Mindenesetre kár, hogy a kétféle hazai szerkezet mindkettő határozottan Béla-párti színezetű s így nincs kútfőnk, a mely Endrének és pártjának álláspontjával és gondolkodásával megismeretne.

Mindazonáltal historiatilag bebizonyított tényeknek tekintetjük, hogy Béla a pomerániaiak ellen kitűnt, hogy ezen az alapon vette nőül Rixát és kapta hercegi udvarának tartására a pomerániaiak adóját, hogy Lengyelországot Endre hívására hagyta el és hogy akkor az ország harmadrészét kapta. Az is kétségtelenül kitűnik, hogy Béla Magyarországon trónörökösnek tekintette magát s a mikor Salamon születése után igényeit veszélyeztetve látta, elégtelenségét nem titkolta.

Figyelmeztetnünk kell azonban arra, hogy a két Béla-

¹ Ad annum 1060.

² ... in Ungariam mittuntur ex latere regis episcopus Eppo ... stb. — in ipsis faucibus viarum, quas portam regni vocant a tergo adgreditur (scil. Andreas) stb. — ... ibique rex vivus capitur, sed eodem momento, equis et curribus conculcatus, moritur. — Capti sunt etiam ex nostris episcopus Eppo, Willihalm Saxonius marchio, comes Poto aliique quamplurimi. Ann. altahenses maiores ad a. 1060.

³ Rex Willihelmum marchionem Thuringorum et Epponem Citicensem episcopum ... illuc misit. — ... Andreas equo forte excussus, pugnantium pedibus est conculcatus; episcopus captus; marchio fame magis, quam ferro expugnatus, se dedit. Lambertus ad a. 1061. *Mon. Germ. Script.* V. 162. l.

párti elbeszélés egyikében sincs szó arról, hogy Béla a trónt a testvérörökösödés elve alapján követte volna. Szerintük Béla a bejövetele alkalmával Endrével kötött megállapodás alapján kívánta a koronát. Itt tehát szoros összetartozást árulnak el az ország fölosztása és az örökösödés kérdése közt. Figyelmeztetnünk kell azonban arra is, hogy ez a felosztás akkor novum, Leventének nem volt külön kihasított herczegsége.

V.

Megoldandó tehát még, hogy milyen czimen követelte magának Béla herczeg a trónt és miért tartotta magára nézve sérelmesnek, hogy Salamon legyen a király és ő, mint herczeg, engedelmeskedjék neki.

Azt hiszem, ezt az okot a krónika egészen helyesen jelöli meg, a mikor az ország fölosztásánál azt mondja: «Hæc igitur prima regni huius divisio seminarium fuit discordiæ et guerrarum inter duces et reges Hungariæ». A herczegség kihasítását a krónika az ország első felosztásának nevezi, ez tehát nálunk addig ismeretlen intézkedés volt; de nem volt ismeretlen Béla herczeg előbbi hazájában: Lengyelországban.

Ma már tisztázott dolog, hogy a szláv népeknél a trónöröklés a senioratusi elven alapult. A régebbi történetírás ugyan azt hitte, hogy Csehországban I. Břetislaw herczeg végrendelete honosította meg ezt a rendszert (1055), Lengyelországban pedig III. Bolesław (1138); Loserth* azonban kimutatta, hogy a senioratus Csehországban Břetislaw állítólagos végrendelete előtt is fönnállott, hogy Cseh- és Morvaországban már a IX. és X. században is kimutatható,** hogy

* Loserth: *Das angebliche Senioratsgesetz des Herzogs Břetislaw I. etc. Archiv für österr. Gesch. Bd LXIV. I. Hälfte.*

** Diese Einrichtung ist aber eine nicht erst seit dem Herzoge Břetislaw I. in Böhmen zu Recht bestehende, sondern eine viel ältere. Sie lässt sich in Mähren und Böhmen schon während des neunten und zehnten Jahrhunderts als vollkommen zu Recht bestehend nachweisen. U. o. S. 61.

Konstantinos császár tanúsága szerint Svatopluk is országát három fia közt fölosztva, a főhatalmat a legidősebbre ruházta.¹ Csehországban a Přemysl-ház tagjait egyenlő jogúaknak tekintették, testvéreknek (frater) nevezték, még ha nem voltak is azok, s ezek közül a «testvérek» közül a legidősebbnek a joga volt az országon uralkodni.² És hasonló eredményre jutott már korábban a lengyelországi viszonyokat illetőleg Kantecki,³ a ki kimutatta, hogy Bolesław végrendelete tulajdonkép nem is a senioratusi rendszert hozta be, hanem ellenkezőleg a primogeniturát akarta meghonosítani⁴ s a főhatalommal a gnesnai helyett a krakói ágat ruházta föl.⁵

A senioratusi örökösödési rendszer keletkezésének kérdésével foglalkozva, Kantecki helyesen hivatkozott arra az elvre, hogy a trónörökösödés szabályai mindenütt a magánörökösödési szokásokból fejlődtek. Hogy a szlávoknál a senioratusi rendszer olyan általánosan el volt terjedve, azt sajátos társadalmi és birtokviszonyaikból: az ószláv házközösség intézményéből magyarázta, a melyben a nemzetség tagjai — gyakran igen sokan — együttes háztartást és gazdálkodást folytattak egy-egy választott vajda, zsupán, vladika, starjeszina vezetése alatt, a ki nem volt szükségkép a legidősebb, s a kit le is tehettek. Az ilyen házközösség csak akkor bomlott föl, ha a birtokot a tagok között fölosztották. Akkor a korábban fönnállott kötelekek fölbomlottak.⁶ A görög egyházhoz tartozó szláv népeknél ez a

¹ U. o. S. 61. — Konstantinusnál: τὸν πρῶτον καταλείβας ἄρχοντα μέγαν, τοὺς δὲ ἑτέροισι δύο τοῦ εἶναι ὑπὸ τὸν λόγον τοῦ πρώτου υἱοῦ. M. Honf. kútfői 129. l.

² Loserth id. hely 60—61. l.

³ Maximilian Kantecki: *Das Testament des Bolesław Schiefmund. Seniorat und Primogenitur in Polen.* Posen, 1880.

⁴ Id. hely 88—98. l.

⁵ U. o. 87. l.

⁶ A házközösség intézményének nagy irodalma van. Ujabbán támadások is érték Peisker (*Die Serbische Zadruga, Zeitschr. f. Social- und Wirtschaftsgesch.* VII. S. 211—326.) és Strohal (*Die Hauskommunionen bei den Südslawen. Wiss. Mitteil. aus Bosnien und der Herzegowina.* XII. S. 470—490.) részéről. Ez a vélemény a ház-

házközösség mai nap is fönnáll, Szerbiában és Montenegróban a zadruga és az inokosna formájában, míg Oroszországban belőlük fejlődött ki a faluközösség specialis orosz formája: a mir.

Az orosz, lengyel és cseh fejedelmek országukat is úgy osztották meg fiaik között (paragium), mint a felosztó házközösségek a birtokot. De akár a házközösségekből származott ez a fölosztási rendszer, akár nem, az bizonyos, hogy a senioratusi öröklés rendszere a fölosztással volt kapcsolatos. Ámbár mindig megvolt a törekvés, hogy az osztályos «testvéreket» valamelyes központi hatalom alá rendeljék, a mire a senioratusi rendszer adta meg a módot, az osztályos hercegek közt mégis végnélküli küzdelmek támadtak, a melyekben Oroszország egysége egészen elveszett. Ellenkezőleg a legkevesebbet ártott ez a rendszer, legalább III. Bolesław idejéig, Lengyelországnak, a hol a fejedelem egyes részek hercezeit hatalomban annyira fölülmulta, hogy a történelemben nyomuk is alig maradt.*

Azonban Lengyelország sem volt ment a senioratusi elvvel kapcsolatos küzdelmektől. Épen Béla herceg sógorát, Kázmért, II. Mieczysław fiát is elűzték apja halála után, úgy hogy trónját jó idő múlva csak német segítséggel tudta visszaszerezni. A küzdelem részleteit nem ismerjük, de Martinus Gallus szerint Kázmér a száműzetésből azt üzent Lengyelországba: «Nulla hereditas avunculorum vel materna iustius vel honestius possidebitur quam paterna».**

Igaz, hogy ezeknek az osztályoknak az okát a törzsi közös birtoklásban is lehetne látni, a mely pedig általános jelenség volt. Hiszen ez a közös birtoklási elv volt az oka a Merovingok, a húnok és a bolgárok osztozkodásainak és

közösséget az északi szlávoknál általában tagadja, a délieknél pedig az adózási viszonyokból a későbbi időben keletkezettnek mondja, hogy t. i. az adó füstönként szedése fejlesztette ezeket a közösségeket.

* Am grössten dürften wir uns die Gewalt des Oberhauptes in Polen denken, wo bis zur Zeit Boleslaws Krzywousty der Grossfürst die übrigen Theilfürsten so sehr überragt, dass sich von diesen in der Geschichte kaum die Kunde erhalten hat. Kantecki id. mű 23. l.

** Bielowskinál Mon. Pol. Hist. I. 416. l.

elgyöngülésének is. Csakhogy a húnok, a bolgárok vagy Nagy Károly és Karlmann a birtokot nem osztották meg, hanem azt is, a hatalmat is közösen bírták. A szláv államok küzdelmei pedig nem a birtokközösségből, hanem fölosztásból fakadtak, abból, hogy akkor a közösség megszűnt s az erkölcsi kapocs, a melyet a senioratus képviselt, nem volt elég realis alap, hogy a fejedelem felsőbbségét a többiek fölött tényleg is biztosítsa.

A mikor Béla, bátyja hívására Magyarországra visszajött, tulajdonképen ezt a fölosztást honosította meg, a melyről a krónika azt mondja, hogy minden későbbi küzdelmeknek király és hercegek közt oka volt. A házközösség alapján lélektanilag itt is könnyebb a magyarázat. A házközösséget ugyanis a földközösségtől két vonás különbözteti meg: 1. hogy idegeneket is fölvehet kebelébe, 2. hogy az eltávozottakat kilépetteknek tekinti, a kiknek eltávozásukkal minden joguk a közös birtokhoz is megszűnik. Így mondja ki nálunk is az 1273-iki szlavoniai statutum: *Item alter pro alterius delicto, sicut pater pro filio emancipato, vel e converso, aut frater pro fratre divisionis titulo separato, non debeat condemnari, nisi fuerint conscii vel participes criminis perpetrati.* Lengyelországban Béla is a királyi házhoz tartozott, hercegi udvartartására a pomerániai adót kapta meg. Távoztakor ezt elveszítette, méltányos volt tehát, hogy kárpótlást kapjon. Ez volt a «prima divisio . . . regni», mert korábban Magyarországon ilyen territorialis hatalom nem fejlődött. A mi volt, azt is megtörte Géza és Szent István, az azonban nem az ország felosztásából, hanem a törzsfői hatalomból származott.

Ez a fölosztás a mi nemzetségi birtokközösségünkől sem magyarázható meg. Igaz ugyan, hogy ez olyan erős volt, hogy Szent László és Kálmán törvényeiben a családtag bűnéért az összes családtagok bűnhődnek. Igaz, hogy a nemzetség joga az öröklésben is erősen érvényesült; a végrendelkezés úgyszólván kivételes volt és a nemzetség elővételi és visszaváltási joga még a 1267-iki és 1291-iki törvényekbe is be volt cikkelyezve, még a birtokelkobzás eseteire is. Az ági örökösödést, a mely a fölszálló öröklést

kizárta, csak Kálmán léptette életbe és csak a Szent István halála után szerzett adománybirtokokon. Ez a közösség azonban akkor még ritkán vezetett osztályra, a mely nálunk csak jóval később jutott diadalra, úgy, hogy nemzetségeink birtokosztályai még a XIII. században is tartanak. A hercegség kihatása tehát nem magyarázható meg a hazai birtoklási és örökösödési viszonyokból.

Ha pedig a hercegség kihatása lengyel mintára történt Béla kárpoztlására, valószínű, hogy Béla ahhoz a lengyel hercegek jogait fűzte hozzá és ezen az alapon nyugtatta ki kezét a trón után. Míg Endrének fia nem volt, méltán a trón várományosának tekinthette magát. Természetes, hogy Salamon házassága és koronázása nem tetszett neki, lengyelországi tapasztalatai után pedig nem igen tűrhette, hogy őt, az osztályos testvért, Endre gyermek fiának főnnhatósága alá hajtsák.¹ Ha tehát a nemzet rokonszenvét is megszerelte, a gyermekkel szemben csak érdemeire kellett hivatkoznia, hogy magának nyerje meg a közvéleményt, a mely Endre utóbbi német politikáját valószínűleg úgy sem szívesen látta.

Krónikánk késői szerkezete tehát jobban ismerte a tényállást, a mikor a «prima divisio . . . regni»-t jelölte meg mint Béla trónkövetelésének alapját és a későbbi trónküzdelmek kútfejét, mint a korban közelebb fekvő Kinnamos, a ki az örökösödési rendről akart beszélni, mikor még a királyi család irataiban szereplő tagjainak rokonsági kapcsolatait sem ismerte.

VI.

Béla és Szent László esetei voltak azok a praecedensek, a melyek alapján Kinnamos, illetve Mánuel császár a testvérörökösödés elméletét fölállította. Pedig Szent László esete sem szól a testvérörökösödés mellett. Akkor nemcsak hadiállapot volt, a mikor erős kézre volt szükség, hogy az

* Oroszországban is a hercegek bizonyos sorrendben haladtak előre a kievi nagyfejedelmi székbe.

országot Salamon támadásai és ezzel a német befolyás ellen megvédje, nemcsak Géza fiainak zsenge kora indította a nemzetet Szent László megválasztására, hanem főképp Géza utolsó politikai tényei. Géza ugyanis Dezső kalocsai érsek rábeszélésére királyi koronáját át akarta adni Salamonnak, a megegyezés létre is jött s a végrehajtást csak az akadályozta meg, hogy a nemzet Salamont el nem ismerte. Ilyen körülmények közt kiáltották ki Szent Lászlót, a kinek megválasztása valószínűleg bekövetkezett volna Géza király halála nélkül is.

Nem hozható föl a testvérörökösödés elvének támogatására Álmos herceg trónkövetelése sem. Álmos nem is Kálmán után követelte magának a trónt, hanem Kálmánnal szemben. Szent László őt szánta és nevelte trónörökösnek. Kálmánnak, mint idősebbnek sikerült ugyan magát elismertetnie, a nemzet neki hódolt, de öcsese ebbe a fordulatba többé belenyugodni nem tudott, híveket szerzett és minden alkalmat megragadott igényeinek érvényesítésére. Az ellentét persze akkor mérgesedett el végleg, a mikor Kálmán halálos ágyán már nem a saját trónját, hanem fiát féltette öcscsétől.

Ezzel az esettel analog Imre és Endre küzdelme is. III. Béla halálakor Endre már király volt, trónjától megfosztott halicsi király, a ki nem szívesen látta, hogy bátyja, a kit ugyan már korábban szintén megkoronáztak, tényleg azonban csak Horvát- és Dalmátország hercege volt, foglalja el a trónt, neki pedig az ország területéből semmi se jusson. Mert apja így intézkedett. Kezdetben azonban nem a királyi trónért küzdött, csak az ország egy részéért, a mit el is ért, a mikor Imre 1198-ban Horvát- és Dalmátországot átengedte neki. Herczagségében Endre független fejedelemként viselkedett. Második összeütközésük alkalmával Endre céljai nem világosak: vajjon függetleníteni akarta-e magát, vagy a trónt elfoglalni. Nem valószínűtlen, hogy csak a bosszúvágy sarkalta, a miért Imre olyan erőszakosan lépett fel titkos hívével, Boleszló váci püspökkel szemben. Andechsi Gertruddal kötött házasságából is inkább az következethető, hogy herczagségét el akarta

szakítani az országtól. Az andechsi család ugyanis régtől fogva igényt tartott Dalmáciára és Horvátországra, a melyeknek hercegi czimét is viselte. Úgy látszik tehát, ennek az érdekházasságnak indító oka az volt, hogy Endre megszerezze törekvéseihez jövendőbeli ipja, IV. Berthold isztriai és krajnai örgróf támogatását is. És nem lehetetlen, hogy házassága után épen Gertrud nagyravágyása terelte politikáját új mederbe, irányította magasabb cél felé, hogy Magyarország koronáját megszerezze.

Az egyes esetek egyedi vizsgálata tehát egészen más világításban tünteti fel a dolgokat, mint a statisztika néma számai.

Kinnamos állítása mindenkép önkényes volt, akár tendencián, akár tudatlanságon alapult. Mánuel maga sem vette komolyan ezt az elvet. Boricsnál még nem alkalmazhatta. IV. Istvánt is elejtette, a mikor látta, hogy vele céljait el nem érheti. Akkor — talán, hogy a hirdetett elvhez következetes maradjon — vetette föl az eszmét, hogy a király Bélát ismerje el örökösének és küldje Bizánczba. Tényleg Béla esete az egyetlen, a mikor ez az elv érvényesült. De Mánuel ezt a megegyezést sem vette komolyan, nem akadályozta az meg sem abban, hogy IV. Istvánnal új kísérletet tegyen, sem abban, hogy Magyarországtól Dalmáciát és a Szerémséget elragadja.

A testvérörökösödés és testvéri trónkövetelés egyes esetei is megerősítik tehát azt az eredményt, hogy Magyarországon az Árpádok korában a testvérörökösödés elve a nemzet választási jogán belül érvényesülő szokás, vagy a királyi család részéről nyilatkozott törekvés alakjában sem érvényesült. A királyi családban az volt a szokás, hogy a meghalt király *életben levő* legidősebb fiát tekintették a jogos örökösnek. Ezzel a törekvéssel csak Béla herceg helyezkedett szembe, a ki azonban trónigényeit idegen, lengyel szokásra alapította.

TAINÉ MILIEU-ELMÉLETE.*

I.

Azok az eszmék, melyek 1864-ben, az *Angol Irodalom-történet* bevezetéséből a milieu-elmélet alkatrészei gyanánt mentek át a köztudatba, nem egyszerre születtek meg. Taine gondolkodása itt-ott, s néha elég nagy jelentőségű kérdésekben, élete egész folyamán alakulófélben volt ugyan, de az alapvetés tekintetében mindvégig hű maradt azokhoz a nézetekhez, melyeket termékeny elméje az *École Normale* és a vidéki rövid tanárkodás ideje alatt alakított ki. Ezekre nézve ma már alig vonja kétségbe valaki, hogy rendkívüli szorgalmával és kielégíthetlen tudásvágyával, melylyel megfelelő becsvágy párosult, nem állott arányban philosophiai intuitiójának gazdagsága. S a mi a spiritualismus eleven tollú bírálójánál talán paradoxonnak látszik: nem volt meg benne a philosophiai kritika tehetsége. Ez az állítás rögtön világosabb lesz, ha nevezetes első könyvét, a *Francia philosophusok a XIX. században*** czíműt, melynél ragyogóbbat, mozgalmasabbat talán sohasem írt, szemügyre vesszük.

Mellőzve most a mű azon részét, mely az egyes philosophusok tanairól szól, a két utolsó fejezetet óhajtom csupán elemezni, azt a részt, hol Taine a maga philosophiájának összefoglalását adja. Ennek a címe: A módszerről, s azt mondja benne, hogy az előbbi fejezetekkel is ennek a

* E tanulmány célja különösen a milieu-elmélet philosophiai alapjainak megvilágítása. Az alkalmazás történetét, mely egész kötetet alkotna, szerző nem kívánta itt érinteni. Taine ifjúkora eseményeiről olv. szerzőnek az *Urania* 1913. évfolyamában közölt cikkei.

** *Les Philosophes Français au XIXe siècle*. Paris, 1857, Hachette.

szemléltetése volt a célja, s itt világosan akarja összefoglalni azokat az elveket, a melyek ott az alkalmazás miatt, mintegy a háttérbe állítva, talán kikerülték az olvasó figyelmét. Ha futólagosan lapozzuk át ezt a két fejezetet, akkor látni fogjuk, hogy itt nem csupán a módszerről van szó, mint Descartes classikus alkotásában, hanem a szerző egész philosophiáját, világnézetét tárja bennük elénk.

Mintha szerényen bevallaná, hogy neki nincs philosophiája, neki csak módszere van, a melylyel a dolgok megértésére, tudományos magyarázatára törekszik. S ez a vallo- más igaz, mert Tainenek csakugyan alig van eredeti philosophiája, de van módszere, és ez a módszer az ő egyénisége legmélyéről fakadt. Nem is lehet ez máskép nála. Egész életében a megértésre törekedett, s mindig azt az utat kereste, melyen legbiztosabban célhoz érhet. Lelke a tudományos igazságra szomjazott, s az volt a hite, hogy ez az igazság — mint a mesék Csipkerózsikája — ott van a dolgok mélyén, a valóság ágas-bogas túskebokrai alatt, s mi sem könnyebb, mint eljutni hozzá, ha ismerjük oda az utat. Az igazsághoz vezető út pedig a módszer. Ezzel kellett legelőször tisztába jönnie. Felfogása szerint a világ tudományos megismerésének két része van: az egyik rész az analytikus, a másik a systematikus. Az egyes dolgok megismerése az elemzés segítségével történik, de ez nem lehet a megismerés célja, mert minden elemzés csak eszköz egy nagyobb egésznek, végső fokon a világ egésze összefüggésének ismeretére. Erre kell minden tudománynak törekednie, akár a fizikai, akár az erkölcsi világ jelenségeire vonatkozik.

Mit tesz elemezni? «Elemezni nézetem szerint annyi, mint magyarázni. Magyarázni pedig annyi, mint jelekből határozott tényekre következtetni.»* Ez annyit tesz, hogy a látható jelekből következtetni kell a láthatatlan kapcsolatokra, azokra az általánosabb mozgató erőkre, a melyek ezeket a jeleket létrehozták. Mert «minden történeti tény mögött hasonló körülmények csapata rejlik. Valamely «szép»

* I. m. Péterfy ford. 179. l.

gyilkosság Gregorius Turonensis elbeszélésében láttatni engedni a barbár népek vak és rögtöni szenvedélyeit; valami udvari szertartás XIV. Lajos korából az akkori jól nevelt és idejüket pazarló nagy urak finom modorát, főnhéjazását, szolgáltságát és irigykedéseit mutatja; az intézmények pedig tükrözik egy nemzet jellemét és a keletkezésükre ható szellemi állapotot. A művészet, irodalom, bölcsészet, vallás, család, társadalom, kormány, egyáltalán minden külső intézmény vagy esemény mögött belső események, szokások egész csoportja rejlik. A külső kifejezi a belsőt, a történet a psychológiát, az arcz a lelket képleli. Az analysis ezt az erkölcsi világot fűzi a physikaihoz, s az eseményeket az érzésekkel bőviti ki.»* Így lehet aztán, hogy az elemzés végső eredményében «magyarázza a szót tények által».

Taine e módszerrel már itt kivált a történelmi ismereteket akarja új alapokra fektetni. Anatómiát és physiologiát akar adni a történetnek, mint gyakran szokta volt mondani, s erre az első lépést abban látja, ha megszabadítja a történeti magyarázatot a verbalismustól. A szó helyébe tényeket kíván, vagyis valóságos eseményeket, legyenek bár azok physikaiak vagy szellemiek. Mert nagyon tévedne az, a ki abban a ferde nézetben lenne, hogy ő a tény (fait) szót csupán csak materiális értelmében gondolta. Mi sem állott távolabb tőle. A szellemi világot — Hegel jó tanítványához illően — sohasem tagadta, s az eszmék ható képességét, erejét kétségbe se vonta. Sőt a világtörténet eseményeit mindig hajlandó volt néhány eszméből származtatni. De ő nem gondolt arra, hogy az irodalom, a bölcsészet, a vallás és az intézmények történetét önmagukért is érdemes volna tanulmányozni. Jeleket látott mindezekben, melyek mögött az ember él, a mi sorsunk játszódik le. Ezért nem tartotta elégségesnek a tudós analysisét, mely végül egy definitióban éri el befejezését. Philosophus lelke, mely mint mindenben, a történetben is a világfolyamatot látta meg, nagyobb és mélyebb ismeretre törekedett. Ezért tartotta szükségesnek a rendszeralkotást. S ennek a lehet-

* U. o. 189. l.

ségét az ok fogalmában találta meg, mint az események kapcsolatának magyarázatában. Az oki kapcsolat az, mely egyik tényt, eseményt, jelenséget a másikhöz hozzá fűzi, sőt nem csupán vele összefűzi, hanem a másikat önmagából szükségképpen létre is hozza. Az ok az a tény, melyből mások természetét, vonatkozásait, változásait le lehet vezetnem.* Az organikus világban szereplő okok között pedig fontos helyet foglal el a typus eszméje, melyet Goethe és Geoffroy St-Hilaire nyomán Taine is elfogad, mint másótól nem függő, önálló, elsőrendű tényt. A typus sok organismus felépítésének egységes terve. Belőle származtatja le mindazokat a tényeket, melyek a kifejlett állatot megalakítják. Ezzel itt kezében van egy formula, melyből folytatólag deductióval a többi tények rendezett sora leszarmazik. Goethe módjára** Taine szintén az egészet látta az egyénekből.

«Ekkor fölsillannak előttünk a tudomány végső céljai s tudni fogjuk, mit értsünk «rendszer» alatt. Tekintsünk e pontról még egyszer vissza, hogyan haladtunk. Mindig a tények körében maradtunk; metaphysikai ténnyel nem volt dolgunk, csak a tények csoportosításával foglalkoztunk. Mikor a csoportok megvoltak, helyettesítettük azon tény által, melyből leszarmaznak. Azután a tényt egy formula alá hoztuk; majd csoportba foglaltuk a különböző formulákat s kerestük azon magasabbrendű tényt, melyből levezethetők. Ezt folytatva, végre elértünk azon egyetlen tényhez, mely a többinek mind oka. Midőn ezen tényt oknak nevezzük, csak azt akarjuk mondani, hogy formulájából a többit, következményeikkel együtt levezethetjük. A tények szétszórt sokaságát itéletek összefüggésébe hoztuk, melyben az első, az egyetlen érvényességű, többit letesítő itéletből egy csoport alárendelt itélet támad, melyek mindegyikéből újra egy új csoport, míg végre az érzéki szemlélet egyes tényei, szám-

* I. m. 195. l.

** «Jede Kreatur ist nur ein Ton, eine Schattierung einer grossen Harmonie. Sonst ist jedes Einzelne ein toter Buchstabe». Goethe levele Knebelhez, 1784. november 17-én.

ta'lan részletei tűnnek elénk, mint mikor a szökőkút vizének bokkrétája sugarakra oszlik s mindig gazdagabb hullámokban emeletről emeletre száll le, míg végre az alsó medenczében összegyűl, hogy ujjunkkal érinthetjük. A kutatások e lépcsőzetén minden egyes lépés megvan jelölve. Ha meg van alkotva a csoport, abstractio útján kiválasztunk belőle valamely általános tényt. Azután felállítjuk azt a hypothesisist, hogy ez a tény a többinek az oka. Az ok tulajdonságait ösmerve, bizonyítjuk azután, hogy az a tény bír-e e tulajdonságokkal; ha nem, úgy a szomszédos tényekhez fordulunk hypothesisünkkel és bizonyításunkkal, míg végre megtaláljuk az okot. Most az okokat foglaljuk egybe s hasonló eljárással keresük az okoknak okát.

Abstractio, hypothesis, bizonyítás — ime a módszer három lépése. Többre nincs szükség, de e háromra igen.»

A formulák a tények összeszorításai bennük; a világ rendszerré lett: megalakult a tudomány. S ekkor úgy látjuk, hogy ezek a formulák maguk is tények, «teremtő formák, melyek egyedül maradandók az idő végtelenségében, hol a fejlődéssel enyészet jár, s oszthatatlanok a végtelen térben, hol minden szétszóródik, s egyik a másik mellett külön helyet foglal.»* E nagy összefüggések láttára, kezdjük sejteni, mit értünk természet alatt. «A szükségességek e láncolatában a világ egységes, oszthatatlan lény, melynek tagjait az egyes jelenségek teszik. A dolgok végső csúcán az elérhetetlen æther fényözönében fölhangzik az örök axioma, és e formulának folyton terjedő visszhangjából, kimeríthetetlen hullámzásából támad a mindenség. Minden forma, minden változás, minden mozgás, minden eszme az ő cselekménye. Minden dologban bennfoglaltatik s egyik által sem határoltatik. Az anyag és a gondolkodás, az égitest és az ember, az állócsillagok összetorlódása és a rovarka mozgása, az élet s a halál, az öröm és a fájdalom; nincs semmi, a mi ne fejezné ki; nincs semmi, a mi egészen kifejezhetné. Betölti a tért és időt s mégis idő és tér fölött marad, mert nem foglalják magukba, de belőle szár-

* I. m. 205. l.

maznak. Minden élet annak az egynek a mozzanata, minden lény annak egy formája. Belőle fakad a dolgok sora, melyeket törhetetlen szükségesség lánczol egymáshoz. Nincs neve: az indifferens, a végtelen, mindenható, teremtő erő, egy név sem meríti ki teljesen, s ha nyugodt fönségében élénk tárul, nincs emberi elme, melyet rettegés és bámulat földre ne sujtana. De ugyane pillanatban az elme föl is magasztosul; elfeledi halandó, kicsinyes voltát; rokonérzéssel öröme telik a végtelenségben, mely az ő gondolata is, és részt vesz nagyságában.»*

Ennek a gondolkodásnak magja az ok fogalma. De nem azt érti rajta, mit az egész philosophia ennek tanít, hanem — hogy saját kifejezése mellett maradjak — a tényeknek azt a képességét, a melylyel szükségképpen más tényeket hoznak létre. Tehát ez az ok dinamikus erő, mely szakadatlanul mozog, s a dolgok immanens tulajdonsága. Valami isteni teremtő erő működik benne, mely az egész világot létrehozza, s minden tény — mely egyuttal ok is — részese ennek a világot alkotó erőnek.

De honnan van a tényeknek ez a más tényeket teremtő erejük? Honnan van az események szükségessége? S — last not least — mik azok a tények? Hogyan van róluk tudomásunk? Mik vagyunk mi? — ezek mind olyan kérdések, melyek a fiatal kritikust a legkevesebbé háborgatják. Eszébe sem jut ezek megkérdése. Spinozával együtt oly természetesnek tartja, hogy az eszmék sora azonos a megfigyelt tények egyedül való sorával s hogy ezáltal a tapasztalás által fölfedezett világ így megtalálja értelmét és képét abban a világban, melyet az abstractio belőle kivont, — hogy egyáltalában nem gondol a tapasztalás problémájára. Pedig az az egész alapintuitio, mely e spinozismus szülőanyja, hogy t. i. az Isten a gondolkodás rendjében épp olyan sorban teremti a képzeteket, a fogalmakat, mint a kiterjedés rendjén a tárgyakat, Taine philosophiájából teljesen hiányzik. Ő a Natura sive Deusból egész öntudatosan, s hite szerint logikusan, mint valami fölösleges dolgot elhagyta a Deust

a nélkül, hogy ennek szerepét valamivel pótolni tudta volna.¹ Az ő pantheismusának, épp úgy mint a Spinozáénak meg a Hegelének, nem volt szüksége ismeretelméletre, mert a pantheismus egységében alany és tárgy ugyanannak a nagy egésznek lévén összetartozó részei, már ez a viszonyuk megmagyarázta előtte az ismeretben való kapcsolatukat is.

Taine egész felfogása a világ egy tömbben való visiójából s a logikus összetartozásokból származik, s mint ilyen, sokkal inkább művészi, mint philosophiai. Az ő philosophiája ott végződik, a hol Kanté kezdődik. A természetnek az a fogalma, melyet műve végén a fentebb idézett, szépségükben megragadó szavakban fejezett ki, ott élt már régen lelkében.² Mennyire különbözik ez a Kantétól, a ki szerint (Prolegom. 14. §.): «Természet a dolgok létele, amennyiben általános törvények szerint meg van határozva,» s (16. §.) «materialiter tekintve... a tapasztalat minden tárgyának foglalátja». A Taine mozgó, termékeny ölü természete, ez a merő élet, a Goethének rokona, a kinek szintén «es ist ein ewiges Leben, Werden und Bewegen in ihr, und doch rückt sie nicht weiter. . . Sie ist fest, ihr Tritt ist gemessen, . . . ihre Gesetze unwandelbar». «Die Menschen sind alle in ihr, und sie in allen.»³ Csakhogy Goethe a természetet teljesen anthropomorphisálja, akarattal ruházza föl, Taine azonban elevensége mellett is valami fátumszerűt lát benne: a mozgó, a tevékeny szükségszerűséget. Goethe visiója alakokat, Taine-é kapcsolatokat teremt, az nem törődik alakjai egymáshoz való viszonyával, — a művész lelke az egyéniségeket szereti, — a logikus Taine pedig az egymásra utalt lények magukban való valóságával.

Az oki kapcsolatok szükségességének hite az emberi elmének oly tulajdonsága, melynek eredetét a közönséges gondolkodásban nem szokás vizsgálni. Ez elég magyarázata lenne annak, ha nem kutatnám, honnan került Taine gondol-

¹ Az ismerés folyamatát később pantheismusa enyhültével a *L' Intelligence*-ban másképen óhajtotta ugyan megmagyarázni, de philosophiájának ezt a hibáját ott sem tudta megszüntetni.

² L. levelét Prévost-Paradolhoz, 1851 nov. 7. (Gréardnál).

³ *Die Natur*. Fragment. 1783.

ködésába az oknak és a szükségszerűségnek fentebb látott fogalma. Csakhogy ő ezeket a fogalmakat oly speciális jelentésben használja, hogy rá kell mutatnom bennük Hegel örökére.

Taine oka valami új tényt szükségképpen teremtő tény. Ez a felfogás nem spinozista, mert nem külső substantialis hatásról beszél, jöjjön bár az akár az Isten, akár a természet részéről, és így nem is francia, hanem egyenes leszármazottja annak a germán szellemnek, mely Leibnizzel lépett be a philosophiai gondolkodásba. «A francziák — mondja Goethe — nem értik meg, hogy lehet valami az emberben, a mi nem kívülről jött beléje.» De Tainenél Hegel megértette ezt, mely az idealismus legalapvetőbb gondolata. Ráismerünk ebben az okban a Hegel fogalmára, s a típusban, meg a dolgok végső csúcsán fénylő «örök axiomá»-ban az önmagát kifejtő Esmére. Hisz a fejlődés Tainenél sem tisztán, legalább az ideális tudományban nem, időbeli előrehaladást jelent, hanem az elmének a deductio folyamán követett azt a fokozatos haladását, mely a legáltalánosabb, a legelvontabb, s legegyszerűbb határozmányoktól (örök axioma, típus) megy a mindig concretebb, gazdagabb és összetettebb formájú valóság felé. S a mint Hegel eszméiben, fogalmaiban bennük rejlik a dialektikai fejlődés kényszere, úgy rejlik benn a Taine tényeiben a valóságos fejlődés — vagy mondjuk egyszerűen: történések — kényszere. Az okoknak itt hasonló vonásaik vannak, mint ott a fogalmaknak. De persze kézzelfoghatóbb, concretebb alakot nyertek.

Taine Hegel-tanulmányai, kivált a vidéki egy esztendő, mikor naponkint olvasta Hegelt, nem veszték kárba: megtermékenyítették gondolkodását, s hatásuk alól sohasem tudott többé szabadulni. Tévednek azok, kik a tiszta positivismus hívei közé szeretnék őt besorolni, mert az ő szándéka sohasem volt az, hogy a philosophiát elhajtsa és az emberi tudást pusztán csak a tudományok adataira szorítsa. A positivista, ha megtartja is a philosophia nevét, az nála azt jelenti, hogy benne a tudománynak a természeti és az emberi világról alkotott legáltalánosabb ismeretei vannak — mintegy

végző eredményül — összefoglalva. Ezt teszi Comte kedves eszméje: a metaphysikának a tudományyal való helyettesítése. Itt nincs deductio, mely Taine-nél oly nagy szerepet játszik; itt nincs «örök axioma» a melyből az egyetemes kényszerűség fonalán az egész világ kialakul, Taine a philosophiát mindig az elvek tudományának tartotta,* s a metaphysika tanulmányozását igen hasznosnak vélte,** sőt benne kereste azt a keretet, a melyben az ismeret elrendezhető. A metaphysika, mint a tudomány formája, és a valóság tényei, mint annak anyaga, mi egyéb ez, ha nem a hegeli felfogás durvább alakja?

Taine tisztában volt vele, hogy a philosophia nem fullasztható bele sem a lélektanba, sem a tudományokba. Mint a fogalmi ismeretek különös rendszerét mindig fenntartandónak s igen jelentékeny culturerőnek tartotta. Psychologiai főműve végén, a metaphysika küszöbén megáll. De nem azért, mert reménytelennek vagy lehetetlennek véli a további utat, hanem «mert látja a maga szellemének határait, de nem látja az emberi észét.» Annak tovább kell és tovább lehet szállani, egész addig a végző teremtő formuláig, a melyet ő csak sejtett, de a maga egészében meg nem látott.

Ha valaki egyszer megírja a hegeli gondolatok történetét, bizonyosan másképp fog róluk vélekedni, mint a XIX. század második felének emberei. Az látni fogja, hogy Hegel még ma sincs megczáfolva, csak a sutba van hajtva. Tanítványai, a kik Hegel rengeteg positiv ismerete, s eszméinek mélyeséges újragondolása nélkül kezdtek philosophálni, nem tudtak kivergődni rendszere dialectikai nyügeiből, a thesis, antithesis és synthesis értéktelen, mert csupán formai utánzásából, s így rossz hírűvé tették az a philosophiát, mely alapgondolatai által jobb sorsot érdemelt volna. A természettudományos ész, mely mögött sokszor csak a fogalmi gondolkodás képtelensége szokott rejtőzni, visszariadt Hegel követőinek merészségétől, s a priori elvetette az

* Giraud: *Essai sur Taine.*⁴ 110. l.

** Barzellotti: *La philosophie de H. Taine.*² 126. l.

egész philosophiát, mert e napszámosok bűnét az építettő király hibájául róttá fel. Így merült feledésbe Hegel szelleme, s a mult század dereka óta ócsárló szónál több alig jutott neki, s rendesen olyanok részéről, a kik egy betűjét is aligha olvasták. Vagy ha belenéztek is műveibe, a betűnél többet aligha láttak bennük.

Taine nagy tudása, becsületes igyekezete, ragyogó művészete s a valóságnak művész módjára való tisztelete kellett hozzá, hogy a hegelismust legtovább életben tartsa. De ezt csupán a kor positiv szelleméhez való közeledéssel, s a dialectikai forma megszüntetésével érthette el. A milieu philosophusa — bár származását nem tagadta — csak így lehetett szellemi vezére annak a nemzedéknek, mely 1860 és 1880 között nőtt fel.

Taine Hegeltől tanulta, hogy a logikának nemcsak a gondolat formáját, hanem a tartalmát is fel kell ölelni. A gondolat csak akkor igaz, ha érintkezik a valósággal, ime az a hegeli elv, mely Taine gondolkodását teljesen áthatotta. A francia szellem gondolatai sohasem maradnak elvontak: a valóság mindig a céljuk. De Hegel szintén azt mondja: «Das letzte Ziel und Interesse der Philosophie ist, den Gedanken, den Begriff mit der Wirklichkeit zu versöhnen.»* S ugyancsak Hegelnél olvassuk, hogy «die wahrhafte Wirklichkeit ist Notwendigkeit: was wirklich ist, ist in sich notwendig.»**

Taine életének czelja, mióta 18 éves korában hite megrendült, az egyetemes kapcsolatok, törvények keresése; tehetné-e ezt mással, mint a hegeli logika segítségével, a mely szintén ezt keresi. De a tiszta philosophiától több ok visszatartja. Ő maga leveleiben munkásságának az irodalmi térre sodródása okául részint anyagi helyzetét, részint körülményeit említi. A philosophiai könyvnek nincs olvasója, ott nem lehet az írásból élni (ő pedig jó részt erre volt utalva), a spiritualismus miatt pedig nem volt kedves az

* *Gesch. d. Phil.* III. (Werke, Bd. XV. 2. Aufl. Berlin, 1844) S. 617.

** *Rechtsphilos.* 2. Aufl. §. 270. Zusatz zu S. 339.

ő általa hirdetett, a tudományos megtámogatást kereső philosophia. Ez okok közül az elsőhöz nem szólunk, de a másodikat kétségbe merjük vonni. Éppen Taine philosophiai cikkeinek, majd első könyvének, sikere azt bizonyítja, hogy a tudomány eme nagy megbecsülésének napjaiban, mikor az emberek a tudományt kivéve minden másban csalódtak, inkább nagy örömmel és lelkesedéssel fogadták Taine próbálkozását. A fiatalok vezére lett, s ha ebben az irányban halad, csak újabb meg újabb sikereket remélhetett. S mégis az irodalom felé fordult.

Ennek bizonyosan az az oka, a mi különben egész munkásságából kiviláglík, hogy a tiszta philosophia fogalmi constructiójára nem volt tehetsége. Szédült e magasságokban, és a világ teljesen egységes conceptiójára nem tudott eljutni. Kisebb részeket, csoportokat látott világosan. Ezek törvényeit kereste hát, miközben kora ifjúságának érdeklődése és tanulmányainak iránya a történet mezejére vezették. Itt igyekezett logikus hajlamait kielégíteni és philosophiai tudását érvényesíteni.

Az exact tudományok ismerete már korán fölébresztette benne azt a vágyat, hogy a moralis tudományokban is ilyen idealis észszerűsége törekedjék. Determinista világnézete csak megerősítette ebbeli óhaját. Az óhajástól a tettehez erős hatás érte a fiatal Taint Guizot részéről, a kinek nemcsak műveit olvasgatta, hanem a történetíró fia, Vilmos révén, a ki tanulótársa volt, Guizot családja barátjává is fogadta. Guizot volt az, a ki Taine tudományos törekvéseinek többek között az Akadémián is szószólója volt. A Guizot-család hatása Taine gondolkozására igen jelentékeny. Így még 1852-ben «voltaireien»-nek vallja magát a vallási dolgokban, nyolcz évvel később meg a szabadelvű protestantismus mellett nyilatkozik,* akárcsak Guizot.

Természetes hajlandóságán túl valószínű, hogy történetírói pályáját ez a barátság döntötte el. A tudományos történetelméletre is már Guizottól vehetett példát. Erre leveleiben többször történik vonatkozás, s nem érdektelen

* *Sa vie et sa correspondance*, II. 263.

bizonyosága az sem, hogy mikor elméletét az *Angol Irodalomtörténet* elején összefoglalja, a jellemző mottót («A történetíró hatoljon az emberi lélek bensejébe,» stb.) szintén Guizot művéből veszi.

Guizot módszere, melylyel az események mögött az azokat cselekvő emberek lelkét kutatja, nagyon megfelelt Taine eredeti pszichológiai hajlamainak. Hogyne vonzotta volna ez az eljárás azt, a ki élete főművének egy lélektani munkát vallott, és — saját vallomása szerint — hosszú írói pályafutása alatt sohasem akart más lenni, mint psychologus. Guizottól alig egy lépés és a történelmi problémák lélektaniakká lesznek Taine kezén, a történetíró pedig psychologussá válik. S ez természetes nála. Hiszen minden gondolata a lélektan körül forgott. Már 1851-ben azt írja Paradolnak: «La psychologie vraie et libre est une science magnifique sur qui se fonde la philosophie de l'histoire, qui vivifie la physiologie et ouvre la métaphysique».

Mindent ettől vár, de Guizot nem elég philosophus és nem elég exact neki, keresi hát az elveket, a melyekre a maga új történetelméletét fölépítheti.

Visszafordul hát Hegelhez. Hegel olvasása annak idején egy új világot nyitott meg előtte és csakhamar megérezte benne a fejlődés gondolatának, ennek a par excellence történelmi gondolatnak nagy jelentőségét. Ebben az időben már nem volt ez pusztán philosophiai fogalom, mert a természettudományok is kezdtek vele megbarátkozni s Darwin műve aztán éppen akkor, a mikor Taine az angol irodalom történetét írja, végleg diadalra juttatja. 1864-ben a gyönyörű Carlyle-tanulmányban azt írja róla: «A Németországban kidolgozott minden eszme egyetlen egyre vezethető vissza, a fejlődés eszméjére, mely abból áll, hogy valamely csoport minden részét solidarisnak és egymást kiegészítőnek tünteti fel, úgy, hogy mindegyikök szükségképpen feltételezi a többit és mindnyájan egyesülve folytonosságuk és ellentéteik által kinyilatkoztatják a benső tulajdonságot, mely összegyűjti és létrehozza. Húsz rendszer, száz álmodozás, százezer képlet tüntette fel vagy idomtalanította el különféleképpen az alapeszmét. Ha ki-

hámozzuk hüvelyéből, csak a kölcsönös függőséget erősíti meg, mely összeköti valamely sorozat végpontjait s mindnyájokat valamely bensőjökben fekvő elvont tulajdonsághoz csatolja. Ha a természetre alkalmazzuk, oda jutunk, hogy a világot formák lajtorjájának és állapotok sorozatának tekintjük, melyek önmagukban bírják folytonosságuk és lételők okát, természetökben hordják esendőségük és korlátoltságuk szükségét, egységek által megoszthatatlan egészet alkotnak, mely önmagának elég lévén, kimerítve minden lehetőséget és összefűzve minden dolgot az időtől és tértől egészen az életig és gondolatig, összhangja és nagyszerűsége által valami mindenható és halhatatlan istenhez hasonlít. Ha az emberre alkalmazzuk, oda jutunk, hogy az érzelmeket és gondolatokat természetes és szükséges termékeknek tekintjük, melyek úgy össze vannak egymással fűzve, mint valamely állat vagy növény átalakulásai; a mi arra vezet, hogy a vallásokat, bölcsészeteket, irodalmakat, minden emberi fogalmat és megindulást valamely szellemi állapot köteles következményeinek tekintünk, mely útjában magával viszi azokat s visszatérve visszahozza, mely, ha reprodukálni tudjuk, közvetve megadja a módot, hogy akaratum szerint reprodukálhassuk. Ime a két tan, mely végig húzódik a század két első gondolkodója, Hegel és Goethe iratain. Mindenütt úgy használták fel, mint módszert: Hegel, hogy megragadja minden dolog formuláját, Goethe, hogy megszerezze magának minden dolog visióját; oly mélyen magukba szívták, hogy belőlük vonták ki benső és rendes érzelmeiket, erkölcsanukat és viseletüket. Úgy tekintjük, mint a két bölcsészeti örökséget, melyet a mai Németország hagyott az emberi nemre.*

De a tiszta philosophia köréből kilépve, Taine hamarosan belátta, hogy ezek az örökségek nem tiszták, mert «az egységes szempontok iránti hajlam túlzásai» megrontották. Ritka dolog, hogy szellemünk képes legyen megragadni összességeket, csak töredékek, a miket elérhetünk. Leggyakrabban okokat kell feltételeznünk vagy oly

* *Angol irod. tört.* V. 245. sk.

terjedelmes, általános eszméket alkalmazunk, melyek minden ténynek megfelelhetnek. Szóval a német gondolkozásban túlságosan sok a conjectura és a formula. Taine ettől a hibától menekülni akar, s a maga szerepét abban keresi, hogy megtisztogassa és megpuhítsa, átalakítsa és a nyers anyagból kivonja a tiszta érczet. E munkájában francia módra jár el. Látja, hogy «a francziák nem érhetik el egy lépéssel a magas összfogalmakat, mint a németek. Csak lépésről-lépésre tudnak haladni, kiindulva a konkrét eszmékből s lassanként az elvont eszméig emelkedve, Condillac és Descartes progressiv módszerei s fokozatos elemzése szerint. De ez a lassúbb út csaknem oly messzire vezet, mint a másik és ráadásul megóv sok ballépéstől. Ez által fogjuk kijavítani és megérteni Hegel és Goethe nézeteit és ha látjuk magunk körül az utat törő eszméket, észrevesszük, hogy már is oda jutottunk.»* Így a természet tények sorozatának, az ember a természet folytatásának tűnik föl. És ezzel a német idealismusból eljutottunk a francia positivismus útjára.

A fejlődés eszméjének fölhasználásában érintkezett és fonódott össze Taineban a német idealismus szelleme a francia positivismuséval; de nem a Comte positivismusával, hanem azzal, mely a XVIII. század óta mindig otthon van a francia földön.

Mielőtt azonban ezt az eszmét kellő értéke szerint fölhasználta volna, más irányban az essayk és könyvek egész soran próbálkozik meg azoknak a rugóknak földerítésével, melyek a történeti létet mozgatják. Útjában mindenütt a természettudományos analogiák kísérik. Így már 1850. júliusban a philosophia történetét a természetrajzhoz hasonlóan fogja föl, a hol szintén vannak typosok, a melyek születnek, kifejlődnek és elmúlnak.** Egyelőre az egyéni psychologia területén marad s a typosokat keresi. Oly nagy benne a megelevenítő képzelet, hogy nem veszi észre, hogy a typossal a valóságot a fogalmi világba emeli. Úgy tesz,

* *Angol irod. tört.* (Csiky ford.) V. 246.

** *Sa vie et sa correspondance*, I. 254.

mint Goethe, a kinél a «levél» — mint a növény alkotó eleme — szintén nem a valóságos levelet jelenti, hanem azt az ideális tyrust, a mely az életben a növények végtelen sokféleségének formájában jelenik meg. Így tesz Taine is. Titus Liviusról írt könyvével megkíséríti annak egyetlen, de szerinte lényegét alkotó jellemvonásából: szónok voltából (In historia orator) levezetni, megfejtteni és jellemezni egész munkásságát. Abban a rövid pár sorban, mely könyvének előszava, benne van Taine egészen. Itt még nem történetet ír Hegel nyomán, de analysisist csinál, definiál Spinoza hatása alatt. Felfogása igen merev, de érdekes.

Különben ime az *Előszó*: «Az ember, azt mondja Spinoza, nem úgy van a természetben, mint valami állam az államban, hanem mint a rész az egészben; s a szellemi gépezet mozgásai, melyek lételünket alkotják, épp oly szabályozottak, mint az anyagi világa, a melybe be van zárva.

«Igaza van Spinozának? . . . Van bennünk valami főtehetség (faculté maîtresse), melynek egyforma tevékenysége különbözőképpen nyilvánul bennünk alkatrészeink különfélesége szerint és gépezetünkre az előre látott mozgások szükséges rendjét kényszeríti?

«Megkísértettem, hogy igen-nel feleljek, még pedig egy példával».

Ime, így jött létre a könyv s így született meg a *faculté maîtresse* eszméje, melyben Taine az egyén szellemi magvát: egy-egy szellemi tyrust látott. A *szónok* tyrossal magyarázta Livius, a ki a maga korában a történetíráásra kényszerült, ezzel fejteti meg majd Cousint, a ki a philosophiába tévedt s a szónokot látja Macaulay alaptulajdonában.

Az egyén cselekedeteinek magyarázatára mindig megkeresi ezután azt a tyrust, a melyhez tartozik. A mint Livius történelmi művét az író egyéniségének magvából magyarázta, úgy fejtegeti a spiritualista philosophusok gondolkodását faculté maîtresse-ük alapján.

Közbe esnek utazásai a Pyreneusok között meg Angliában s nyitott szeme természetes, hogy észreveszi az északi és a déli ember kedélye közt levő különbséget. A *Voyage*

aux Pyrénées lapjain már följegyzí az ég, a clima és a szokások összhangját,* azt mondja, hogy «240 kilométernyi út bizonyossá tesz bennünket arról, hogy a talaj formálja a tyrust». «A faj alakítja ki az egyént, a honi talaj pedig a fajt. Egy fok különbség a levegő hőmérsékletében és a napsugarak hajlásában a legfőbb oka képességeinknek és szenvedélyeinknek».

Ezek után már igazán várjuk a milieu-elméletet. A faj, a természeti milieu és a fítehetség gondolata oly biztos alapoknak bizonyulnak előtte, hogy mikor egy Shakespeare-ról szóló könyve eszméjét megemlíti kiadójának, Hachette-nek, s az inkább egy teljes angol irodalomtörténet írását óhajtja tőle, örömmel vállalkozik rá. Az individualis psychológiában aratott sikerei is vonzhatták a néplélektan felé, hogy elveit itt is kipróbálja. A nagy angol irodalom oly remek tárgy, hogy ha módszere kiállja rajta a tűzpróbát, akkor elméletének igazolása fényesen sikerül.

Külső okokon kívül egyéni rokonszenve szintén vonzotta az angolok felé. Az ideális intézményeket szerette Angliában s positiv szellemű, természetes irodalmát, mely nemzetibb, mint a franczia s világosabban mutatja a faj jellemvonásait.

Munkája menetében «a német kritikuskok» hatását és irányítását önmaga említi a *Bevezetés* folyamán; ő csupán rendszerező kívánt lenni. S csakugyan azok a gondolatok, melyek alapján Taine elmélete felépült, a német romantika történetphilosophiája nyomán, mely ismét a felvilágosodás íróiból táplálkozott, ebben az időben szinte a levegőben voltak. A népek egységben való individualis felfogása, a néplélek s más ezekkel kapcsolatos eszmék Herder és Hegel történetphilosophiájából a köztudatba mentek át. Tainere közvetlenül Hegel eszméi hatottak, de átszűrődtek azon a positiv szellemen, mely Franciaországban mindig otthonos volt.

Az irodalomtörténetnek a klimával, a vallással és a socialis intézményekkel kapcsolatban való tárgyalása Francia-

* 126. skk. 11.; 130. l.

országban sem volt újság.¹ Montesquieu, Mme de Staël, Cousin és Villemain után Taine járt ösvényen indulhatott.

Végül a faj gondolata nem csupán Gobineau-nál játszott nagy szerepet, de Montégut, Guizot és Thierry éppen az angol-szász faj tulajdonságait vizsgálgatták. S ha Taine elődeit keressük, nem szabad megfeledkeznünk Philarète Chaslesről sem, a kinek főeszméje — Taine maga mondja — a germán és latin fajok különbsége volt. «Senki sem látta jobban ennek a gondolatnak végtelen következéseit».² Hogy a faj eszméje mit meg nem magyarázhat, arra ott volt előtte Renan példája, a ki 1855-ben a *Histoire générale et système comparé des Langues Sémitiques*ben a zsidó faj lelkét kereste. Ezt Taine még ez évben olvasta, mert már egy cikkében³ a próféták szavainak, a bibliai legendáknak, csodáknak a magyarázhatására Renan nyomán «du climat, du sol, du voisinage du désert, de la constitution nationale, de l'imagination nationale» beszél és a zsidó fajnak tulajdonítja a vallás, a görögnek meg a tudomány létrehozatalát.

Ime, előttünk van a milieu-elméletnek csaknem minden eleme. A moment hiányzik csupán közülük; ez teljesen Taineé. Beteljesülnek rajta saját szavai: «Bármily leleményes szellemű legyen valaki, alig talál föl valamit. Eszméit korától kapja s igen kevés az, a mit a maga eredetisége változtat rajtuk. A magános elmélkedés, bármennyire erősnek képzeljük el, gyöngye az eszmék ama tömegével szemben, a melyek minden oldalról: olvasmányai-ból, beszélgetésekből reátódnak, hogy elfoglalják őt».⁴

Milyen lesz hát az az elmélet, a mely ezekből az alkatrészekből alakult? Erre nem elég az *Angol Irodalomtörténet* híres bevezetését olvasnunk. Ismernünk kell az egész Tainet, ha meg akarjuk őt érteni. Hiszen valahányszor csak elméletet adott elő — a lélektant most

¹ Olv. Giraud: *Taine*, 54. l.

² *Journal des Débats*, 27 mai, 1866.

³ *Philos. religieuse: F. Reynaud. Revue des Deux Mondes* 1. août 1855.

⁴ *Tite Live*, 11. l.

nem tekintve — mindig a milieu-elméletet formulázta. Philosphusnál különben sohasem szabad a szavakhoz tapadnunk, mert annak minden műve egy központi gondolat helyes kifejezése akar lenni, mely esetleg tisztán, világosan nem sikerül soha. Még inkább igaz ez az olyan gondolkodónál, a kik — mint Taine is — külső hatások alatt kezdenek a rendszerezéshez.

Az angol irodalomtörténet hőse az angol-szász faj. Az irodalom csak jel, mely ennek a fejlődését mutatja. Hogyan történik ez a fejlődés? Az egyéneken át, mert a faj típus, nem realis valóság, hanem minden hozzátartozó egyén ideális lehetősége. Más szóval «az, a mit fajnak nevezünk, az embernek azon veleszületett és örökölt tehetségei, melyeket magával hoz a világra s melyek rendszeren össze vannak kötve a vérmérsékletben és a testalkatban élesen kiváló különbségekkel. Ezen tehetségek különbözők a népek különfélesége szerint».¹

A faj alapján véve állandó marad, «mert a kezdetleges jelleg két vagy három fővonását meg lehet találni a másodrendű jellegek alatt, melyeket az idő föléje vont».² De a faj egyénét az élet a környezethez való alkalmazkodásra kényszeríti. «Az ember nincs egyedül a világon; beburkolja a természet, körülveszi a többi ember». Ezek mind hatással vannak rá. Néha az éghajlat zordonságával vívott küzdelem nyomja rá életére a jellemző vonást, néha a politikai és egyéb körülmények. Bizonyos, hogy a fajból eredő uralkodó tehetség másképpen fog nyilvánulni ott, mint itt. Spanyolország örökös háboruskodása más embereket szült, mint Anglia nyolcz százados politikai intézményei. De nem elég a történetírónak ismerni a fajt és azt a környezetet, mely körülveszi. Hiszen «minden nép jellemét bármely pillanatban úgy lehet tekinteni, mint minden megelőző cselekedetének és érzésének foglatját».³ «A belső és külső erők mellett megvan már a munka is, melyet

¹ *Angol irod. tört.* I. 17. l. (Csiky ford.)

² U. o. 18. l.

³ U. o. 19. l.

egyedül létrehozta, s e munka maga hozzájárul a következők létrehozatalához».* Ez az időpont (moment) elve, Taine legegységesebb eszméje. «Bizonyos pillanatokban megjelen valami eredeti szellemi forma, mely bölcsészetet, irodalmat, művészetet, tudományt hoz létre s megújítván az ember gondolkodását, lassankint, csilhatatlanul megújít minden gondolatot. Minden szellem, mely kutat és talál, benne van a folyamatban; csak általa halad előre; ha ellenszegül, fennakad; ha eltér tőle, meglissul; ha segítségére van, messzebb jut, mint a többiek. És a mozgás mindaddig tart, míg valami feltalálni való marad. Midőn a művészet bevégezte minden művét, a bölcsészet minden elméletét, a tudomány minden fölfedezését, megállapodik; más szellemi forma veszi át az uralmat, vagy az ember megszűnik gondolkodni. Így jelent meg a renaissanceban a művészi és költői szellem, mely Olaszországban születve és Spanyolországba jutva, itt másfél század mulva kialudt az egyetemes pangásban s átültetve Franciaországba és Angliába, száz év mulva a modorosok csiszolásai és a felekezetek örültségei között ért véget, miután létre hozta a reformatiót, biztosította a szabadgondolkodást és megalapította a tudományt. Így született Drydennel és Malherbellel a szónoki és classikus szellem, mely létrehozván a tizenhetedik század irodalmát és a tizennyolczadik század bölcsészetét, Voltaire és Pope utódai alatt kiszaradt és kétszáz év multán meghalt, miután megfinomította Európát és fölkeltette a francia forradalmat. Így emelkedett föl a mult század végén a német bölcsészeti szellem, mely új metaphysikát, theológiát, költészetet, irodalmat, nyelvészetet, exegesist, tanultságot szülvén, jelenleg a tudományokba száll le és folytatja fejlődését. Háromszáz év óta egy szellem sem mutatkozott, mely eredetibb, egyetemesebb, termékenyebb lett volna mindenféle fontosságú és nemű következtetésekben, mely képesebb lett volna mindent megváltoztatni és átalakítani. Ugyanazon fajból való, mint a renaissance és a classikus kor szelleme. Kapcsolatos, mint azok, az egykorú

* U. o. 22. l.

értelem minden nagy munkájával. Megjelen, mint azok, minden polgárosult országban. Ugyanazon lényeggel és különböző alakokban terjed tovább, mint amazok. Egyike, mint azok, a világtörténelem mozzanatainak. Ugyanazon polgárosultságban és ugyanazon fajoknál fordul elő. És így nagy vakmerőség nélkül következtethetjük, hogy hasonló tartóssága és sorsa lesz. Ez által sikerül némi határozottsággal megállapítunk helyünket az események és dolgok végtelen folyamában. Tudjuk, hogy körülbelül közepén vagyunk ama részletes áramlatok egyikének, melyekből e folyó áll. Megkülönböztethetjük a szellemi formát, mely irányozza és előre kutathatjuk, mily eszmék felé vezet».*

Ha figyelmesen olvassuk el ezt a kissé terjedelmes idézetet, rá fogunk ismerni Hegel gondolataira. Ez az a pont, a hol a milieu-elmélet legtisztábban megőrizte a német metaphysika hatását. Így alakította át Taine Hegelnek azt az elvét, hogy a fogalmi fejlődés minden mozzanata magában foglalja a megelőzőket is. De ő nem tudott oly messzeségekbe menni, mint mestere. Mivel philosophiai intuitiója csupa részletekre terjedt ki egész világossággal, itt is egy kor szellemi típusát, mozgató eszméjét keresi meg. Hogy ez megint honnan származik, az nem érdekli. Látja, leírja, meghatározza: ennyi az egész.

Az elmélet immár szinte matematikai formulát ölt. Ha A jelenti a fajt, B a környezetet, melyek egy testre hatva s sebességet közöltek vele, a mozgás közben új erő lép föl, az a munka C , melyet maga a mozgás termelt, ez lesz az időpont, a mozgás «szerzett gyorsulása». Ha most már ismerjük A , B és C erőket, mi sem könnyebb, mint megmondani a test mozgásának gyorsaságát, milyenségét. A történet teste pedig az egyén. Vagyis az, a minek magva a faculté maîtresse. A megoldandó feladat tehát ez: milyen egyén alakul ki a valóságban f uralkodótehetségből az A , B , C erők hatása alatt. A szótoki tehetség Rómában Augustus alatt Liviussá lesz, a tökéletes képzelet az angol renaissance napjaiban Shakespearre alalakul, és így tovább.

* Angol irod. tört. V., 239—241. l. (Csiky ford.)

A faj és a környezet a fejlődésben állandóan ható erők; a melyek azonban az időpont szerint más-más körben fejtik ki erejüket s így hatásuk is más lesz. A moment tehát tulajdonképen a történelmi milieu, az a kész eredmény, melyet a fejlődés egy bizonyos időre már létrehozott s mely a maga súlyával szintén a történet lendítő kerekévé válik. Euripides drámája létrejövésében nemcsak a görög faj és a görög égalj, meg a görög élet működött közre, hanem az is, hogy Aischylos tragédiája már készen volt előtte.

E három főerő a történet mozgatója. Hatásukra összetartozó csoportok alakulnak ki, a melyeknek: a vallás, a művészet, a bölcelet, az állam, a család, az ipar, melyekben minden összetartozik, mint az állati testben s a legkisebb változás az egészben megfelelő változást hoz létre. Ezen a ponton szólhat bele az egyén a világegyetem történetébe. Minden nagy emberi alkotásban van bizonyos hatásos és jelentékeny képesség, hangulat, melynek sajátos jellege van, és ezt beviszi magával minden műtétbe, melyben részt vesz és a maga változtatásai szerint változtatja mindazon műveket, melyekhez járul.

A történet feladata ama sajátos feltételek tökéletes képeinek összeállítására, a melyek nyomán egy-egy ilyen csoport létrejöhet. Előbb keresni kell azt az erkölcsi állapotot, mely valamely irodalmat, bölcsészetet, társadalmat létrehozhat s aztán a faji környezet és időpont viszonyait, a melyekből az az erkölcsi állapot keletkezhetett. Így a történet alapjában pszichológiai probléma. Az ember tettei mögött a lelket kutatja, majd azt a rendszert, melynek e lélek függvénye, hogy így a tények pyramisan fölemelkedhessék a működésben lévő fajnak, környezetnek s ezek eredményes munkájának: az időpontnak ismeretére. Ha ezeket exact pontossággal ismerhetné a történetíró, még a matematikus deductiójához hasonló munkára is vállalkozhatnék.

Ez a milieu-elmélet történetphilosófiája.

A milieu hatása a történelemben nem volt új gondolat. Hippokrates óta számtalan formában föl-föléledt. Taine maga Montesquieure és Stendhalra hivatkozik, mint elő-

deire, Brunetiére G. Planche-ot is megemlíti.* De mindezek csak sejtések voltak; törvényeket, azaz állandó kapcsolatokat éreztek a társadalmi élet jelenségeiben, de nem tudták ezeket világosan megmutatni. A rendszerezés nagy munkája s a következmények megsejtése, melyek e három öserő és azok állandó működése nyomán fakadnak, kizárólag Taine műve, melyet nem lehet tőle elvitatni. Egyetlen világos gondolat többet ér, mint ezer sejtelen s ez a világos gondolat Taine érdeme. A német philosophia vállán sikerült neki oly magasságba fölemelkedni, a honnan megszűbb láthatott, mint a meddig elődei sejtelve ért.**

II.

Taine milieu-elmélete megbabonázó hatással van a felszínes gondolkodásra. Ezt még fokozta annak a kétségtelenül nagy művészetnek ereje, a melylyel az *Angol irodalomtörténet* írója minden időn és elméleten túl megfogja ragadni az olvasók lelkét és képzeletét. Taine művészi nagyságához szó sem férhet. De elmélete is tetszetős. Hogy is ne! Azt mondani, hogy minden alkotás korának a terméke, sőt az egyének is koruk lelkének tükrei, — olyan állítások, a melyeneket minden komolyabb vizsgálat nélkül szoktak az emberek a magukévá' tenni. S mégis, ha a dolog mélyére tekintünk, kétségeink kezdenek támadni.

Ha pontosan akarjuk meghatározni azt a philosophiát, melyből a milieu-elmélet származott, zavarba kell jönnünk. Sehhol sem találjuk azt az egységes magot, azt az intuitíot, a mely köré ezek az oly különböző elemek lerakódhattak, elrendeződhettek volna oly formán, hogy valami egységes, önmagában megálló rendszer alakult volna ki a nyomukban. A kritikát nála a szenvedélyes logika és a bőséges

* *Manuel de l'histoire de littérature française*, p. 508.

** A milieu elméletéről E. Dutoit írt egy füzetet (*Die Theorie d. Milieu*, Bern, 1899.), mely a rövidlátásnak classikus mintája. Nem tekintve, hogy Tainere vonatkozó adatai hemzsegek a hibáktól, nem is próbálta megérteni az elméletében rejlő gondolatok horderejét, sem elődeit, még kevésbé ezek viszonyát Tainehez.

képzelet pótolják. Az a *logique passionée*, mely évszázadok óta sokszor megszédíti a francia gondolkodókat, benne is a legnagyobb mértékben ki volt fejlődve. Belőle fakad a módszer rajongó szeretete, s csak általa lehet a módszert azonosítani magával a *philosophiával*.

Phantasiája pedig nem teremtő, hanem alakító. Ez viszi a történet tanulmányozására, s megérző *sympathiája* — a szó eredeti jelentésében — a multat szinte átéli, úgy tudja aztán föltámasztani.

De a *philosophiában* ingadozó. Csupa kibékítés minden gondolata, s az eszmék legmagasabb szárnyalása közben is marad rajta valami földszagú. «*Je n'ai pensé, je ne pense qui d'après le groupe de faits reçus et des directions autour de moi*» — írja egy alkalommal, s ez nála igazi ön-vallomás, a hol a tények idegen gondolatokat is jelentenek. Ez az önállótlanúság az oka, hogy *philosophiáját* már Stuart Mill *compromissumnak* látta a *positivizmus* és a *metaphysikai idealizmus* között. S a kiegyeztetés nem sikerült, mert a két ellentétes elmélet elemei egymás hegyin-hátán vannak benne, a nélkül, hogy valóságos egységet tudnának alkotni. Új bennök a külső forma, a logikus *symmetria*, Taine francia művészi hajlamának teremtménye. Azonban Barzellotti találóan jegyzi meg, hogy rendszere az elvek és következtetések nem olyatén benső és új *organismusa*, mely egyszerre szokott felbukkani a *philosophus* elmélkedéséből.*

Hogyan származhatott volna ebből a *philosophiából*, melynek elemeire fentebb már rámutattunk, olyan elmélet, a mely minden támadással szemben megállná a helyét. Már azok a fogalmak, a melyeket Taine a felépítésben használ, *ingatagok* és két értelműek a legnagyobb részben. A *race*, *milieu*, *moment* fogalmát túlságos általánosságban tartja; a *genus proximum* mellett sehol se látjuk bennük a *differentiatio specifica*-t. Azt mondja: «a kezdetleges jelleg két vagy három fővonását meg lehet találni»; de hogy melyek ezek, azt elfelejti megmondani. Az «angol-szász faj» fogalmával úgy kezdett el operálni, hogy nem ismerte a tartal-

* i. m. 187. l.

mát, mert tudományosan nem határozta meg. Így aztán a történet folyamán a fajnak lépten-nyomon új meg új tulajdonságai tűnnek ki, a szerint, hogy éppen akkor mire van szükség. Már pedig Taine a fajt nem történeti, hanem substantiális értelemben veszi az elméletben, a mely nem változik, hanem az egyének örökös változása mellett is mindig állandó marad. Úgy látszik, Hegel *Eszméjénél* pozitívabb valamire volt szüksége a történet folyamának magyarázatában, s innen van, hogy a fajnak akkoriban kedves gondolatához menekült. Elméletének legnagyobb hibája éppen az, hogy a faj egyszer ható erő, másszor meg a hatás hordozója; egyszer alanya, máskor tárgya a történetnek. A csúcsra a valóságos milieu és moment mellé, e tények mellé odaállított egy ideát, egy lehetőséget: a fajt. A faj pedig csak a fejlődés célja, a vége, de nem az eleje, a megindítója lehet. Hiszen az *Angol irodalomtörténet* is nagyszerű genetikus pszichológiai kísérlet az angol-szász faj lelki stukturájának a kialakulására. Ilyenformán a műben circulus vitiosus van: azt akarja igazolni, a miből okoskodása kiindult. Egyes emberek történetében szólhatunk fajról, mert akkor történeti fajt: eredményt értünk rajta, de a nemzetek történetét, mely maga a fajok fejlődése, nem lehet a faj hatásával magyarázni.

Persze Taine a fajt dinamikai erőnek vélte mely önmagától fejlődésnek indul, mint valami hegeli fogalom.

Az *Angol irodalomtörténetben*, az angol-szász faj antropológiai felfogásával kaczerkodik a nélkül, hogy felületes impressiókon túl alapos történeti ismeretei lettek volna róla. Így pl. a kelta elem kipusztulása, a melyet ő igazságnak vesz, éppen nem igazság.* Aztán meg összetéveszti a nemzetet és a fajt. Pedig a kettő nem egy. Sokkal közelebb járt volna az igazsághoz, ha történeti fajról beszél, a melyet inkább a szellemi közösség jelentésében lehetne venni. Hiszen közös élmények emlékei, közös vágyak teszik egy-egy nemzet, stb. tagjává az embereket, s nem a származás. Ez utóbbi

* Erre nézve olv. A. Angellier: *R. Burns*, Paris, 1892. Introduction.

alig több, mint a lehetőség valamely közösségbe lépésre, alkalom a társulásra.

Még a milieu a legvilágosabb fogalma. De már a rajza itt is túl általános. Ki hiszi, hogy Anglia, mint a mesebeli Kassiteritis, csupa-csupa köd? Hisz van itt is napfény, vannak buja mezők és kopár hegyek. S miként a physikai, a morális milieu is ezerféle. Hányszor elő nem fordul, hogy a lélek hazája más, mint a testé. Petőfi lelkének szülőföldje semmi esetre sem Kiskőrös, hanem Félegyháza; Beyle (Stendhal) a ki Grenobleban született, ezt kívánta síriratául: Arrigo Beyle, Milanese. Bizonyosan azért, mert lelkében oda tartozónak érezte magát.

A társadalmi milieu pedig, a melynek Taine oly nagy hatást tulajdonít, igaz, hogy megvan. De nem szabad valami egységes milieure gondolnunk, mert valójában alig van két ember, a kinek társasága ugyanaz. S ez a hatás leginkább csak külsőségekre szorítkozik.

Az író, a művész szellemi milieujére pedig, s mégis csak ez itt a fontos, sohasem lehet irányadó a kornak leg részletesebb ismerete sem, mert ez a milieu sokkal nagyobb, esetleg sokkal kisebb, mint kora egyéb embereié. Épen ezen az alapon 25 évvel Taine megjelenése előtt, 1829-ben már czáfolgatta Sainte-Beuve a milieu elméletet, mikor az még csupán a szoros értelemben vett történelemben kísértett Villemainnél és kivált Guizotnál. Megengedte, hogy ezzel a módszerrel lehet valamit mondani a nagy államférfiakról, de merő haszontalanságnak ítélte a költőkkel és művészekkel szemben, a kiket a «nagy magányosok»-nak (gens de retraite et de solitude) mondott. «Hiába okoskodtok még oly tetszetősen a fajokról és a prózai korszakokról, ha az Istennek úgy tetszik, hogy egy napon Pindaros Boeotióban lássa meg a napvilágot és André Chenier a XVIII. században szülessék és haljon meg» — írja. Máskor meg így szól: «Egy oly általános és mindenkivel közös tény, mint a talaj meg a klíma és egy oly bonyolult és különböző eredmény között, mint a különféle fajok és egyének, a kik ottan élnek, rengeteg sok különös és közvetlenebb oknak

és erőnek jut hely, s ha ezeket nem ragadtátok meg, nem magyaráztatok meg semmit sem.»

Minden esetre megszívlelendő szavak, a melyeket még a milieu legnagyobb híveinek is meg kell gondolni. Van milieu, ez tagadhatatlan, s hatással is van az egyén fejlődésére, de ez sokkal összetettebb, sem hogy általánossá lehetne tenni, s rajta kívül még ezer meg ezer ok szövi az események hálóját, a melyek kikutatása esetről-esetre a történetíró feladata. Ha a történet oly egyszerű volna és oly kevés erő hozná létre, mint Taine elmélete mondja, a XVII. században a Champagneban sok Racine vagy La Fontaine született volna.

Hát a moment-ról mit mondjunk? Bizonyosan azt akarja jelteni, hogy a történet folyama vissza nem fordul, s az időpont, a mult egész erejénél fogva, egyik legfontosabb oki tényező. De minek ide a mechanikából vett szerzett gyorsaság (vitesse acquise) fogalma, a mely itt nem mond semmit, csak arra jó, hogy rámutasson a természet-tudományokra, közelebről a mechanikára, mint Taine fölfogásának egyik forrására.

Mert Taine elméjét teljesen a dinamika törvényei szerint szereti jártni. A világot óriási önmagától járó gépnek látja, a melyet a szükségszerűség, az egyetemes kényszerűség mozgat. Egyik leggyakrabban használt szava a machine, s a történet neki «un problème de mécanique.» Az ember mozgó elmélet, un théorème qui marche. Hű fia ebben is a classikus XVIII. századnak, mely a történelmet szerette így látni a szigorú logikai szükségesség művének, a melyben nincs semmi véletlen. Az emberi sorsok csupán játékszerek a nagy egyetemes okság mellett, cselekvéseink tükrök, melyekben a kor szelleme önmagára ismerhet. Minden emberi tett csupán documentuma ennek az *Esprit de l'époque*-nak, mely az egyedüli történeti valóság. Czélról szó sem lehet, a célfogalom megfordított okfogalom, a causalitásnak a subjectív öntudat által teremtett reflexe, az egyén czélszerű cselekvése pedig az objectív causalitás subjectív visszhangja. (Spinóza.) Így válik minden történeti valóság e felfogásban merész intellectuális constructióvá, a hol a

törvény, szabály, okság, objectivitás és egyéb elméleti abstractiók élő és mozgó valóságok gyanánt szerepelnek.

Ezt a szép, világos, logikus épületet, mely a fölvilágosodás korának alkotása, csak a fejlődés gondolata kezdhette ki, mert nem jutott benne hely a gyarapodás, az időben többé levés tapasztalatának. Taine dicsősége, hogy ezt meglátta. Nem történet volt ez igazában, hanem egyszerű változás, a taposó malomban való körbenjárás. Az egyéniség minden meggyőződésének ereje kellett hozzá, hogy a romantika újra visszahelyezze az egyént történelemcsináló szerepébe. De ekkor már kibővült az egyén fogalma, mert nem csupán az egyes embert értették rajta, mint a renaissanceban, hanem a tömeget, a nemzetet is, a melyek tudtak cselekedni is, meg szenvedni is. Herdernek erről a nagy gondolatáról mondja Taine, hogy «mindnyájan tudjuk, ez a tudomány (a megújított történelem) századunk legnagyobb erőfeszítése és legnagyobb műve.»* Ezt a nemzeti egyént helyettesíti Tainenél a faj. Hegel ugyan ezek fölött még szeretett elképzelni valami világtörténeti ideát, a melynek az egyén, a nemzet, szolgálatában állott, de a positivizmus ezt is elsöpörte. Taine megtartotta a Herder-Hegel-féle történetfilozófiából a két leglényegesebb gondolatot: az organikus egységét és a fejlődését. Azonban kiküszöbölte a hegeli cél gondolatát, s evvel a történetet a logika vasbilincseibe verve még szigorubb mechanizmussá igyekezett tenni, mint tették a felvilágosodás emberei.

Elmélete abból a nagy rendszerező kedvből származott, mely a XIX. század derekán elfogta az angol és francia positivistákat (Comte, Spencer); közös hibájuk ezeknek, hogy a szellem világáról csak psychologicé, mint az ismeret fejlődéséről akartak tudni, s a történet és társadalom tüneteményeit az egységes ismeret keretébe foglalva a természettudományokkal azonos módon tárgyalták. Így jöttek létre a megismerés pszichológiai elveihez kapcsolódó a priori történetconstructiók, melyek mind a természettudományok logikáján épültek föl, a helyett, hogy készítőik az egyes tör-

* Klassz. fil. (Péterfy) 299. l.

téneti és társadalmi jelenségek sine ira et studio való vizsgálata után inductive tértek volna át a rendszerezés munkájára, s akkor talán belátták volna, hogy e tudományok alapelvei számára új logika alkotására van szükség. Hogyne! Hisz a természettudományokban nincs individualitás, mely pedig a szellemi tudományoknak legfőbb problémája. A genialis egyén megfejtésére sohasem lesz elégséges az okságnak még oly szigorú hirdetése sem; még kevésbé lehet ennek a keletkezését megérteni oly abstract metaphysikai fogalmakból, a milyenek gyanánt Taine a fajt és a faculté maitresse-t használja. Nála ezek nem concret valóságok, de igazi substantiális entitások, melyeknél külön hypostasálások a scholastikában sincsenek.

Nem szólva arról, hogy mindent mennyire egyszerűsít és a lehetetlenségig szétboncsol, nem különböztette meg a valóságot a fogalomtól: a tapasztalati létet a gondolattal azonosította. De ezt mestereitől tanulta. Nála ép úgy, mint Hegelnél, a logikában rejlik a metaphysika, sőt az ethika is. Mint a német philosophusnál az eszme és a fogalom, Tainénél a faj és az egyén lesznek azonosak, melyek csak fokilag, a fejlődésben különböznek. Így azonos az érték és a valóság is, — minden érték, a mi valóság — s az utóbbi elnyeli amazt. Spinózánál még: Natura sive Deus, Tainénél már szó sincs a Deusról.

Az érték fogalma az, a melyen végleg megdőlt Taine gondolkodása. Az erkölcsi világ megsemmisítéséből következik, hogy Hegelnél az eszme, Tainénél a faj természeti hatalommá lesz: külső természeti sorssá válik. Csak úgy lehetséges, hogy az *Angol Irodalomtörténetben* az angol-szász faj lesz a történet hőse: általa és érte történik minden. Az egyéneket csak a fajon át látja, holott a történetben épen ezek alkotják a valóságot. Ez is egyik nagy elválasztó fal a természettudományok és a történeti tudományok között. Azoknak az elemi tényei (atom, aether stb.) hypothetikusak, a valóság szétdarabolása által keletkeznek, a szellemi tudományoké reális, a benső tapasztalatnak közvetlenül adott tények és egységek. Azoknak az anyaga önmagukban létezésre képtelen atomokból, ezé egyénekből,

egymásra ható, de külön élő individuumokból, önálló kosmosokból áll.

Ez oly lényeges különbség, hogy miatta sohasem lehet a történetre a természettudományok logikáját változtatás nélkül alkalmazni.

A történelem az egyes egyének kölcsönös egymásra hatásából áll, a melyben csak az a szükségszerű, hogy hatnak egymásra. De a hogyan? a matematika elvei szerint ki nem számítható. Az egyének felett álló abszolút, egységes szellemi világ léte pedig nem tudományos gondolat. A történet egységét sem valami metaphorikus valóságnak kell gondolnunk, mint Goethe* tette, sem a faj állandóságában nem kell keresnünk, mint Taine hiszi, hanem megtalálhatjuk ezt az egységet az értékek világában, azokban a közös czélokban, a melyek az egyéni cselekvések mozgásának végpontjait jelölik. Ezek mint gondolatok élnek. S ha a történet nem akar egyszerű természetrajz lenni, csak a szellem és az eszmék története lehet. Ezek az eszmék jelennek meg a történeti egyéneken át. Az intézmények és az eszmék egyetemességben még a legnagyobb egyéniséget is felülmulják, de ezek csak az individuumokon át jelenhetnek, valósulhatnak meg. Ezért nem igaz sem a hero-worship, sem ellentéte: a milieu-elmélet.

Az egyén háttérbe szorítása, s a szabadakarat tagadása volt az oka, hogy Taine elmélete a külföldön sokkal nagyobb sikereket aratott, mint otthon, Franciaországban. Különösen a század közepének természettudományos, determinista hajlama kedvezett neki. De a francziák ezt az elméletet németnek, mystikusnak érezték. S igazuk volt, van is benne mind a kettőből. Náluk az emberi egyéniség, a szabad akarat hite Descartes óta dogmává lett, s az emberi cselékedeteket mindig kivették az egyetemes szükségesség alól. Mindig idegenkedtek a végtelenség gondolatától, mely

* «Die vernünftige Welt ist als ein grosses unsterbliches Individuum zu betrachten, welches unaufhaltsam das Notwendige bewirkt und dadurch sich sogar über das Zufällige zum Herrn erhebt.» (Hohes Wort eines Weisen.)

Pascalt is elrémítette és nyugtalanságba ejtette, s nem igen hitték, hogy a véges egyén csupán ennek az eszköze. «Pour nous, — írja egyik finom gondolkodójuk, — pour nous le libre arbitre individuel est une fin en soi, un attribut qui mérite de se manifester et de subsister pour lui-même, et en même temps une puissance dont l'action est capable de rompre plus ou moins définitivement, le fil de la continuité historique.»*

Ma már az elméletből csak néhány szó él, az sem egészen az alkotó szellemében. De történeti értéke, mint az első komoly kísérletnek, mely a szellemi jelenségek törvényeinek felismerésére törekedett, elvitázhatatlan. S a theoria minél mélyebbre merül az emberek emlékezetében, annál nagyobb fénynyel veszi körül alkotóját a nagy írónak és művésznek járó tisztelet. Nevezetes lesz az *Angol Irodalomtörténet* még azért is, mert ez az első kísérlet egy nagy irodalom sorsának olyan megírására, hogy a történetíró szeme mindig az egyetemes európai culturán függ, és a maga tárgyát annak egy kis részéül tekinti. Műve magyarázó részei feledésbe merülnek, de azok a részek, a hol egyéni élményeit tárja elénk, megmentik nevét. Nem utolsó érdeme az sem, hogy a történetírás pszichológiai jellemére ráterelte figyelmünket. Philosophiája ingatag alapra épült, de a nagy írónak, az elmeébresztő tanítónak és a becsületes kutatónak emléke előkelő helyet fog elfoglalni a XIX. század szellemi történetében, a hol úgy is a nagy philosophus a legkevesebb.

NAGY JÓZSEF.

* Émile Boutroux: *Introduction à la traduction de la Philosophie des Grecs*, p. XXVII. V. ö. Renouvier: *l'Esprit germanique et l'esprit latin. Critique philosophique*, 18 avril 1872.

«A CSUDA-MÓD MEGMENTETT JÁGERHÖZ.»*

A zergevadász Bernát neki indul a hegységnek. A legmagasabb csúcs alig háromezer méteres, az ő ináiban pedig hatezer métereshez való kitartás rejlik. Csak legalább túl volna már az erdön; hiszen itt a talaj olyan lankás, lapos, akár a betegszobáé. Lépcsőket akar a lábai alatt érezni, ez a Bernát gyerek, sziklalépcsőket, a melyeknek minden fokán négykézláb kell fölkapaszkodni; a zergék tánczos palotájában szeret ő forgolódni.

De ha már egyszer az erdőben van, legalább a hurokokat akarja megvizsgálni, a melyeket tegnap vetett; ha nyúl akadt meg bennük, jó; ha róka, annál jobb. A rókát nem szokás megenni. Az emberek képzelődnek és csak olyan

* A f. év július havában egész Ausztria, de Németország is meleg ünnepélyekkel emlékezett meg Petri Kettenfeier Rosegger születésének 70-ik évfordulcjáról. Rosegger 1895 óta elhagyta nevéből a «Kettenfeiert», a Péterből a «Vasast», talán mert ezzel kora szabadgondolkodó irányának akart engedelményt tenni. Ám a Kettenfeier névvel együtt akarva sem mondhatott le szívének természetes, ellenállhatatlan naivitásáról, arról a sokszor megindító, hogy úgy mondjuk atavistikus vallásosságáról, mely egész valóját jellemzi és a melyből legnagyobb sikerei fakadtak. Itt közölt elbeszélése (a *Geschichten und Gestalten aus den Alpen* című kötetéből) legszebb tulajdon ságai mutatja: kissé pantheistikus jellegű természetszeretetét, egy-két-mesteri vonással jellemezni tudó képességét (pl. Rózsika nagybátyja, Bernátnak és a korezmárosnének hirtelen változása), mind realistikusabbá vált irányát, a mely igen szerencsésen helyettesíti a vándorló szabólegény korában magába szívott Sue-féle romanticismust. «Kleinkünstler» ő ebben az elbeszélésében is, annak maradt regényeiben is: az apró részletek mestere. Őt olvasván, a részvét könnyei öntik el orcánkat, a megbocsátás szelid mosolya vonul végig ajkunkon. Javít, mert erkölcsös, megindít, mert humorista, gyönyörködtet, mert költő. Ford.

állat húsból esznek, a melynek nem köll hús. Mégis, a róka a legmegennivalóbb állat, mert hát okosabb, mint a többi. Így elmélkedik magában a Bernát, a mikor észreveszi, hogy a sűrűségben mintha valami megrándulna. Csak a kutyája itt volna, mindjárt ráuszítaná. De hiszen őz van a hurokban! Ám őzikeknek nincs kék mellkendőjük. Vagy talán leány? Leányoknak meg nem szokott szarvacskájuk lenni. Mikorra a bogos ágakat szétválasztotta, látta, hogy őz is van ott, meg kis lány is. A leány a remegő vadat hátulsó lábánál tartotta fogva és azon volt, hogy kibogozza a csapóhurokból. A vadász a bokron keresztül lopva szemlélgette a leány dolgát. A schramsbachtelki kis kecskepásztorleányka volt, fejes kis teremtés, a kivel nem tanácsos kikezdeni. Olyan barna és olyan fanyar, akár a hamvas szeder, ám a schramsbachtelki favágó legények jobb szerették a piros, édes földi epret, és így a természet nyers gyermekének nem volt mást kit szeretnie a kecskéjénél meg az őzikénél.

— Nézd meg máskor közelebbről, hogy mire lépsz, — mondta az állatnak — hiszen ugyis tudod, milyen csalafinták a vadászok. No, ne mozgasd úgy a lábadat, hadd húzzam ki a zsinemből. Hiszen a körmödet riszálja le ez az átkozott kötél, ha így megrántod. No hiszen jót kívánnék én annak a vadásznak, csak itt volna!

Az őz megszabadult végre és neki a fiatal erdőségnek. Bernát pedig lenyomta a bokor ágait és nagy hetykén így szólt a suttyóhoz :

— Itt a vadász, kívánj hát valami jót neki.

A kis pásztorleány nagyon, de nagyon megijedt. Kerek barna szemét a vadászra meresztette és egészen betemette tekintete sötétségébe.

És felelt:

— Sohase tudhatja az ember, mikor toppan hurokba; azért hát ne legyen kegyetlen a szegény állatokhoz.

— Persze, hogy az ember is belétoppanhat. De hát a huroknak is sok mindenféle fajtája van, és nem mindegyik fáj, ha szorít. Például ez itt.

Így a vadász, és át akarta karolni. A lány alábukott és a fiatal fenyőfák közt elillant.

Bernát jó darabig nézett utána, majd a fejét rázta.

— Kár, nagy kár, hogy ilyen vad ez a leány; ki kell ezt tanítani előbb. A legfanyarabb vadócz is megizesül, ha feküdni hagyjuk. Rőgtön, de mindjárt holnap reggel megyek a Schramsbachtelekre, és megmondom neki, hogy lakat alá tesszük. Majd leszoktatjuk az őszabadításról. Vagy pedig fizessen váltságpénzt.

A hurkot újra kifeszítette, puskáját egy vállvonással a hátára lökte és tovább ballagott. A meredekhez érve, ifjan ruganyos termete ellenére is nagy-kényelmesen haladt föl-felé. A városi ember csak akkor megyen lassan a lejtőn föl, ha már elfáradt, a hegyvidék lakósa mindjárt kezdetben lassan lépdél és így soha sem fárad el. A törpe fenyők országában két kirándulóval találkozott; ezeknek szívesen a lábukba durrantott volna, mert a hegyek közt örömben ordítottak. Elkergetni az őzeket! Ez a jött-ment csöcselék. A bolondok azért mászkálnak, hogy hegy-völgyet megbámuljanak. A zergékre ügyet sem vetnek és mégis elriasztják őket. Ostoba ficzkók! No de legalább a bíróságok lesznek majd okosabbak. -- Ezzel arra a két tárgyalásra gondolt, melyeknek nem rég jártak a végére a járásbíró-ságnál, a mikor is egy nyultolvajt tizenhárom havi börtönre ítélték, egy emberölőt pedig nyolcz hónapra. A kirándulók vidám jó napot kívántak a vadászlegénynek. Vigyen el az ördög, mormogta ez. Szerencse, hogy az ördög a bajuszán akadt. Valamivel magasabban egy kirugó sziklafalra lépett, és mindkét oldalról a havasi fenyér felé fülelt. Szellő nem suhant a szakadékok fölött, kavics nem csörgött aláfelé, minden kihalt a szirthátek között és azokat az istenverte hegy-mászó ficsurakat, hogy az, nohát persze az — vitte volna el. Rézsut ment át egy hómezőn; a déli nap nem puhította meg annyira a havat, hogy a vasszőges czipők nyomot hagyjanak benne. Ha itt így végre még jégfolyó képződnek, az lenne ám az örökös le-fel kóborolás! Hiszen már most is úgy van, mintha az úristen a hegységeket a kirándulók kedvéért építette volna olyan magasra, és nem a zergék meg a jágerék gyönyörüségére.

Bernát most egy sziklafal alá ult, vadásztáskájából

szalonnát és kenyeret vett elő és jóféle epe méreggel fűszerezte ebédjét. Akár vénasszonynyal találkozott volna, olyan szörnövés-ellen bánt el vele ma minden. Egyébkép a fiatalok sem jobbak. Sőt rosszabbak. Esták, a fővadászmester mindig is mondta: vénasszonytól megóv a szenteltvíztartó, de a fiatalja mind boszorkány. Szive csak akkor kezdett olvadozni, mikor elővette a zörgős korsót és jót húzott a borovicskából. Erre a homokba nőtt havasigyopár vánkosra nyugtatta le fejét, elaludt és álmában megnyilni látta az eget. És milyen eget! A zöld fenyvesben csak úgy büzsögött a sok őz meg szarvas, a sziklafalakra meg csak odaragadtak a zergék, akár a legyek az ablakokra augusztus havában. A szirtfalak körül sasok keringettek, mint a varjak rozsasztagok körül, olyan számosan, és a rókahurokban sötétbarna leányka ült, egymagában — foglyul.

Mire a legény fölébredt, a nap már megtért a hegyek mögé és a sziklafalak szürkén és nedvesen meredeztek. A vén hegyek ránczaiból fehérke ködpárák másztak elő, az erdők vidéke fölött hosszú felhőrétegek nyújtózkodtak. Míg a menyországában időzött, esni kezdett, de a szirtfal tetővel is szolgált neki. Bárcsak zergék is potyogtak volna alá abból az ő álom-egéből. Bernátnak át kellett mennie e szakadékokon; ezek ugyan meglehetősen kietlenek voltak, de ott bizonyosan akad majd zergékre. A szakadékokban volt a zergék biztos vára, és Bernátnak, a kinek a válláról nem olyan nagy ideje, hogy puska lógott, előbb-utóbb mégis csak végig kellett járnia a zergevadászok főiskoláját, hogy ő is hozzászólhasson, ha majd a vadásztanyán a szakadékok sziklafalairól beszélnek. Csákánya vigan csengett a kövön, mikor utat vágott magának fölfelé a sziklán, följebb, mindig följebb. A törpefenyők elmultak már tőle; nem volt más, csak a puha, kurtaszálú fű bujt elő a görgetegtől körülzárt fekete földből. A mint egy sziklapadot körülmászott, hirtelen letekintett a havasi fenyérrre. Ott voltak a zergék. Csak-hogy nagy magasságban volt fölöttük, nem vehette őket számba, lőni meg éppen nem lőhetett. Görcsös reszketéssel tartotta kezében puskáját. Lőjön, ne lőjön? De szabad-e vajon; nem éppen a vadak gondozása miatt kell-e neki

hegy-völgyet bejárnia? Neki csak az a kötelessége, hogy az állatokat kikémlelje, megoltalmazza. — Lefelé küszött most, pompásan sikerült; körül-köre ugrált aztán, és a romközetek közt szépen alácsúszott. Egy szirtfalhoz ért így, a melyen át úgy jutott lejjebb, hogy egy havasi rózsabokorba fogódzott, mely a sziklahasadékból kiburjándzott. — Jó, hogy itt nem fölfelé kell másznom, gondolta, a föléje nyuló meredeken függő falra tekintve. — Ellenben a fenyéren át nagy vigan mehetek a havasi rétek felé. — De közte és a kőpuszta-fenyér közt ime magos, tar sziklafal ereszkedett merőlegesen alá. A lefelé csörgő kövektől ijedten a zergék magasra emelték hegyesszarvú fejüket és csoportosan szökdeltek át sziklán, hómezón keresztül. Bernát egy ideig a sziklás talajra ült és kezét szeme elé kellett tartania. Szédült! Fölötte a sziklafal, alatta is a sziklafal, így hát egy keskeny párkányzatra kellett kuporognia, a mely jobb- és balfelé néhány ölnyire elnyulott, míg végre a rémséges sziklafalba besimult.

Bernát látta, hogy se le, se föl, se jobbra, se balra. Először is arra gondolt: no most légy okos. Csakhogy az okosság itt nem sokat használt. A havasi rózsabokor segítségével próbált visszamenni, de a bokor meglazult, a gyökerek kiszakadtak és ő lebukott a kinyulásra, még szerencse, hogy tovább nem gurult. Rövid idő multával kiáltozni kezdett; hangja élesen beleütközött az alatt álló sziklafalba, de lenn senkit sem látott, a ki meghallhatta volna. Lövöldözni kezdett, elhangzott ez is. A fenyéren, görgeteg mezőkön a vadászokon és orv-szénaaratókon kívül ritkán járt ember, itt járni különben is tilos volt. Hiszen ott lenn már messziről hirdették a táblák: «A havasi fenyérekén járást a vadásztörvény szigorúan tiltja.» Most meg beköszöntött az este. A tavak kékjébe játszó, violaszínű alkonyati árnyakat a szakadékokban, az édig nyuló, koromfekete ormokat magamögött, a havasi vörös-izzást a távol hegyeken nem látta szeme. Nagy félelem szállta meg. Inye kiszáradt, úgy hogy a nyelve oda ragadt. Egy korty pálinkától sem lett jobban, vizért esengett. Egy sziklatuskó hullott valamikor alá a szirtfalról és a kirugó részeken megakadva függve maradt,

maga alatt valami barlangfélét képezve. Nagy erőfeszítés és nem kis veszedelem árán ide kúszott, hogy éjjeli menedéket keressen a függő szikla alatt. Tüzet akart rakni, mert az a kedves láng csodálatos vigasztalást ébreszt a magánosságban; tűzszerszáma is volt, de nem szerezhetett tüzi-fát; a havasi rózsa ágaskái csak úgy duzzadtak az élet nedveitől, izzottak egy kicsinség, de csakhamar kialudtak és a vadászt a hideg, nedves sötétségben hagyták. A kimerültség végre elaltatta, egész éjszaka felfelé mászott és lefelé esett, a sziklafalból kővé vált zergék, szarvasok, meg őzfejek nyultak ki, mekegtek és szörnyen kinevették.

Mikor kőmennyezete alatt újra magához tért, ime a hegyek a pitymalló hajnal derengő halványságában fürödtek előtte. A hideglelés olyan nagyokat rázott rajta, hogy a fogai csikorogtak belé, feltápáskodott és kiabálni kezdett. Kezdetben kissé rekedten ment, de addig kiáltott, míg csengő lett a hangja, majd míg újra berekedt. De a kő-fenyéren nem mutatkozott élet és a sziklafalakon nem jelent meg szabadító. Újra mászni próbált felfelé és ajultan hanyatlott vissza a kinyulásra. Ekkor nyugodtan fekvé maradt és arra gondolt, nem volna-e jó, ha szétdarabolná ruháit, a darabokat hosszú szalagba összecsomózná és az így készült kötélajtórján a lesiklást megkísérelné. De a mikor a szakadék mélységébe letekintett, nyilvánvalóvá lőn, hogy minden hiabavaló.

Atyja egy-két hónappal ezelőtt halt meg. A halottöltötető asszony új szörkabátját húzta rá. Bernát ekkor azt gondolta, kár volna a drága ruhadarabért, ha az csak úgy elkorhadna. Édesanyja is úgy vélekedett, hogy nagyon nehezen keresi meg az ember, a halott meg ingujjban is elpihen. Így hát a szörkabátot csak maguknál tartották. Bernáton épen most rajta is volt s eszébe ötlött: halott ember ruhája van rajtam, nekem ugyan löttek. Puskaporát már tegnap elpufogatta és nem is gondolt a legvégsőre. De ma talán szebb halál volna a golyó, mint a mélybe ugrás... Most még valami jutott eszébe. Édesapja, a kinek halotti ujjasába belébujt, favágómester volt, a ki, hiszen az erdő fái között nevelkedett fel, nem igen törődött pokollal

meg menyországgal. Halálos ágyán mégis egész hirtelenül azt kérdezte, mereven tekintve körül a homályos kamarában: Nincs itt az Isten? Ugyanez a kiáltás fakadt ki Bernát lelkéből is: Nincs itt az Isten? Jól emlékezett, hogy hallotta a vallástanítás alkalmával: Isten a mi megsegítőnk szükségben és veszedelemben, ha őt imádjuk. Csakhogy az akaratos ember most szégyenelte, hogy ahhoz forduljon, a kire eddig alig gondolt. De mikor a nap e második huszonnégy órában is szépen elhaladt fölötte, mikor a láz és a szomjuság már-már fölemésztette és szabadító nem mutatkozott, ekkor végre az ég felé emelte összekulcsolt kezeit és hangos sírásra fakadt. És ez a vad, megrázó sírás könyörgés vala Istenhez, kimélné meg ezt az ő fiatal életét...

Az alkonyat korábban sötétült el, mint egyébkor, mert az égre nehéz felhők vonultak föl és a sziklafalakra ólomszürke tömegek szálltak alá. A fenyérek mélyen és sötéten terültek el odalenn és az előhegyekből hiába kékllett fel a friss, eleven erdő, egy egész örökkévalóság terült el közöttük. Bernát most gépiesen tapogatott puskája felé, és ime a fegyver egyszerre csak lefelé gurult és a mélységbe esett, a hol zajtalanul szétzúzódott. Bernát már csak félálomban élt. És mikor a mélységből egy vörös csillag fölragyogott, már nem fogta föl, mit jelenthet ez és egész egykedvűen a fölkelő holdujásznak tartotta. De a fényesség tovább terjedt és megvilagítá a kanyargó füstoszlopot.

Rózsika, a kecskepásztorlány, a fösik lejtőin orv-módon a szénát aratgatta. Ez persze szintén tilos volt, de hát úgy vélekedett, hogy ha a szegény embernek a «vadásztörvények» miatt mindent kerülni kellene, bizony-bizony éhen kellene halnia a kecskéivel együtt. Kő és bozót közt tehát szorgalmasan metszegette a füvet sarlójával és kosarába gyűjtötte. Munkája közben több kiáltást hallott. Kezdetben ügyet sem vetett rá, majd, hogy mégis csak feltűnőnek vélte, nem tudta, honnan jó a hang. Bizonyosan vadászok járnak a hegyek közt, mert lövéseket is hallott. Szénás kosarával tehát elosonni törekedett. Másnap reggel újra visszatért, újra füvet vágott és újra hallotta a kiáltásokat. Már most megjijedt. Ez már panaszos segélykiáltás volt. Csak azt nem

tudta, a hátulsó köfenyérről vagy pedig a sziklafalokról jő-e a hang. A függőleges falról hitte jönni, de bizonyosan csak a visszhang volt, mert hogy odafenn ember lehessen, az képtelenségnek látszott. Minthogy a hang időközönként ismétlődött, Rózsikát rémület fogta el és leszaladt a favágóhelyre és elbeszélte a favágóknak, hogy a sziklafalak közt már tegnap óta segítségért kiáltanak. Az előmunkás beszüntette a munkát és emberei mászóvasakkal, csákányokkal, hosszú kötelekkel nekiindultak a Zerge-hegységnek. Besötétedett. A fenyéren elsőbbben is nagy tüzet raktak, hogy az ember, a ki se le, se fel, meglássa a jeladást s megtudja, hogy emberek indulnak segítségére, Bernát is, látván a tűz folytonos világítását, magához tért és újra kiabálni kezdett. A favágók fakéregből óriás beszélőcsövet göngyöltek és a sziklafalak közé harsogtatták, hogy a ki fenn van, csak tartson ki, a reggeli szürkülettel kezdetét veendi a mentés munkája. A vadász legény hallotta a hangot, de nem értette. Új bátorság szállta meg, új életerő öntötte el. A felhős éjszaka nem volt hideg; lázas volt ugyan, de az örömtől.

Kimászott barlangjából, de kézzel-lábbal kellett kapaszkodnia a kiálló sziklaélekbe, hogy örömmámorában le ne zuhanjon. Mikor hajnalodott, meglátták alulról a helyet, a hova tapadt. Alulról hozzáférni teljesen lehetetlen volt. Tehát felülről. Idestova dél felé járt az idő, mikor végre a sziklafal ormáról kötél hintálódzott le-fel, de bizony rövid volt a kötél. Több órába telt, míg csomókkal és vaskarikával ellátott hosszabb kötelet bocsáthattak le. Ez elég hosszú lett volna, csakhogy a sziklakirugás miatt nagyon messzire maradt Bernáttól, nem érhetette el előrenyújtott kezével. Így sem sikerült tehát; ezért egy kötélhez erősített favágó legény akart hozzáig lebocsátkozni. Ép az imént mondta pajtásainak: «Aztán, ha valami bajom esik, ne feledkezzetek meg két kis cselédemről.»

Időközben a kecskepásztorleány lenn, a hol a gyalogösvény a hágót átszeli, letérdelt egy vörösfenyő előtt. A szüzanya képe függött azon, időviselten és bemohásodva, de malasztal és kegyelemmel telve. «Én Jézus-Máriám, ne vedd tőle rossz néven, hogy hurkokat vet ártatlan állatoknak

járása mentén. Hiszen jáger ő szegény, ez a kötelessége, ebből kell élnie. Nem rossz ember ő. Fiatal ember és nagyon szeretne még élni. Segítsd le a rémisztő szikláról. Ma szent vasárnapnak napja van. Tiszteletedre minden vasárnap böjtölni fogok, a meddig csak élet lesz bennem. Segítsd le őtet.» Így imádkozott a kecskék kis pásztorja és mindkét karjával átölelte a fát. Görcsösen a kebléhez szoritotta a fát, megcsókolta, becézte és azt gondolta, hogy egyes-egyedül az Isten anyja iránt való szeretetből teszi. Nem tudta még . . . .

A legény, a ki a kötélén leereszkedett, teher nélkül tért vissza. Hiábavaló minden, mondta, nem lehet hozzáférni a szöglethez, a melyben a szerencsétlen meglapult. Fölfoghatatlan, hogyan juthatott oda. Erre egy másik legény ezzel felelt: «Valahogy csak mégis odajutott és a meddig a jáger Bernát eljutott, a favágó Kilian is eljut odáig» — Így hát most ez ereszkedett le a hosszú, erős kötéllel, a melyet odafönn a sziklákba vert czölöpökre kötöztek. Sokáig várattott magára a legény, a kötél mind mélyebbre ereszkedett. Odafönn lélegzeni is alig mertek az emberek, remény és félelem közt feszülten. Mikor a hirtelen meglazult kötél egyszerre három karikát is vetett, annak jeléül, hogy no, már most húzhatjátok.»

«Mindaketten rajta lógnak» kiáltott örömében a vezető famunkás, a ki maga is jó nagyokat rándított a kötélén, mert nehéz volt a teher. Végre a kiülő sziklán végig horzsolódott a testük, a kettejüké, Kiliáné és Bernaté, a mint ott lógtak egymásba kötözve.

Mikor a fapadlón megoldották kötelekeiket, a favágó letörölte az izzadságot a homlokáról, de a vadász legény ajultan rogyott össze.

Borovicskával vigasztalták, tejet öntöttek a szájába. Kecsketejet, a völgy kunyhójából küldték. Majd czirbolya-fenyőágakból összetakolt gyalogszékre fektették és nagy fáradsággal szállították le a völgybe, a vadászházba. Meg volt mentve.

Mikor magához tért, mindenét szétszította a legények meg az emberek közt: zsebóráját, ezüst lánczát, zsebkését,

gyűrűjét. Megfogadta, hogy világeletemben sem visel többé ékszert, drága holmit magán, fogadják ezeket az apróságokat emlék gyanánt.

— Még más valakinek is köszönettel tartozol ám gyerekek, — mondta neki a favágómester — a schramsbachtelki kecskéisleány ha nem értesített volna! Bizony ennek a barnabőrű suttyónak köszönheted az életedet.

Egyelőre ugyan egy fabatkát sem adtak volna azért az életért az emberek, mert biz erős idegláz rohamain kelle magát keresztül vágnia a legénynek. Úgy alkonyattájt nem egyszer suhant valaki a vadászház elé és bekukucskált az ablakon. A nagybeteg édesanyja ott volt körülötte, az a valaki tehát nagy megnyugvással osont vissza a kecskepásztor kunyhója felé.

Miután a hetek hatja egymásután elvonult, odáig fejlődtek a dolgok, hogy a vadászlegény támaszték nélkül mehetett végig az erdei úton, a schramsbachi völgy felé. Arcza halványabb volt és finomabbra vékonyult, bajusza és szemöldöke mélyebb árnyékot vetett, szeme mintha megnagyobbodott volna és valami különös, nedves fényben ragyogott. A kecskés kunyhója előtt habozva állt meg. A lapos tetőzet kövekkel volt megrakva és messzire kinyult a mohos deszkafal fölött, de a homályos ablakocskákon át tűzszinben lángoltak a pelargóniák. — Mikor végül szilárd kézzel megragadta a fakilincset és a mállásnak induló küszöbön átlépett, bizonyosan nem gondolt arra, milyen egészen más szándékkal akart egyszerre ez alá a szegény fedél alá jutni. A kis szobában öreg, vak ember kuporgott, a ki, ügyet sem vetve a belépőre, dohánytartójával pizmogott. A suttyóleány, a kit már ismerünk, a köpülónél állt és ugyancsak nagy erővel forgatta a nyelet.

— Ez itt talán az édesapád — szólította meg a leányt és az örege mutatott.

— Ez az én édes gyermekem — felelt a leány. Ezzel a pajkos szóval akarta elleplezni belsejének remegését. Különben annyiban igazat is mondott, a mennyiben a tehetetlen és újra gyermekké lett aggastyánt ő gondozgatta, ápolgatta. Szülei már rég elköltöztek, e kunyhó őslakói közül atyjának csak ez a testvére maradt még életben.

A vadászlegény csak úgy könnyedén nyujtá a leány felé kezét, vajon megszorítja-e majd? és mondá:

— Amugy is tudod, mért jöttem ide ma, Rózsika.

— Gondolni gondolhatom — felelt a leány nyugodtan. — Nem is akarom tagadni. Hiszen rajta kaptál a szénalopáson. Nohát zárass be, hiszen már úgysis régóta kínálgatod.

Megdöbbenve állt a legény egy pillanatig, végre nagyon komolyan szólt:

— Ne beszélj így, Rózsika. Ha te nem vagy, egészen másképp végződött volna a dolgom. Az ott fönny furcsán fizetett meg érte, a miért olyan voltam irányodban. Szívesen letérdelnék előtted és bocsánatot kérnék . . .

Ilyen szavakat hallván ettől a legénytől, abba hagyá a köpülést és kiment a leány. Egészen nyugodtan ment ki, ki a kecskeistállóba. És mert nem tért vissza, a legény ment utána és hallgatódzott. Reszkető sirást hallott a deszkafal mögül. A vadászgyerek az istállóba lépett, magához húzta és arcát, szemét, száját izzó csókokkal illette. Heves küzdés után kibontakozott karjaiból; arcza kitüzesedett, haja szétbomlott, mellkendője meglazult; így állt előtte, csodálkozva, haragosan.

— Tudod már most — sügta a legény. — Ha még most sem tudnád, még jobban megmagyarázom.

Ebben a pillanatban az öreg krákoló, jajgató szava hallatszott ki a szobából. «Ó jaj, ó jaj, ó jaj!» Rózsika besietett. Az öreg a padlón hasalt és tapogató kézzel kereste a lehullott pipát, a melynek szárát még mindig fogatlan szájában tartotta. E közben nyöszörgött. A kislány felemelte a füstös szerszámot, rendbehozta a készséget és lesimitotta az öreg ülőhelyét. Bernát immel ámmal állt egy darabig az ajtó mellett, míg végre eltávozott.

Rózsika arcza egész nap lángban égett. Szíve megállt az ijedségtől, a mikor hirtelen eléje lépett, csontjain és velején mintha valami égető áradat zudult volna át, mikor olyan vadul össze-vissza csókolta. Katonás bátorsággal viselkedett. Öklével taszította vissza a legényt, pedig csak nem rég olyan nagy beteg volt. Mikor estefelé megfejté a kecskéket, meg-

szabadult a terhétől és elmesélte az állatoknak az ő nagy-nagy boldogságát. Most, hogy elmesélte, tudta meg maga is — szerette a legényt. Szerette!

Két napon át hagyta magán végig reszketni ezt az érzést, harmadnap ráakadt a legényre, a mint a szénában hevert. Az erdei rét szénájában, a melyet már régebben összegereblyezett és most kosarában a kunyhóba akart hordani, ott feküdt nyulánkan elterülve a fiú, úgy, hogy az összehalmozott takarmány szinte előntötte. Szemét behunyta, a leány meg egész csendesen állt előtte és nézte, nézte. Micsoda derék, kedves ember! De nem szabad tudnia, hogy titokban ilyen nagyon megnézi. Odébb akart suhanni, a mikor a legény hirtelen felütötte a szemét és nevetett. Most már meg kellett állnia, sőt valamit mondani is illett volna.

— Ugyan korán hagyta abba a munkát — szólította meg.

— Mert elfáradtam a hurezolkodásban — felelt a fiú.

— Ugyan mivel hurezolkodtál?

— A holmimmal. A vadászházból édes anyámhoz.

— Hogy lehetséges ez, jáger?

— Nem vagyok már jáger — felelte, miközben félig felemelkedett. — Azt hiszem, tudod, miért. Még az nap megfogadtam ott fönn a sziklafalon. Vadat nem terítek le többé. Más módon akarom megkeresni a kenyeremet.

A leány megdöbbenve nézte végig. Csak nem akar elköltözni innen?

— Hát aztán mit csinálsz majd?

— Már a hogy így vagy úgy fordul. Értek a deszkafűrészeléshez. Talán ott künn az Eschauban, Untersteinthalban is van fűrésztelep.

— És anyádat magára hagynád?

— Nem szívesen. Persze, hogy jobb szeretném, ha itt-hon maradhatnék. Az erdőben, vagy a Schramsbachalján, vagy egyebütt. Ha valamilyen házaeskám volna! Gazdálkodnám szívesen, nagy örömmel tenném.

A leány egy szóval sem válaszolt erre és gereblyéjével összébb húzta a szerte fekvő szénát.

— Ha házaeskája volna — gondolta. — Neki pedig volna ám!

— Rózsika — szólt hirtelen a fiú — hadd abba a gereblyézést!

A leány nem hallotta és tovább szorgalmatoskodott.

Másodszor is rászólt a fiú:

— Rózsika te, hadd abba azt a gereblyézést és gyere ide.

— Csak pihend ki magad — felelt a leány — van időm elég a betakarításhoz — és csak gereblyézett tovább.

— Hiszen majd segíték betakarítani, de most te segíts nekem pihenni.

A leány csak megint nem hallotta, felállította a szénáskosarat és szénát szórt beleje. A legény erre felugrott ültéből, nagyokat markolászott s gyömösölte a szénát a kosárba! Jó erősen belépréselte és mindig többet meg többet. Majd bogárhátra rakta a szénát, túl a kosár szélén, kötéllal jól lekötötte és új sort rakott rá.

— Bernát — mondotta a leány — nagyon sokat raksz föl. Ennyit nem emelhetek a hátamra.

Mire a kosár annyira tele lett, hogy szénás púpja valóságos kazalnak tetszett, Bernát eléje ült, a kötelet a vállára csusztatta, előbb egyik térdén támaszkodott föl, majd a másik lábára állt és vitte magával a terhet, le egyenesen a Schramsbachtelekre. Rózsika röstelte, hogy csak a gereblyét kellett vinnie, azért egy csomó szénát tett a kötényébe. Így iparkodtak hazafelé az aratók. A legény a kunyhóhoz ért, a leány utána; a hüvös szénapajtába lépett be a legény, a leány utána . . .

A vak öreg pedig üldögélt a szobában és valami régi, régi nótát dörmögött.

* * *

A vándorló-legénykedés, a mit Bernát most, hogy munkát keressen, megkezdett, valóságos kéjutazásnak vált be. Nem is tudta eddig, milyen nagy érdem az, ha az ember a hegyek közt utat veszít és derék emberek megmentik. És ime, most mindenütt ünneplik és csodálják. Ez az a jáger, a Bernát, a ki két nap és két éjjel ott szenvedett a szaka-

dékok sziklái közt, mint hajdanában Miksa császár a Márton-hegy szirtfalán! Ha a korcsmákban nem ismertek rá, lemondott incognitójáról; az emberek ilyenkor csak úgy szorongtak körülötte és neki mesélni kellett és innia rája szomjusága arányában, hiszen az egész völgy vendége volt. A sok meséléstől a sziklafal lassankint háromszor olyan magasra nőtt, mint a mekkorának a természet megalkotta. A szirtfalon való tartózkodása éjszakáin rettenetes viharok tomboltak, a mennykő majd ide, majd oda csapott, végre kőszáli sasok érkezének, a melyektől csakis ügyessége mentette meg. Egy vigécz került az útjába, a ki nagyon okos ember volt; ez úgy vélekedett, minek is vesződnék nehéz kézi munkával, mikor szép tőkéje fekszik a kalandos történetben, melyről ország-világ tud már. Induljon «művészi körútra» és mint «csuda-mód» megmenekült, mutogassa pénzért magát.

Ki tudja, nem hajózott volna-e Bernát eme «jobb rendeltetés» felé, hiszen eléggé tetszett volna neki, ha vándorútján az untersteinthali harangszó nem csendül a fülébe. A kis alpvidéki falunak, mely a patakon túl a meredély szélén épült, nem a temploma tornyából jött ez a csengés, hanem egy díszes fogadó tetőgerinczén nyargalvástülő tornyocskából, a mely vacsorához szólította a cselédséget es bizonyosan a fáradt vándorokat is. Befordult tehát jó maga is és ama két favágó legény, a kik a kemenczezugában pálinkát ittanak, rögtön felismerte, hogy ez az a csuda-mód megmenekült jáger. Az est folyamán a «Szőlőfürt»-vendéglősnő is közéjük ült, széles tenyerét Bernát felé nyújtotta, mert hát nagyon örül, hogy olyan emberrel ismerkedett meg, a kit az Úristennek különös mód kelle szeretnie, mert hát olyan hihetetlen módon megvédelmezte és a sziklafalról épkezláb lehozta. Isten tudja, mi várhat még rá ezen a világon. Deszkákat akar fűrészelni? Hát akkor nézze csak meg az ő fűrésztelepét, ott lent az Achenál*. Már rég ott fekszenek a fatuskók egymásra hányva,

* *Ach* vagy *Ache* vizet jelent és a latin *aquaval* egy anyatörzsből származott.

akár a fánkok a tálban. Vállalná-e ezt a munkát? A béren biz Isten nem vesznének össze.

Bernát a «Szőlőfürdő»-ben maradt, a «Szőlőfürdő»-korcsmárosné pedig fiatal és gömbölyücske özvegyasszony volt.

Másnap vagy harmadnap ugyancsak nagy csikorgásba fogott a deszkafűrész az Ach-völgyében. Csak úgy röpült a fehér gyaluforgács és a fehér deszkaszálak fapihét bocsátva magukból, csúsztak a gerendákon lefelé. A korcsmárosné keresztbe tette karjait, úgy szemlélte szívbeli örömmel a munkát. A deszkák olyan finomak és simák voltak, hogy a korcsmárosné fürge tekintete nagyon is gyorsan az eredetükig siklott rajtuk, a hol nyalkán és nyulánkan, kék köténnyel a dereka körül, ott állt a fűrészmaster. Valamivel később, úgy a bucsu táján, a korcsmárosné úgy vélekedett, hogy a fűrészelés egy darabig pihenhetne is és jobb, ha Bernát kijebb néz kicsinyég a borjúvásárlás irányában. Könnyen megérthető tanításban részesítette a legényt a jó marhahusnak tulajdonságai felől és hogy bevásárlás alkalmával mindenesetre azt kell mondani a parasztnak, hogy a hus ára csodálatosan csekély az amerikai nagy behozatal mián. Bernát egy pár jó kövér borjut hozott haza és a bucsura fehér kötöt kellett felkötnie, ételt kellett hordania és a számlát besöpörnie. Ha a paraszt a fizetésnél furcsa képet vágott, tudtára kellett adnia, hogy újabban a husarak szörnyűségesen emelkedtek, mert a felsőausztriai marhakereskedők mindent összevásárolnak. Az italok körül is nagyon jól lehetett Bernátnak hasznát venni. A «Szőlőfürdő»-ben csak két fajta bort mértek: az «ordináret» és a «jó-félét». Mind a kettőt egy ugyanazon hordóból csapolták, csakhogy Bernát az «ordináret» közönséges, a «jó-félét» pedig csiszolt porárba folytatta. Mindezt nagyon könnyen megtanulta az új fűrészmaster és legalább is olyan jól csinálta, mint maga a korcsmáros, a ki egy esztendővel ezelőtt az Úrban szép csendesesen elszenderült. Ezenkívül pompásan tudta a vendégeket tréfákkal meg mesékkal jóltartani és a Trachofenszirten legalább is egy féléven át kelle ülnie, annyi kalandon esett ottan át. Minél élénkebben találta fel rémületes történeteit, annál több vizet önthetett az «ordi-

náréba», a vendégek csak nem állottak odébb. — Ilyen természetű alkalmazhatóságáért egy este arany karikagyűrűt kapott jutalmul a korcsmárosnétól. A megboldogult a gyűrűs ujján viselte, Bernátnak a kis ujjára húzta fel; «ennyivel vagy te erősebb nálánál», tette hozzá a korcsmárosné. — Rákövetkező éjjel eszébe jutott a legénynek ama sziklaszálon tett fogadalom, hogy e világeletében soha többé ékszert nem visel; de megnyugodott abban, hogy ez alkalommal kivételnek is lehet helye. Más egyéb nem jutott az eszébe.

De biz mégis! Az jutott eszébe, hogy a «Szőlőfürt»-korcsmának a jövőben ez lehetne a czegéréen: «A csuda-mód megmentett Jágerhöz.»

Karácsony felé már oda fejlődtek a dolgok, hogy Bernát a saját nevében vásárolhatott fát a parasztoktól. Ez idő szerint a fűrésztelepen lévő kamarácskáját minden teketória nélkül fölcsereélhette a korcsmárosné egyik szobájával. Az özvegynek kezdetben furcsán esett a dolog, de meggondolta, hogy mégis jobb, ha a férfi a maga feje után indul, mint hogy ha egyáltalán nincs feje. Ép akkor tért be a «Szőlőfürt»-be egyik favágó-legény, a ki résztvett a trachofenszirti mentésben. Örömeiben nagyot ütött az öklével az asztalra, a mért Bernátot ilyen jól megülepdedve, mint jövendő korcsmárost tisztelhetette. Egymás mellé ültek és selfrissítették egy pohár «jófele» mellett emlékeiket és hogy a pásztorlányka hogyan hívta segítségül a favágó-legényeket. Ez az emlék ha nem is került Bernátnak egy álmatlan éjszakájába, de egy fertályórásckáig mégis csak hánykolódott, míg elaludt. Talán még nem is tetszenék annak a kecskéslánynak, ha a «Szőlőfürt» korcsmárosnét elvinné? Az ilyen vászoncelédek csak nem értik a tréfát! Ha az ember jó szót mond nekik, mindjárt a nyakukba akarják magukat varrni. Én édes Istenem, ha mindenkit feleségül kéne vennünk, a ki az életünket megmentette, akkor az öreg szénégető Babié volna minden férfi, a ki Schramsbachtelken és Hüttauban és Zirmleitenben lakik. A ki csak a zirmleiteni erdő felé vette útját, valamennyinek a vén Babi mentette meg az életét, mikor a fausztató mellett állva feléjük kiáltott: «Vigyázz! Fát

vágnak ki!» Végre is ez mindenkinek kötelessége. Háladosak másképp is lehetünk és Rózsikának nem lesz panaszra oka. És nem is panaszkodik, mert okos leány. És most Isten nevében befelé fordulok és nagyot alszom.

Rózsikának mindezekről persze sejtelve sem volt. Egész télen nem bujt ki a Schramsbachtelekből. Nagyon elfoglalta kis háztartása; de meg az öreg, vak nagybácsi ágybanfekvő beteg lett, őrizni, ápolni kellett, akár a pólyásgyereket. Ám Rózsika türelmes volt és gondolta, majd csak jobbra fordul valamikor. Ha most nem is igen hallat magáról, egyszerre csak itt lesz és azt mondja majd: «No most, leánykám, talpon vagyok. Van egy-két forintom a zsebemben, most megkezdődhetik a táncz.»

Mikor a hó elolvadt és a megifjult zöld réteken a vízcsekék csörgedeztek, az öreg újra talpra állt és a steintali templomba kívánczolt, hogy ottan végezhesse husvéti gyónását. Így hát a suttyó csak kivezette az erdőkön keresztül. Apró lépésekkel tipegett az öreg mellette, vezető karjához simulván. Ősz fejét fennhordta és mindig csak egyenesen előre, akármily szépen zöldelt és virágzott is az út két oldalán a tavasz, akármily meleg fényben sütkéreztek a hegyek és sziklák — neki ez mind nem volt látnivaló. Ma nem nyöszörgött, azt a régi dalt sem zümmögte, a pipázó készségével sem babrált: magába tekintett és bünei után kémlelődött.

— Mondd csak Rózsika, az álomban elkövetett vétkeket is meg kell gyónnia a jó kereszténynek? — kérdezte gyermeki ésszel. — Tudod, ha olyanféle álom lopja magát fülünkbe.

— Ugyan, nagybácsi, hát ez miféle módi volna? — kiáltotta a suttyó majdnem jókedvűen. — Akárhányszor nyalábszám vétkeznénk akkor!

— Jaj, de örülök, — felelt megkönnyebülve az öreg. — Tudod, Rózsikám, álomban annyiszor verekszem! Rettenetes verekedést kezdek. Rajta, neki! Ma éjszaka is egy nagy husánggal vertem le a favágó Lenczit, a fenyőosztató Miskát meg a Dámián gyereket.

A suttyó hangosan nevetett. A vidék három legerősebb

legényét, a három legderekabb czimborát verte le ez a kicsiny, mellette czammogó apóka. Mikor a templomban Rózsika mellett ülve az orgona hangja a fülébe szólalt, sovány, száraz két kezével a levegőben kapkodott, mintha meg akarná fogni és csak magának akarná megtartani a hangot. Majd a nagy meghatottságtól dűnnyögött magában. Mikor a prédikáció után a pap kihirdette a jegyepárokat, az öreg vékony hangoeskájával hirtelen csak felkiáltott:

— Ó te elpárolgott jáger! Ime, elveszi a Szőlőfürt-korcsmárosnét, pedig az én szegény Rózsikámnak ígérte!

A leányka szörnyen megijedt. Szegény öreg, most már egészen megbolondult. Vagy igaz volna? Hiszen a kezdetben meg sem figyelt szavak nem csengnek-e még most is a fülében, hogy Anwardtner Bernát Pustler Teréziával, a «Szőlőfürt» korcsmárosnéval Untersteinthalban megszentelt házasságot köt? Nem lehet, nem lehet. Az egész jámbor gyülekezet őt nézte, a hátullévők lábujjra álltak, hogy a többiek vállán át láthassák meg a hivatlan közbeszólót. A plébános intett a prédikáló székről, hogy vezessék ki az öreget; ez persze szükségtelen volt, mert Rózsika már karjánál fogta. Az emberek, a falak, az oltárok tánczoltak körülötte, nem tudta, hogyan jött ki, azt sem tudta, hogyan ért el az öreggel a Schramsbachtelekre, olyan szédülés volt ez, akár a rossz álomban.

Másnap reggel, miután a kecskéket megetette és megfejte, kenyeret és tejet tett az öreg karosszéke elé, bezárta a konyhá ajtaját és elment. Hiszen ő jól tudja, hogy nem igaz. A plébános is tévedhetett, összezavarhatja és rosszul ejtheti ki a neveket. Most hát fölkeresem Bernátot, az ő saját szájából akarom hallani megvigasztalásomat. Untersteinthalba akart átmenni, a hol hallomás szerint fűrészmester. De a mint a Kereszthágon átvezető gyalogösvényre tért, találkozott azzal, a kit keresett. Fehér kötény volt a derekára csavarva és egy szép, nagy kutya volt vele. Szürke posztóruhájában, nagy ezüstgombos mellrevalójában egész frissen és pompásan állt ott. A leány már messziről feléje nevetett és azt mondta:

— Ajd Isten, Bernát! Igazi mézárósnak látszol.

— Mert az is vagyok és borjakat vásárolni megyek, — felelt a gyerek. — Kezet fogtak és úgy álltak egymás mellett némán.

— De már most igazán meg kell kérdeznem tőled, — mondta a leány elálló lélekzettel — úgy-e, hogy nagyon sokan tartoznak hozzád vér szerint?

— Úgy gondolod, hogy nagy rokonságom van, úgy-e? Minek kérdezed?

— Igazán nevetni való. Steinthalban a plébános a «Szőlőfürt» korcsmárosnéval valami Anwardtner Bernátot dobott le hirdetés közben a prédikáló székről.

A legény most mind a két kezét megfogta a suttyónak és egészen halkán így szólt:

— Hiszen te nagyon okos leányka vagy.

— Valami buta ijedtség szállt meg, hogy talán mégis te vagy. — Nézése egészen megmerevült, a mint így kérdőn a legény arczába tekintett.

— Ha jól meggondolod, Rózsika, magad is azt mondd majd, hogy jobb így. Nekem is, meg neked is. Hogy mennyire szeretlek, azt jól tudod. De amúgy, máskép, mégis csak nem illünk össze. A Schramsbachtelekbe én nem férek be, mert nagyon nyughatatlan ember vagyok. Meg ha az ember jobbra fordíthatja a sorsát . . .

— Ne mutasd magad rosszabbnak, mint a milyen vagy, — kiáltott hevesen a leány — nem igaz, te nem vagy ilyen rossz.

— Nem, bizonyosan nem, és nem egyszer nyilik majd alkalom, hogy a nagy gazdaságból neked is jusson valami. Sohasem felejttem el, hogy mivel tartozom neked; nem, én nem vagyok ilyen. Nem fogsz szükségben szenvedni soha!

— A Trachofen-szirt miatt semmivel sem tartozol nekem. De az a másik, ha még tudod . . .

— Nem fogsz szükségben szenvedni, Rózsikám, mondom neked! — A leány kihúzta a kezét az övéből és pár lépéssel hátrált. A borzas szőrű mészároskutya okos szemével majd az egyiket, majd a másikat nézte. — Ugyan mi bajuk lehet? Végre a leány tompa hangon kérdezte:

— Csak azt az egyet mondd meg nekem, Bernát, szereted?

— Nézd csak, ki mászik ide föl? — Megszakította a beszélgetést és egy emberre mutatott, a ki lassan törekedett a gyalogösvényen fölfelé.

— Szereted, Bernát?

— Ni-ni a Steinlechner! Isten hozott és fakilincs. Van-e olcsó borjad?

— Fakilincs neked is, — adta vissza a paraszt a tréfás köszöntést. — Ha jól fizetsz, olcsó a borjú. Máskülönből elválasztom és fölnevelem. Nekem ugyan mindegy.

Bernát rögtön belemerült az alkudozásba és mikor visszafordult, hogy Rózsikának «Isten áldjont» mondjon és hogy egyszer valamikor majd csak fölkeresi a Schramsbachtelken — a leány már eltűnt. Egy két perczig rossz érzés szállta meg, de mikor a borjú felől jól megegyeztek, vidám füttyszóval ment odább.

Másnap reggel megjött az czimerfestő és neki esett az új, nagy czégernek: «A csuda-mód megmentett Jágerhöz». «Addig is felfürészeltétek a még hátramaradt törzseket, míg a nagy változás be nem áll» mondta az özvegy és pajkos trillázással énekelte:

Körtvélyből, puszpángból
Fürészelj deszkákat;
Körtetából, puszi-puszpángból
Kíván párod ágyat.

Bernát vigyorogva ment le az Achehoz, hogy a fűrész beállítsa. De a fűrész nem akart nekiindulni. Mintha a fűrészmalom kereke valamibe beleakadt volna és mikor utána kutatott, vajon mi lehet, ruhadarabokkal és hosszú hajszálakkal borított formátlan tömeget talált a kerék küllői közé préselve. És ebből a tömegből egy emberi kéz nyúlt ki, a mely mintha egymagában akarta volna megállítani a kereket. Emberek jöttek, hogy tanúi legyenek a szerencsétlenségnek, hogy lássák, ki a halott, meg hogy a küllők közül kiszabadítsák. Munkaközben Bernát hangosan felkiáltott. Meglátta, hogy kicsoda. — A «Szőlőfürt» korcsmárosné nagy rémületében sajnálkozva, hogy egy fiatal emberélet így veszett el, azonnal elrendelte, hogy a holttestet házában egyik tiszta kamarájába vigyék. Bernát ennek ellene

mondott. Ne ebben a házban; ő irtózik a hulláktól. E miatt aztán összevesztek, a korcsmárosné erősen ragaszkodott kereszttyén irgalmasság szülte szándékához, de Bernát, maga is halavány volt, akár az a halott, a házban való ravatalra-helyezéséről hallani sem akart.

— Elhiszem neki, hogy nem mer többé az arczába tekinteni, — mondotta hangosan az öreg-legény — hiszen ez az a kecskepásztorleány, a kinek a Trachofen-szirten az életével adós maradt — és később még többel . . .

A «Szőlőfürt» asszonya kutató szemmel nézett Bernátra.

— Igaz ez, Bernát?

Felelt valamit a kérdésre, de olyan halkán, hogy senki sem érthette. Az özvegy most a czégfestőhöz lépett, a ki az udvaron már-már elkészült az ékes óriás betűkből álló felirással: «A csuda-mód megmentett Jágerhöz».

— Törülje csak le az egészet, mester. A régi czégré-mnél maradok.

Bernát megrezzent. Mindent megértett.

ROSEGGER után némethöl.

BODROGI LAJOS.

KÖLTEMÉNYEK.

Esővárás.

Az ég ormáról
A nap letüz,
Sugára lángol,
Mint a tűz.

A héja sem kering
Az égi rónán,
Csak lenn a lepke ring
A tüskerózsán.

Az ég fényes felettem,
Ködös az alja;
A földet tűrhetetlen
Hőség aszalja.

Holt csend ül a komor,
Bús táj felett,
A por, a szürke por
Mindent belep.

A fű félig sem él,
Fonnyadva sárgul,
A lankadó levél
Lecsügg az ágrul.

Oh, bár borulna már,
Csak már dörögne,
Zuhogna záporár
A szomju rögre,

A lippegő madár
M megbúva hallgat;
Nem is lehetne már
Ég s föld kihaltabb.

A boldog földeken,
Fenekig ázva,
Esőtől részegen
Heverne a barázda,

S madár a bokrokon,
Miként a lelkem,
Ujjongna boldogon
És hátatelten.

Egy száradó fára.

Te csonka-bonka vén fa,
Nincs, csak egyetlen ágod ;
Hogy' tudtál hozni rajta
Ily sok virágot ?

Többet, az ághegyig fel,
Rá sem lehetne fűzni,
Levél számára nincs hely
Egy gombostűnyi.

Benned még a mi élet,
Most mind virágba szökken,
S a multat újra éled
Boldog gyönyörben.

Fölpezsgő nedved árnját
Büszkén pazalva még ma, —
Holnap már fejsze vár rád,
Kiszáradt vén fa.

VARGHA GYULA.

SZEMLE.

Sajtóreform.

I.

Akármilyen fölfogásuk is legyen a különböző pártoknak és érdekköröknek a magyar sajtótörvény most tárgyalt reformjavaslatáról, annyit mindenki kénytelen elismerni, hogy az viszonyaink közt nagyon bátor kezdés volt. Nem mintha a reform szükségét régen és általánosan föl nem ismerték volna nálunk is, mint mindenütt, de igenis azért, mivel a sajtó életével idők folytán összeszövődött politikai, társadalmi és gazdasági kérdések, sőt visszaélések nagy sokasága ezen a téren a szükséges jogrendezést fölötte nehezzé teszi. Ez a problema idők folytán messze kinőtt a régi «alkotmánybiztosítékok» gyermekruháiból és a modern életforgalomban annyira szétágazott, hogy azt a régi jogtudomány dogmaticájával többé nem lehet megközelíteni. A ki pedig mégis kezdet vet rá, eleve biztos lehet, hogy igen heves ellenállásokkal fog találkozni, mivel a gondolatforgalom szabadságának legmesszebbmenő figyelembevételével is beleütközik részint a capitalistikus termelés érdekköreibe, részint az irodalmi munka szervezetlenségeibe, részint pedig azokba a socialis doctrinákba, a melyek a régi törvény kereteit szétnyomták és szabadon terjengenek szét a társadalmi élet egész területén, majd mint új medret ásott élővizek, majd pedig mint dögleletes elposványosodások.

Ez az oka annak is, hogy az újabb korban a nagyobb államokban a sajtójog reformját — noha annak szükségét az egész világon belátták — vagy meg sem merték kísérteni, vagy a hol elkezdték is, bele sültek.

Az észkamerikai Unióban például minden helyesen ítélő elme már régen látja és érzi a sajtószabadság rettenetes elfajzásait és kicsapongásait, a nagy szövetség azonban nem akar hozzányulni a reformhoz és inkább eltúri a sajtó színvonalának a legközönségesebb üzérkedésig való aláhanyatlását, csak meg ne

zavarja a dolgok folyását, a mi hogy végre is a sajtó minden eddigi különös jelentőségének elzüllesztésével fog végződni, nyilvánvaló. Ott egyébiránt a sajtószabadság alkotmánybiztosító természetéről fogalmuk sincs az embereknek és így nem is éreznek arra impulzust, hogy ezt a «biztosítékot» kitatarozzák.

Németország sajtótörvénye 1874-ből való, tehát a nagy birodalom-csinálás jogalkotásai közé tartozik. Hogy ma már reformra szorul, ott is jól tudják, de mivel a törvény maga igen szigorú (kivételes esetekben a cancellár két évre be is tilthatja a kétszer megbüntetett újságot), enyhe kezelés mellett is sokkal jobban szolgál, mint a «szabadság jegyében» keletkezett sajtótörvények. A németek tehát eltűrik a meglevőt, nehogy a törvényhozás rendes folyását annyi más fontos kérdés hátrányára megzavarják.

A francziák is a köztársasági alkotmány válsága után hozták meg az 1881. évi sajtótörvényt. Hogy az nem volt megfelelő, az azóta hozzáragasztott pótléktörvények egész sora mutatja. Ezek közt a becület és a közszemérem védelme és az anarchismus elnyomására szolgáló pótlék elég jól mutatja, hogy mi volt az, a mit a kicsapongások ellen külön védelmezni kellett.

Olaszországban még ma is az 1848. évi sajtótörvény van erőben. Reformját 1899-ben megkísérelték, de a pártok közt kegyetlen harcra és obstructióra vezetett. A közszemérem védelmére szolgáló csekély kivételnél a reform messzebbre nem is jutott és a politikai tanulságok oly kellemetlenek voltak, hogy az egészet félre kellett tenni.

Ausztriában, a hol az 1862. és 1868. évi sajtótörvények az 1894. évi toldalékokkal vannak életben, újabban évekig folyt a harc egy modern sajtótörvényért, de ez a parlamenti békét ismételve veszélyeztette. Egyelőre le kellett róla mondani, holott az idejüket mult régi törvények — köztük az objectiv eljárás — magának a sajtónak szabad mozgását is gátolják. Szóval minden újabb reformkísérlet arra az eredményre vezetett, hogy a sajtóreform, ha még oly szükséges is, a mindenféle politikai fölfogásokba és a modern élet ezerféle érdekszövevényébe ütközik s így az nagy politikai kártételek nélkül keresztülvihetetlennek látszik.

II.

Itt álljunk meg egy pillanatra, mivel erről a pontról oly területen lehet végigtekinteni, a mely épen minket nagyon is érdekel.

A sajtójog külön rendszeréről a jogászok már évtizedek óta kétféleképpen gondolkoznak. Az egyik fölfogás szerint, a mely még ma is az uralkodó, e külön jogot a maga kivételes szabadságaival és sajtószabadság felelősségi rendszerével fönn kell tartani és a kor fejlődöttebb állapotaihoz kell alkalmazni azért, mert a sajtószabadságnak csakugyan fundamentális alkotmány- és közszabadság-biztosító jellege van. Szükséges tehát, hogy az meg is maradjon. Mindössze csak azoktól a túlzásoktól és kicsapongásoktól kell megvédeni a társadalmat, de magát a gondolatforgalmat is, a melyek nem is magából a sajtószabadságból, hanem az ezzel való, inkább üzérkedésszerű visszaélésektől származtak. Ezzel azután a reform határai is meg vannak jelölve.

A másik fölfogás a sajtószabadságban a mai fejlődési fokon semmi különös garantíát nem lát többé és így azt sem képes belátni, miért volna szükséges a sajtó külön jogát mindenféle privilegiumaival és kivételeivel föntartani, holott egészen világos, hogy ez a privilegium a gondolatforgalom óriási fejlettsége mellett csak egyesek és üzérkedő vállalatok, legfőlebb élethivatások körök javára szolgál, azonban a társadalmat magát terheli és ép oly kerékkötője a szabad fejlődésnek, mint például a régi cseh-rendszer volt. Ezt tehát el kell takarítani az útból. A sajtót egészen föl kell menteni az állami gyámkodás alól. A privilegiumot és a külön rendszabályokat meg kell szüntetni. A nyomtatvány útján való gondolatközlés tehát ne legyen több vagy kevesebb a törvény előtt, mint az élőbeszéd, a szónoklat vagy akármely más módja a gondolat kifejezésének és így az is soroztassék be, ha bűncselekmény van benne, az általános büntető codex alá, a rendes bírósági fórumok hatáskörébe, minden kivételes eljárás és esküdtbíróság mellőzésével. A lapkiadó vállalat pedig legyen épen olyan üzlet, mint minden más pénzkereső vállalat, a mint-hogy már az is, csak-hogy eddig a sajtószabadság révén illeték-telen kiváltságokat élvez.*

Ez az utóbbi jogászai fölfogás, mely ezek szerint egyszerűen el akarja törölni az úgynevezett sajtójogot, nagy figyelmet érdemel két okból is. Az első az, hogy azokban az országokban, a hol egységes államképzésre törekszik a vezető politika, azonnal erőre kezd kapni. Így, a mint már imént jeleztük, az új német-biroda-

* Ezt a fölfogást nálunk már 1883-ban dr. Baumgarten Izidor, most a kir. curia egyik tanácselnöke, képviselte *A sajtójog felelősségi rendszere* című, ma is actualis tanulmányában.

lom jogrendezésekor nemcsak a jogászok, hanem maguk a hirlapírók is élénken sürgették, hogy a sajtó-bűncselekmények külön, fokozatos felelősségi rendszerét (a mi mindig forgópontja a sajtó kivételes jogának) egyszerűen el kell törölni és helyébe be kell állítani az általános felelősségi rendszert, mely a fölbujtót és bűnszegédet együttes felelősségbe fogja. Ugyanígy nyilatkozott az első és harmadik német jogászgyűlés is. Ennek az eredménye az 1874. évi német bir. sajtótörvény 20. §-a, mely valósággal ki is mondotta, hogy a nyomtatvány tartalma által elkövetett bűncselekményekért a felelősség a fennálló büntetőtörvények szerint igazodik. Igaz, hogy ugyanez a törvény megterhelte az időszaki sajtó felelős szerkesztőjét, kiadóját, sőt a nyomdászt is különös gondossággal, a melynek elmulasztása ezer márkáig terjedő pénzbüntetést von maga után, de ez a teher nem nagy s a mint a gyakorlati élet mutatja, nagyon üdvös profilaxisnak bizonyult amaz elfajulások és kicsapongások ellen, a melyek másutt, így nálunk is, a gondolatforgalom szabadságát sokféleképen elcsúfították. Különben a ki a német sajtó kiválóságait ismeri, tanúságot tehet róla, hogy az általános felelősségi rendszer alkalmazása egyrészt a sajtószabadságnak nem ártott, másrészt igen sok romlásnak útját szegte, többi közt a Strohmann-rendszernek is, a mely másutt a fokozatos felelősség mellett elkerülhetetlen volt.

Igen érdekes, hogy 1878-ban, a mikor a mi büntetőtörvényünk készült, Csemegi Károly nagy figyelemmel fordult a német reformgondolat felé. Büntetőtörvénykönyvünk ministeri indokolásának általános részében nem is elvi, hanem tisztán csak czélszerűségi okok megfontolása döntötte el, hogy az akkori kormány az 1848. évi belga rendszerű fokozatos és kizáró felelősségi rendszert fenntartotta. Hogy ezt eltöröljék s helyébe a codex általános felelősségi rendszerét tegyék, arra, úgymond az indokolás «szükség nem mutatkozott eddig. A felelősségnek ily mérvű tágítása igazolt, ha szükséges; igazolatlan és helytelen, ha fölösleges.» Az azóta eltelt 36 esztendő története alighanem másról győzte volna meg az akkori codificátorokat.

Különben 1878-ban mégis megtörtént az, hogy az 1848. évi törvényben foglalt anyagi büntető intézkedéseket a törvényhozás eltörölte és helyükbe az általános büntető codex megfelelő anyagi intézkedéseit tette. Meglehet, hogy éppen ezzel mentette meg az 1848. évi törvényt a végleges eltörléstől, a minek kénytelensége életviszonyaink közt a közbeeső időben másképen bizonyosan beállott volna.

Kétségtelen azonban, hogy nálunk azóta sem tudott nagyobb tért foglalni a fokozatos felelősségi rendszer eltörlésének s helyébe az általános, együttes felelősség beállításának gondolata. Mindazáltal nem lenne nehéz kimutatni, hogy ez nekünk nem valami külön, nemzeti jellegű érdekünk, hanem annak az eredménye, hogy az 1848. évi törvények iránt való hagyományos tisztelet a sajtó terén az új visszaélések és kicsapongások érdekeivel s még azonfelül is a nyilvánosság monopolizálására törekvő üzleti vállalkozók és vállalatok hatalmi törekvéseivel, tehát az egyik véglet a másikkal találkozott.

A második ok, a mely a külön sajtójogi felelősségi rendszer és az azzal járó privilegiumok eltörlését figyelemreméltóvá teszi a jogfejlődés általános iránya, mely a külön jogokat csak anynyiban tűri meg, a mennyiben azok valamely termelési ág vagy élethivatás szervezéséhez és technikájához szükségesek (bányajog, kereskedelmi jog stb.) az általános jogból való kivételeket, a privilegiumokat azonban sorra lerombolja.

Abban, hogy a sajtó, kivált pedig a napisajtó régebben nem is sejtett bujabóságú productiója, a nyomtatványok tengernyi sokasága, a nyomtatva terjesztett gondolatok superlativusai és nyerségei, de egyben helytelenségei és valótlanságai a nyomtatott gondolat súlyát lassan-lassan leszállítják, abban alig lehet valakinek kétsége. A culturára nézve bizonyosan rosszabb megoldás az, ha a sajtó, kellő felelősség híján, maga devalválja a maga kiváló hatását és értékét; azonban ott, a hol ezt a leromlást a szabadsággal való mértéktelen visszaélések siettetik, előbbutóbb elkövetkezik az a nap, a mikor mindenki, végül maga a törvényhozás is megkérdi, hogy mire való a külön jog és mire a külön felelősségi rendszer, ha a sajtó gondolat szabadsága és gondolatforgalma a törvényekre való különös hatását és a közszabadságok védelmére szolgáló erejét elvesztvén, egészen a közönséges beszélgetés vagy épen fecsegés színvonaláig esett?

És akkor ez a fölismerés egyet fog jelenteni a nagy. forradalmi idők e drága vívmányának elenyészésével. Örökké végre a jogintézmények sem tartanak.

III.

Már most ezeknek a figyelembevételével szemlélvén a parlamentáris vita alatt levő törvényjavaslatot, és gondosan kizárván minden pártpolitikai izgalmat, elég tisztán bontakoznak ki annak okai, céljai és körvonalai.

Döntő okai közül, — mivel e reform szüksége dolgában nézetkülönbség nincsen, — alig kell többet kiemelni, mint azt, hogy az újabbkori productio és fokozott életforgalom fölötté sok új tényt és viszonyt teremtett, a mit jogszerű rendezés nélkül hagyni tovább lehetetlen volt. Azt kell hinnünk, hogy a gondolatforgalom szabadságának elfojtása vagy lekötése egyáltalán senki- nek a fejében nem fordult meg e reform tervezésénél. A magyar elmék ilyenre egyáltalán nem is hajlottak soha. de amúgy sem képzelhette és nem is képzeli senki, hogy a mai gondolatfejlődés általános irányát már akár a politikában, a culturában, akár a gazdasági életben, sajtótörvénnyel, vagy akármiféle más törvénnyel elnyomni vagy irányozni lehessen. Az új törvény még azon brutális és piszkos írásmodornak sem fog véget vetni, a mely útszéli lapjainkban az igazságot pótolni akarja. Erre csak a jóízlés terjedése képes.

Hogy a gondolatszabadság elnyomásának szándéka nem vezette a reformot, az már abból is egészen világos, hogy valamely ujságnak a végleges betiltása még birói kimondás formájában sem foglal benne helyet, holott minden újabb reformjavaslatnak ez szinte nélkülözhetetlen kelléke volt. A cautio fölemlése 50 ezer, illetőleg 20 ezer koronára mindenesetre korlátozása a politikai lapvállalatoknak, de ez is inkább a vállalat terhe, mint a gondolaté. A vállalkozó e nélkül a biztosíték nélkül nem juthat hozzá a politikai lapkiadás monopoliához és a meggazdagodás e forrásához, mely az utóbbi évtizedekben néhány dúsgazdag sokmilliomos kiadót adott a fővárosnak (gazdag írók egyet sem), ellenben, ha valakinek csakugyan vannak politikai gondolatai és nemcsak rugaszkodásai vannak, az nemcsak napilapban, hanem cautiótlan folyóiratokban, röpiratokban, könyvekben, sőt falragaszokon is közzéteheti politikai gondolatait, a beszédekről nem is szólva. Azokat a cautio ugyancsak nem nyomja el. Ugyanez illik az utczai elárúsításra, a mit különben sehol sem tekintenek a sajtószabadság integrális kellékének, nálunk pedig korábban maguk a hirlapok is elleneztek s azt a kormány 1897-ben is az akkori napisajtó kifejezett kívánsága ellen engedte meg egyetlen estilapnak. Azóta természetesen egy egészen új hirlapirodalmi genre szülőjévé lett.

Nem a gondolatforgalom elnyomása és lekötése a vezérelve a javaslatnak, hanem a *jogi felelőségek* megfelelő megállapítása és így első sorban azok védelme, a kik a sajtótól jogtalan ártalmakat vagy károkat szenvednek. Ezek pedig az állampolgárok, maga a

társadalom. Hogy ezek a felelősségek egy és más tekintetben igen messze mennek, az nem kétséges. Így a *helyreigazítási jog* (20. §.), illetőleg kényszer behozatala javaslatunkban egészen új intézmény. Erről azonban általánosan tudva van, hogy az 1848. évi törvény képviselőházi szövegében is benne volt és onnan a főrendiház hagyta ki, még pedig b. Eötvös Józsefnek akkor annyira meggyőző indoklására azért, mivel a magyar ujságok kényszer nélkül is szívesen közléteszik a helyreigazításokat. Föl kell tenni, hogy az akkori törvényhozók a mai tapasztalatok mellett e jogot vagy köteletséget nem törölték volna ki a törvényből.

A helyreigazításnak a sajtójavaslatban foglalt formája különben az igazságügyi bizottság új szövegezése szerint az osztrák és német intézkedéshez áll legközelebb, mely «a tények» helyreigazítását engedi meg, holott a francia köztársaság törvénye minden megnevezett vagy megjelölt személynek nem is helyreigazításra, hanem egyenesen «válaszra» ad jogot, a mi sokkal több annál. A magyar javaslat azonfelül az állampolgároknak adott e jogot birói biztosítékokhoz is köti, a mennyiben a szerkesztő bizonyos föltétel alatt, nevezetesen pedig, ha az ujságban állított tény való, a helyreigazítást megtagadhatja. Ebben az esetben gyorsított eljárás mellett a bíróság dönti el, van-e és milyen helyreigazításnak helye? Egyedül csak a helyreigazítás terjedelme körül van a magyar javaslatban súlyosabb intézkedés, a mennyiben kétszeres terjedelem helyett kivételesen hosszabb közlést is megenged, de csak akkor, ha a tényállást csak hosszabb közleményben lehet előadni. Szó fér ahhoz, hogy ez az újítás szerencsés-e, de ezt leszámítva, egészen tisztán áll, hogy a magyar javaslat helyreigazítási kényszere inkább a sértett felek jogát korlátozza, mint az ujságok gondolat szabadságát. Különben pedig ezt az egész kiegészítő intézményt, a hol megvan, a gyakorlatban nem tartják a sajtóra nézve számbavehető megszorításnak.

Jóval komolyabb ennél a *szándékos hazugság* (24. §. 7.) közlésével járó új felelősség. Ez, de csakis akkor, ha az másnak kárt okozott, egy évig terjedhető fogházat és 200–2000 korona pénzbüntetési maximumot vonhat maga után, természetesen az okozott kár megtérítésének kötelezettségével. Az utóbbi azonban nem új dolog, mert hiszen a szándékossággal vagy gondatlansággal okozott kárt mai magánjogunk szerint is követelni lehet, a mely joggal nálunk ritkán élnek. Ehhez csatlakozik hasonló büntetés-

sel a szeméremsértő hirdetések és a magzatelhajtásra, tehát bűncselekmény elkövetésére irányzott hirdetések elnyomása. Azonban ezek másutt rég nem újságok. Nevezetesen az 1881. évi francia törvény 27. szakasza csaknem hasonló büntetéssel sújtja a hamis hírek (fausse nouvelle) közlését, még ha nem okoznak is kárt, hanem a közbékét zavarják. Az erkölcsstelen körülményeket pedig ott külön törvény sújtja.

E megszorító rendelkezések nálunk tudvalevőleg az üzleti élet ellen irányzott közkeletű merényletek visszaszorítására akarnak szolgálni s az ipari és kereskedelmi világban jóval népszerűbbek, mint a sajtóban. Mindazáltal annak a gondolatnak a szabad forgalma, mely nemcsak tudva hazug, hanem kárt is okoz, a sajtószabadság szentségével alig védhető.

Súlyos a javaslatban az az újítás is, mely ítélettel megállapított sajtóvétség esetében a sértettet nemcsak az okozott közvetlen vagyoni kárnak, hanem a *nem vagyoni kárnak* követelesére is följosogítja, de csakis akkor, ha a bíróság az eset körülményei közt azt méltányosnak is találja (39. §.). Ezek azok az esetek, a mikor valamely rágalom valakinek az üzletét, ügyvédnek a clientéláját, orvosnak a gyakorlatát stb. tönkreteszi. Az erkölcsi vagy értelmi kárnak ez az intézménye azonban Angliában és Franciaországban már régen megvan, csak hogy ott azt inkább az állampolgári szabadság hathatós védelmének, mintsem a sajtószabadság korlátozásának ismerik. Azonfelül pedig a nem vagyoni kár megtérítése már a mi új polgári törvénykönyvünk tervezetében is megvan. Alíg lehetne tehát ezt a sajtószabadság további megszorításának mondani, azt azonban alaposan lehet reményleni, hogy a rágalmazások eddigi könnyűségét és vele az úgynevezett revolvertől való félelmet megszünteti.

Ez utóbbi czélt szolgálja e javaslat azon rendelkezése is (20. §. 6.), mely azokat, a kik fenyegető vagy tolaikodó magatartással pénzt vagy más előnyöket csikarnak ki azért, a mit írnak vagy elhallgatnak: szintén a hazug kártevők büntetése alá veti. Mivel ez a rendelkezés világosan csak a zsarolás oly nemét teszi lehetetlenné, a melyet a codex túlságosan merev 351. zsarolási szakaszával eddig utól nem lehetett érni, alig hihető, hogy az akárkinek a becsületes gondolatát is megfoszssa a szabadságtól.

A legnagyobb megszorítás természetesen a felelősségi rendszerben (32—37. §.) foglaltatik és ennek jelentőségét nem is lehet kevésre becsülni. E rendelkezések lényege az, hogy a tettes

mindig a szerző, de fölbujtója is vele együtt felel, noha a szerkesztő és kiadó, mint fölbujtó csak akkor, ha a szerzőt ők utasították, vagy ha a kiadó maga rendelte meg a bűnös közleményt, a mi pornograph könyveknél szokott legtöbbször előfordulni.

Nem kétséges, hogy ez a rendelkezés a fölbujtó együttes felelősségével az 1848. évi fokozatos és kizáró felelősségi rendszert és az úgynevezett anonimitás jogát — a mi különben a mi törvényeinkben egyenesen elismerve soha sem is volt — átörte és lényegesen új helyzetet teremtett. E helyzetben a szerkesztő és kiadó bizonyosan nagyobb óvatosságra van utalva, mint előbb, ellenben a közlemény szerzője, nevezetesen a hirlapíró nincs többé bűnbakul odavetve a vállalat érdekeinek. A mit valaki ír, azért ezután is viselni fogja a felelősséget, de ha őt más valaki fölültette, vagy a szerkesztő, avagy a kiadó utasította, mint fölbujtókat azokat is bevonhatja a vádba. Így a bírónak módja lesz a valóságot földeríteni és a kijáró büntetést a felelős társaság egyes tagjai közt érdemük szerint szétosztogatni.

A fokozatos felelősség traditiójából e javaslat azonban megtartotta a felelős szerkesztő és kiadó másodsorban való felelősségét is (a nyomdászét nem), azonban csak abban az esetben, ha a szerzőt felelősségre vonni nem lehet (ismeretlen, meghalt, megszökött, elmebeteg stb.) s ha a szerkesztő vagy a kiadó mint fölbujtó már amúgy is nincs terhelve. Ez a rendelkezés a régi fictiv bűnösség intézményét ritkább esetekre fönttartotta s tagadhatlanul disharmoniában van a megelőző tettes kereséssel. Azonban az is bizonyos, hogy az 1848. évi traditiónak megfelel és így bizonyos tekintetben a közvélemény kielégítésére szolgál, vagy legalább annak, a mit közvéleménynek szokás nevezni. Sajátságos, hogy a hagyománynak ez a követelt tisztelete fog a gyakorlatban legtöbb kellemetlen órát szerezni a szerkesztőknek és kiadóknak.

Egészben véve a felelősség e reformjánál is azt látjuk, hogy ez is az általános büntetőjogi felelősség felé közeledik és hogy éppen ebben a legigazságosabb. Igazán nem lehetett volna csodálni, ha e törvény előkészítésénél megtették volna azt az utolsó lépést is, a melyet idővel úgy is meg kell tenni.

A mi pedig a javaslat többi megszorításait vagy jogosítványait illeti, azok igazán mellékes természetűek és a sajtószabadság döntő kérdéseit legfeljebb csak érintik. Az előadottakból azonban elég világos, hogy a javaslat lényeges intézkedései

korántsem olyanok, hogy a bűncselekménytől meg nem fertőzött gondolat szabad kifejezését vagy forgalmát lekötnék, avagy éppen elfojtanák.

IV.

A javaslat ötödik fejezetében végül oly, egészen magánjogi természetű intézkedések is vannak, a melyek az időszaki lap kiadója és szerkesztőségi tagjai közt a fennálló jogviszonyokat kényszerítő erővel, vagyis úgy rendezik, hogy attól a felek szerződéssel sem térhetnek el. E rendelkezések világosan az időszaki sajtó szellemi munkásainak védelmére szolgálnak s éppen ezért már eleve is a gondolat-szabadságnak nem elnyomását, hanem ellenkezőleg a capitalismus túlereje ellen való védelmét akarják törvénybe foglalni. Mint ilyenek már előre is rokonszenvesek lehetnek volna, mivel nevezetes socialpolitikai érdek van bennük s a mellett Európában az úttörés értéke illeti ezeket. Egyedül Olaszországban tettek eddig kísérletet hasonló irányban, de ez a sajtó szellemi munkásainak és a vállalati érdeknek összeütközése miatt meghiúsult.

A mi törvényjavaslatunk e tisztán magánjogi területen mozgó kísérlettel különben szintén óvatosan bánik. Beéri a hirlapíró és vállalat közt a fölmondási idő méltányos szabályozásával és azoknak az okoknak megállapításával, a melyek egyrészt a szellemi munkás hirlapírót, másrészt a kiadót a szerződéses viszony azonnal való fölbontására jogosítják. Ez utóbbiak közt a hirlapírók javára szolgál az a különös eset (58. §. 3.), a mikor a kiadó a hirlapírótól bűncselekményt tartalmazó közlemény megírását követeli, vagy lapjának irányát megváltoztatja. Ez az utóbbi rendelkezés helyes birói alkalmazással végét veti annak a rabszolgaszerű állapotnak és megalázásnak, a mely a hirlapírót akkor érte, ha a kiadó lapját más pártnak vagy iránynak eladta, illetőleg bérbeadta. Mai régi jogállapotunk mellett a kiadó a munkatársak meggyőződésével és lelkiismeretével is rendelkezett, a mi a szellemi munkásokra nézve valóban megsegélyező helyzetet teremtett.

Törvényjavaslatunk e magánjogi rendezésnél messzebbre nem megy, talán azért, mivel fonáknak tetszett, hogy bonyodalmas magánjogi kérdéseket a törvényhozó éppen büntető jellegű törvény keretében oldjon meg. Mindazáltal, ha tekintetbe vesszük, hogy a javaslat ezenkívül a büntető és kártérítési marasztalásokat politikai lapoknál egyedül a kiadó terhére rója (40. §.), azt

lehet mondani, hogy a hírlapírók jogi állásán a javaslat tete-mesen javít.

Hogy mindezekkel a sajtó, kivált az időszaki sajtó belső jogviszonyait a törvény megoldotta volna, azt nem lehetne mondani. E részben a problémák egész sora várakozik még rendezésre. Kikerülhetetlennek látszik az is, hogy a hírlapirodalom valamely kamaraszerű szervezésével határozza meg a törvény azt a nyitvahagyott kérdést, hogy kit tekint tulajdonképen hírlap-írónak? Ez az autonom-szervezés volna a föltétele annak is, hogy a sajtóban érvényesülő becses szellemi munka és a kiadó-vállalatok érdekellentéteit helyes jogrendezéssel lehessen meg-oldani. Ennek szüksége a sajtószabadság szempontjából is nyilván-való. Ha a törvényhozás ragaszkodik ahhoz a fölfogáshoz, hogy a sajtó számára a különjogot fönntartsa és fejleszse, el nem kerülheti, hogy éppen azokat vegye körül biztosítékokkal, a kiknek vannak kifejezhető gondolataik. A vállalat és a kiadó érdeke bizony nem mindig jelent egyet a gondolatszabadság érdekével, pedig az új helyzetben is megmarad a vállalat érdeké-nek jelentékeny favorizálása.

Mindent összefoglalva nem lehet azt igazságosan állítani, hogy az új törvényjavaslat a sajtószabadságot elnyomja, vagy azt korlátozni törekszik. Mindössze felelősségeket állít a külön-jogokkal szembe ott, a hol azok eddig hiányoztak.

Meg kell gondolni azt is, hogy a szabadságok megfelelő felelősségek ellensúlya nélkül nem jelentenek alkotást, sőt olyan romboló és bomlasztó társadalmi erőket szabadítanak föl, a melyek működését nemcsak az állammá szervezett társadalom, de egyáltalán semmiféle szervezet nem képes leromlás nélkül sokáig kiállani. Ez alól a szabály alól éppen a mi sokféle particularismussal és széthúzó erővel megvert országunk volna a legszerencsétlenebb kivétel.

Kenedi Géza.

Színház.

Krúdy Gyula: *Zoltánka*. — Színjáték négy képben. — Először adták a Magyar Színházban nov. 15-én.

Krúdy Gyula darabja elé várakozással nézett az írók s a közönség nagy része, mert Krúdy sokak kedves írója. Az érdek-lődést még növelte, hogy a szerző a regény és tárcza-elbeszélés köréből most lépett számottevően a színpadra; így ez újág volt, érdekes és kockázatos. Tárgyat is talált, mely mindenkit érde-

kel — ez a Zoltánka Petőfi Zoltán — s melylyel kapcsolatban legsajátabb elemét érvényesíthette, a múlt, jobban mondva a félmúlt rajzát. Azonban mindez sok nehézséggel jár, s azokat nem sikerült legyőznie. A négy felvonás négy párbeszédés tárcza-elbeszélés; azok terjedelmét sem haladja túl egyik sem; helyenként az előadás túlságos lassúságával, zenével, hosszú felvonásokkal töltik ki az időt. Az egész nem fűzi össze bonyodalom, fejlődés; mindössze négy kép az Petőfi Zoltán életrajzából. Ez nem szól ugyan az író drámai tehetsége mellett, de ha valaki az örökös szerelmi és házassági bonyodalmak helyett mással tudná lekötni a figyelmet, az érdem volna. Krúdy egy fiatal szív benső vívódását rajzolja s vergődését az ellenséges körülmények közt, s ezt egy érdekes kor színes rajzában tárhatná föl, hol a mindennapi élet hamva alatt eltiport parázsok hunyorognak. De a megkapó drámai tárgy ellankad a szerző kezén; a főbb szereplők rajza pedig ellenkezik az igazsággal.

Krúdy sokszor fordul munkáiban a múlt felé, kivált a múlt század elejéhez, e félmúlthoz, melynek emlékei, csecsebecsei még sűrűn forognak köztünk. Vonzza e kor igénytelen ünnepieskedése, kedves furcsaságai, halk élete, melyen a szürke por az elmulás költészetének fátyola. A múlt hangulatát sokszor költőien tudja festeni; el tud merülni a dupla zszindely-tetők, avatag ruhák, nagy fehérműs ládák, a szerény piperéjű öreg dámák és a pipától megsárgult ősz bajszú férfiak életébe. Mindig ez neki a múlt: bidermayer-bútorú, levendula-illatú ház. Korszakokra nem igen tagolja a múlt időket. Neki a múlt mind egyformán «előidő», mint Kisfaludy Sándornak; a korjelző határfák nem tűnnek szemébe, adatokkal, emberekkel önkényesen bánik.

A darabban az író hangulatfestő tehetsége háttérbe szorult; ereje a festői leírásban áll, s az itt a rendezőre hárult, a butorokra, viseletre. A szövegben, a nyelvben a korrajz kevésbé érvényesült; egy pár «érzemény», «emlény»-féle tetszhalott szó, félmúlt ige-idők, —endő-s jövők, ennyiből állott az egész. A vándorszínészek, s hogy a pesti bálokat báró Podmaniczky rendezi, ennyi a korrajz, a történelmileg hiteles személyeken felül. Az író ezekkel is rosszul bánik. Hogy Pila Anikót Koltárol a gödöllői erdőbe vezette át, az még hagyján, ámbár Petőfi életének adatait a maguk helyén is hagyhatnók, s kár összekuszálni. De miért emlegetik Petőfinek épen Cornéliához írt verseit, mikor ő elég szerelmes verset írt, de épen Priellehez egyet sem. Azonban ez is csekélység a főbb szereplők rajzához képest. Az első felvonás

Julia pesti szobájába vezet. Oda érkezik az öreg Szendrey; egy borízú hangú botos ispán. Petőfit csak úgy emlegeti: az a komédiás. Nem hiszi, hogy elesett; azt tartja, csak megszökött a családjától. «Ha rajtam állna — mondja — huszonötöt veretnék minden skriblerre.» Miért állította a szerző Szendreyt ilyen hamis világitásba? A darabban nem volt rá semmi szükség, — de még ha írói célból tenné is: van-e joga az írónak az igazság ellenére ily alacsonynak rajzolni valakit, a ki nem ilyen volt, s a kinek hozzátartozói, unokái, ivadékai élnek? Sokan életben vannak még, a kik Szendrey Ignácot ismerték: Görgei, Lévy, s számosan Gyulai Pál régibb barátai közül, kik mind tisztelték és szerették. Tőlük megtudhatta volna Krúdy, hogy Szendrey okos, művelt, úri ember volt, egy nagy uradalom főtisztje. Becsülte az irodalmat, az írókat tisztelte; Juliát másképp neveltette, mint olyan apák szokták, a minőt Krúdy rajzol; másik leányát is íróhoz adta férjhez, Gyulai Pálhoz. A Petőfivel való házasságot ellenezte, igaz; de meg kell vallani, hogy Petőfinek multja, a mint verseiben rajzolta, heves természete s bizonytalan helyzete csakugyan nem lehetett csábító egy apa szemében. De Petőfi lángeszét elismerte, bár személyes fájdalmát, leánya daczát s veje gúnyos verseit nem feledhette.* Petőfi is Erdődre vitte feleségét, mikor a csatáérré készült, s később együtt lakott annak szüleivel Debreczenben.

Ha Zoltán maga haraggal szól róla, az érthető; bár éppoly érthető, hogy a nagyapa a neki nem tetsző kalandos pályát minden módon meg akarta nehezíteni unokájának. De mért nevezné Zoltán Gyulai Pált is élesen «Gyulai úr»-nak, mikor az az ő bálványozott atyjának leglelkesebb dicsőítője volt, *Vegyes műveit ő adta ki, a fiu javára?*

Legkegyetlenebb a darab Juliával szemben. Az első felvonásban öngyilkossági szándékot emleget, de már ott van asztala fiókjában férje holtta nyilvánításának okirata. Az ablakon át a tanárral kaczerkodik; közben ott van nála Balázs Sándor, kivel a Biasini fogadó, lázas éjtszakái'-ról beszél, mikor együtt keresték Petőfi nyomait.

A második felvonásban már a tanár felesége; épp bálba készül, mikor fia Debreczenből gyalog-szerrel megérkezik. Vigyázva öleli meg, nehogy összeborzolja haját; jobban örül a meghozott báli czipőnek; oly szép és oly kaczer, hogy fia is szinte bele-

* L. Ferenczi Z. III. 174. Gyulai nyomán.

szerepét. Míg ő a bálban van, Zoltán — épen az ő öltözöszobájában — megvendégeli vándorszínész pajtásait, kik a Balázs szerepéről beszélnek neki, — a hazatérő Julia is elárulja magát, «te»-nek szólítva Balázst, a kivel cipőjét is lezuhatja. Fiából erre kitor a vád, de a szó torkán akad. Ennyi Julia szerepe, ki ez után már csak fia haldoklásához jelenik meg. — Hogy Julia elidegenítette magától fiát s férje barátait, az tény; de Julia még sem lehetett olyan üres lelkű, öntelt kaczer, minőnek a darab rajzolja. «Excentrique», a ki George Sand ot utánozta, de volt benne természetéből is valami. Ballépéseit szenvedélyes természete magyarázza, melynek Petőfi a virágát látta. az ötvenes évek pedig fonákát. Szenvelgése a regényes iránti hajlamból fakadt, mely nála ritka műveltséggel s eleven észszel párosult, a miről kísérletei tesznek bizonyosságot. Mi vonzotta volna Petőfit olyan asszonyhoz, minő e darab Juliája? Ez a rajz érthetlenné teszi Petőfi szerelmes verseit, sérti a költő emlékét s kegyeletünket. Nem hiszszük, hogy külföldön előadnának oly darabot, melyben még élő emberek anyja és nagyanyja ilyen színben volna rajzolja, vagy legalább ne tiltakoznék az az irodalmi társaság, mely a költő nevét viseli s emlékét őrzi.

Különös, hogy a színi kritikusok épen a szerző bő tanulmányait dicsérték, holott e részben majd minden szava tévedés. A première napján a szerző azt írta a *Magyar Színpad* című színházi lapban, hogy «szent öreg költők, koldusok és borisszák, lakástalanok, rongyosak, halálosan betegek és züllöttek», beszéltek neki «éjszaka a kis korcsmában, . . . kipirult arczzal, égi malaszttól megmámorosodva, egy gyönyörű rímtől haldokolva, egy versstrophától megtébolvodva» — Petőfiről, Juliáról és Zoltánról. Ezek voltak forrásai; ezek kísértetét idézi föl a színpadra a lelkes és züllött vándorszínészekben, hogy a fiúnak atyjáról beszéljenek. Pedig a valóság rendesen jobb ihletője a művésznek a puszta képzeletnél, s az élet Petőfi Zoltán drámáját is jobban és tanulságosabban rendezte.

Krúdy a Petőfi Zoltán jellemrajzát akarta festeni, abból magyarázván tragikus sorsát. Mindenki apjáról beszél neki, apja barátai, a csizmadia, a színészek. A III. fölvonásban egy kis korcsmároslánnyal a gödöllői erdőben sétál, hol atyja is sokat járt; az ő példájára akar verset írni utitársához; mikor a tiszteletes megint atyjáról beszél neki, utánozza szokásait. Atyja igézete alatt áll, s az elnyomja őt, mint gyermeket a hős vértje, ha magára próbálja. Ez hívta őt a színpadra, az országútra;

Krúdy úgy rajzolja, hogy családjának ridegsége meg ide taszította. Erre nincs a darabban semmi szükség; az igazság az, hogy Szendrey és köre mérsékelni, tartóztatni akarták, — s így még nagyobb ama varázs győzelme. A Zoltán sorsa azokat terheli, a kik mikor az irodalomban a költő eszményét a Petőfieskedők torzították el, az emberből meg egy nótás bús-magyart faragtak; a kik fiát a színpadra, a boros kancsók közé és a szerelem ösvényeire vezették, hogy ott keresse apja nyomait. De atyja tehetségét nem örökölte; gyöngye teste — a miért a darabban Julia régi tudóbaját okolják, a miről senki sem tud — nem birta el az önként vállalt sanyaruságokat s az ünneplésére csapott dáridókat, — s összetört.

Sorsa hasonlít a Napoleon fiéhez, a mit Krúdy magával Zoltánnal mondat el. Az apai emlék és példa varázsa, melyet követni nem bírnak, közös a két 'sasfiók' történetében. De a szerző is Rostand *Sasfiók*jának hatása alatt áll; talán még a darab gondolatára is az vezette. Az bizonyos, hogy sok a hasonlóság a két darab között. Rostand példája sodorta oda, hogy a 'sasfiók' családjában szabálylá tegye az apa és fiú gyűlöletét, míg az idegenek és alárendeltek mindkettőjükért lelkesülnek; ha Krúdy nem sajnál némi tanulmányt, más szint adhat a magyar darabnak, elkerüli e hasonlatosságot, a mivel az igazság is nyer, a darab is. Egyéb hasonlóság is akad. Zoltán úgy keresi fel a gödöllői erdőt, mint a reichstadti herczeg atyja nagy csatájának terét. A végső szín mindegyik darabban haldoklás; a királyfi a császári bölcsőt hozatja magához, a másikat is atyja s a maga életének emléke keresi föl, vágya és álma: két vándorszínész. Maga a meghalás rövid jelenete szép. Az elkésve jövő anya, a mint kiutasítja a fiatal lányt, a ki fiára borúl, s a ki csak annyit felel: nem ereszt, — pedig már halottnak a keze nehezül reá: ez egyszerű, természetes, költői, de theatralissá tették.

Zoltánka szerepét Törzs jól játszotta.

ÉRTESÍTŐ.

Bosznia és Herzegovina politikai szervezete.

Pál Alfréd könyve. Budapest, 1913. 435 l.

A bosnyák alkotmány kétségen kívül egyike a legeredetibb és legszövevényesebb jogalkotásoknak, a mely nem raktározható be az ismeretes államtani kategóriák egyikébe sem, hanem mint sui generis alakulat, egészen külön helyet igényel az európai alkotmányok sorában. Már maga az a körülmény, hogy az alkotmányt be kellett illeszteni egy egészen különleges államjogi kapcsolatnak keretei közé, — abba a határozatlan, provisórius kapcsolatba, a mely Boszniát és Herzegovinát Magyarországhoz és Ausztriához fűzi, — ab ovo szükségessé tette egy különleges, az általános alkotmányformáktól eltérő alakulat létesítését. De ezen a különleges jogi szemponton kívül még a politikai, ethnographiai, felekezeti és gazdasági szempontoknak egész conglomeratuma kívánt az alkotmány megalkotásánál mérlegelést. Kifejezésre kellett juttatni ugyanis abban e tartományok belső viszonyainak, népességi tagozódásának sajátosságait, s gondoskodni kellett a nemzetiségre és felekezetre nézve széttagolt nép kebelében érvényesülésre törő politikai és gazdasági érdekeknek képviselőtéről is.

Önként érthető, hogy annak a jogalkotásnak, a melynek e különböző, sokszor ütköző szempontokat és versengő érdekeket kellett összeegyeztetnie, s e tartományok népének heterogén elemeit egy szerves egészbe egyesítenie, szükségképen bonyolult lett a szervezete és szövevényesek lettek alkat-részei.

Az 1910. február 17-iki bosnyák alkotmány megannyi főbb intézménye, a tartománygyűlés összetétele, hatáskörének megállapítása, ügyrendje, a tartományi tanács intézménye, a törvényhozó gépezet működése, a tartományi illetőség szabályozása, a választói jog szervezése, sőt maga a választási eljárás is, — voltaképen mind egy-egy compromissum eredménye egyfelől a két érdekelt állam concurráló igénye, másfelől a tartományokon belül érvényesülést és kielégítést kereső különböző áramlatok, irányzatok, érdekcsoportok között.

A bosnyák alkotmány főbb intézményeinek ismertetése alkotja annak a munkának derekát, a melyben Pál Alfréd országgyűlési képviselő Bosznia és Hercegovina politikai szervezetének megismertetésére vállalkozott. Munkája, mely a joganyag és irodalom gondos feldolgozásával íródott, első sorban gyakorlati czélokat követ. Minden politikai czélzattól menten, objectiv kifejtését kívánja nyújtani Bosznia mai közigazgatási berendezésének, különösen arra törekedvén, hogy megvonja a határvonalat a tartományi kormányzatnak és a tartományi önkormányzati hatóságoknak hatásköre között.

Gyakorlati célja szabja meg munkája anyagának beosztását és tárgyalási módszerét is. Szorosan nyomon követve a vonatkozó törvények, rendeletek és statutumok szövegét, pontonként fűzi azokhoz a maga megjegyzéseit, megvilágítja, — a hol szükséges, — az egyes intézmények eredetét és az egyes rendelkezések megalkotásának a boszniai viszonyokban gyökerező különleges okait. Csupán de lege lata commentálja a tárgyalt jogintézményeket, és tartózkodik attól, hogy de lege ferenda javaslatokat tegyen, vagy elméleti fejtegetésekbe bocsátkozzék.

Külön kell kiemelnünk azt a lelkiismeretes munkát, a melyet szerző az egyes kérdésekre vonatkozó kormányrendeleteknek és utasításoknak egybegyűjtése és a megfelelő joganyagba való beillesztése útján végzett. Annál inkább meg kell becsülnünk ebbeli fáradságát, mert Bosznia jogintézményei között akárhány van, a mely közzé nem tett, csupán pro foro interno kiadott, és avatatlanok számára alig hozzáférhető rendeletek útján van szabályozva.

Rövid történelmi bevezetés és Bosznia közjogi helyzetének kifejtése után ismerteti a bosnyák-hercegovinai tartományi illetőség szabályozásának alapelveit; majd a tartományi és hivatalos nyelv kérdésével foglalkozván, jellemzi a szerb-horvát nyelvnek a német rovására való fokozatos térfoglalását, és kimutatja, hogy míg a szerb-horvát nyelv inkább a hatóságok és a nagyközönség, valamint az alsóbbrendű hatóságok egymás közötti érintkezésében, addig a német a magasabb hatóságok ügyvitelében és a kormányhatóságokkal való érintkezésben nyer alkalmazást. A tartománygyűlés szervezetét ismertető fejezetben utal a tartománygyűlésnek az osztrák Landtag-okra, s a tartományi tanácsnak az osztrák Landesausschuss-okra emlékeztető rokon vonásaira. A mi azonban szerzőnek a tartományi tanácsról való kedvező véleményét és működéséről kiállított jó bizonyítványát.

illeti, nem csatlakozhatunk nézetéhez, mert ellenkezőleg úgy tapasztaljuk, hogy a tartományi tanács a maga hivatását nem az alkotmány megalkotóinak intentiója szerint, hanem akként fogja fel, mintha az önálló boszniai állam előkészítésére volna rendelve, s olyan eszméket propagál és olyan kívánalmakat terjeszt a két állam kormánya, valamint a közös pénzügyministerium elé, a mely eszmék Bosznia közéletének és közvéleményének inficiálására alkalmasak.* Sőt úgy véljük, a mostani visszás belső politikai állapotok bekövetkezéséért is nem csekély mértékben terheli a felelősség a tartományi tanács tulságos «agilitását».

A tárgy fontosságának megfelelően behatóan foglalkozik a sabor hatáskörének kérdésével, majd a tartománygyűlési választói jog szervezésének ismertetésénél, a népszámlálás eredményei alapján arra a következtetésre jut, hogy míg az összes mandátumok elosztásánál a főfelekezetek közül a mohamedán járt legkedvezőbbben, addig a három választói kurián belül a szerb-orthodoxok arányszáma a legkedvezőbb. A választói kuriák beosztásának és a bonyolult választási eljárásnak ismertetése után tüzetesen tárgyalja a tartománygyűlés ügyrendjét. A sabor ügyrendjének jellegét az elnöki hatalom kiterjesztésére és az obstructio lehetlenné tételére irányuló tendentia adja meg. Az alkotmány rendkívül tág jogkörrel ruházta fel a tartománygyűlés elnökét, szinte korlátlan hatalmat adott neki a sabor működésének irányításában. Ez a különleges elnöki hatalom abból a kimagasló positióból magyarázható, a melyet az elnök, mint az uralkodó bizalmi embere foglal el a tartománygyűléssel szemben. Éppen az elnöki hatalom e túltengése volt egyik főoka azoknak a heves támadásoknak, a melyeket annak idején részint az osztrák parlamentben, részint a délszláv sajtóban a bosnyák alkotmány ellen intéztek.

A tartomány törvényhozó szervének ismertetését követi a közös pénzügyministerium és a tartományi kormány szervezetének és hatáskörének részletes tárgyalása az 1912. évi április 4-iki és május 29-iki közös pénzügyministeri rendeletek alapján, a mely rendeletek mélyreható változásokat létesítettek a tartományok belső igazgatásában, a mennyiben a tartományi kormánynak addig fennállott négy osztályát hat osztálylyá szervezték át,

* Utalunk pl. a tartományi tanács küldöttsége által Burián báró közös pénzügyministernek Budapesten 1911 február 14-én átnyújtott memorandum programmpontjaira.

a civiladlatusi állás helyébe pedig felállították a tartományfőnök-helyettes állását. A kerületi hatóságokról és a járási hivatalokról szóló fejezetben igen érdekesek azok az analógiák, a melyeket e hatóságok és a magyar közigazgatási hatóságok hatásköre között von, kifejtvén, hogy a kerületi hatóságok intezik Boszniában azoknak a teendőknek túlnyomó részét, a melyeket nálunk az alispáni hivatalok, pénzügyigazgatóságok, tanfelügyelőségek, államépítészeti hivatalok, culturmérnökségek, erdőfelügyelőségek, állami és kincstári erdőhivatalok látnak el, míg a járási hivatalok azokat a feladatokat látják el, a melyek nálunk a főszolgabírák, az adóhivatalok, járási és kincstári erdőgondnokságok, ügyészi megbízottak működési körébe tartoznak. A helyi önkormányzat szerveinek, s a városi és községi szervezetnek, különösen Serajevo és Mostar város szabályrendeleteinek kimerítő ismertetése alkotja a terjedelmes munka befejező részét.

A munka gyakorlati célja s szerzőnek az a törekvése, hogy könyve egyúttal útbaigazítóul szolgáljon azok számára, a kik a boszniai közigazgatási hatóságokkal érintkezésbe kerülnek, magyarázza azt, a helyenként látszólag túlságba menő részletezést és aprólékos momentumokra való kiterjeszkedést is, a melyet egyik bírálója hibájául rótt iel. Igaz, hogy pl. a serajevói és mostari statutumok ismertetése munkájának majd egy negyedét foglalja el (261—358. l.), a mi könyve többi részének anyagához viszonyítva aránytalannak látszik; de ha tekintetbe vesszük, hogy milyen különleges helyzetet foglal el ez a két város Bosznia közeletében, akkor ennek az aránytalannak látszó tárgyalásnak is kellő magyarázatát találjuk. Másfelől nem róhatjuk fel szerző hibájául azt sem, hogy egyes nagyfontosságú *közjogi* kérdések kifejtésére csak igen kevés teret szentel, így pl. a jogalkotó tényezők egymáshoz való viszonyának kérdését alig négy oldalon tárgyalja (59—62. l.); nem szabad ugyanis szem elől tévesztenünk, hogy munkája első sorban *közigazgatási* kézikönyv, a mely nem engedi meg államtani problémáknak behatóbb fejtegetését. Kifogásolnunk kell azonban, hogy szerző nem a magyar hivatalos lapban közölt, tehát nem a *hivatalos magyar szöveg* szerint közli a bosnyák alkotmány rendelkezéseit, hanem a boszniai hivatalos lapban («Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Herzegowina») közzétett német szövegnek fordítását adja.

Végül még szerzőnek Bosznia közjogi helyzetéről, Magyarországhoz és Ausztriához való viszonyáról szóló fejtegetéseihez

óhajtánánk egy-két szót fűzni, és pedig abból a szempontból, hogy miképen lesz megítélendő Bosznia jogi helyzete az annexióról szóló magyar és osztrák javaslatnak törvényerőre emelkedése után.

A két törvényjavaslat tudvalevőleg egymástól eltérő, sőt ellentétes alapon kívánja becikkelyezni az annexió tényét. Míg ugyanis az osztrák javaslat *állandó* jellegű *közös* birtokként kezeli Boszniát, addig a magyar javaslat kifejezetten *cum animo sibi habendi* terjeszti ki Ő Felsége souverain jogait Boszniára és Hercegovinára, a mennyiben a magyar királyság jogán, s a Magyarország és Bosznia között megszakadt jogi kapcsolat helyreállításaként iktatja törvénybe az annexiót, a jelenleg fennálló közös uralmat pedig csak, mint *átmeneti modus vivendit* rendeli fentartandónak. Annak idején, az annexió javaslatok benyújtása után, e kérdésről szóló egyik dolgozatomban* kifejtettem, hogy a két törvénynek ezen ellentétes jogi álláspontjánál fogva *hiányzik itt a condominium előfeltétele*, a birtokostársak egyező akaratnyilvánítása a közös birtoklás létesítésére, miért is Boszniát jelenlegi helyzetében csupán a két állam tényleges condominiumának tekinthetjük, *de jure* azonban ezt a viszonyt tulajdonközösségnek nem minősíthetjük. És így, minthogy a jogi viszony kérdése egyelőre függőben marad, kénytelenek leszünk Boszniát a két állam között vitás területnek tekinteni, a mely a vitás jogviszony rendezéséig, *de facto* a két állam közös uralma, *coimperiuma* alatt áll.

Kifejtettem egyúttal azt is, hogy miután az annexióról szóló magyar törvény helyreállítja, feléleszti a Magyarország és Bosznia közötti közjogi kapcsolatot, e tény azzal a kényszerítő jogi consequentiával fog járni, hogy ennek a törvénynek hatályba lépésétől kezdve Boszniát belföldként kell megítélnünk, a minek a jogélet különböző terein, és pedig magánjogi, büntetőjogi, perjogi szempontból, a kiadatás, kiutasítás, kivándorlás, állampolgári jogviszonyok szempontjából való gyakorlati következményeire is megkísértem rámutatni. Szóval éppen azt igyekeztem kimutatni, hogy a magyar törvénynek Magyarország önálló jogosultságát declaráló kijelentése többet jelent pusztá jogfentartásnál, hogy tehát a mi nagyobb jogunk már a mai helyzet mellett is, a

* Az állampolgári jogviszonyok Boszniában és Hercegovinában. Jogállam, 1909. 422-452. l.

tényleges közös birtoklás tartama alatt is, már bizonyos positiv, reális jogi hatásokban nyilvánul.

Ezzel szemben szerző azoknak álláspontjához csatlakozik, a kik a condominium kérdése, illetőleg Boszniának a két államhoz való jogi viszonya szempontjából a két annexiós törvény ellentétes jogi álláspontjának mi jelentőséget sem tulajdonítanak, s figyelmen kívül hagyva a magyar törvénynek a condominium ellen való formaszzerű tiltakozását, jogérvényes közös tulajdont látnak itt fenforogni;* a magyar törvény kijelentését pedig nem hajlandók egyébnek tekinteni, mint pusztá jogfentartásnak, pusztá virtuális igénynek, a mely még semminemű positiv jogi hatást nem eredményez.

Bármennyire kínálkozó is az alkalom, ez a hely nem alkalmas polémiára. Azonban egy szempontot nem mulaszthatunk el itt kiemelni. És pedig azt, hogy bármiként vélekedjünk is a magyar jognak értékéről és erejéről, s a magyar javaslat álláspontjának jogszerűségéről: ha egyszer a magyar törvény azt mondja, hogy Boszniát nem tekinti a két állam egyenlő jogon való közös birtokának, hogy tehát e viszonyt nem tekinti condominiumnak, az osztrák törvény pedig azt mondja, hogy azt condominiumnak tekinti, akkor, még ha a magyar törvény álláspontját nem tartanók is jogosultnak, kénytelenek, sőt kötelesek leszünk az abban kimondott jogelveket és azoknak consequentiáit elfogadni.

A tulajdonközösség a részes felek *jogának egyenlőségét* jelenti a közös tulajdon tárgyához. Úgy véljük, a magyar javaslat törvényerőre emelkedése után lehetetlen többé — legalább is a magyar közjog szempontjából. — a két állam jogának egyenlőségét vitatnunk. Sőt a kik nálunk olyan szabadelvűen hirdetik a condominium elméletét, azok, ha akaratlanul is, voltaképen igen nagy concessiót tesznek az osztrák álláspont javára, mert ezzel a két állam Boszniához való jogának egyenlőségét, egyenlő értékét és erejét ismerik el. Azt hisszük tehát, hogy mi helyesebben cselekszünk, hogy ha akkor, a mikor Bosznia *jogi* helyzetének megállapításáról van szó, nem helyezkedünk a *«Macht geht vor Recht»* elvének alapjára, hanem megmaradunk szigoruan az *Ő Felsege souverain* jogainak kiterjesztéséről szóló magyar törvény alapján és levonjuk azokat a kényszerítő consequentiákat, a melyeket

* Meg kell azonban jegyeznünk, hogy már a Bosznia közjogi helyzetét tárgyzó rész végén, szerző maga is a *«tényleges condominium»* kifejezést használja. (36. l.)

ez a törvény reánk hárít. Hogy azután ezt a mi nagyobb jogunkat annak idején mennyiben leszünk képesek megvalósítani, az már hatalmi kérdés, a mely azonban más lapra tartozik. De ne könnyítsük meg az osztrák álláspont érvényesülését azzal, hogy már a jogi kérdésben is deferálunk nekik.

Álláspontomban egyébként jelentékenyen megerősít jogi irodalmunk legelső tekintélyeinek állásfoglalása is. Így Kmety szerint «az annexio folytán államjogi igényünk Bosnyákországra actualissá vált, illetőleg a terület «de jure» a magyar szent korona területévé vált.»¹ Ugyancsak a fentebb kifejtett álláspontot látszik támogatni Nagy Ernő új közjogának az a kitétele is, hogy Bosznia és Hercegovina tényleg Magyarország és Ausztria condominiumuma.² Igen határozott formában jelenti ki álláspontját Magyary Géza, most megjelent nagy perjogában, akként nyilatkozván, hogy «a magyar király Bosznia-Hercegovinát a magyar királyság jogán annectálván, az, minden ellenkező magyarázat ellenére is, a magyar állam területéhez tartozik.»³ Ebből azután azt a további következtetést vonja le, hogy a magyar állam rendes bíróságai közé számítandók «a Boszniában és Hercegovinában működő 1. járásbíróságok, 2. kerületi törvényszékek és 3. a serajevoi főtörvényszék. Mindezek a bíróságok a magyar állam particuláris rendes bíróságai.»⁴

Ha azonban egyes *közjogi* kérdésekben felfogásunk el tér is a szerzőétől, azt el kell ismernünk, hogy munkája Bosznia *közjogászati* szervezetének alapos és kimerítő képét tárja elénk és ebből a szempontból örvendetes gyarapodását jelenti a bosnyák kérdés irodalmának.

Királyfi Árpád.

¹ *A magyar közjog tankönyve.* Budapest, 1911. 147. l.

² Magyarország közjoga. Budapest, 1913. 1. füz. 48. l. (A munka IV. része, a mely Bosznia jogi helyzetét részletesen tárgyalja, e sorok közlésekor még nem jelent meg).

³ *Magyar polgári perjog.* Budapest, 1913. 57. l.

⁴ U. o. 127. l.

Heine és a zsidóság.

Georg J. Plotke: *H. Heine als Dichter des Judentums*. Dresden, 1913. Reissner, 111 l.

A nagy lyrai költő viszonyát a valláshoz és egyes vallásfelekezetekhez, a filozófiához és egyes filozófiai rendszerekhez már ismételve tették kutatás és fejtegetés tárgyává, de nem épen megnyugtató vagy elfogadható eredménnyel. A kutatóknak rendszerint már eleve megvolt megállapodott nézetök, melyet aztán a sokoldalú jeles írónak különböző időben különböző célokra tett nyilatkozataiból és írt műveiből jól-rosszul kierőszakoltak, úgy hogy róla ebből a szempontból is tudvalevőleg a legellentéesebb vélemények olvashatók. Az egyik szerint hívő vallásos lélek, a másik szerint pantheista vagy atheista volt; némelyek magasan szárnyaló nemes idealistát látnak benne, mások a földi salakban fetrengő bűnös materialistát. Az előttem fekvő legújabb könyv idealis zsidónak tünteti föl, a ki egész életén át, csekély megszakításokkal, apái hitében gyökerezett és ezen hitének mély meggyőződéssel fenkölt lelkű hirdetője és dalosa volt. Nem hiszem, hogy szerző, erőszakos lelkesedése ellenére is, képes lett volna ezt a tételét elfogadhatóvá tenni; de követem fejtegetéseinek fonalát, hogy az olvasó is alkothasson magának véleményyt.

Már kiinduló pontja is gyanussá teszi felfogását. Szerző ugyanis kénytelen elismerni, hogy Heine zsidó nevelésben nem részesült és a zsidó vallásos szokásokkal és intézményekkel gyermekkorában nem ismerkedett meg. Szülei és rokonsága inkább elidegenítették a zsidóságtól, sem hogy hozzá kapcsolták volna. Honnan veszi aztán szerző azt a meglepő állítását, hogy «Belsazar» című szép balladája a pasca-ünnepek terméke, bajos megérteni, mikor tudjuk, hogy az Byron hatása alatt keletkezett, a mit szerző Heine ifjúkori költészetére általában elismer (24. l.) és elismeri azt is, hogy indifferentismus és atheismus volt Heine ifjúkori világnézete.

Már 1816-ban gondol a költő kikeresztelkedésre, mert «semmi sem köti őt a zsidósághoz» (15. l.). Ezzel csak Berlinben kerül bensőbb viszonyba, midőn ama reform-egyletbe csatlakozik, mely Mendelssohn nemes törekvéseit a zsidók modern nevelése körül nagyobb erélylyel, de nem nagy sikerrel tette föladatává. De szerző maga hangsúlyozza (23. l.), hogy ez egylet

vezetőit nem a zsidó «vallás», hanem csak a zsidó «faj» érdekelte, úgy hogy nem épen helytelenül cionista ideáktól vezérelteknek mondja őket. A zsidó faj társadalmi sorsa felkelti utóbb Heine részvétét a zsidók sanyarú állapota iránt, mely ez időben sok keresztyént is az üldözöttek vagy elnyomottak lelkes védőjévé tett. De ez nem akadályozza meg Heinét, hogy bizalmas leveleiben ellenszenvvel és gúnynyal ne beszéljen a zsidókról, és 1828-ban kijelenti, hogy nem lelkesedik a zsidó vallásért, mert ő, «minden positiv vallás született ellensége», ép a zsidó vallást veti meg legjobban (33. l.).

Ez érzését fokozza, hogy a zsidók őt, saját szavaival «zsidó vagy csak Izráelben lehetséges undorítóóságokkal» támadják. Erre fölfedezi hazafiságát; hogy ő német ember, a ki a németységben gyökerezik és mint ilyen lelkesedik a német népköltészet minden termékeért, majd elragadtatással dicsőíti Krisztust a «Nordsee-bilder» egyik legszebb hymnusában. Ezt mind szerzőnk is felhozza, egészen helyesen, de aztán csodálatosképen hozzát teszi, hogy a fenyő és pálma vágyódásáról szóló gyönyörű dal a költő zsidó lelkének vágyódását juttatja kifejezésre keleti hazája (?) iránt, pedig előbb maga is helyesen elismerte, hogy az ez időben költészetében gyakran szereplő keleti elemek (India, Lotos, gazella stb.) Goethe *Divánjából* és Hammer-Purgstall munkáiból származnak. Általában Heine költői műveinek kihasználásakor tétele szolgálatában szerzőnk semmi érzéket sem tanusít az iránt, hogy költővel van dolga, kinek nem minden terméke tekinthető bizalmas vallomásnak.

Majd politikai és társadalmi kérdések foglalkoztatják Heinét, a ki most oly éles megvetéssel teszi a zsidókat gúny és gyűlölet tárgyává (főleg *Die Bäder von Lucca*), mint ezt előtte senki sem merte tenni. Ezt azzal mentegeti szerző, hogy Heine satirája csak a hamburgi zsidók ellen irányult, csakhogy a *Reisebilder* e megszorításról nem tudnak. Ugyanez időben kezdődik a Párizsba költözött Heinénál a «görög» és «nazarénus» irányok kifejtése. mikor ő, a hellén szellem és szépség rajongója, nem győzi a zsidó és keresztyén szellemet éles gúnynyal támadni és lepiszkolni. Ekkor hevesen kikel azon ellenfelei ellen, a kik őt a zsinagógába utalnák, őt, «a zsidó-mohammedán keresztyén deismus született antagonistáját» (60. l.), hisz 1835-ben kijelenti, hogy «egyéáltalában nem is ismeri a zsidóságot» (66. l.). Nagyon furcsa, ép a kiewi pör idejében, hogy szerző Heine igaz zsidósága mellett főbizonyíték gyanánt felhozza, hogy a költő a vérvád

ellen tiltakozott és szenvedélyesen megtámadta a zsidókat, hogy nem siettek az üldözöttek védelmére (70. l.). Ily észjárással ma az egész világnak összes civilisált embereit «igaz zsidóknak» lehet nyilvánítani. «Igaz, írja Heine ekkor, én pogány vagyok és épúgy gyűlölöm a száraz, örömtelen hébereket mint a komor, fájdalom után sóvárgó nazarénusokat», egyúttal lelkesen védi Goethe derült hellén életbölcsejét a nazarénus Börne ellenében.

Hogy szerzőnk Heine *Héber melódiáiban* zsidóságának legmagasabb fokozatát látja (84. l.), még megbocsátható önámítás, noha jól tudja, hogy ezek Byron *Héber melódiái* és Mich. Sachs *Die religiöse Poesie der Juden in Spanien* 1845 című kitünő könyvének hatása alatt keletkeztek; épúgy érthető, hogy a költőnek súlyos betegségében tett elszórt vallásos nyilatkozatait készpénznek veszi és egyszerűen a zsidóságra érti, holott Heine rendszerint, régi pogányságának megtagadásával, csak Istenről beszél, tehát deistának vallja magát. De az már sok a jóból, mikor (93. l.) a liberális reformzsidóság programját (mely nézetem szerint inkább szabadkőműves program) pontokba foglalja és minden indokolás nélkül kijelenti, hogy Heine volt a legelső reformzsidó!

Szerzőnk szenvedélyesen küzd tétele mellett, de tartok tőle, hogy helyességéről a zsidókat sem fogja meggyőzni, annál kevésbé, mert a hol felfogásához nem illő tényekről kell beszélnie, ott nem bizonyítékokkal áll elő, hanem oly homályos phrasisokat kovácsol, melyek részben érthetetlenek, részben értelmetlenek. Hogy Heine személyes ismerőseinek nyilatkozatait majd fontos bizonyítékoknak veszi, majd mint értéktelen tévedéseket visszautasítja, szintén furcsa eljárás, mely azonban «tudományos» álláspontját eléggé jellemzi.

Hiába való minden erőlködés! Heine nagy költő volt, a ki mindenünnen vette tárgyait és impressióit, a zsidóságból is (mit kitünő keresztyén költők is számtalanszor tettek), és minden tárgyat a költészetnek fenséges régióiba emelt. Azonfelül pedig elsőrangú impressionista volt, a ki minden külső hatásra nyomban és hevesen reagált, nem sokat törődve azzal, ha mai nyilatkozata éles ellentétben van tegnapi nyilatkozatával. Ha szidták a zsidókat, védelmezte őket, ha dicsérték vagy neki baja volt velök, nevetségessé tette őket vagy gyűlölettel szólt róluk. Nem volt neki sem hite, sem meggyőződése (a liberalismust nem tekintve), legkevésbé theologiai vagy philosophiai rendszere. Nincs könnyebb dolog, mint őt saját szavaival zsidónak vagy keresztyénnek, idealistának vagy materialistának, német hazafinak vagy a német

nemzet konok ellenségének stb. feltüntetni, mert a pillanat hatása alatt majd így, majd amúgy nyilatkozott. Szerzünk a zsidóságának kedvező nyilatkozatait szedi össze, az ellentétes értelműeket pedig naiv rabulistikával eldisputálja. Így nem lehet tudományos értékű munkát írni és Plotke könyve tudományos szempontból teljesen értéktelen is. Hogy Heinének kedvez-e munkája, nem merném állítani; de arról meg vagyok győződve, hogy Heine maga nem örülne neki, ha el tudná olvasni.

Heinrich Gusztáv.

Fioretti.

Assisi szent Ferencz virágos kertje. — Fioretti. — Olaszból fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Kaposi József. Budapest, Franklin-Társulat. 1913. 8-r. LXXII + 270 l. Ára 6.— K.

Korunk culturája legtöbb gyökérszállával Itália classikus földjéből merítette táplálékát. Ez a csodálatos ország volt közvetlen örököse az ó-kori civilisatióknak, a melyet korunk rohamos haladása ellenére sok tekintetben még ma sem mult felül. Bármily rombolást vittek véghez ebben a népvándorlás viharai, hagyományait soha sem tudták a föld színéről nyomtalanul eltörölni. S ezek lángja, ha nem is mindig lobogó tűzzel, de szinte szakadatlanul izzott tovább a darabokra oszlott, nem egyszer ezer sebből vérző országban. A renaissance csodás virágzását Itáliában bizonyára annak köszönhette, hogy oly érett talajból fakadt és olyan culturált, három világrész művelődésének hagyományain finomult, de physicumában a fajkeveredés révén felfrissült nép volt hordozója, a minővel a világnak más országa sem azelőtt, sem azóta nem dicsekedett. S minthogy könnyebb a már meglevő alapokon építeni, mintha előbb a töretlen talajt ássuk föl, Európa országai közül culturális téren ma szintén azok járnak legelől, a melyek a legmélyebben merültek el Itália szellemi kincseinek kiaknázásába, olvasztották be ezek aranyát a maguk culturájának érzékészletébe. Európa országai közül Magyarország egyike volt az elsőknek, a mely valamikor a legszorosabb culturális összeköttetésben állott Itáliával. A török hódoltság ennek a kapcsolatnak hirtelen véget vetett. S ha nagy szellemeink közül nem egy ezután is Itália szellemi hőseinek a hatása alatt kapott szárnyra, az a tömérdek culturális kincs, a melylyel Itália a tágabb értelemben vett renaissance korában ajándékozta meg a világot, mind máig sem ment át a magyarság vérébe. Elmaradottságunknak a művelődés számos terén bizonyára nem kis

mértékben ez az egyik oka. S culturánk elsőrangú munkásai sorába kell soroznunk mindenkit, a ki a letűnt századok kényszerű mulasztásait pótolva, közelebb hozza Itália nagy szellemeit, culturális kincseit, közönségünk szívéhez. Ama kevesek közül, a kik ebben lelkesedésükkel egyforma rátermettséget mutatnak, Kaposi József nálunk az első sorban halad. Irodalmi körökben Kaposi mint legkiválóbb Dante ismerőnk már régebben ismeretes. Ritka ismeretbősége ritka szerénységgel párosul. Egész életét az olasz irodalomnak szentelve, olasz és magyar nyelven egyaránt kiművelt írói készségével, negyedszázadon át inkább mások irányításával és buzdításával foglalkozott s írni szinte kizárólag a maga gyönyörűségére s csak asztalfiókjának írt. Mintha csak azt várta volna, hátha nálánál is kiválóbb magyar méltatója akad az olaszok remekíróinak, Itália szellemi culturájának, a melynek szeretetébe egész lelkével elmerült. Csak a mire újabban nálunk is mind mohóbb érdeklődés támadt a modern cultura ősi forrásai iránt, lépett ki a porondra, első sorban nyilván azért, hogy bálványozott ideáljait, Itália nagy szellemeit megvédje azok ellen, a kik sok jóakarattal ugyan, de nem mindig kielégítő készültséggel tolmácsolásukra vállalkoztak. *Dante Magyarországon* című könyve alig két éve jelent meg.* Ez az érdekes könyv, a melyben régi irodalmunk emlékeiből, újabb és legújabb íróink munkáiból hangyaszorgalommal összegyűjtött s pártatlan kritikával feldolgozott minden adatot és magyar vonatkozást, a mely Danteval kapcsolatba hozható, a külföld Dante-csodálóját lepte meg leginkább. A *Divina Commedia* magyar vonatkozásait, a melyekkel irodalmunk nem egy kiválósága foglalkozott, ebben a könyvében Kaposi fejtette meg a leghelyesebben és tisztázta először kétséget kizáró módon. A könyv túlnyomó részében Kaposi a XV. század folyamán hazánkba került Dante-codexekkel, továbbá a költőkkel, írókkal foglalkozik, a kikre a nagy vates mélyebb hatással volt s a commentatorokkal, a kik nálunk Dante dicsőségének, a «la fortuna di Dante» apostolaiává szegődtek. Az a mód, a melylyel Dante karján szellemi életünknek oly sok kiválóságát vonultatja föl s fejtegetései folyamán culturális mozgalmainkon visszafelé a XIV. századig végig világít, nemzeti irodalomtörténetünk szempontjából is igen értékes munkává avatja első könyvét. Most megjelent második könyve, ha zömében véve fordítás is, nem kisebb mű. A *Fiorettit*, az assisi szent Ferencz és társaira vonatkozó

* *Dante Magyarországon*. Írta Kaposi József. Budapest, 1911. 8-r. 376. l.

legendák gyűjteményét a középkor merev dogmatismusából kibontakozó olaszok prosában írt naiv eposának nevezhetnők el. Világirodalmi jelentősége minden bizonynyal kisebb, mint Dante mérhetetlen nagyszabású alkotása, az isteni színjáték. Szent Ferencz alakja azonban, a kit a vele ugyancsak szívesen foglalkozó protestáns írók a keresztyénség első reformátorának neveztek el, aligha kisebb, mint a nagy vatesé s hatása a korabeli olasz culturára, de különösen a művészetre ugyancsak figyelemreméltó volt. Anyagelvies korunkban bizonyára sokan nem érik föl észszel, hogy mi lehetett a titka az igénytelen szent tanításának és példájának, a mely pár évvel halála után világszerte hódított s a melylyel mindannak a megtagadását és megvetését hirdette, a mit akkor ép úgy, mint ma, az emberek az élet legkivánatosabb javai közé soroztak. Ám tudjuk, hogy minden muló dicsőségnek van árnyéka s a földi gyönyörök nyomában is ott settenkedik a kiábrándulás. Ennek hirdetője volt szent Ferencz, a ki fiatalon maga is mint hirhedt világfi indult meg pályáján s a végletekig űzött élvezethajhászt kísérő lelki csömör magyarázza meg azt az érdeklődést, a mely újabban, különösen külföldön, valláskülönbség nélkül a szegénység, a lemondás és az önmagáért megbecsült munka apostolának seraphi alakja felé fordul. «A kiváltságos lelkek: költők, művészek, történészek, amateurök egész serege gyülekezik, rajzik a szegénység bajnokának közvetlen közelében, a minoriták, clarissák és tertiarusok mellett mintegy negyedik rendjét alkotva a francziskánus szerzetnek.» Mindezeknek a rajongóknak valósággal bibliájuk lett a *Fioretti*, a melyet Kaposi most szeretetteljes gondnal, híven és nagy készütséggel magyarrá fordított.

A naivitásnak és a Dante képzeletével versenyt szárnyaló phantasiának ezt a csodálatos alkotását, a melyet a *Divina Commedia* zordon fenségével szemben lépten-nyomon felcsillanó humor a legkedvesebb olvasmányok egyikévé avat, Kaposi 72 oldalra terjedő tanulmánynyal vezeti be. Ebben szent Ferencz ifjúkorát beszéli el, a melyről a legenda hallgat, majd azt a milieut festi hangulatos útirajz alakjában, a mely a csodálatos történetek színhelye volt. végül világirodalmi jelentőségének méltatásával kapcsolatban a *Fioretti-gyűjtemény* keletkezéséről, sorsáról és világszerte való elterjedéséről értekezik. miközben különös gondnal emeli ki és fűzi koszorúba az idevágó magyar vonatkozásokat. S a kik mélyebbre hatoltak régi culturánk részben még ma is kiaknázatlan kincseskamrájába, jóleső elégtétellel

fogják Kaposi könyvében olvasni, hogy a szent Ferenczre vonatkozó legendákat először egy magyar szerzetes gyűjtötte össze. Fabianus Hungarus volt ez, a ki Michaele da Cesena rendfőnöksége idejében (1316--1328 között) járt Avignonban, a hol szorgalmasan másolgatta a rend alapítójára vonatkozó csodás történeteket, a melyeket az opportunismus a rend kebelében 1266-ban már megsemmisítésre kárhoztatott. Az itt-ott eldugott s Avignonban a barátok ebédje idején ismét felolvasott codexekből merített anyagot Fabianus Hungarus, hazájába visszatérve, szent Ferenczzel kapcsolatos magyarországi csodákkal egészítette ki. Gyűjteményét később számosan lemásolták s 1504-ben Velenczében ki is nyomatták. Magyar vonatkozásai alapján ítélve a *Speculum vitae beati Francisci* első kiadásának szerkesztője szintén magyar ember lehetett.

A *Fioretlinek*, a XIV. század cziczomátlan olasz prosa e sokat csodált remekének közvetlen forrása nem a *Speculum vitae*, hanem a *Floretum sancti Francisci* című gyűjtemény volt, a melyet valószínűleg Dante kortársa, Frater Hugolinus († 1348) állított össze, a ki régibb gyűjteményekből és a hagyományból merített. Ennek nyomán készült 1356 körül a *Fioretti-gyűjtemény*, a melynek fordítóját Frater Joannes Florentinusban sejtik, a ki «eredetijéhez nem mindenben ragaszkodik . . . A *Floretum* egyes fejezeteit átírja, mellőzi, rendjüket fölforgatja, de akár fordít, akár átír, nyelv- és stylusbeli ösztönszerű művészi készségével állandóan csodálatra indít».

A XV. században mind népszerűbbé váló *Fioretti-gyűjtemény* egész sor függelékkal bővül, a melyet az előbbivel szerzőinek csodálatos congenialitása tesz harmonikus egészzé. Kaposi ezeket is lefordította a szent Ferencz búcsújával a Verna hegyétől, ezzel az apokryph, de szintén megható, prosában írt hymnussal együtt.

Kaposi fordításának nyelve modern, természetes, régieskedő modorosságtól ment. Fordítása elsősorban philologiai pontosságra törekszik, de a szeretet, a melylyel az eredetibe mélyedt a melylyel ennek legrejtettebb vonatkozásait is kihámozta és a fordítását kísérő bő commentárral mindenki számára érthetőkké tette, szinte sorról-sorra ott lüktet munkájában s hangjának sajátos varázst és melegséget kölcsönöz. A *Fioretti* címlapját Hegedüs Lászlónak, a kiváló tehetségű, de korán elhunyt művésznek rajza díszíti, mely szent Ferencznek és szent Kláranak híres ebédjét ábrázolja s hangulatával igen szerencsésen készíti elő, magyarázza a könyv szellemét. — x.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

BERZEVICZY ALBERT ÉS BEÖTHY ZSOLT

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

442. SZÁM.

1913. OKTÓBER

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1913.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. SHELLEY. (I.) — Kégl Sándortól — — — — —	1
II. A KÖZIGAZGATÁS REFORMJA. (II). — Gróf Andrássy Gyulától — — — — —	32
III. BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF. — Császár Elemértől — — — — —	52
IV. AZ ANGOL DÉLSARKI EXPEDITIO PUSZTULÁSA. — Halász Gyulától — — — — —	65
V. ATTILA AZ OLASZ HAGYOMÁNYBAN. — Elek Oszkártól — — — — —	81
VI. KORPONAI. — Elbeszélés. — Lovik Károlytól — — — — —	112
VII. KÖLTEMÉNYEK: <i>Hangok éjjel.</i> — Hegedüs Istvántól. — <i>Heredia szonettjeiből.</i> — Francziából, — Vargha Gyulától — — — — —	118
VIII. EGY TANULMÁNY A DRÁGASÁGELMÉLETRŐL. — Balás Károlytól — — — — —	127
IX. SZEMLE: 1. <i>Vámbéry Ármin (1832—1913).</i> — Kúnos Ignácztól. 2. <i>A magyar testnevelés reformja.</i> — Berzeviczy Alberttől. 3. <i>A londoni XVII. nemzetközi orvosi congressus.</i> — Grósz Emiltől — — — — —	133
X. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Gárdonyi újabb munkái (Hosszuhajú veszedelem. — Messze van odáig).</i> — Papp Ferecztől. 3. <i>Kleist.</i> (Wilhelm Herzog: <i>Heinrich von Kleist.</i> — René Laureret: <i>Henri de Kleist.</i>) — Vajda Gyulától. 4. <i>A magárjog új kézikönyve.</i> (Zachár Gyula könyve.) — Sebess Dénestől. 5. <i>Chaucer humora.</i> (Wilhelm Ewald: <i>Der Humor in Chaucers Canterbury Tales.</i>) — Rózsa Dezsőtől — — — — —	146

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ivnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvkereskedés elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

BERZEVICZY ALBERT ÉS BEÖTHY ZSOLT

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

443. SZÁM.

1913. NOVEMBER.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1913.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	La)
I. EÖTVÖS, A SZÓNOK. — Beöthy Zsolttól	161
II. EÖTVÖS KÖLTEMÉNYEI. — Négyesy Lászlótól	169
III. EÖTVÖS JÓZSEF GONDOLATAI. — Alexander Bernáttól ...	189
IV. EVOLUTIO = INVOLUTIO ? — Ráthonyi Reusz Frigyesztől ...	201
V. KÖZSÉGI REFORM ÉS KÖZSÉGI HÁZTARTÁS. — Buday Lászlótól	223
VI. SHELLEY. (II.) — Kégl Sándortól	254
VII. A TÜCSKÖS EMBER. — Elbeszélés. — Árkosi Ferenczy Kál- mántól	282
VIII. KÖLTEMÉNYEK: <i>Öreg legények.</i> — Endrődi Sándortól. — <i>Roland apród.</i> — Uhland után, németből — Wigand Jánostól ...	295
IX. SZEMLE: <i>Négyes kiállítás a műcsarnokban.</i> — D.-tól.	306
X. ÉRTESSÍTŐ: 1. <i>Egy új költészettanról.</i> — (Moravcsik Géza: <i>Költészettan.</i>) — Molnár Gézától. 2. <i>Gyöngyösi.</i> — (Badics F.: <i>Gyöngyösi István ismert és ismer- etlen költeményei.</i>) — Dézsi Lajostól. 3. <i>Ferenczi István levelei.</i> (Közzeteszi Wallentinyi Dezső.) — T. Gy.-tól	311

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

BERZEVICZY ALBERT ÉS BEÖTHY ZSOLT

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

444. SZÁM.

1913. DECZEMBER.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1913.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

La

I. FORRADALOM UTÁN. — (Szász Károly fiatalkori naplójából.) — Közli legifj. Szász Károly	321
II. A VÁRMEGYE REFORMJÁRÓL. — Mikszáth Kálmántól	349
III. A TRÓNÖRÖKLÉS KÉRDÉSÉHEZ AZ ÁRPÁDOK KORÁ- BAN. — Domanovszky Sándortól	376
IV. TAINE MILIEU-ELMÉLETE. — Nagy Józseftől	399
V. A « CSUDA-MÓD MEGMENTETT JÁGERHÖZ ». — Rosegger után, németből, — Bodrogi Lajostól	429
VI. KÖLTEMÉNYEK: — <i>Esővárás.</i> — <i>Egy száradó fára.</i> — Vargha Gyulától	450
VII. SZEMLE: 1. <i>Sajtóreform.</i> — Kenedi Gézáttól 2. <i>Színház.</i> — (Kráúdy Gyula: <i>Zoltánka.</i> Szinjáték négy kép- ben.) — vg-tól	452
VIII. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Bosznia és Hercegovina politikai szervezete.</i> — (Pál Alfréd könyve.) — Királyfi Árpádtól 2. <i>Heine és a zsidóság.</i> — (Georg J. Plotke: <i>H. Heine als Dichter des Judentums.</i> — Heinrich Gusztávtól 3. <i>Fioretti.</i> — (Kaposi J.: <i>Assisi szent Ferencz virágos kertje.</i>) — x-től	469

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvvarus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs. I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

RUDNYÁNSZKY GYULA
FIÚK, LÁNYOK VERSES KÖNYVE
Száz költemény az ifjúságnak.

Ára 3 korona.

HELTAI JENŐ
A TÜNDÉRLAKI LEÁNYOK
ELBESZÉLÉSEK.

Ára 3 korona.

SZENDE-DÁRDAY OLGA

ROZSDA

REGÉNY.

Két kötet. Ára 6 korona.

KRÚDY GYULA

ZOLTÁNKA

Szomorújáték
egy előképben és 3 felvonásban.

Ára 2 korona.

GYULAI PÁL
VARJÚ ISTVÁN

ELBESZÉLÉS.

Kiadja a Kisfaludy-Társaság.

Ára 2 korona, kötve 2 korona 80 fillér.

HORATIUS ÓDÁI ÉS EPODOSAI

Fordította ifj. SZÁSZ BÉLA.

Kiadja a Kisfaludy-Társaság.

Ára 4 korona, kötve 5 korona.

KATONA LAJOS IRODALMI TANULMÁNYAI

Kiadja a Kisfaludy-Társaság

Két kötet.

Ára 12 korona, kötve 15 korona.

A **Franklin-Társulat** kiadásában **Budapest**en (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

MAHLER EDE

BEÖTHY ZSOLT EGYIPTOLOGIAI GYŰJTÉMÉNYE

A BUDAPESTI KIR. MAGYAR TUDOMÁNY-EGYETEMEN

Magyarító jegyzék egyszersmind bevezetés az ókori egyiptomiak művészet-
és kulturtörténetébe.

A nm. vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter támogatásával.

Ára 10 korona.

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

legújabb kötete:

LE BON

A TÖMEGEK LÉLEKTANA

Fordította **BALLA ANTAL** dr.

Ára kötve 2 korona.

ISMERETTERJESZTŐ KÖNYVTÁR

legújabb kötete:

CHARLES C. TURNER

KÜZDELEM A LEVEGŐ MEGHÓDÍTÁSÁÉRT

A levegőbeli közlekedő eszközök fejlődésének és a velük elért
eredményeknek érdekes története.

Angolból fordította **FRÖHLICH KÁROLY**.

24 ábrával a szöveg közt és 24 képmelléklettel.

Ára kötve 8 korona.

A **Franklin-Társulat** kiadásában **Budapest**en (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

FILOZÓFIAI IRÓK TÁRA

A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával szerkesztik
ALEXANDER BERNÁT és **BÁNÓCZI JÓZSEF**.

XXVII. kötet

GIORDANO BRUNO PÁRBESZÉDEI AZ OKRÓL, ELVRŐL ÉS EGYRŐL

ÉS A VÉGTELENRŐL, A VILÁGEGYETEMRŐL ÉS A VILÁGOKRÓL

Olaszból fordította s bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel ellátta
SZEMERE SAMU dr.

Ára 6 korona 80 fillér.

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA

Szerkeszti **CHOLNOKY JENŐ**.

Új kötet:

von den **STEINEN KÁROLY** dr.

KÖZÉP-BRAZILIA TERMÉSZETI NÉPEI KÖZÖTT

A második Singu-expedició (1887—1888.) utjának vázolója és eredményei.

Átdolgozta **BÁTKY ZSIGMOND** dr.

3 térképpel, 11 műmelléklettel és 52 ábrával a szöveg közt.

Ára kötve 9 korona.

SZENT FERENC VIRÁGOSKERTJE

— **FIORETTI** —

Olaszból fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta

KAPOSI JÓZSEF

Ára 6 korona.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Alapította

GYULAI PÁL.

Szerkeszti

HEINRICH GUSZTÁV.

Egy-egy szám ára 20 fillér. Minden füzet külön is kapható.

- 1693—1698. **Boccaccio Giovanni.** Fiametta. Boccaccio születésének 600-ik évfordulójára olaszból fordította Cs. Papp József.
- 1699—1705. **Ludwig Ottó.** Ég és föld között. Elbeszélés. Ford. Mildner Gyula.
1706. **Péterfy Jenő.** Petőfi Sándorról. Németből ford. Baróti Lajos dr.
- 1707—1716. **Carlyle Tamás.** Sartor Resartus. Teufelsdröckh professor élete és tanai. Angolból fordította Tankó Béla.
- 1717—1720. **Vondel J. van den.** Lucifer. Szomorujáték 5 felvonásban. Fordította Nagy Zsigmond dr.
- 1721—1722. **Lenau Miklós.** Don Juan. Drámai költemény. Ford. Lővi József dr.
-

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti **RADÓ ANTAL.**

Egy-egy szám ára 30 fillér. Minden füzet külön is kapható.

698. **Krúdy Gyula.** Piros és a többiek. Elbeszélések.
699. **Conan Doyle.** A brigadéros házassága és egyéb történetek. Fordította Benedek Marcell.
700. **Arany János.** Irói arcképek IV. Gvadányi József, Szabó Dávid Ráday Gedeon.
701. **Michel Provins.** Hogyan fognak meg bennünket. Fordította Benedek Marcell.
- 702—703. **Heltai Jenő.** Kis komédiák.
704. **Rostand.** A két Pierrot vagy: A fehér vacsora. Verses egyfelvonásos. Fordította Kosztolányi Dezső.
- 705—710. **Homeros** Odysseiája. Az eredeti versmértékben fordította, bevezetéssel s jegyzetekkel ellátta Kemenes (Kempf) József.
711. **Pekár Gyula.** Lacika mamája és egyéb elbeszélések.
- 712—713. **Stevenson R. L. Dr.** Jekyll és Mr. Hyde különös esete. Fordította Benedek Marcell.
- 714—716. **Schiller.** Don Carlos, spanyol infáns. Drámai költemény. Fordította Radó Antal.
-

SZITNYAI ELEK

A SZELLEMI ERŐK GYÜJTÉSE ÉS PAZARLÁSA

Ára 1 korona 20 fillér.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

HALÁSZ IMRE.

BISMARCK ÉS ANDRÁSSY

POLITIKAI TANULMÁNY

Ára 6 korona.

SZALAY LÁSZLÓ LEVELEI

Életrajzi vázlattal és megjegyzésekkel ellátva közrebocsátja

Dr. báró SZALAY GÁBOR.

A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával.

Ára 8 korona.

HAJÓ SÁNDOR.

LAKÁJOK

TRAGIKOMÉDIA HÁROM FELVONÁSBAN

Ára 2 korona 50 fillér.

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti RADÓ ANTAL.

Egy-egy szám ára 30 fillér. Minden füzet külön is kapható.

698. Krúdy Gyula. Piros és a többiek. Elbeszélések.

699. Conan Doyle. A brigadéros házassága és egyéb történetek. Fordította
Benedek Marcell.

700. Arany János. Irói arcképek IV. Gvadányi József, Szabó Dávid
Ráday Gedeon.

701. Michel Provins. Hogyan fognak meg bennünket. Fordította Bene-
dek Marcell.

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

A Franklin-Társulat új vállalata.

A «Kultura és Tudomány» vállalat a nagy magyar olvasóközönséget akarja szolgálni. Tetszetős köteteit felajánlja mindazoknak, kik a mindennapi élet zsihasztó fáradalmi után a nagy eszmék és eszmények világában keresnek tüdülést és új erőt.

Kötetei mindenkor igaz mesterek művei. Irodalmi alakjukban kifogástalanok. Tanításukban érdekesek és értékesek. Nem felületesek, de mégis népszerűek. Aktuálisok, de mégis állandó becsűek. A haladás zászlaját lobogtatják, de tisztelnek minden igaz meggyőződést.

Hogy mikép és minő eszközökkel kíván a «Kultura és Tudomány» dolgozni, arra a legrészletesebb programmnál is jobban tájékoztat az eddig megjelent könyvek felsorolása.

A vállalat első sorozata hét mű nyolcz kötetben:

1. SZÉCHENYI ESZMEVILÁGA. Első kötet. *Gaal Jenő, Beöthy Zolt, Prohászka Ottokár, Kenessey Béla, Gróf Vay Gáborné, gróf Andrássy Gyula* tanulmányai. Ára 1 K 60 f.

A legkiválóbb magyar Széchenyi-ismerők tanulmányai, melyek együttvéve teljes képét adják majd szellemi és erkölcsi világának s valósággal meglevenitlik izgatón érdekes alakját. Három kötetre van tervezve.

2. A SZIKRATÁVIRO. *A. Slaby* tanárnak a német császár előtt tartott felolvasása után átdolgozta *Kreuzer Géza* mérnök. Ára 1 K 20 f.

A jelenkor egyik legnevezetesebb találmányának szemléletes ismertetése, a szakember biztos tudásával és a népszerű író világosságával, úgy hogy minden laikus élvezettel és tanulsággal olvashatja.

- 3-4. A TERMÉSZETTUDOMÁNY FEJLŐDÉSÉNEK TÖRTÉNETE. Két kötet. *Irta Wilhelm Bölsche*, fordította *Schöpfung Aladár*. Ára 2 K 40 f.

Mozgalmas rajza annak a küzdelemnek, melyet az ember a természet megismeréséért vív evezredek óta. Nem száraz tudománytörténet, hanem eleven képe annak a folytonos erőfeszítésnek, melylyel az ember világfelfogását mélyíteni igyekszik.

5. KANT-BREVIARIUM. Kant világnézete és életfelfogása. A művelt ember számára Kant irataiból összeállította *dr. Gross Félie*, fordította *Dr. Polgár Gyula*. Ára 1 K 60 f.

Kant világnézetét saját szavaival jellemzi e könyv, műveiből készült gyűjtemény, mely minden ismertetésnél jobban érteti meg a nagy filozófust.

6. AZ EMBERISÉG JÖVŐJE. *Irta Heinrich Lhotzky*, ford. *Schöpfung Aladár*. Ára 1 K 20 f.

Pillantás a jövőbe, a mai szellemi élet mozgató erőiből való filozófiai következtetés útján. Hittel és lendülettel teli megrajzolása a megértés, a gondolatszabadság és a magasabb erkölcsi állapotának, mely az emberiségre vár.

7. A VAGYON TUDOMÁNYA. *Irta I. A. Hobson*, fordította *dr. Sídó Zoltán*. Ára 2 K.

A közgazdasági élet tényezőinek fejlődésükben és összefüggésükben való ismertetése, nemcsak népszerű közgazdaságtan, hanem egyúttal bevezetés a közgazdasági gondolkodásba.

8. A SZOCZIOLÓGIA VÁZLATA. *Irta G. Palante*, fordította *dr. Mikes Lajos*. Ára 1 K 60 f.

Rövid, szabatos és világos összefoglalása a szociológia mai módszereinek és eredményeinek, megbízható és kellemes tájékoztató abban a tudományban, mely ma leginkább foglalkoztatja a gondolkodó emberek elméjét.

A «Kultura és Tudomány» kötetei teljesen egyöntetű kiállításban, egyforma, csinos és tartós vászonkötésben, gondos és szép nyomással jelennek meg.

A «KULTURA ÉS TUDOMÁNY» kötetei kaphatók minden könyvkereskedésben.